

** KRAJ SRPSKE NESREĆE? Priredio Dejan Ilić END OF SERB MISERY? **

Anonim bez naslova </5>

Stojan Cerović Moralna intervencija </7> e*

**Nenad Dimitrijević Kad bombe prestanu da padaju kojim
ćemo jezikom govoriti </15> e***

**Dragoljub arković Odgovor na pitanje „Zašto ste
izlazili tokom rata?” </23>**

Vladimir Petrović Večeras je naša ţesta? </25>

Dušan Pavlović Ko je zaslužan za uspeh srpske tranzicije </31>

Snežana Ristić i Radonja Leposavić Šta ste radili u ratu? </43>

Branko Vučićević Navikavanje na ljudske otpatke </47>

Zagorka Golubović „De-nacionalizam-izacija” </51>

Stojan Cerović Rat je dosadan koliko i pornografijska </57>

Veran Matić U istom košu sa Miloševićem </65>

Tinde Kovač Cerović Pitanja upućena preko granice </71> e*

Dejan Ilić O Kosovu i srpskoj „krivici” </81> e*

Jirgen Habermas Bestijalnost i humanost </91>

Vaclav Havel Kosovo i kraj države-nacije </97>

Suzan Sontag Zašto smo na Kosovu? </101>

Daniel Goldhagen Nemačka lekcija </105>

Drinko Gojković Šta ćemo sad </109> e*

Branko Vučićević Očekujući dimne signale </117>

e* = English translation included

Marija Todorova *Balkan: Od invencije do intervencije* **</119>**
Edvard Said *Izdaja intelektualaca* **</125>**
Boris Buden *Spasavanje redova Havela* **</127>**
Robert Hejden *Humanitarno licemerje* **</131>**
Vaclav Klaus *Kosovo: Ne stvarajmo lažne mitove* **</137>**
Vaclav Klaus *O Kosovu i našoj zajedničkoj odgovornosti* **</139>**

David Alibahari *Književnost promene* **</141>**
Sreten Ugričić *Neprevodivo* **</143>**

KOLIKO JE OVEKU POTREBAN ZAVI AJ

Priredila Aleksandra Bajazetov Vučen

Aleksandra Bajazetov Vučen *Napomena priredivača* **</149>**
an Ameri *Koliko je čoveku potreban zavičaj* **</151>**
Edvard Said *Odlazak iz Palestine* **</161>**
eslav Miloš *Zapisi o egzilu* **</167>**
Jozef kvorecki *Kod kuće u izgnanstvu* **</171>**
Hans Nojbauer *Zaokružena prošlost* **</175>**
Ursula Kolert „*Brother from another mother*“ **</177>**
Mej Zijade *Gde je moja domovina?* **</179>**
Gabriel Odizio *Otadžbina „Mediteran“* **</181>**
Peter Krastev *Mi, Persijanci* **</183>**

SALUBRITAS CRITICAE

an Fransoa Liotar *Razboritost u raskolu* **</187>**
Branko Romčević *Liotarov kriticizam* **</205>**

PRAKSA ITANJA

Rolan Bart *O čitanju </211>*

Novica Milić *O lekcionizmu </217>*

IMAGINARNI BALKAN MARIJE TODOROVE

Dejan Ilić *Imaginarni Srbi na imaginarnom Balkanu </231>*

Ivan Radosavljević *Kako se rešava tajna dimnjaka </237>*

Ilustracije u broju: Fotografije sa izložbe OPREZNOST! (sa predstava Dah teatra "Dokumenti vremena", Plavog pozorišta "Beše to duša, rudnik čudesan" i "Soba moje majke" Ivane Vujić)

Izdava : K.V.S.

Za izdava a: Ksenija Stefanović

Biblioteka: Samizdat FreeBook

Uredni tvo: Aleksandra Brebanović, Ljiljan, Gojko Božićević, Tihomir Radičević

Predrag Brebanović, Dejan Ilić, Ivan Radosavljević, Slobodan Vladušić

Odgovorni urednik ovog broja: Dejan Ilić

Lekatura i korektura: Lidiya Češić

Grafi ko oblikovanje: Ognjen Vujić

Adresa redakcije: Radio Teatar, 22, Vojvode Stepe 20, Kova 5, 11000 Beograd

Telefon: 3618 942

Fax: 3618 943

E-mail: kvs@vms.vrsnet.com

Rukopisi se ne vraćaju!

Izlazi tromesečno.

Ovaj broj štampan je 10. oktobra 1999. godine.

Godišnja preplata 400 dinara, polugodišnja 200 dinara.

Preplata za inostranstvo: evropske zemlje 100 DEM, ostale zemlje

200 DEM (ili odgovarajuća protivvrednost u drugoj valuti).

Cena ovog primerka je 70,00 dinara.

Pokrovitelj: Fond za otvoreno društvo

KRAJ SRPSKE NESREĆE?

Priredio: Dejan Ilić **END OF SERB MISERY?**

Ej bre,

Juče je bila sirena tek oko jedan uveče. Pizda im materina. Verovatno su mislili da nas iznure, a ono svi bili nadrkani jer hoće sa krovova da gledaju dejstva. To je najnoviji fazon, barem ovde na Banjici. Ima po krovovima oko 300-400 ljudi. Piju, zajejavaju se, izneli hoklice i ležaljke za plažu. Ko vatromet kada se pravi na moru. Jedino što je ladno. Ali ipak je najjače na Kališu. Tamo sam prekjuće bio. Na Kalemegdanu se, brate, svaku noć kada počne napad okupi oko 5-10 hiljada ljudi i gleda. Dobar je pregled celog grada. Kada se čuju detonacije zviždi se ko kad treba Litvane da bacaju slobodna, a kada dejstvuje naš PVO deru se svi iz petnih `ila "ajmo, ajde, svi u napad" i "op-op-op-op" kao na skijanju što navijači viču. Treznih je mnogo manje od 0,5 %. S vremena na vreme im pogodimo projektil u vazduhu i onda se pale baklje i SVI (uključujući i mene) pokazuju kurac prema nebu u krajinjem delirijumu. Tad sam čuo i onu navijačku ("... jedite govna mi smo šampioni"). Onda počnu da viču oni sa Kališa: "Javi se Brankov!", a oni sa mosta odgovaraju: "Ueeeeee!". Peva se i "Mi imamo PVO, PVO, PVO, mi imamo PVO, a gde je vama?" (znač melodiju). Kad pred zoru sirene zasviraju kraj vazdušne opasnosti onda ide "A sad adio...". Jedan, da l' maloumni, da l' oduzeto zverski pijan ortak drao se u ručni megafon: "Ameri-pederi, Ameri-pederi", bukvale dva sata, bez predaha. Istim ritmom, bez pauza, samo to, dva sata. Na kraju nije imao glasa ni da prdne. Mislim da nikad više neće progovoriti koliko su mu u kurac otiše glasne žile.

Jebote, što da ti kažem.

Anonim, skinuto sa mreže

MORALNA INTERVENCIJA

MORAL INTERVENTION *go to page 10*

Stojan CEROVIĆ

< I >

Ovo nije trebalo da bude nikakav <NAPOMENA>rat.</NAPOMENA> Ovo i nije nikakav **rat**. Ovo je samo jedan primer očajno dobre saradnje domaće i svetske, lokalne i globalne gluposti i bezočnosti, a obe strane dogovorile su se da lažu kako je reč o stvarnom ratu oko Kosova. Ono što je jedino stvarno jesu ogromne mase albanskih izbeglica i razaranje Srbije, ali to je ujedno i najmanje važno, kako Miloševiću tako i NATO-u.

Milošević prihvata i podnosi razaranje Srbije jednakom mirno i lako kao što NATO podnosi izbegličku katastrofu, kojoj su vazdušni napadi očigledno doprineli. Milošević je već mnogo puta uspešno prošao sve provere brutalnosti i dokazao da ga i najmasovnija stradanja, srpska ili nesrpska, ostavljaju savršeno hladnim. Znao je, morao je biti precizno obavešten o tome kako će izgledati napadi NATO avijacije i takva perspektiva mu se svidela. Shvatio je da će mu jedino to omogućiti čišćenje Kosova, potpunije nego pod bilo kojim drugim okolnostima. Kad NATO bombarduje Srbiju da bi zaštitio kosovske Albance, srpskim trupama nije neophodno mnogo objašnjavati da su svi Albanci neprijatelji i da je proterivanje najbolje i najhumanije što se s njima može učiniti. Oni za Miloševića postaju legitiman cilj, isto kao što su to za NATO mostovi u Novom Sadu, zgrada televizije, Miloševićeva rezidencija ili razne državne kancelarije, da ne pominjemo civilne žrtve.

Ako je Zapad u Bosni podbacio, ako je reagovao prekasno i preslabo, ovog puta je očigledno prebacio. Ovo je prerano i prejako, rđavo obrazloženo, razorno a neefikasno, odnosno totalno kontraproduktivno. Podsetimo se: vazdušni udari nisu počeli zbog humanitarne katastrofe koje tada nije bilo, nego zato što je Beograd od-bio plan iz Rambujea i Pariza i nije hteo da pozove NATO trupe da u miru dodu na Kosovo. Taj plan je za Srbiju i Kosovo, za Srbe i Albance, možda bio optimalan, a svakako bolji od ovog što sad ima-

ju, ali to jeste bio ultimatum. Diktat je bio suviše očigledan, sve se odvijalo navrat-nanos, računalo se na presing, umereniji Albanci su izbačeni iz igre, od predstavnika OVK traženo je da makar samo forme radi potpišu sporazum, samo da bi se Milošević izložio pret-riji vojnom intervencijom. Izgledalo je kao da Amerikanci i Britanci osećaju užasan svrab i jedva čekaju da već jednom prospu te bombe.

Početna ideja o bombardovanju kao sredstvu za primoravanje Miloševića da prihvati pregovore i ultimatum, brzo je zamenjena novim ciljem. Kad su se na makedonskoj granici pojavile kolone izbeglica bombe su postale sredstvo sprečavanja humanitarne katastrofe, a potom način da se obezbedi povratak izbeglica. Docnije je objašnjeno da je postojao srpski plan "potkovica" o proterivanju kosovskih Albanaca, ali u početku su i general Vesli Klark i šef verifikatorske misije general Voker izjavljivali da su iznenadeni i šokirani razmerama egzodus-a. To bi značilo da nisu znali ni za kakav plan, nego im je Milošević naknadno ponudio humanitarnu katastrofu kao opravdanje.

Izbeglice su, u svakom slučaju, postale centralna tema, naravno sasvim razumljivo. Pakleni prizori iz sabirnih centara u Makedoniji preplavili su televizijske ekrane i više ni o čemu nije moglo da se misli. Valjalo je misliti pre nego što se to dogodilo, a kad je počelo više nije bilo važno što je ko u početku pogrešio ili propustio da uradi. NATO intervencija je počela da se shvata kao neka vrsta kaznene ekspedicije i, za zapadnu javnost, problem je postao jedino njena neefikasnost. Srbija je dobila status i tretman nacističke Nemačke. Pitanje angažovanja kopnenih trupa postalo je najveća moralna dilema, pri čemu su moralisti za, a protivnici ističu pretežno pragmatične argumente. Portparoli NATO-a i Pentagona uglavnom nemaju nikakvih teškoća da gotovo sve što bombe pogode

<NAPOMENA>: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R.E.**.

<http://www.freebg2.net/casopis_rec>. Na mrežu je postavljen 24. maja 1999.

proglose legitimnim vojnim ciljem. Jedva da su uopšte neophodni rutinski izrazi žaljenja zbog civilnih žrtava. Građani Srbije se, naime, smatraju fanatično odanim svom fireru, a malo ko se još seća tromesečnih zimskih demonstracija protiv te iste osobe.

Dakle, sklopila se slika o moralnoj intervenciji, koja se istina ne odvija naročito uspešno i svakako traje mnogo duže nego što se oče - kivalo, ali u načelu se ne dovodi u pitanje pretpostavka da je NATO nešto kao Božja ruka koja upravo vrš pravdu nad najozloglašenim - jim prestupnikom u Evropi. Ali, ako nismo hteli da lažemo za Miloševića ili u korist bilo kakvog srpskog nacionalnog interesa, nema razloga da sad lažemo zbog Klintonu, Blera, NATO-a, ili u korist OVK i nekog albanskog interesa, što u ovom slučaju znači da moramo privznati da predstava o moralnoj intervenciji nije tako jednostavna kao što bi se moglo zaključiti gledajući neke zapadne televizije.

Ustvari, ova kampanja vazdušnih udara otvara nove i veoma ozbiljne moralne dileme, za koje niko nije bio pripremljen. Tvrdi se, naime, da ovog puta Zapad interveniše sasvim nesebično, bez ikakvih posebnih interesa bilo koje države, dakle, samo u ime humanosti. Do sada je za pokretanje vojske bio neophodan *državni razlog*, sebičan dakako i retko kad ozbiljnije povezan s bilo kakvim moralom. I Milošević i OVK latili su se oružja iz tih tradicionalnih motiva, ratujući oko teritorije, a Zapad se umešao iz moralnih razloga i to preventivno. Pri tom NATO ne pretenduje da podržava OVK, niko još ne nudi Albancima ništa više od autonomije, a ne želi se ni kažnjavaće srpskog naroda, pa čak ni lično Milošević nije zvanično meta. Ako se zna da humanitarna situacija nije poboljšana nego su po-vlačenje verifikatorske misije i kampanja vazdušnih udara omogućili pravu katastrofu kosovskih Albanaca, onda zapadnim državnicima preostaje samo da se pozivaju na svoje dobre namere i plemenite ciljeve, koji su se, eto, pretvorili u nešto sasvim suprotno.

Naravno, morali bismo biti krajnje podozrivi kad god čujemo da se političari pozivaju na moral. Ne bih htio da uporedujem Miloševićev moralni profil s profilom njegovih zapadnih kolega, ali ni oni mi ne liče na ljude koji redovno komuniciraju sa Svevišnjim, a bašta - ko se, u ovom slučaju, predstavljaju. Zar nisu oni u Bosni godinama propuščali onolike prilike za moralnu akciju? Zar i u ovom trenutku na planeti nema drugih i većih napada na moralna čula? Zar kurdska nesreća nije uporediva s albanskim? Upravo dok su lideri OVK u Rambujeu promovisani u odgovorne državnike, kurdski voda Odžalan je otet i izručen Turskoj uz pomoć zapadnih obavešajnih službi. Ali gospod Bog se redovno poziva da gostuje na CNN-u samo povodom Kosova, Miloševića i Albanaca.

Nevolja s ovom NATO avanturom je u tome što se zaista ne vide nikakvi drugi, razumni razlozi, izuzev moralnih. Ali, pošto su posledice ispalje predvidljivo katastrofalne, preostaje mi da zaključim da zapadne lideri nisu ni zanimali prvenstveno lokalni razlozi i sam kosovski problem, nego njihova javnost. Diskreditovanom Klintonu je, recimo, bio potreban baš neki ovakav **rat**, a nadao se boljem ishodu. Pa pošto je sve krenulo naopako, zapadni lideri i mediji počeli su da brane svoju moralnu intervenciju gomilama laži, kao da ih je sve zarazio Slobodan Milošević i njegova propaganda.

Nikad nismo videli Zapad u tako bednom izdanju i to je ono što je moralno najviše užasnuti ono malo liberalnih i trezvenih ljudi u Srbiji koji znaju da za nju nema drugog puta osim ka Evropi i Zapadu. A posle ovakvog iskustva najteže pitanje nije više *kako* nego *zašto* težiti Zapadu? Ko će u toj razorenoj zemlji moći da se nosi s takvim strašnim pitanjem? Ko će moći da ponudi bilo kakav smislen odgovor? Ovakvom intervencijom NATO je već uspeo da u velikoj meri rehabilituje samog Miloševića, što nije mali podvig, a što je jošgore, on ima izgleda da iz svega izade neporažen.

Sve je u ovoj kampanji ispalo pogrešno. I razumevanje kosovskog problema, i postavljeni ciljevi, i procena situacije, i primenjena sredstva. Vazdušni udari pokazali su se ne samo nedovoljni, nego sami po sebi otvaraju moralne probleme. Pre svega, kakav je to ratni moral kad jedna strana ne preuzima praktično nikakav rizik za ljudske žrtve? Ko će poverovati u iskrenu potresenost zapadnih lidera izbegličkom nesrećom, ako se akcija bombardovanja odvija pod sasvim rasističkom pretpostavkom da jedan američki život vredi više od milion albanskih ili srpskih? Krstareće rakete koje se ispaljuju iz ogromne daljine direktni su izraz gadljivosti prema nevoljama ljudi na zemlji, a očekuje se da one uspostave neki moralni poredak.

Osim toga, ta ogromna tehnička nadmoć, te bombe koje padaju iz svemira, oslobađaju drugu stranu obaveze da poštuje bilo kakve obzire. Milošević i onako nije tome sklon, ali ako njegova vojska na Kosovu zaista koristi Albance kao "ljudski štit" u ovim okolnostima to više ne izgleda kao težak zločin. Ko može da očekuje od vojske da prosto pristane da bude meta NATO projektila i ne pokuša da se zaštiti na bilo koji način?

Najzad, NATO nedopustivo često izražava žaljenje zbog civilnih žrtava. U ovakvom savršeno neravnopravnom ratu tehnike protiv ljudstva, ciljevi bi morali biti zaista vojni, a preciznost apsolutna. Svaka civilna žrtva danas u Srbiji deluje mnogo nevinije nego da je u pitanju klasični **rat** sa žrtvama na obe strane. A povrh svega, malo ko će poverovati da NATO zaista tako često greši i da nije u pitanju

strategija izazivanja nesigurnosti i panike među stanovnišvom.

U ovoj moralnoj intervenciji NATO je, zapravo, već moralno poražen. Taj poraz se već implicitno i zvanično priznaje, jer se sad govori pre svega o kredibilnosti NATO-a kao osnovnom razlogu za nastavljanje bombardovanja. Kaže se da NATO ne sme biti poražen. Najveća vojna alijansa u istoriji prvi put je ušla u **rat** i to protiv jedne iscrpljene, po svemu zaostale, iznutra razjedene zemlje i sad se stiglo dotele da NATO ne sme biti poražen. To je kao da se kaže: da, sve smo zabrljali, nije trebalo da se u ovo upušamo, ali kad smo već dovdje stigli moramo nešto postići. Ne sme se dopustiti da neko kao Milošević ispadne pobednik.

Priznajem da se i sam užasavam od pomisli na tu mogućnost, ali vidim da je NATO sasvim zaslужio da bude poražen. Ako Milošević na bilo koji način ispadne pobednik, što mi izgleda sasvim verovatno, pitaćemo se kako živeti u takvoj Srbiji. A ako NATO, koji predstavlja vodeće zemlje sveta, posle svega nekako ipak proglaši pobedu, pitaćemo se u kakvom to svetu živimo. Dobrog ishoda teško može biti. Sve izgleda upropošeno i teško popravljivo odakle god da se posmatra. Iz Prištine, kao i iz Tirane, Skoplja, Podgorice, Beograda, a ne možemo da budemo srečni ni zbog toga što je **rat** ispaо rđav i po Evropu i Ameriku, mada su to formalno naš neprijatelji. Svi mi koji smo ovim ratom pogodeni možemo da biramo

< II >

Ovo što je upravo završeno bila je valjda najbizarnija vojna intervencija u <**NAPOMENA**>istoriji.</**NAPOMENA**> I po načinu kako je vodenja, i po ciljevima, i po moralnim obrazloženjima i po ishodu koji je doveo do toga da sve strane proglaše pobedu. I NATO i OVK i

Milošević. Imajući u vidu odnos snaga, vazdušni udari po Srbiji nisu za NATO bili ništa više od velike modne revije oružja i opreme, svakako manje rizični od nekih većih vojnih manevara. Ni ulazak kopnenih trupa na Kosovo nije bio ništa opasniji, mada su za gledaoca televizije priredena iskrcavanja sa američkih desantnih brodova na grčke plaže koja su upadljivo ličila na poznate scene iz Normandije. Iskačući iz helikoptera vojnici su zauzimali borbene pozne, osvratali se okolo i glumili oprez i napetost, kao da ne znaju da nigde nema nikakvih neprijatelja.

Bler i Clinton ostvarili su svoju veliku moralnu pobedu nad silama zla, nad Miloševićevom "vojnom mašnerijom", i kandidovali se za mesto u Raju, na najefтинiji način, ne izlažući se nikakvom iskušenju. Ni Bog više ne traži mnogo. Valjda shvata da je na kraju ovog veka sve devalviralo, naročito hrabrost, moral i sve ostalo što se nekad smatralo ljudskim svojstvima.

NATO raspoređuje trupe po Kosovu, čime je ostvaren prvobitni cilj, onaj zbog kojeg je intervencija i započela. Formalno, svi se slazu da Kosovo ostaje samo autonomna pokrajina u Srbiji, ali NATO je zapravo osvojio tu teritoriju i nema sumnje da Srbija neće više imati baš nikakvih ingerencija na Kosovu. Kosovski Albanci sasvim izvesno nikad više neće služiti u srpskoj vojsci, neće plaćati porez Beogradu, niti će učestvovati u političkom životu Srbije. Kosovo će uskoro dobiti i neku svoju valutu, a privredne veze sa Srbijom u

doglednoj budućnosti biće ravne nuli. Protektorat ima izgleda da potraje vrlo dugo, a o nekom budućem statusu Kosova niko više neće pitati Srbe. O tome će NATO, kad bude raspoložen, razgovarati jedino s Albancima.

Bilo bi dobro ako bi se ceo ovaj slučaj shvatio kao apsolutno izuzetan, a ne kao presedan iz kojeg bi proizlazila prava NATO-a da u budućnosti samovoljno primenjuje silu, zauzima teritorije i uspostavlja protektorate, kad god proceni da su moralni standardi nekde pali ispod prihvatljivog nivoa. Zapad tek treba da raspravi ovu stvar, ispita konsekvencije i izvede potrebne zaključke, što će valjda i učiniti kad se malo oporavi i izvuče iz sadašnje paralize mišljenja. Zapadna javnost se, naime, trenutno bezazleno raduje pobedi i istovremeno je u šoku od velike provale nemarno obrazloženog nasilja.

to se tiče Srbije, za nju je Kosovo najmanji gubitak koji je pretrpela u ratu protiv NATO-a. Ta pokrajina s velikom i stalno rastućom albanskom većinom nikad nije ni bila uspešno integrisana u Srbiju, a poslednjih godina držala se samo uz brutalnu policijsku silu. Ostaje, naravno, problem očuvanja srpskih manastira i crkava, a tu je i tragedija srpskih izbeglica koji napuštaju Kosovo zauvek, mada srpske vlasti trenutno pokušavaju da ih vrate i ublaže utisak o katastrofalmom porazu.

Ali, kao što rekoh, to je još uvek najmanja šeta. Hiljade ljudi je izginulo tokom vazdušnih udara, srušeni su onoliki mostovi i fabrike, pa ni to nije najveća šeta. Zapad sad poručuje Srbiji da nema pomoći dok je Milošević na vlasti, a on se od vlasti rastaje jednako lako kao od života. Pogotovo sad kad je optužen za ratne zločine,

<**NAPOMENA**>: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R.E.**.

<http://www.freebg2.net/casopis_rec>. Na mrežu je postavljen 24. juna 1999.

samo da li smo više nesrećni lokalno ili globalno.

pa izgleda da može da bira samo između predsedničke fotelje i optuženičke klupe. Dakle, ako se ne desi neko čudo u vidu prevrata u Beogradu, perspektiva Srbije je da zadugo ostane zaboravljena u ruševinama.

Ali ni tu nije kraj srpske nesreće. Mnogi srpski pisci i intelektualci su još pre desetak godina uživali u opisima srpske nacionalne tragedije, što je dakako postalo platforma Miloševićeve ratne politike, a u očima sveta stvorilo predstavu o narodu koji sažaljava sebe dok napada druge, spaljuje tuda sela i osvaja teritorije. Ta samoviktimizacija delovala je kao samoostvarujuće proročanstvo. Srbi su najzad stvarno, kao narod, kao celina, postali tragične žrtve. A pošto su unapred oplakivali svoju zlu sudbinu, više im niko ne veruje i niko nema volje da se na njih sažali ni sad kad masovno napušaju Kosovo i kad ih stiže albanska osveta. Utisak o srpskoj kolektivnoj krivici na Zapadu višestruko je pojačan tokom NATO intervencije, dok se u medijima gradila podrška javnosti za kampanju vazdušnih uđara. Prizori albanske izbegličke nesreće i priče o zločinima na Kosovu obradivani su tako da je stvorena predstava o Srbima kao rođenim ubicama. U početku, portparol NATO-a izvinjavao se povremeno zbog kolateralne štete, ali posle je sve u Srbiji postalo legitimni vojni cilj.

Dakle, posle izbeglica iz Krajine i Bosne, sad stižu i kosovske izbeglice. Zemlja je u ruševinama i bez nade u obnovu, a prethodno ju je vlastiti režim već bio temeljno opljačkao. Narod godinama trovan televizijskim lažima pokušavao je, kako je znao i umeo, da se otara - si tog režima, ali bilo je uzalud. U pitanju je posebno zločudan oblik moderne televizijske diktature i nigde u svetu još ne postoji nika - kvo iskustvo efikasne borbe protiv toga.

Ali, niko više neće u to da se udubljuje. Srbi su krivi za sve što je drugima urađeno u njihovo ime, za režim koji imaju i za razorenje - mlju. NATO bombe predstavljene su kao pokušaj da im se pomogne, kao lek koji je, međutim, nezahvalni srpski organizam odbacio. A posle svega Milošević je joštu, jošgovori o pobedi i obećava obnovu zemlje. To je dokaz da NATO nije dovršio posao, ali pošto NATO ne može biti nesavršen niti za nešto kriv, i to se upisuje u srpsku krivicu.

Dokazivati ovu kolektivnu krivicu postalo je neobično lako i prijatno, a osporavanje iziskuje neku vrstu moralnog mazohizma. Bilo bi mi i samom mnogo udobnije ako bih se mirno složio s tom ocenom i prilagodio se glavnom toku zapadnog rasuđivanja. Tako bih, uo - stalom, ostao dosledan pošto godinama nisam propuštao da primetim sva zlodela koja su potekla iz Beograda i nisam imao većih spo - rova sa zapadnim ocenama uzroka nesreće u bivšoj Jugoslaviji. Uvek bih, dakle, mogao da se lično izuzmem od kolektivne krivice. Naj - zad, mogao bih da kažem da sam Crnogorac, pošto se već veruje da je to nešto bitno drugačije i mnogo bolje nego biti Srbin. Ali, to su jeftini i sebični izlazi.

Stvarni problem je u tome što je situacija u Srbiji postala apsolutno očajna, a u zemlji je ostalo tako malo ljudi čijim rečima bilo ko po - klanja bilo kakvu veru i pažnju. Kolika god bila srpska krivica, čini mi se da je kazna postala preteška i nepodnošljiva. U Beogradu više nema ni zapadnih ambasada pred kojima bi mlađi ljudi, trpeći ponižavajuću proceduru, mogli da se nadaju vizi za neku od tih obeća - nih zemalja u kojima su spremni da rade bilo šta. Sad, posle bombardovanja i posle Miloševićeve "pobede", sve je više njih koji nalaze jednostavno rešenje u samoubistvu. Nije ni naporno ni originalno, ali pomaže.

< I >

There should not have been any kind of war. This is not any kind of war. This is only an example of desperately good cooperation between local and international stupidity and insolence, and both sides have agreed to lie and pretend that this is a real war over Kosovo. What is real are the vast masses of Albanian refugees and the destruction of Serbia, but these are also the least important issue, for Milosevic as well as for Nato.

Milosevic accepts and endures the destruction of Serbia with as much calmness and serenity as Nato endures the refugee disaster which obviously flared up with the air strikes. Milosevic has already passed every test of brutality with flying colours many times, and proved that even the most massive suffering and destruction, Serb or non-Serb, leaves him perfectly stone cold. He knew, he must have been precisely informed about effect of the

Nato air strikes and been pleased by the prospect. He realised that this would give him the opportunity to purify Kosovo more completely than any other course of action. While Nato is bombing Serbia to protect Kosovo Albanians, it doesn't take much to explain to Serb troops that all Albanians are enemies and that expulsion is the best and most humane thing to happen to them. Albanians are becoming a legitimate target for Milosevic, just as Nato considers Novi Sad's bridges, television studios, Milosevic's residence or various government offices as legitimate targets, while civilian casualties need not be mentioned.

If the West failed in Bosnia, if it reacted too little or too late, this time it has obviously gone too far. This affair is too soon and too strong, badly explained, destructive but inefficient, that is to say totally counterproductive. Let us

remember that the air strikes did not begin because of a humanitarian catastrophe, which did not actually exist at the time, but because Belgrade had rejected the plan defined in Rambouillet and Paris and because it had refused to invite Nato troops to come peacefully to Kosovo. That plan was perhaps optimal for both Serbs and Albanians: it was certainly much better than what they have at the moment, but it was in reality an ultimatum. The dictates were too obvious, everything came at a rush, pressure was of the essence, moderate Albanians were thrown out of the game, the West demanded that Kosovo Liberation Army representatives sign the agreement, at least formally, only to expose Milosevic to the threat of military intervention. It seemed that Americans and Britons had a terrible itch to begin raining down those bombs.

The initial idea of bombing as a way of forcing Milosevic to accept negotiations and the ultimatum was quickly replaced by a new goal, and subsequently a way to provide for the safe repatriation of refugees. It was later explained that Serbia had had Operation Horseshoe to expel the Kosovo Albanians, but in the beginning, both General Wesley Clark and the head of the Kosovo Verification Mission, General Walker, were claiming to be shocked and surprised by the size of the exodus. This means that they did not know of any plan, but Milosevic subsequently offered them humanitarian catastrophe as an excuse.

In any case, the refugees became, quite understandably, the central topic. Hideous scenes from the Macedonian camps flooded television screens, driving all other issues out of consideration. Those issues should have been considered earlier: once it began it was no longer important who had made what mistake at the beginning or who had not done what. The Nato intervention began to be regarded as some kind of punitive expedition and the only issue for the Western public was its inefficiency. Serbia was accorded the status and treatment of Nazi Germany. The issue of whether to deploy ground troops became a major moral dilemma, advocated by moralists and opposed mainly for pragmatic reasons. Spokesmen for Nato and the Pentagon usually have no difficulty in proclaiming anything the bombs hit as a legitimate military target. The routine regrets about civilian casualties are hardly necessary at all. Serbian citizens are regarded as being fantastically loyal to their Führer and few remember their three months of demonstrations against the very same person.

Thus a picture has been assembled of intervention from the moral high ground, although it's not going particularly well and has certainly lasted much longer than envisaged, but nobody seriously questions the premise that Nato is some kind of Hand of God, meting out justice to the most notorious criminal in Europe. But given that we didn't want to lie on behalf of Milosevic or Serbian national interests, there's no reason for us to lie on behalf of Clinton, Blair, Nato, the Kosovo Liberation Army or Albanian interests. This means that we must admit that the image of moral intervention is not so simple as some Western broadcasters might make it seem.

In fact this air campaign keeps presenting new and very serious moral

dilemmas for which no one had been prepared. The West claims to have intervened quite unselfishly, in the name of humanity only and not in the interests of any particular country. The launching of military forces has always required a specific state reason, certainly selfish and rarely related to any morality. Both Milosevic and the KLA took up arms for the traditional reasons, waging war over territory, while the West interfered for reasons of morality, a preventive action. Throughout all this Nato is not aiming to give support to the KLA, nor is anyone offering anything more than autonomy to Albanians; no one wants to punish the Serbian people and even Milosevic himself is not officially a target. Perhaps the humanitarian situation has not been improved, the withdrawal of the verification mission and the beginning of the air campaign created the conditions for true catastrophe for the Kosovo Albanians, but still the Western officials can do nothing but keep proclaiming their good intentions and noble aims which, as it were, have turned into something quite different.

Of course we should be very suspicious when we hear politicians appealing to morality. I wouldn't like to compare Milosevic's moral profile to any of his Western colleagues, but neither do they seem to me people who communicate regularly with a Higher Force, although in this case they claim as much. Are there not some other and harsher attacks on their moral sensitivity around the globe at the moment? Didn't they miss the opportunity for moral intervention in Bosnia for years? Isn't the disaster of the Kurds comparable to that of the Albanians? At the time when the KLA leaders at Rambouillet were being promoted to responsible statesmen, the Kurdish leader Ocalan was kidnapped and extradited to Turkey with the assistance of Western intelligence services. However, the Lord is summoned as a regular guest on CNN only because of Kosovo, Milosevic and the Albanians.

The problem with this adventure of Nato's is that there are no other apparent reasons for it than the moral one. But as the consequences have turned out to be predictably catastrophic, I can only conclude that the Western leaders were less interested in local reasons and the Kosovo problem itself than they were in their own public. The discredited Clinton, for example, need just such a war as this, and had hoped for a better outcome. So once everything began to go wrong, Western leaders and media began to defend their moral intervention with a mountain of lies, as though infected by Slobodan Milosevic and his propaganda.

We have never seen the West in such a miserable role, and it must have astounded those few liberal and sober-minded people in Serbia who know that there is no other road than that towards Europe and the West. After this experience, the most difficult question will no longer be how to emulate the West, but why. Who could cope with such a ghastly question in a demolished country? Who could offer any sensible answer? With this kind of intervention Nato has gone a long way to rehabilitating Milosevic himself, which is no small feat, and worse still Milosevic stands a good chance of emerging from this undefeated.

Everything about this campaign has turned out to be wrong: the grasp of the problem, the setting of goals, the assessment of the situation and the methods applied. The air strikes have not only proved to be inadequate, but have themselves presented moral problems. Firstly, what kind of war morality is this when one side takes almost no risk of human casualties? Who can believe the sincerity of the Western leaders' grievances about the refugee disaster if the bombing proceeds under the completely racist premise that one American life is more valuable than a million Serbian or Albanian lives? Cruise missiles fire from far away are a direct reflection of disgust for the misfortune of the people on the ground, despite the expectation that the missiles should establish some moral order.

In addition to their enormous technical advantage, these bombs falling from the stratosphere relieve the other side of any respect for any concerns.

Milosevic is not inclined to respect concerns anyway, but if his army in Kosovo really uses Albanians as human shields, this doesn't even look like a major crime in these circumstances. Who can expect any army to agree to be sitting ducks for Nato missiles without trying to protect itself in any way.

Finally, Nato's regrets about civilian casualties are too frequently expressed. In this perfectly unfair war of technology against people, the targets really must be military and the precision absolute. Every civilian casualty in Serbia today looks much more innocent than it would if this were a traditional war with casualties on both sides. In addition, very few people are able to believe that Nato makes so many mistakes and that this is not a strategy of causing panic and a feeling of insecurity among the population.

Nato has already been morally defeated in this moral intervention. An official, albeit implicit, admission of that defeat is beginning to emerge as Nato cites its very credibility as the basic reason to continue bombing. Nato, they say, must not be defeated. The largest military alliance in history has gone to war for the first time. It is a war against an economically exhausted and otherwise underdeveloped country which has already been eaten away from within. And yet it has reached the point where Nato must not be defeated. It's as though they are saying yes, we've blown it, we shouldn't have got into this, but since we're here we have to win something. It is not to be permitted that someone like Milosevic emerges as winner.

As for me, I admit I'm horrified by such a possibility, but I can see that Nato deserves defeat. If Milosevic does emerge as winner, which looks quite probable, we'll wonder how we will be able to live in such a Serbia. If Nato, which represents the leading countries of the world still proclaims itself victor after all, we'll wonder what kind of world we live in. There can scarcely be a positive outcome. The damage appears universal and irreparable, no matter from where you look at it. From Pristina, from Tirana, from Skopje, Podgorica, Belgrade. Nor can we be happy that the war has turned out to be a mistake, both for Europe and America, although they are, formally, our enemies. All of us who have been touched by this war can now choose only whether we would prefer to be unhappy locally or globally. And what about post-war reconstruction? Let's not count our chickens before they hatch.

◀ II ▶

What has just finished has probably been the most bizarre military intervention in history. The way it was conducted, its aims, moral justifications and the outcome, in which all sides claim to have won ensure that. Nato, the KLA and Milosevic all claim victory. In terms of the general balance of power, the air strikes on Serbia were for Nato nothing more than a large fashion parade of modern weaponry and equipment and were certainly less risk than some complex exercises. Nor was the deployment of ground troops in Kosovo any more dangerous, although landing of US troops on Greek beaches were staged for television audiences with scenes strikingly similar to those familiar from Normandy. The troops jumped from helicopters, assuming combat positions, looking around and acting cautious and tense as if they had no idea there was no enemy in the vicinity.

Blair and Clinton achieved their great moral victory against the forces of evil, against "the Milosevic military machine" and thus became earned their places in Heaven in the cheapest possible way without being exposed to any temptation. Nor does God demand much more. He probably realises that, at the end of this century, everything has lost its value, especially courage, morality and other things once considered human qualities.

Nato is deploying troops throughout Kosovo, thus achieving its original goal, the one over which the intervention began. Formally, everybody has agreed that Kosovo remains an autonomous province within Serbia, but Nato has actually conquered this territory and there is no question of Serbia having any jurisdiction in Kosovo. Kosovo Albanians will quite certainly never again serve in the Yugoslav Army, they will not pay taxes to Belgrade, they will not take part in the political life of Serbia. Kosovo will soon have some kind of currency of its own and economic relations with Serbia in the near future will be non-existent. The protectorate stands a good chance of lasting a long time and no one will consult the Serbs about any future status for Kosovo. It is Nato which will discuss this issue, when it feels like and only with Albanians.

It would be as well if this whole incident can be regarded as absolutely extraordinary, and not as a precedent which would give Nato the right to exert its will in the future to conquer territories and establish protectorates whenever it consider moral standards somewhere to have fallen below an acceptable level. The West has yet to discuss this, to examine the consequences and draw the necessary conclusions, which I hope it will do when it recovers from the

current paralysis of thinking. The Western public is, at the moment, harmlessly cheerful about the victory while at the same time it is shocked by this enormous outbreak of superficially justified violence.

As for Serbia, Kosovo is the least of its losses in the war against Nato. The province, with its ever-larger Albanian majority, has never been successfully integrated into Serbia and has been held for the past few years only by a brutal police force. The problem of preserving Serbian monasteries and churches remains, however, and there is also the tragedy of the Serbian refugees who are now leaving Kosovo forever, despite the Serbian authorities attempts to return them and thus mitigate the impression of a catastrophic defeat.

This is however, as I said, the least of Serbia's losses. Thousands of people were killed in air strikes, many bridges and factories were destroyed and these are still not the greatest loss. The West is now telling Serbia that there will be no assistance as long as Milosevic is in power. And he will give up power about as easily as he would give up life. Particularly now that he has been indicted for war crimes and when it seems that his only choice is between the presidential throne and the prisoner's dock. So unless some miracle, in the shape of a coup in Belgrade, happens, Serbia's prospects will remain forgotten under the rubble for a long time to come.

This is still not the end of the Serb misery. Many Serbian writers and intellectuals, even ten years ago, were wallowing in descriptions of Serbian national tragedy. These became the platform of the Milosevic war policy and created an image of a people which mourned for itself and attacked others, burning other peoples' villages and conquering territory. Such self-victimisation was a self-fulfilling prophecy. Serbs have finally, as a people, as a whole, become tragic victims. Having wept over their fate in advance, no one believes them now and no one feels any need to be compassionate, even when they are fleeing Kosovo en masse and are subject to Albanian reprisals. The impression of the collective Serbian guilt has been multiplied during the Nato intervention as the media built support for the air campaign. Images of the Albanian refugee disaster and stories of atrocities in Kosovo were covered in such a way as to create an image of Serbs as natural born killers. In the beginning, the Nato spokesman occasionally apologised for collateral damage, but as time went on everything in Serbia simply became a legitimate target.

Thus the refugees from Kosovo are now pouring in, hot on the heels of those from Krajina and Bosnia. The country is in ruins and there is no hope for reconstruction. Its own regime has already thoroughly plundered it. The people have been poisoned by lies on television for years and much as they have tried to rid themselves of this regime, it has been in vain. We are dealing here with a particularly malign form of modern dictatorship by television and there is no precedent anywhere in the world for fighting against it.

In any case, no one wants to go any deeper into it. Serbs are guilty of everything that has been done to others in their name, guilty of having the regime they have and of having the ruined country they have. The Nato bombs were presented as a way to help them, as a medicine which the ungrateful Serbian organism rejected. And, after all, Milosevic is still there, he's still talking about victory and he's still promising reconstruction of the country. This proves that Nato hasn't finished the job, but as Nato can't be less than perfect and certainly not guilty of anything, this has also been added to the catalogue of Serbian guilt.

It has become uncommonly easy and pleasant to demonstrate this collective guilt and any denial of it requires a kind of moral masochism. I myself would feel much more comfortable were I able to calmly agree with this assessment and adapt to the mainstream of Western opinion. This would give me consistency, as for years I have not failed to notice the crimes originating in Belgrade and have never taken much issue with Western opinion on the reasons for the disaster of the former Yugoslavia. So I can always exempt myself from this collective guilt. Finally I can always play the card of being Montenegrin, as there is already a belief in the air that this is very different, and much better, than being a Serb. But these are all cheap and selfish ways out.

The real problem is that the situation in Serbia has become absolutely desperate and that very few people whose words can command serious attention or belief have remained in the country. Whatever the extent of Serb guilt, it seems to me that the punishment for it has become too heavy, even intolerable. There are no longer even any Western embassies in Belgrade where young people can queue to undergo humiliating procedures in order to get visas for some of the promised lands in which they are ready to take any job to support themselves. Now, with the bombing and Milosevic's "victory" behind them, more and more people are finding the simple solution in suicide. This is neither difficult nor original, but it solves the problem.

**KAD BOMBE PRESTANU DA PADAJU KOJIM ĆEMO JEZIKOM GOVORITI? **

{ WHAT LANGUAGE WILL WE BE SPEAKING
AFTER THE BOMBS STOP FALLING? } *go to page 18*

Nenad DIMITRIJEVIĆ

Jugoslavija je danas mesto <NAPOMENA>patnje.</NAPOMENA> Zemlja je pretvorena u pozornicu na kojoj se dva takmičara utrkuju do "moralne pobeđe". Pozornica je bedna, a trkači — zapadna vojna alijansa i Miloševićev režim — ostavljaju utisak tek trećerazrednih amatera. Samo je cena ostvarenja proglašenog cilja ekstremno visoka: ubijanje jednih nevinih, proterivanje drugih nevinih, razaranje zemlje. Milošević spremno koristi najsurovija sredstva protiv albanskih civila na Kosovu, pozivajući se na "naše moralno pravo" da branimo zemlju od agresije. NATO čini isto, sa tek promenjenim predznakom: "mi" imamo moralnu dužnost da šitimo nevino alban - sko stanovništvo Jugoslavije, pa otuda sledi "naše moralno pravo" da bombardujemo nealbansko stanovništvo Jugoslavije. No, iza ciničnog razbacivanja moralnim imperativima stoji samo sukob dva radikalna zla, koja se ne zaustavljaju na fizičkom uništenju ljudi i njihovih naseobina. Gospodari smrti su ideološki i vojno-tehnički precizno podelili stanovništvo zemlje na dve grupe, na "Albance" i "Srbe", kreirajući i kod jednih i kod drugih osećanja nemoći, straha i očaja, nastojeći da trajno previore i jedne i druge u žrtve opterećene mržnjom prema "drugoj strani". Ovim kao da je definisan još jedan pakleni ciklus poraza koji poziva na osvetu — neposredna prošlost nas uči kako indukovano osećanje jednom nam učinjene nepravde sadrži izuzetno moćan destruktivni potencijal za budućnost.

Šta stanovnike Jugoslavije čeka kad rat prestane? Da li je moguće iskoračiti iz začaranog kruga patnje i mržnje? Teško je razmišljati i govoriti o alternativi dok su ljudi svakodnevno izloženi pretnji nasilnom smrću. Logika bombi je logika ubijanja i razaranja, logika ratnih zakona je logika unutrašnje represije, pa je logika života u Jugoslaviji danas svedena na borbu za fizički opstanak. Čini se da je i nerealno i nemoralno očekivati da ljudi pod ovakvim zastrašujućim egzistencijalnim pritiskom rade na uboljčavanju političkog projekta jednog drugačijeg društva.

Ali, s druge strane, bombe će jednom stati i nakon ultimativnog užasa sadašnjeg stanja nastupiće nekakva posleratna budućnost. Iz ove jednostavne okolnosti proizlazi ne samo legitimnost, nego i nužnost razmišljanja o mogućim izborima sa kojima ćemo biti suočeni, kao i o akterima, strategijama i sadržini alternativne politike za drugačiju Srbiju i Jugoslaviju. Kad prestane ubijanje, prvo pitanje za ljude koji bi hteli da konceptualizuju jednu buduću civilnu normalnost biće ono o koracima koji su nužni kako bi se prevazišla inercija resantimanskog nacionalizma i odатle izvedene mržnje prema "drugima" — ovo je okvir koji omeđuje pitanje o institucionalnim i proceduralnim svojstvima mogućeg demokratskog poretku za Jugoslaviju. Ovde se moramo čuvati da ne upadnemo u zamku beskorisne utopije koja bi promišjala nepostojće a poželjno posleratno stanje u terminima nedostižnih kategorija. Upravo ovde moramo razmišljati u kategorijama pozitivne-dostižne utopije: putevi ostvarivanja onoga (gradanske slobode i demokratije) čega danas nema i što je suprotstavljen samim osnovama današnje jugoslovenske realnosti moraju se tražiti u postojćem. Ali, šta to znači?

"U još uvek životu Srbije postoje uporišne tačke za drukčiji smer zbivanja od onog koji ovde već dugo dominira. Ta uporišta ne možemo ni naći a kamoli učiniti delotvornim bez obnove kritičkog mišljenja koje su zatirali i 'klasnici' i 'nacionalna' ideologija. Bez kritičkog mišljenja nema ni valjane moralne snage, a još manje delotvorne politike i stvarne izmene egzistencijalne situacije." (Nebojša Popov, "Domet i moralne osude sila", *Republika*, br. 211).

<NAPOMENA>: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R.E.**.

<http://www.freebg2.net/casopis_rec>. Na mrežu je postavljen 24. maja 1999.

Opet: kritička misao koja smera s onu stranu postojeće loš beskonačnosti mora poći od konteksta datosti, tražeći u njemu strategiju, nosioce i sadržinu alternative. Izbor mogućih strategija će verovatno biti do krajnosti sužen i prvenstveno će zavisiti od karaktera posleratnog režima. Postoje tek dve mogućnosti: opstanak Miloševićevog režima, ili njegov pad. U prvom slučaju, verovatno će doći do zaokruživanja već davno pripremljenog totalitarnog projekta i do privremenog stabilizovanja militaristički ustrojene diktature. Pad režima manje je verovatan i njegove posledice je teže predvideti, ali se može pretpostaviti da bi se zemlja naša u nekoj vrsti *Stunde Null*, odnosno u momentu u vremenu koji bi usled uklanjanja nosilaca moći, urušavanja starih (kvazipolitičkih) institucija i odbacivanja starih (kvazipravnih) normi, simbolički bio uporediv sa prirodnim stanjem. Ovim bi načelno bila otvorena mogućnost novog početka, odnosno otpočinjanja promena koje bi zemlju povele od autoritarne i totalitarne prošlosti ka demokratiji. Ali, jedva da je potrebno pomenuti kako svaki radikalni raskid sa starim režimom nosi sa sobom višestruke opasnosti: ako uklanjanje starog autoriteta nije praćeno institucionalizovanjem novog kvaliteta slobode, tada se može ili upasti u vrtlog permanentne revolucije, ili se mogu otvoriti vrata nekoj novoj diktaturi. Upravo, mogućnost otpočinjanja tranzicije ka demokratiji u velikoj meri zavisila bi od samog načina promene režima: njegovo na silno rušenje povećalo bi rizik da se zemlja pretvori u pozornicu institucionalno i pravno nekontrolisane borbe za prazno mesto vlasti. S druge strane, kontekst u kome bi snage koje personifikuju postojeći režim bile prinudene na povlačenje, odnosno odričanje od vlasti, možda bi omogućio da se radikalne promene ka demokratiji odvijaju uz očuvanje jednog minimuma pravnog i političkog kontinuiteta. Zalaganje za strategiju kontinuiteta ovde treba shvatiti kao zalaganje za pronalazeњe instrumenata koji bi omogućili u kvalitativnom smislu radikalnu normativnu re-integraciju političke zajednice na principima slobode i demokratije, i koji bi istovremeno sprecili propadanje već duboko iscrpljenog, atomizovanog i antagonistizovanog društva u vrtlog gradanskog rata. Od nosilaca demokratske alternative ovde bi se zahtevalo da se odreknu patosa revolucionarnog govora i da sopstvenu semantiku i delovanje ograniče zatećenim pravnim i političkim normama, a zarad ostvarenja radikalne demokratske promene.

No, vratimo se verovatnjem scenariju, onom koji predviđa da okončanje NATO agresije neće biti praćeno padom aktuelnog režima. Da li će u takvom slučaju uopšte postojati alternativni put, koji bi otvarao nadu za život s onu stranu diktature? Politički i civilni akteri (stranke, društveni pokreti, asocijacije, mediji) koji su u

prethodnom periodu predstavljali ostrva demokratske alternative i otpora, sada su izloženi direktnoj pretnji uništenjem, i ovo je sva-kako jedan od politički najkratkovidijih i — nakon ubijanja i razaranja — moralno najsramnijih aspekata NATO agresije. Uvek prisutan, režimski diskurs o "neprijateljima" i "izdajnicima" sada ne-smetano divlja, proglašavajući sve one koji sumnjaju u oficijelnu verziju patriotizma "slugama agresora".

Nema mnogo osnova za verovanje da će se nakon rata bilo šta promeniti u strukturi ideološke argumentacije režimskog *Novogovora*. Ovaj diskurs mnogo je više od puke ideologije: reč je o reproduksijskoj matrici koja zauzima isto ono sistemsko mesto koje u demokratiji pripada pravno-političkim institucijama i procedurama. Samoopravljajući se (samodeljenim) zadatkom ostvarivanja "viših ciljeva", režim nikad nije prihvatio javna i apstraktna proceduralna pravila vladavine, radije se oslanjajući na mešavinu ideoloških dogmi i neproračunljivih, arbitarnih preferenci sopstvenih elita. Javna dimenzija politike je ponišena, a na njeno mesto je postavljen kompleksni i netransparentni sistem privatizovane dominacije. Ovaj se sistem sastoji od bizarno strukturiranih krugova moći, skrivenih među dvorskim intelektualcima, ekonomskim elitama, u tajnoj i drugim vrstama policije, u organizovanom kriminalu, u armiji, u vladajućim partijama, a sve to sa predsednikom Republike kao centrom *Networka* i njegovom personifikacijom.

Ekstremno moćni državni aparat već godinama, i u sve direktnijoj formi, nastoji da kontroliše svaku socijalno i politički relevantnu sferu života, koristeći u ovom preduzeću kako ideološku manipulaciju "klasnim" ili "nacionalnim" interesom, tako i golo nasilje — sa stanovišta podanika, rezultat se može opisati kao stanje određeno kombinacijom populističke podrške, apatije i straha. Sistem se održava stalnim re-produkovanjem krize i vanrednog stanja, menjajući ideološka odela i uvek jačajući represiju, odnosno obezbeđujući homogenizaciju i lojalnost podanika različitim tipovima ideološke konstrukcije zbilje, koji su praćeni jasnom porukom da vladajući u svakom trenutku mogu posegnuti za principijelno neograničenim nasiljem.

Ipak, nijedan ciklus krize nije jednak prethodnom. Ravnoteža između dva najvažnija stuba režima, ideološke dominacije i privatizovane upotrebe represije, izgledala je definitivno poremećenom nakon zimskih protesta 1996/97. Bez obzira na skromne neposredno-političke rezultate, ovi dogadjaji su bili ponišili autolegitimacijske kapacitete režima, ostavljajući mu na raspolažanju samo instrumente sile, što je višestruko komplikovalo problem vladavine, ugrožavajući na dugi rok stabilnost režima. Zato treba stalno po-

navljati: brutalna intervencija zapadne alijanse ne samo što indukuje patnje i razaranja, već istovremeno i jača režim. Ovim ratom je režim dobio priliku da rekonstruiše svoj populistički kvazilegitimitet. Stari obrazci klasnog i nacionalnog interesa zamenjeni su legitimacijskom figurom patriotism, pri čemu stalna pretnja nasilnom smrću homogenizuje ljudi, predstavljajući političke razlike između njih irelevantnim. Dok je u prethodnom periodu režim ekstenzivno koristio silu kako bi ponišio politički pluralizam, sada mu je taj zadatak znatno olakšan činjenicom da sila dolazi spolja.

Ukratko, sadašnje tragično stanje u Srbiji kao da ne ostavlja mnogo nade za uspostavljanje demokratije. Sila je ubila politiku i ovo je tačka od koje mora poći svako razmišljanje o alternativi postajećem režimu. Miloševićev ratnički cezarizam остаće verovatno kao jedina opcija koja će se moći direktno operacionalizovati u "političkom" prostoru. Opozicione političke partije, koje ni u prethodnom periodu nisu bile uspešne u suprotstavljanju vladajućima niti u afirmaciji jednog drugačijeg razumevanja politike i društva, izgubiće i dosadašnji prostor fasadnog parlamentarizma. Licenca za političko delovanje zavisće od arbitrerne odluke režima kojom će se političke organizacije klasifikovati na "patriotske" i "izdajničke". Onima koji budu procenjeni kao na bilo koji način neprijatni po vladajuću strukturu biće oduzeto pravo na politički govor.

Kako je tada moguće operacionalizovati alternativu? Borci za demokratiju u posleratnoj Srbiji pod Miloševićem verovatno će morati da posegnu za strategijom koja je približna delanju što su ga krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina uobličili disidenti u "real-socijalističkoj" Centralnoj Evropi. Reč je o onom moralnom diskursu alternativnog civilnog društva koji je ostao upamćen pod imenom "anti-politika".

Protagonisti civilnog društva u Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Poljskoj, reflektivno se odnoseći prema sopstvenoj organizacionoj i praktično-političkoj slabosti spram tendencijski svemoćnog Behemota, nastojali su na afirmaciji "paralelnog polisa": disidenti su prihvatali strategiju samo-ograničavanja, koja se prvenstveno ogledala u sistematskom naporu da se izbegne otvorena konfrontacija sa režimom. Umesto beznadežnog sukoba sa represivnim aparatom partijske države, oni su razvili svoj paralelni, tajni *Lebenswelt*, vođen idejama individualne slobode, mora i nog pluralizma i tolerancije. Ovo

iskustvo uči da refleksivnost anti-političkog diskursa civilnog društva sadrži dva dublja svojstva. Prvo se svojstvo može odrediti kao paralelizam diskursa, odnosno izbegavanje dodirnih tačaka sa kvazi-političkim gorum represivnog aparata. Drugo svojstvo nazvana moralnošću diskursa.

Diskurzivni paralelizam civilnog društva pokriva dve strategije. Prvo, proto-demokratsko civilno društvo mora nastojati da zauzme aktivan stav u formulisanju polja svoje akcije. Neophodno je prevazići do sada prevladajući pristup političke opozicije koji se sastoji u naknadnom reagovanju na pitanja koja nameće režim. U prethodnom periodu je reaktivni odnos prema vlasti prestavljaо jednu od opštih karakteristika delovanja političkih partija u Srbiji i — verovatno — jedan od bitnih elemenata stabilnosti režima. Većina partija koje se samorazumevanjem određuju kao demokratske upušta la se u beznadno takmičenje sa režimom na temu nacionalizma, nastojeci da uveri birače kako smo "mi" bolji patrioti, odnosno nacionalisti od "njih". Umesto ovakvog pristupa, akteri civilnog društva treba da identifikuju, konceptualizuju i nastoje da šire alternativni način gledanja na teme koje su od istinski centralnog značaja za društvo i za jednicu — reč je upravo o temama koje re-

žim kontinuirano i nasilnički pokušava da falsificuje ili ukloni iz političkog govora. Individualna sloboda, manjinska prava, institucionalizacija demokratske parlamentarne politike u javnom prostoru omedenom apstraktним, za sve jednakim i transparentnim procedurama, ograničena vlast, izgradnja koherentnog pravnog sistema koji bi garantovao pravnu sigurnost i jednakost svim građanima i grupama u zemlji, socijalna pravda — ovo su tek neka od pitanja koja u Jugoslaviji nikad nisu došla na dnevni red ili ih je vladajuća politika sile ideoleski izobličavala do neprepoznatljivosti.

Iskustva u bavljenju ovim pitanjima postoje. Bez obzira na surovim ograničenjima sužene mogućnosti da se delotvorno menjaju stavovi većine, mreža građanskih pokreta, asocijacija i nezavisnih medija pokazala je u prethodnom periodu izvanrednu hrabrost i kreativnost u borbi protiv belicističke historije. Najzad, treba podsetiti da se jedno od najznačajnijih postignuća protesta 1996/97. godine sastojalo upravo u tome što su građani radikalno formulisali zahtev za slobodu umesto represije, za vladavinu prava umesto vladavine putem arbitrarnih preferenci, za demokratiju umesto autoritariзma. Ovim su građani formulisali paralelni demokratski diskurs i učinili ga javnim, tako da akteri civilnog društva danas ne bi bili u situaciji da posreduju apstraktno znanje o slobodi i demokratiji kao dalekim civilizacijskim vrednostima.

Drugo, paralelizam diskursa civilnog društva pretpostavlja, barem u posleratnom periodu verovatno umnogostručene represije, izbegavanje direktnе konfrontacije sa režimom. Možda bi se mogla racionalno uspostaviti neka vrsta rigidnog dualizma u odnosu na režim, kako bi se umesto trenutno beznadežnog direktnog otpora politici sile radilo na afirmaciji alternativnih vrednosti. Ovako određene, cilj, polje i oblik delovanja

ne bi trebalo posmatrati kao praktično-politički beskorisnu akciju. Aktivizam ograničen na "paralelni polis" bio bi usmeren na praktično osporavanje destruktivne logike atomizacije, koja čini bit režimske strategije obezbeđivanja lojalnosti podanika. Ovde se polazi od stava da nijedna vlast sa totalitarnim ambicijama, ma koliko izgledala omnipotentna, nije u stanju da kontroliše sve oblike ljudskog mišljenja i delovanja. Stoga je ideja da se pronađu te "bele fleke" u tkivu društva, odnosno tačke koje nisu pokrivenе direktnom represijom, te da se u njima razvijaju oblici solidarne komunikacije na pitanjima koja je režim odbacio ili ideoški izobličio. Proces šrenja alternativnih ideja, kao proces šrenja autonomije u sferu koja je danas ekskluzivni režimski politički prostor, zavisi bi odlučno od "normalizacije"/rutiniziranja vladavinskih obrazaca. Pretpostavka je da režim ne može bez prevelikih troškova i rizika trajno vladati na način vanrednog stanja. Postepeno će verovatno doći do nekog oblika standardizovanja vladavinskih kodova, koji će funkcionišati kao surrogat "implictnog društvenog ugovora", određujući namesto pravnih normi granice između individualne privatnosti i ekskluzivno režimske "političke" sfere. Komparativno znanje o ovom tipu režima pokazuje kako njegova rutinizacija vodi nekoj vrsti kvaziliberalizacije, odnosno izvesnom popuštanju represivnih stega, što bi omogućilo postepeno šrenje prostora civilno-društvene autonomije.

Konačno, moralnost diskursa civilnog društva u situaciji ogoljene represije odnosi se na način pristupa izabranim temama. Reč je o izuzetno kompleksnom pitanju, čija bi elaboracija zahtevala poseban tekst, pa će ovde biti ponudena tek skica jednog mogućeg pristupa. Moralni diskurs nije politički, odnosno akteri civilnog društva ne pokreću svoje teme na način na koji bi to činili politički akteri u demokratskom pluralističkom društvu. Ovaj govor nije kompetitivan na način političke utakmice. Njegova bitna odlika je konsenzualnost, shvaćena kao nastojanje da se oko pitanja koja se pokreću dosegne moralna pozicija zajednička svim akterima. Važnost ovakve moralne diskurzivne argumentacije u Srbiji može se braniti i stavom da se uspostavljanje demokratske normalnosti mora izvesti u složenom procesu koji bi se sastojao od (1) moralne refleksije o bliskoj prošlosti, i (2) institucionalne rekonstrukcije političkog i pravnog sistema.

Moralna refleksija, shvaćena kao kritičko promišljanje nedavne prošlosti od strane aktera civilnog društva, mora prethoditi institucionalnom uobličavanju demokratije. Polazna tačka ovog pristupa je uvid da se u Srbiji još uvek živi pod režimom, te unutar socijalnog, kulturnog i ideoškog okvira koji su učinili mogućim **rat** i ubijanje. Režim i njegovi dvorski ideolozi niti su uklonili niti su doveli u pitanje ijedan od bitnih elemenata belicističkog političkog projekta. Zato se alternativni diskurs građanskog demokratskog mira mora odvijati u smeru koji su mnogi akteri civilnog društva u prethodnom periodu već hrabro i precizno odredili: kao kritička refleksija o nacionalizmu i ratu, koja će definisati pravi smisao onoga što su vladajući činili u ime "našeg identiteta". Zvanična ideologija u svom instrumentalno-selektivnom čitanju istorije nastoji da predstavi režimsko delovanje kao kontinuitet odbrane nacionalnog identiteta. Kritički diskurs treba da — polazeći od univerzalnih moralnih principa i vrednosti — uvek iznova pokazuje kako u protekloj deceniji nije branjena "nacionalna čast", već su se dogadale moralne katastrofe. Režim koji je proklamovao "ujedinjenje svih Srba", razorio je kako građanski, tako i nacionalni identitet. Ono što ideoški inženjeri već godinama nastoje da nametnu kao "prave tradicije i nacionalni interes", naprsto je nacionalistički misticizam, koji misli o ljudskim baćima tek kao o instrumentima za ostvarivanje ekspanzionističkih ciljeva i očuvanje vladavinskih privilegija. Bez afirmacije alternativnog mišljenja o onome što se u protekloj deceniji dogodilo, ostali bismo uhvaćeni u klopku pred-modernog varvarizma koji uništava svaki identitet. Kao podanici režima koji je proizveo moralnu katastrofu, mi moramo da istražimo našu prošlost u ne-funkcionalističkim kategorijama. Umesto prihvatanja ideoških selektivnih tumačenja koja nastoje da falsifikuju istoriju kako bi kreirala prividne kontinuitete i lažne tradicije, mi moramo stalno naglašavati kako nakon rata nikakav kontinuitet nije moralno prihvatljiv, te da

Yugoslavia today is a place of suffering. The country has become a stage on which two contestants are battling for moral victory. The stage is miserable and the contestants, the Western military alliance and the Milosevic regime, look like third-rate amateurs. But the price of winning the prize on offer is extremely high, the killing of innocents, the expulsion of other innocents and the destruction of the country. Milosevic happily uses the most ruthless methods against Albanian civilians in Kosovo, invoking our moral right to defend the country from aggression. Nato claims the same right from the other side of the table, the moral duty to protect the innocent Albanian population of Yugoslavia. This in turn the moral right to bomb the innocent non-Albanian population of Yugoslavia-

via. But this extravagance of moral imperatives serves only to conceal a clash between two radical evils, neither of which draw the line at the physical destruction of people and their homes. These masters of death have divided the population ideologically and militarily into two groups, "Albanians" and "Serbs", creating in both a feeling of helplessness, fear and desperation, attempting to turn both into permanent victims burdened with hate for the other side. Thus was created another hellish spiral of defeat and revenge - we know from our recent past how the imposed feeling of having been wronged in the past has the potential of great destructiveness for the future.

What awaits the people of Yugoslavia once the war is over? Will it be possible to

biti rekonstruisani na univerzalnim vrednosnim premisama.

step out of the vicious circle of suffering and hatred? It is difficult to think or speak about an alternative while people are being exposed everyday to the threat of a violent death. The logic of bombs is the logic of killing and destruction, the logic of war legislation is the logic of internal repression, and so the logic of life in Yugoslavia today has been reduced to a struggle for physical survival. It seems unrealistic and amoral to expect people under such terrifying everyday pressure to work on a political project for a new society.

On the other hand, the bombs will stop one day and some kind of post-war future will replace the ultimate horror of today. This simple fact gives rise not only to the legitimacy but also the necessity of thinking about the possible choices we will face, as well as the actors, strategies and content of an alternative politics for a different Serbia and Yugoslavia. When the killing stops, the first question for those who would like to design a future civil normality would be about the necessary steps to overcome the inertia of Resantimian nationalism and hatred of "the other" - this is a framework which sets the boundaries for a question about the institutional and procedural features of a possible democratic order for Yugoslavia. Here we have to be careful not to fall into the trap of a useless Utopia which would imagine the non-existent but desirable post-war state in terms of unachievable categories. Instead we must here think in categories of the actually achievable Utopia: the path of realising what no longer exists (freedom of citizens and democracy) and what is opposed to the very basis of today's Yugoslav reality must be sought in what exists. But what does this mean?

Within the still living experience of Serbia there are strong points for a different direction of events from that which has been dominant here for a long time. We cannot even find these strengths, let alone make them work, without renewing the critical thinking exterminated by the "class" and "nationalist" ideologies. Without critical thinking there is no proper moral force and even less efficient policy and real change of the existing situation." (Nebojsa Popov, "Reaches of the moral condemnation of force", *Republika*, issue 211).

Again, critical thinking which intends to go to the other side of the already existing bad infinity must begin from the context of the given, seeking in it the strategy, vehicle and content of the alternative. The choice of possible strategies will probably be highly limited and will depend on the character of the post-war regime in the first place. Two dangers exist: the survival of the Milosevic regime, and its fall. In the first case, the totalitarian project prepared long ago would probably come to its consummation and a military-oriented dictatorship would stabilise in the short term. The fall of the regime is less likely and its consequences more difficult to predict, but it could be assumed that the country would find itself in a kind of Stunde Null, a moment in time which would, because of the removal of the repositories of power and the collapse of the old (pseudo-political) norms, be symbolically comparable to a normal state. This would generally open up the possibility of a new beginning, the beginning of changes which would lead the country from its authoritarian and totalitarian past towards democracy. Needless to say, every radical break up of an old regime brings multiple dangers if the removal of the old authority is not followed by the institutionalisation of the new quality of freedom, otherwise it could finish in the whirlpool of permanent revolution, or with a door opened for a new dictatorship. The mere possibility of beginning the transition towards democracy would largely depend on the way in which the regime was changed: violent overthrow would increase the risk of the country entering a phase of institutionally and legally uncontrolled struggle for the vacant helm. On the other hand, the very context in which the forces who personify the current regime would be forced to retreat, in other words to relinquish authority, might enable radical changes in the direction of democracy to unfold with a minimum of legal and political continuity preserved. A pledge for a strategy of continuity should be understood here as a pledge to find the instrument which would enable - in a quantitative sense - a radical normalising reintegration of the political community on the principles of freedom and democracy and which would, at the same time, prevent the descent of a society which is already profoundly exhausted, atomised and antagonised into the whirlwind of civil war. The bearers of a democratic alternative would have to abjure the pathos of revolutionary speeches and limit their own rhetoric and actions to the legal and political standards which now exist, all in order to achieve radical democratic change.

Let us return to the more likely scenario: the one in which the end of Nato aggression would not be followed by the fall of the current regime. In that case, would an alternative path exist at all, a path which would bring hope of a life after dictatorship? The political and civilian forces (parties, social movements, associations, media) who have presented islands of democratic alternative and resistance during the previous period are now exposed to the direct threat of extinction, and this is certainly one of the politically most short-sighted and - after the killing and destruction - morally most shameful aspects of the Nato aggression. The ever-present regime discourse on "enemies" and "traitors" has now been unleashed proclaiming all those who question the official version of patriotism as "servants of the aggressor".

There's not much basis for belief that anything in the structure and ideological arguments of the regime's newspeak would change after the war. This discourse is much more than pure ideology: it is reproductive matrix which occupies the very same place in the system which in a democracy belongs to the legal-political institutions and procedures. Justifying itself by the self-proclaimed task of fulfilling "higher goals", the regime has never accepted public and abstract procedural rules of governing, but rather has relied on a mixture of ideological dogma and the arbitrary preferences of its own elite. The public dimension of politics has been revoked and a complex, non-transparent system of privatised domination put in its place. This system consists of bizarrely-structured circles of power, hidden

among court intellectuals, an economic elite, in secret and other kinds of police, in organised crime, in the army, in the ruling parties and all with the president of the republic as the centre of the network, and its personification.

For years now, and in an increasingly direct way, the extremely powerful state apparatus has tried to control every socially and politically important sphere of life. In this enterprise it has used everything from ideological manipulations of "class" and "national" interests to naked violence. From the point of view of the subject the result could be described as a state fuelled by a combination of popular support, apathy and fear. The system keeps itself alive by the constant reproduction of crisis and extraordinary conditions, changing ideological suits and always strengthening the repressing. In other words it obtains the unification and loyalty of the subjects with different kinds of ideological constructions of reality which are followed by a clear message that he who rules can at any moment call on violence unrestricted by principle.

No cycle of crisis, however, is similar to the previous one. The balance between the two most important pillars of the regime, ideological domination and the privatised use of repression, seemed to be definitely shaken after the winter protests of 1996-1997. Regardless of what were only modest political results in the short term, these events destroyed the regime's capacity for self-legitimisation, leaving it with only the instruments of force. This resulted in multiple complications in rule, endangering the stability of the regime in the long term. It is for this reason that is necessary to continually reiterate that the brutal intervention of the Western Alliance has not only induced suffering and destruction, but has simultaneously strengthened the regime. This war has given the regime the opportunity to reconstruct its populist pseudo-legitimacy. The old patterns of class and national interest have been replaced with the legitimate model of patriotism and the threat of violent death has united the people, making political differences among them irrelevant. While during the previous period the regime had used force extensively in order to neutralise political pluralism, this task has now been made considerably easier, because the force has been supplied from outside.

In short the current tragic state in Serbia seems to leave little hope for the establishment of democracy. This force killed the polities and this is the point from which all thinking about an alternative to the current regime must start. Milosevic's war Caesars will probably remain the only option which could be directly employed in the political space. Opposition political parties, which have not been very successful either in opposing the authorities nor in the affirmation of a different understanding of polities and society would lose even their position of a facade of parliamentarianism. Licence for political activities would depend on arbitrary decisions of the regime in classifying political organisations as "patriots" or "traitors". Those whom the ruling structures see as unpleasant in any way would be denied the right to a political voice.

How then is it possible to implement an alternative? Fighters for democracy in post-war Serbia under Milosevic will probably have to opt for a strategy similar to the activities of the dissidents in Real-socialist Central Europe at the end of the sixties and the beginning of the seventies. This is a moral discourse of the alternative civil society which is remembered now as "anti-politics". The proponents of the civil society in Hungary, Czechoslovakia and Poland, dealing with their own organisational and practical political weakness against a Behemoth which tended to omnipotence, insisted on the affirmation of a "parallel polis": the dissidents accepted a strategy of self-restraint, which consisted of a systematic effort to avoid direct confrontation with the regime. Instead of a hopeless clash with the repressive apparatus of a party state, they developed their own, parallel, secret Lebenswelt, led by ideas of individual freedom, moral pluralism and tolerance.

This experience teaches us that the reflexivity of the anti-political discourse of the civilian society has two deeper features. The first of these can be defined as parallelism of discourse, in other words avoiding points of contact with the pseudo-political speech of the repressive apparatus. The other feature I shall refer to as the morality of discourse.

The discursive parallelism of the civilian society includes two strategies. First, the proto-democratic civilian society must strive to take an active stance in formulating the field of its action. It is necessary to

overcome the approach of the political opposition which consists of subsequent reactions to issues imposed by the regime. In the preceding period, the relationship to the authorities was one of the general characteristics of the activities of Serbian political parties and - probably - one of the most important elements of the regime's stability. The majority of those parties who define themselves as democratic were entering into hopeless competition with the regime over the argument of nationalism, attempting to persuade voters that they were the better patriots, in other words nationalists. In place of such an approach, participants in the civil society should identify, conceptualise and attempt to spread an alternative way of looking at subjects of central importance to the society and the community: here we are talking about subjects which the regime continuously and violently attempts either to counterfeit or remove from the political vocabulary. Individual freedoms, minority rights, institutionalisation of democratic parliamentary politics, confined to the public space with equal and transparent procedures for all, restricted authority, the construction of a cohesive legal system which would guarantee security and equality under the law to all citizens and groups in the country, social justice: these are only a few of the issues which have either never appeared on the agenda in Yugoslavia or have been ideologically distorted to the point of unrecognisability by the ruling policy of force.

There is experience in dealing with these issues. Regardless of the brutally restricted possibility of effectively changing the views of the majority, a network of public movements, associations and independent media during the most recent period have shown extraordinary courage and creativity in the fight against Bellicist hysteria. Finally we should note that one of the most significant achievements of the 1996-1997 protest was that the people made a radical formulation of the demand for freedom instead of repression, for the rule of rights rather than the rule of arbitrary preference and for democracy instead of authoritarianism. In this way, the people formulated a parallel democratic discourse and made it public, so that participants in the civil society today would not find themselves dealing with abstract knowledge of freedom and democracy as remote values of civilisation.

Secondly, parallelism of the civil society discourse requires, at least in the post-war period in which repression will probably be reinforced, the avoidance of direct confrontation with the regime. Perhaps some kind of a rigid dualism towards the regime could be established nationally in order to work on the affirmation of alternative values, rather than on direct resistance to the policy of force which is, at the moment, hopeless. Thus defined, the goal, the field and the form of the activity should not be seen as an action which is practically and political useless. The activity restricted to the "parallel polis" would be directed towards the practical denial of a destructive logic of atomisation, which is the essence of the regime's strategy for securing the loyalty of subjects. As a starting point we take the position that no authority with totalitarian ambitions, no matter how omnipotent it may look, is capable of controlling all forms of human thought or action. Thus the idea is to find those blind spots in the fabric of society, the spots which are not covered by direct repression, and to develop forms of communication in them on issues discarded or ideologically contorted by the regime. The process of spreading alternative ideas, like the process of spreading autonomy into a sphere which is today the exclusive political space of the regime, would depend solely on the normalisation or routinisation of the ruling matrix. The assumption is that the regime cannot permanently rule on the basis of extraordinary conditions without excessive expense and risk. Gradually it would probably come to some form of standardised ruling codes which would function as a surrogate "implicit social contract", instead of legal regulations determining the limits between individual privacy and the regime's exclusive "political" sphere. A comparative examination of regimes of this type shows that routinisation leads to some kind of pseudo-liberalisation, to a certain letting-up of the repressive forces which would enable the gradual broadening of the space for civilian and social autonomy.

Finally, the morality of discourse of the civilian society in the situation of naked repression relates to the way chosen subjects are approached. We are here discussing an extremely complex issue, the elaboration of which would demand a text of its own, thus we offer here only a sketch of the possible approach. The moral discourse is not a political one: participants in the civil society are not approaching their subjects in the way in which political participants in a democratic pluralist society would. This dialogue is not competitive as is a political match. Its major feature is consensus, understood as an effort to reach a moral position, mutually

acceptable to all participants, on the issues under discussion. The importance of such moral discursive argument in Serbia might be defended from the position that the establishment of democratic standards must be carried out in a complex process which would consist of (1) moral reflection on the immediate past and (2) institutional reconstruction of the political and legal order.

Moral reflection, understood as the critical thinking through of the immediate past by the participants in a civil society, must precede the institutional establishment of democracy. The starting point of this approach is the insight that in Serbia people still live under the regime and within the social, cultural and ideological framework which made the war and the killing possible. None of the essential elements of the Bellicist political project have been discarded or questioned by the regime and its court ideologists. This is why the alternative discourse of the civil democratic peace must unfold in the direction already boldly and precisely defined by the actors of the civilian society in the previous period as a critical reflection on nationalism and war. This would define the real meaning of what the ruling party was doing in the name of "our identity". The official ideology, in its instrumental and selective reading of history, is attempting to present the regime's activity as a continuity of the defence of the national identity. The critical discourse should from the outset - beginning from universal moral principles and values - always demonstrate how, in the last decade, it was not that the "national honour" was being defended, but that moral catastrophes occurred. The regime which proclaimed the "unity of all Serbs" has destroyed both the citizenry and the national identity. What the ideological engineers have tried to impose for years as "the real traditions and national interest" is simply nationalist mysticism, which sees human beings only as instruments for achieving the expansionist aims and preserving the privileges of rule. Without affirmation of alternative thinking about what has been happening in the last decade we would be caught in the trap of a pre-modern barbarism which destroys every identity. As subjects of the regime which has produced a moral catastrophe, we have to explore our past in non-functional categories. Instead of accepting ideologically selective interpretations which attempt to forge history in order to create apparent priorities and false traditions, we must constantly emphasise that after the war no continuity is morally acceptable, and that the individual identity, national identity and the identity of the community must be reconstructed on the premises of universal values.

**odgovor na pitanje „ZA TO STE IZLAZILI TOKOM RATA?” **

Dragoljub ARKOVIĆ

Tekst koji sledi napisan je u maju 1999. godine i objavljen je u *Vremenu* u vreme kada sam kao glavni urednik *Vremena* jošimao obavezu da novine pre davanja u štampu nosim cenzorima na uvid. Kada su mi se iz R.E.Č.-i javili s molbom da im posljem tekst radi objavljivanja pročitao sam ga ponovo i, naravno, došao do zaključka da bi ga ponešto drugačije napisao da nije bilo cenzure. Ali, u suši - ni, ne bih ga menjao, pa mislim da je nepristojno, i sada, par meseci posle svega, praviti ograde i tražiti adekvatnije (oštire) izraze. On za mene ima dokumentarnu vrednost i nisam sklon onoj vrsti naknadne pameti koja bi mu sada, na istim tezama i premisama, dala nešto drugačiji sadržaj, mada bi on verovatno adekvatnije opisao okolnosti u kojima smo radili i verovatno bi plastičnije opisao i nas same i cenzore iz tog perioda.

Ali, želeo bih ovde da iskoristim šansu i da odgovorim na jedno pitanje koje se i nakon "cenzorskih vremena" umnoženo postavlja i koje je glasilo: "Zašto ste izlazili tokom rata?" U početku sam davao duge i iscrpne odgovore, sve dok u jednom tekstu kolege Dimitrija Boarova nisam pronašao jedan paradoks, kojim se i moj odgovor efektno skraćuje. Boarov je u *Vremenu* napisao da bi Novosadani, da su znali da od njihovih mostova iole zavisi Miloševićeva politička sudska sudbina, sami porušili te mostove! Tako je nekako i sa medijima.

Mogu vam ispričati barem deset čapekovskih anegdota o cenzorskim vremenima, ali ču se ovaj put uzdržati jer za naš čitaoce sasvim je jasno da je novinarski miš pobedio cenzorsku mačku i svaka priča o tome kako smo podvaljivali jedni drugima potpuno je nebitna. Da smo tada prestali da izlazimo, te pobede nikad ne bi bilo. Ali, moram ukazati na nekoliko politički interesantnih činjenica. Prvo, vrlo brzo, barem onom ko je htio da misli, postalo je jasno da i nad cenzorima postoji cenzor, i to nam je perfidno stavljano do znanja. Ko je bio taj cenzor mogu samo da slutim. Možda je bio i izmišljen, a to bi tek bio maestralni trik. Uvodjenje nevidljive sile u igru između organa države i njenih gradana deluje efikasno. Jedan organ vrši represiju, ograničava i ukida neka ranija prava i slobode, a sluti-te da je njegova moć mala u poređenju s onim silom koju i ne vidite. Ta nevidljiva sila deluje zlokobno, prepoznajete je samo kao sopstveni strah. Stalno primate poruku koja glasi: jeste, prošao si cenzuru, ali to tako malo znači, treba zadovoljiti i nas!

Kada je *Vreme* posle prepirke i borbe s cenzorima, borbe nesrazmerne obimu vesti, ipak uspelo da objavi da je formalnom odlukom beogradskog Privrednog suda sušinski ukinut Radio B-92, odgovorni urednik *Vremena* zamoljen je da kaže, ukoliko bude nekih problema, da je ta vest prosto promakla cenzorima! Kada smo uspeli da napravimo celu stranu teksta o ubistvu i sahrani Slavka Ćuruvića, da ubedimo cenzore da je potrebno da se to objavi, rečeno nam je da može biti nekih nevolja po nas, ali da kažemo da je cenzura to videla! Na pitanja koga treba da lažemo, kome treba istinu da kazemo, ko je taj ko odlučuje da neko strada i pored toga što je nešto cenzura odobrila, nikada nismo dobili pravi odgovor.

Na toj vrsti nevidljive moći počivaju sve diktature. Vrhovni princip jeste strah koji smo videli i u cenzorskim očima.

<H1> Cenzorska vremena — stranputice slobode </H1>

Mediji, cenzori i država: kakve pouke se mogu izvući iz osamdeset dana kontrolisanih informativnih tokova i kakva je svrha pobeđe ako već od danas ne budemo slobodni?

U beogradskoj novinarskoj čaršiji posle 24. marta veliku popularnost postigla je knjiga *Prva žrtva*, koja je do početka agresije NATO-a na Jugoslaviju gotovo čamila na policama usko specijalizovanih medijskih biblioteka. To nije neko čudo, jer pomenuto publicističko de-

lo Najtlija opisuje istoriju ratnog izvešavanja i, naravno, ratne cenzure od Krimskog do Vijetnamskog rata. U dve reči: poučno ši-vo. Jer, tehnologija ratovanja je, nažalost, napredovala, medijske tehnologije su takođe napredovale, samo je igra između novinskog miša i cenzorske mačke ostala ista. Ali, ako mislite da ču da se žalim na cenzuru kojoj je i *Vreme* izloženo, grđno ste pogrešli. Kad je u zemlji proglašeno ratno stanje onda je i cenzura normalna pojava. I to u svim vremenima — od krimskog vojevanja do vietnamskog masakriranja — i postoji u svim zemljama sveta, a Najtli dokazuje da je bila najperfidičnija i najrigoroznija u onim zemljama koje bi da se nametnu kao uzor demokratije i slobode štampe. **E**lem, podvrgavanje cenzuri spada u prirodan usud i opis novinarskog posla u danima velikih ratnih nesreća i cenzura je regularna i podnošnjiva dok šiti specifične interese odbrane zemlje i sugeri-še poštovanje konvencije da se rukovodstvo i državni organi po-šede neodmerene kritike dok traju ratni napor, a postaje tortura i zločin nad javnom reči i mišjenjem kad neko pokušava da cen-zurom zaštići uski politički interes ili i nakon prestanka rata zadrži cenzorsku kontrolu nad medijima. Kroz vreme i prostor — vek i po medijske uloge u ratovima, i u svim zemljama uključenim u ratne sukobe — spor između medija i cenzora odvijao se na toj tankoj li-niji fronta, liniji razgraničenja dve sile — državne i medijske, na nekoj imaginarnoj ničijoj zemlji gde se lako gubi osećaj šta je zaš-tita države i naroda, a šta protekциja nosilaca vlasti.

Ni Srbija ni Srbi, ni srpski novinari ni srpski cenzori (uspust: ima ovih prvih s ogromnim sklonostima za ovo drugo) nisu mogli izma-ći ovim zamjkama i zakonitostima neprijatnog posla koji s proto-kom vremena dovodi do čudnog fenomena obostranog izvinjava-nja: novinara što pišu, a cenzora što to kontrolišu.

Postoji u Najtlijevu knjizi jedan moto kojim počinje poglavje o ulasku Sjedinjenih Američkih Država u Drugi svetski **rat** gde on ci-tira zvaničnog vašingtonskog vojnog cenzora koji, na nekom sa-stanku, saopštava: "Dok traje **rat** ne objavljuvati ništa. Kad se **rat** završi javiti ko je pobedio!" S obzirom da naš javljaju da smo po-bedili (moralno, ako ne i drugačije, kako tvrdi general major Alek-sandar Bakočević, a u nas moralne pobeđe imaju veći značaj ne-go neke druge) to znači da je **rat** gotov i da prestaje potreba za cenurom, pa bi i novinari i cenzori mogli da odahnu, a, bogami, i zasluzili su. Neću da kažem da su nadležni bili neprijatni. Napro-tiv, radi se o lepo vaspitanim ljudima koji su korektni u ličnom od-nosu, dovoljno pametni da se suzdrže od nametanja sopstvenog stranačkog opredeljenja, ali cenzura je anahrona, neprirodna i kontraproduktivna i kad cenzori lično nisu neprijatni, pa je, kad smo već pobedili, treba odmah zaboraviti i ne treba je više prime-

njivati.

Kad se, dakle, ovih dana ukine (ili samoukine) taj iznudeni korak nazad u odnosu na dosegnute medijske slobode u Srbiji, ponovo ćemo se naći na stranputici slobode, gde će svako moći da piše i govori ono što hoće, mada nekima ni sva cenzura sveta ne bi i ni-je pomogla da se ograniče u saopštavanju banalnosti, gluposti, ne-proverenih vesti, podmuklih i ubilačkih komentara, čistih izmišjo-tina, proročkih kalambura, kao što nema cenzure koja bi neke mo-gla da spase i koja ih je spasla od nepismenosti, površnosti, kuka vič-luka, pokvarenosti, sebičnosti, kičeraja i smrtnog greha — dosade!

U ovoj zemlji posle ovog čuda više ništa neće biti isto — od novi-nara, preko cenzora, do Slobodana Miloševića. Znake tih promena, danas, na izmaku veka, ljudi ne uočavaju tako što liznu prst i dig-nu ga u vazduh da bi videli s koje strane vetar duva, već uporedu-jući sopstvena znanja, iskustva i osećanja sa javnim govorom koji je nužno medijski govor.

Otuda u prelomnom trenutku za naciju nastupa i prelomni medij-ski trenutak. Mediji su ojađeni, bombardovani, finansijski i ljudski iscrpljeni, publika je na prosjačkom šapu, oglašavači takođe, do-stava i prodaja vesti skopčana je sa gotovo nesavladivim proble-mima, traume su duboke a oštećenja fatalna. Ali, sve da je i obr-nuto, da su mediji bogati, ratom netaknuti, da su publika i oglaš-vači puni para, ljudi bi i dalje lizali prst da utvrde pravac vetra, ako mediji ne bi uvažili realnost da posle svega i oni moraju biti dru-gačiji, posebno oni koji se finansiraju iz budžetskih prihoda i koji samim tim imaju zadatak i pretenziju da budu od nacionalnog značaja. Uostalom, mi obični smrtnici iz takozvanih "nezavisnih medija" nismo ni spoznali zakučaste puteve cenzure nad glavnim državnim medijima, ali smo nekako imali nadmen osećaj da se na-ma to samo privremeno događa, dok je kod njih nasilje nad in-formacijom trajno stanje.

Zabeleženo je verovanje da je jedino Hrist uspešno pretvorio vo-du u vino — drugi su kažnjavani zbog lopovluka — pa nema smisla danas, u trenucima kad je poželjna velika i duboka zamišje-nost nad sudbinom i budućnošću Srbije, govoriti da ćemo "nasta-viti razvoj", da je general Majkl Džekson general UN, kad je on ko-mandant NATO trupa instaliranih duž naše granice, nema smisla lagati, odnosno ima manje smisla nego što je bila smislena cenu-ra tokom osamdeset dana rata. Jer, poštovani čitaoci, cenzura ima neka svoja pravila i obrasce (ima ih, ma šta ja mislio o tome), a stranačka propaganda u cilju pretvaranja vode u vino potuno je divlja, nezakonita i sušinski opasnija, jer ljudima pokazuje da se ovde neće baš ništa promeniti, bez obzira što smo se svi promeni-li. Pa će neko možda i postaviti pitanje: Kog davola smo uopšte po-

VE ERAS JE NA A FE TA?

Beograd — Prag

Vladimir PETROVIĆ

bediivali taj NATO?

(*Is this book sexy? M'Lud, we bloody well hope so. Does it encourage adultery and attack marriage? Spot on, M'Lud. 1999; exactly what my client is trying to do. Is this book blasphemous? For Christ's sake, M'Lud, the matter's as clear as the loincloth on the Crucifixion. Put it this way, M'Lud: my client thinks that most of the values of the society in which he lives stink, and he hopes with this book to promote fornication, masturbation, adultery, the stoning of priests, and, since we've temporarily got your attention, M'Lud, the suspension of corrupt judges by their earlobes. The defence rests its case.*)

Julian Barnes: Flaubert's Parrot

Teško je oteti se utisku (teško je, majko, na praznim peronima čekati vozove koji nikad neće doći itd.) da smo svi manje-više znali kako će se dvanaest (ili, pak, pedeset i pet?) godina kolektivnog autizma okončati po srpski etnički entitet i njegovu poslednju, uglavnom nelegitimnu državotvornu **◀NAPOMENA▶** avanturu. **◀NAPOMENA▶** Presedana nije nedostajalo: istorija je puna gangsterskih družina koje su uspevale da se tokom kracég ili dužeg razdoblja zadrže u sedlu neke nesrećne zemlje i općinjenih masa koje su u blaženom stam-pedu srljale u najrazličitije ponore i pomore, ne primećujući da predvodnici stada piju viski-sodu i grickaju pistache na najbližoj terasi s pogledom. Uostalom, ko gospodinu Miloševiću i kompaniji (za preseljenje tudih para u vlastite džepove) može da zameri što nisu pre-zali a ma baš ni od čega da zadrže pod svojom kontrolom onaj difuzni konglomerat krađe, zloupotrebe, korupcije i nasilja koji je narod u Srbiji (kako nikad, ili gotovo nikad, i nije znao za bolje) ubočajio da zove "vlast". Jer, premda je tačan datum ove prekretnice razumljivo teško odrediti, već negde krajem 1991. spomenuti gospodin i njegova kamarila verovatno su prešli tačku posle koje nema povrata, odnosno zabrazdili su toliko (mereno izgubljenim i upropačenim ljudskim životima i nezakonito prisvojenom imovinom) da mirna predaja ključeva i spokojna starost obilno obezbeđena plenom dotadašnje, nimalo beznačajne optimacije više nisu dolazili u obzir: gde god da bi se sakrili, osim možda u Severnoj Koreji (a to ni osvedočenim ljubiteljima socijalne pravde, diskretnog nepotizma i jutarnje fiskulture odnekud nije izgledalo kao odveć privlačna perspektiva), pre ili kasnije bi se našao neko koga ne bi mrzelo da ih potraži i natera da polože račune, u Hagu ili u Hadu, koga to još pobogu, uopšte zanima?

Naravno, suicidalna spirala distributivne ekonomije je dotele iša svojim tokom, toliko da su poslednjih par godina čak i kriminalci (omi-

◀NAPOMENA▶: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R. E. ▶**.

◀http://www.freeb92.net/casopis_rec/▶. Na mrežu je postavljen 2. jula 1999.

Ijene domaće životinje post-virtuelnih komuno-fašzoida) bili konstantno dekintirani: krunski dokaz da od suve drenovine ni baba-Jula (koju je jedan bucmasti momčić, naskoro viden da u prugastim špiholznicama okopava lale "za dž" sasvim neosnovano nazvao crvena veštica), ni Dino Merlin, ni Mirko Merlin Marjanović ne mogu da skockaju multivitaminski sok, čak ni ako Borka Vučić, duhovna majka Aleksandra Vučića (dabogda ih oboje razmazala trola u Gospodara Vučića), samopregorno uskoči u sokovnik (bjak!). Ali sve ovo je, kako bi to rekli angloamerički zlikovci, osvedočeni neprijatelji tzv. srpstva (koliko samo taj zbirni oblik, poricanje individualnosti već na nivou morfologije, doprinosi beslove-snom milju koje pozamašni i, sada se to već može mirno i pouzdano ustvrditi, eklatantno maloumn segment etničke srpske populacije obuzme na svaki spomen ove reči), voda ispod mosta. Bombe su pale, i činjenica da smo sada i empirijski utvrđili da ono što veći deo naroda od milja naziva "Slobom" (iako je termin "maligna ameba" možda nešto bliži istini, pa makar i bio pomalo izvan do-mašlja prosečnog srpskog vokabulara), nema nikakav problem da jednu totalno iscrpljenu i osiromašenu državu bez ikakvog pojmljivog razloga (ako tlapnje o "unutrašnjem suverenitetu", čitaj: ne bismo da nam se iko meša u kradu klikera, pogotovo ne stariji i jači gelipteri; one za koje ta arhaična floskula još uvek ima neko čarobno dejstvo — meni lično se čini da je poslednjih decenija ona uglavnom služila kao alibi za bahanalije lokalnih psihopata — radio bih priupitao šta misle, da li "unutrašnji suverenitet" ima iku-vu vrednost bez pravih demokratskih institucija koje mu pribavljaju legitimnost, i šta je, po njima, važnije, fikcija državne samovlasnosti ili realnost flagrantnog kršenja ljudskih prava?) uvede u rat sa najjačom vojnom silom na svetu (koja bi, *by the way*, da ovaj narod ima dva grama mozga moralna da bude najvažniji saveznik neke vrlo hipotetične, racionalne Srbije), gubi svaki značaj. Kada vam tomahawk svrati na kaficu, možda je vreme da sprovedete odredenu redukciju svojih do tada, onako, balkanski, onako, slovenski, onako, brate, ljudski i, sasvim malo, komunistički, širokih vizura i prioriteta. Naravno, ko god pošto-poto želi da ostane zajapreni barbarogenije koji i dalje (koliko mu taj prokleti pesak oko glave dozvoljava) balavi o nekoj lažnoj i selektivnoj "pravdi" (mislim, lepo je biti etičan, ali, koliko se sećam, kada je rokalo po Sarajevu, na *tim* protestima ljudi su manje-više mogli da se na prste, katkad i na prste momaka iz pilane, izbroje, na šta bih s naročitim zadovoljstvom pohitao da podsetim dame i gospodu koji se u poslednje vreme osećaju nevinim demokratskim žrtvama zločinačke agresije, i kao krunski dokaz navode svoje učešće na *onim* protestima, 1996/97), ima puno pravo da tako i učini, ali neka se posle ne žali ako se jednog lepog dana probudi kao "Dinastija", to jest

raznesen u jedno pola miliona epizoda koje ni doktor Frankenštajn, ni Gospa Trojeručica-Majčica Singerica neće moći da zakrpe, barem dok mrtav ne prdne. Glupost je, da podsetim, kažnjava. Greške se, da podsetim, svuda, osim u samoupravnom socijalizmu, plačaju.

Elem, sluga Jernej je popio klasični nokaut u prvoj rundi (Tajson nije imao vremena da ičita Bloha i Markuzea), Indijana Džons je mrtav ladan izvadio utoku i isprangiao ga kao onog baju sa turbanom što je strašno ratoborno terao muve svojim predimenzo-niranim perorezom, sreو je Prljavog Harija malo nadrkanog posle subotnjeg kupanja pa netom miriš ljudičice zguza, itd., te je možda napokon vreme da se zaborave folklorne budalaštine raznih "očeva naciјe" sa srednjom stručnom spremom i potresne inverte multimaliganskih bardova iz Francuske 7 (sirota gospoda dinosaurusi su već godinama toliko obuzeti srpskim nacionalnim pitanjem, odnosno, pre, njegovim laganim, ali sigurnim ukidanjem, da će im uskoro, kao u dobro, staro doba Jure, trebati još dan mozak, smešten tamo gde leđa prestaju da se pristojno zovu, da bi ujutru mogli da kupe panju bez slovenske antiteze), i trezveno se razmotre realpolitičke opcije pred kojima стоји tzv. Srbija polovinom 1999. A da bismo to uradili, neophodno je prethodno utvrditi kakvu zemlju želimo da imamo kada se sve ovo završ ("sve ovo", ipak, koliko god bude trajalo, kad-tad mora da se završ). Ja znam tačno šta želim: demokratsku, kapitalističku, denacifikovanu Srbiju koja je nepovratno inkorporirana u sve evropske i zapadne strukture, na prvom mestu Evropsku uniju i (zločinački, itd., neka mi pasjonirani mrzitelji oproste što nisam opšrniji) NATO. A to že-lim zato što je to jedini način da ja i moji eventualni potomci (da i ne spominjem sve one što su zbog kriminalne zaslepljenosti mog naroda već nadrljali, ili su, pak, viđeni da nadrljaju, samo zato što slučajno pripadaju nekom drugom narodu ili veruju u nekog drugog boga od onog koga Amfilohije, Atanasije i ostale naci-klerikalne amfibije i atamani tripuju kao svog ujaka) živimo mirnim, produktivnim i materijalno obezbeđenim životom, bez straha od spoljnih (jedan nedovoljno daleki međunarodni komšija, obično personifikovan kao medved je, na neku čudnu foru — hvala, Marina — u tom kontekstu neizbežna asocijacija) ili unutrašnjih (komunisti, fašisti i ostala njima podobna gamad) pretnji. Krenu li stvari drugim pravcem, na svaki način ču nastojati (a u toj name-ni teško da sam usamljen) da za stalno (ili barem za uglavnom: naravno, ne pre nego što učinim sve što je u mojoj moći da popravim stvari) promenim zemlju, navike i papire, koliko god da mi je to (naročito u varijanti obavezognog programa) intimno možda misko. No pametni ljudi idu pre nego što moraju, a čak i poluidioti

poput mene ne bi trebalo da sebi dozvole (u meri u kojoj to od njih zavisi) da budu izbeglice više od jednom u životu, a uostalom, mojim doskorašnjim (i, nadam se, budućim) sugradanima, kosovskim Albancima, po svoj prilici je bilo pedeset puta mrskej da napuste svoje domove (ako su ih uopšte napuštili živi), i, za razliku od mene, koji, premda imam vrlo malo para, nikakav posao i tanak legalni status, trenutno ipak sedim u udobnom stanu stare prijateljice, pijuckam nes-kafu, i kroz prozor poprskan kapima kiše (jedino je vreme stvarno šugavo) posmatram nade - sve inspirativnu konjaničku statuu Jana Žike na brdu prekopu - ta, sada većinom sede u klimavim šatorima ili, prosti, u blatu, piju mahom vodu sumnjivog kvaliteta, a lep pogled im u glavnom kvare ograde drljavih izbegličkih logora. I to je manje-više to: oni čiji je koncept buduće Srbije radikalno drukčiji mogu slobodno da prestanu da čitaju (samo će se iznervirati jošviše nego do sada), a vidaćemo se još na biračkim mestima ili (ako bašbude moralo, zašto da ne) preko nišana.

Ea sad kad smo među svojima, možemo malo da se opustimo, mi, uostalom, svi želimo slično, mi nismo ni crveni ni crni, mi ćemo se lako dogоворити... Da, ali važi, što bi rekli moji mladi prijatelji kojima gnušni žandari kod kuće potpuno neosnovano pripisuju par desetina nekakvih "dela"... Možda bi tako čak i bilo da nije činjenice da, po mom skromnom mnjenju, jedan od glavnih razloga što osiromašeni uran danas rominja po muškatlama može osiromašene keve i lažnjacima s Bulevara već načetim plućima mojih osiromašenih prijatelja (a i ja sam ga se, hvala bogu, napsao za skoro mesec dana boravka u S/M-rimejku "Male sirene") predstavlja tzv. srpska demokratska opozicija, koja je od svega toga uglavnom samo srpska (a taj epitet se, globalno gledano, neka mi gospodin Vuk Drašković, koji nije želeo "Sarriyah off kalashnykovs" — inače, zajedno s pokojnim Džoharom Dudajevim, svojevremenim finalistom svetskog takmičenja za "Ljudožderski akcenat godine", a čujem i da opet trenira — i svi ostali svetosavstvujući retardi oproste, već sedam-osam godina iz nekog čudnog razloga mahom koristi kao pežorativni termin). Gorusća me spopada od u poslednje vreme strašno modernih jadikovki nad tobož upropastićenim naporima da se srpski narod privede demokratiji: to, kao, samo što se nije desilo, kad zapadni zlikovci iz čista mira bacile bombe i sve pokvariše, a jedini problem je što to uglavnom izjavljuju ljudi koji se deset godina, ponavljam: *deset* godina — "bore protiv vlasti" a da im je za to vreme, kao osvežavajući kontrast u odnosu na spomenuti narod (ja bih, za razliku od većeg dela te gospode u tu kategoriju, možda, sasvim malo, uključio i Albance), falila samo, kako bi to moja već spomenuta

majka (odn. vulg. "keva") rekla, Peruška pa da polete. Naravno, NATO je mogao da sačeka da "opoziciona" gospoda X jošjednom ode u Pariz u šoping ili da gospodin Y, "opozicioni" poslanik, renovira lokal, ili, pak, da gospodin/gospoda Z, perjanica "opozicije", primi još koju evropsku ili svetsku pohvalnicu za unapredene demokratije, ali nije. Jebi ga, XYZ, život je surov. Tzv. srpski narod je, mili moj XYZ (a u tom procesu si ti imao i te kako zapazenu ulogu) za poslednjih deset godina sa iznenadujućom efikasnošću uspeo da prokocka svoje pravo da odlučuje o vlastitoj sudbini. Sve što je trebalo uraditi bilo je pokušati da se shvate i primene jednostavna (i u većini slučajeva vrlo korisna) pravila jednog novog sveta, ali to nikome, ponajmanje onom buketu adjektivalnih kontradikcija zvanom srpska liberalna inteligencija (uostalom, kakvu to liberalnu inteligenciju može imati zemlja u kojoj je većina tobožnje intelektualne elite — docnije po hitnom postupku od salonsko-maoističke ili rozikasto-opančarske preimenovana u liberalnu — posedovala partijske knjižice ne zato što se to moralno već jednostavno zato što su voleli celu priču: Marks, Engels, a, bogomi, i Lenjin mislili su dobro, ali su im mangupi iz sopstvenih redova, nažlost, došli glave) jednostavno nije padalo na pamet. Pa se sve tako i završilo, a (sa preimcuštvom naknadnog uvida to se sasvim laka srca može reći) nije ni moglo drukčije.

Tako da sada bar imamo jasan slučaj sindroma Mirka Topalovića (ili ćemo da se menjamo, ili nas neće biti), samo što je ta jasnoća užasno skupo plaćena, a, nažlost, čak i oni od kojih bi neupućeni možda očekivali zdraviju pamet i konstruktivniji pristup iscrpljuju se u sasvim jalovim apelima da "bombardovanje prestane" (to je, uprkos potpunoj nerealnosti postavke, a, istini za volju, i gotovo potpunom nedostatku kredibiliteta apelanata — retki su oni koji su bili jednakog glasnog povodom Hrvatske, Bosne ili Kosova — verovatno najlakš način da se stvori utisak da se nešto preduzima bez pravog izbora i preuzimanja prave političke odgovornosti) ili, pak, učestvuju (a to je tek jezivo korisna i jezivo razborita rabota) u nezvaničnom takmičenju u upućivanju što mašovitijih uvreda i otkrivanju što crnje truleži u okrilju one ozloglašene vojne alijanse koja već pedeset godina, na svoju štetu i sramotu, ignorise ciljeve i ideje proleterskog internacionizma. Ja lično sam, čak, spremam da se *bona fide* složim sa većinom njihovih zamerki (iako se bojam da žar sa kojim su izrečene dosta jasno ukazuje na prisustvo kripto-komunističkih ili kripto-fašističkih, ko to više uopšte može da razluči, naslaga negde u tamnim dubinama cele priče): etika NATO-a je prilično sumnjiva, nešto više političke kontrole mu nipošto ne bi škodilo, izgovori su mu če - sto smešni, a taktika katkad prilično naivna, a katkad, izgleda, i

nepostojeća. Nažalost, Mr NATO nije prosedi šarmer sa strukom prazluka u donjem zapučku koji se takmiči za nekakav "Oskar popулarnosti" sa gomilom drugih novokomponovanih kretena: to je baba-Roga visoka tri i po kilometra čija je isključiva funkcija da na naj-neprijatniji mogući način budi razne vrste sanjara iz opakih ili bezazlenih iluzija o prirodi ovog sveta. Bilo da je vaš privatni Eldorado zemљa Milošа Obilića, Josifa Staljinina, Tita, Nehrua i Nasera, ili Hajdegera, Sartra i Fukoa, kada bombe i rakete počnu da padaju po njoj, to je verovatno signal da se u nekom trenutku raziša sa trećom planetom od Sunca i otiša svojim putem. A da bi paralelni kolosek re-alnosti zvani Srbija izašao iz kolektivne epsko-marksističke halucinacije i prizvao se k svesti pre nego što bude sasvim kasno, potrebno je da makar oni koji su, ako ništa drugo, završli nekakve škole (mada je i to, s obzirom na stepen indoktrinacije na svim nivoima do-maćeg obrazovanja, vrlo sumnjiva prednost), u idiomu mog već navođenog ženskog roditelja (čiji indeks citiranosti raste brzinom cifre na našelovanom taksimetru), malo "mučnu glavom" i "utuve" par neprijatnih (i uslovno prijatnih) istina (koje, naravno, ako vam se ne dopadaju, možete nazvati i lažima: kako radite, tako ćete i proći, kao, uostalom, i ja):

S Preovlađujući mentalni okvir i politička praksa u Srbiji je udžbenički primer fašzma, i toga je Zapad i te kako svestan, iako iz praktičnih razloga ne oglašava tu činjenicu na sva zvona.

S Srpsku opoziciju (s punim pravom, jer je proteklo više nego dovoljno vremena da se u absolutnoj većini pokaže kao korumpirana, konfuzna, neefikasna i zatrovana nacionalizmom) niko u relevantnom svetu više ne shvata previše ozbiljno, naročito nakon što su (iz straha, računa, ili ubedenja, zar je to uopšte bitno?) sve značajnije opozicione snage prečutno ili eksplisitno stale na stranu promašene i zlocinačke politike jednog totalitarnog režima (pa je čak i Građanski savez, možda i jedina srpska stranka koja je sve do ove poslednje kušnje konstantno pokazivala zavidan nivo lucidnosti i integriteta, a za koju mi je sada žao što nisam stigao da se pre napuštanja zemlje iz nje ičlanim — ako me još uvek drže u evidenciji, živo učeće u stranačkim aktivnostima mi nikada nije bilo jača strana — izdao saopštenje čiji je smisao manje-više da se ova politička organizacija ponosi time što je njen tadašnji potpredsednik, a uskoro potom i predsednik, gospodin Goran Svilanović, pozvan u sastav fašističke armade koja je u tom trenutku uveliko vršila intenzivno etničko čišćenje na Kosovu: ako je u pitanju bila ironija, nisam siguran da sam je shva tio).

S Pošto Srbija (srećom) nije ni u centralnoj Africi, ni na tamnoj strani Meseca, već usred Evrope, na lokaciji koja je ključna za uspostavljanje celovitog geografskog prostora Evropske unije i zaokruživanje jugoistočnog krila NATO-a (da to nije slučaj, verovatno bismo sledeća tri veka uživali uz čitav spektar troglodita, od poštovalača kukastog krsta s ocilima, do privrženika srpa i čekića, ocila od ugljeničnih vlakana u četiri fluorescentne boje montiramo po potrebi, za simboličnu deviznu doplatu), pre ili kasnije će morati da se prilagodi standardima koji u tom delu sveta uglavnom važe (da, i ja sam čuo i za Kurde, i za Tuđmana, hvala na pitanju, rekao sam *uglavnom*): kapitalizam ne kao izgovor za kradu na veliko (poput onog u Rusiji ili sadašnjoj Srbiji) već kao stabilan i ekspanzivan ekonomski sistem, demokratske institucije koje nisu samo fasada, funkcionalan pravni poredak, poštovanje ljudskih i manjinskih prava. A što se duže budu opirali oni kojima takva budućnost (iz prozaično-pljačkaških ili samo njima znanih, sublimno-suštvenih razloga) smeta, i što ka-snije se ta (kad-tad neizbežna) promena desi, više će i koštati, u svim mogućim valutama.

S Bombardovanje ni u kom slučaju nije simpatična, humana, a ni oviše efikasna delatnost, ali ovo jezivo stoleće (čiji su dani, srećom, već sasvim sitno izbrojani) mnogo puta je dokazalo da na odredene vrste ljudi i političkih sistema razložnost i tolerancija uglavnom imaju suprotno dejstvo. Bilo da je u pitanju Poljska krajem tridesetih, Kuba početkom šezdesetih ili Srbija i Kosovo krajem devedesetih (naravno, poređenje Miloševićeve satrapije sa Trećim rajhom i Sovjetskim savezom funkcioniše samo na nivou svetonazora i intencija, sve drugo bi bilo nezasluženi kompliment), pre ili kasnije postane jasno da Minheni i Dejtoni ne vode ničemu, da se zlo (koliko god sama reč u ovom post-post-dobu simulakruma i rAznika možda anahrono zvučala, koncept je živ i zdrav, pitajte, ako vam spiritualizam ide od ruke, one koji to više nisu, pokojnog Slavka Čuruviju, ili ma koju od par stotina hiljada manje eksponiranih žrtava dedinskih ratova; pitajte, u krajnjoj liniji, sebe — a to pitanje se može protegnuti na još dvadesetak miliona manje ili više načetih ljudi, sto u sinisternoj aritmetici tragedije, ako o tako nečemu uopšte ima smisla govoriti, može biti i veći hibris od spomenutih par stotina hiljada, koje sada, barem, više niko i ništa ne može dotaći — koliko ste zdravlja, sreće, živaca, novca izgubili za poslednjih deset godina, sa -

mo zato što se jednom dežmekastom karijeristi iz Požarevca i njegovoj histeričnoj supruzi prohtelo da se igraju faraona), dopustimo li mu da dovoljno ojača, napokon mora zaustaviti jedinim argumentom koji nasilno zlo (izvan opusa braće Grim) uopšte priznaje — sebi nadređenom silom. Pitanje o tome da li neko ima prava da deli packe i da proziva krivce cini mi se sasvim teorijskim i u suštini bespredmetnim. Ovaj svet nije idealna arena apstraktнog moralа, već živo, kontradiktorno i turbulentno mesto, gde kriterijumi, silom prilika, često moraju da budu relativni i kvantitativni, a bojim se da sam, u takvim okolnostima, lično daleko spokojniji ako nezahvalnu i ambivalentnu (ali, izgleda, neophodnu) ulogu arbitra i policajca obavlja neformalni konglomerat dvadesetak privredno razvijenih i (barem komparativno) funkcionalnih demokratija na čelu sa Sjedinjenim Državama, nego bilo koji drugi izgledni kandidat (kao zornu ilustraciju onoga o čemu govorim nije loš zamisliti šta bi se dogodilo da se u ulozi NATO nekim slučajem našla Kina ili, pak, po-kojni Sovjetski savez: možda grešam dušu, ali mislim da bi već posle tri dana u Srbiji bilo vrlo teško pronaći kamen na kamenu). Nešto se, konačno, moralо učiniti, to je nalagala ne samo situacija na Kosovu, kao neposredan (nažlost godinama kasneći, loš odabran i jošgore odigran) povod, već i kumulativni efekat deset godina flagrantnih svinjarija, koje su (kakve god ritmovane laži plemenski intelektualci ispredali o njima) i kvantitetom i kvalitetom ako ne zaslužile istovrsnu odmazdu, a ono barem olakšalo savest mnogima koji su dotele (iako, istini za volju, ne svi iz altruističkih razloga: **rat** koša, i para, i još koječega) izbegavali da podrže oružanu opciju. Uostalom, dopustiti istom fašoidnom psihopati da još jednom povuče za nos sve nacije koje su kakov-takav garant demokratskog poretku na

ovom svetu bio bi krajnje opasan preseđan, kao stvoren da u tom pravcu ohrabri dosta lokalnih (i ne tako lokalnih: ima jedna pećina stroga čije su glavne znamentnosti Tjen-an-men, Tibet i sad-ih-vidiš-sad-ih-ne-vidišambasade) epigona. Sasvim je druga stvar da li je to nešto urađeno dobro ili loš (i ta procena može da varira zavisno od tačke gledišta, a mom shvatanju je najbliža vizura u kojoj bih dosadašnji tok operacije okarakterisao kao relativno traljav posao, ali bih krajnji sud zadržao dok ne vidim kako zavesa pada: izbeglice kod kuće, slobodna Srbija i stabilan, evropski Balkan bili bi više nego dovoljna kompenzacija, osim naravno za one koji to već sasvim sigurno neće dočekati), i, jošvažnije, šta se može učiniti da bombe ne ostanu besmislena vežba u gađanju plaćena životima nekoliko stotina ubogih kolaterala, o čemu za trenutak.

SKraj je i najjednostavniji i najteži. Ono što je za mene u ovom trenutku najbitnije, konaćan rasplet deceniju duge krize koja je moj narod (ima li smisla napominjati da ovaj izraz ovde ne obuhvata isključivo etničke Srbe?) zatrovala, obogaljila i dovela do prosačkog šapa, i povratak Srbije, Crne Gore, Kosova i Vojvodine u njihov prirodni evropski i zapadni kontekst, moguće je isključivo ako se zločudna diktatura Slobodana Miloševića nepovratno ukloni s vlasti i krivci za zločine počinjene nad stanovništvom takozvane SR Jugoslavije i susednih država izvedu pred sud i kazne. U trenutnoj situaciji, kada (barem u pogledu ostvarenja ovakvog, po meni jedinog povoljnog i dugoročno stabilnog ishoda) u suštini postoje samo dve mogućnosti, koje bih, uz rizik da preteram sa slikovitoču, nazvao "opcija Sadam" (prekid vojnih dejstava pre nego što se srpski režim prinudi na potpunu kapitulaciju) i "opcija Adolf" (nastavljanje započete kampanje do kraja), mislim da bi se

(imajući u vidu dosadašnje iskustvo sa tim režimom kao glavnim generatorom jugoslovenske krize i trajnu perspektivu Srbije, Crne Gore i čitavog poluostrva) trebalo odlučno založiti za ovu potonju opciju, čak i ako bi se pokazalo (što je prilično verovatno) da je neophodna intervencija kopnenih trupa usmerena na srpsku prestonicu, uz sva razaranja i žrtve koje to podrazumeva. Možda je cinično na hiljadu kilometara od Beograda pozivati da se **rat**, bez obzira na neizbežnu cenu, produži i završi, ali hrabrost da sledim ono što mi (od svih ružnih i tragičnih mogućnosti, a sada su već sve takve) izgleda kao najrazumnije i na duži rok najmanje pogibeljno rešenje, daje mi s jedne strane činjenica da sam to isto mislio i govorio i dok se činilo sasvim izvesnim da će u Beogradu i ostati, a s druge više od decenije konstantnog ponavljanja identičnog obrasca: kad god bi se Milošević i njegov režim izvukli bez ozbiljnih posledica, to je uskoro urađalo novim, sve pogubnijim nesrećama i za Srbiju i za njeno neposredno okruženje. Nikakav naročiti proročki dar nije potreban da bi se naslutilo da će vlast koja se od svojih početaka održavala isključivo na destrukciji svega što joj je bilo u doseg, ako se "opcija Sadam" obistini, to jest, ako zadrži kontrolu nad Srbijom, makar i sa značajno smanjenom teritorijom (ne mislim da 1999. godine treba trošiti reči na dokazivanje da bi, uz dobar izgovor i pod uslovom da mu unutrašnje pozicije time nisu ugrožene, Milošević pristao na bilo šta, samo kada bi mu se pružila prilika), uskoro posegnuti za nekim novim potencijalnim žarištem (Crnom Gorom, Vojvodinom, Sandžakom...), ako ni zbog čega drugog, a ono zato što u suštini i nema drugog izbora. Milošević i njegovi doglavnici vrlo dobro znaju da bi im sada, kada se već otišlo toliko daleko, svako skretanje s kursa nasilja i represije samo ubrzalo kraj, da im je jedina

nada stalno održavanje tenzija i što potpuna mobilizacija zemlje oko regresivnog programa ksenofobije i totalitarizma. Stoga se bojim da povratak prognanika, oporavak Srbije i njeno uključivanje u evropske strukture, kao i generalna stabilizacija prilika u regionu, neće biti mogući bez uklanjanja beogradskog režima i (jer su godine intenzivne fašističke propagande ostavile duboke tragove: Srbi su danas jedan bolestan i dezorientisan narod, sa

potpuno poremećenim vrednostima) sprovodenja nečega što bi se, u nedostatku pogodnijeg termina (naravno, čuvajući punu svest o kulturnim i istorijskim specifičnostima), moglo opisati kao denacifikacija Srbije. Možda se varam, ali rekao bih da je, kada se već stiglo dokle se stiglo, po svoj prilici bolje da se računi prispeli za deset ili pedeset godina bezumlja plate brzo i odjednom: u suprotnom, gotovo je sigurno da će već ionako ubog raboš uskoro op-

teretiti nove globe za uvek iznova ponavljane greške.

Napokon (jer sada, strpljivi čitaoce ovog prekomerno oduženog satvorenija, s vrha katarke već uistinu možeš nazreti kopno i izbavljenje: plašim se da njegove poslednje stranice nisu bile mnogo zabavne, ali vremena su teška, te čak i mi skromni klovnovi katkad moramo da skinemo šminku i, nakon što smo se, zviždućući nekakav tuzni *adagio*, vratili sa sahrane kolege gutača

Koristim priliku da se zahvalim gospodi Aleksandri Terner, rođenoj Jovanović, i gospodinu Majklu Terneru, koji su mi ljubazno stavili na raspolaganje svoj ofis i svoj kompjuter, što je umnogome olakšalo nastanak ovog teksta, kao i mojoj dragoj priateljici Branislavi Kuburović i gospodinu Nikoli Tasevskom na gostoprimgstvu, pažljivom čitanju i korisnim sugestijama.

mačeva, počnemo da radimo vežbe za elastičnost ždrela), želeo bih da kažem još da se iskreno nadam da će klinci koje će beogradski kleptokrati poslati da brane "otadžbinu" (reč koja je verovatno nastala spajanjem reči "otac", u smislu "zadrigla, postarija, autoritarna muška figura, član JUL-a" i "dažbina", u smislu "harač, stara šednja, Jezda, Dafina, zajam za Srbiju") imati dovoljno mozga da se na vreme predaju, dezertiraju ili okrenu oružje na svoje pretpostavljene i njihove nalogodavce, te da će se skloništa, podrumi i ostali priručni štekovi za civile, kolaterale, filateliste i malog Pericu pokazati jačim od odlučnosti Miloševića & Co. da brane svoju zločinačku tečevinu. Znam da to možda zvuči bolesno i beslovesno, ali ja sam, uprkos svemu, optimista.

KO JE ZASLU AN ZA USPEH SRPSKE TRANZICIJE

Du an PAVLOVIĆ

1 1 1

Od kada se 1989. godine u Centralnoj i Istočnoj Evropi počeo masovno rušiti real-socijalizam, verbalno zalaganje za uspostavljanje političkog sistema koji se zasniva na vrednostima zapadno-evropske političke filozofije obeležilo je nastavak takozvanog trećeg talaša demokratizacije (Huntington, 1991; Elster, 1998: 4), a centralno mesto u političkim naukama ponovo su zauzeli problemi prelaska iz nedemokratskih režima u demokratske režime. Dva se pitanja ovde izdvajaju kao posebno značajna: (a) koji su povoljni uslovi prelaska nedemokratskih režima u demokratske režime, i (b) kako se demokratija u takvim režimima stabilizuje, odnosno konsoliduje. U razmatranju ovih pitanja najdalje su otišli Linz i Stepan u knjizi *Problems of Democratic Transition and Consolidation* objavljenoj krajem 1996., i Elster, Ofe i Projs u knjizi *Institutional Design in Post-communist Societies* objavljenoj dve godine kasnije.

Linz i Stepan tvrde da prelazak u demokratski sistem i učvršćivanje demokratskog sistema zavise pre svega od pet uslova: civilnog društva, političkog društva, vladavine prava, karaktera državnog aparata, i ekonomskog društva (Linz & Stepan, 1996: 7-15). Posle ovih pet uslova treba uzeti u obzir i način na koji je rešeno državno i nacionalno pitanje (ibid., 17-37). Naponsetku, konsolidacija demokratije zavisi i od tipa nedemokratskog režima, odnosno od karaktera režima koji je postojao u momentu kada je počela tranzicija (ibid., 38-55). Ispada tako da je, prema ovim autorima, razumevanje prirode društvenih struktura i političkih institucija najvažnije za objašnjenje tranzicije. Doduše Linz i Stepan razmatraju i pitanje aktera koji upravljaju tranzicijom, ali tek na 66.-oj stranici svoje studije, odnosno u poslednjem njenom teorijskom delu pod nazivom "Akteri i konteksti". Posle toga oni prelaze na studije slučaja, kojima je posvećen najveći deo knjige. U celoj ovoj studiji, koja skupa sa indeksom broji gotovo 500 strana, nema, međutim, jasnog objašnjenja kakav je uzajamni odnos između svih ovih elemenata, a naročito između aktera i struktura.

U studiji Elstera, Ofe i Projsa nailazimo na nešto naglašeniji zahtev da se dva moguća pristupa u istraživanju (analiza aktera i analiza strukture) objedine, odnosno da se nađe pozicija koja neće unapred isključivati nijedan od ovih pristupa (Elster, Offe, Preuss, 1998: 295). Prema ovim autorima, postoje tri moguća objašnjenja tranzicije: a) strukturalističko objašnjenje, prema kojem se transformacija shvata u funkciji socijalnih, kulturnih i institucionalnih struktura stvorenih za vreme nedemokratskog režima; b) institucionalno objašnjenje, prema kojem konsolidacija demokratije зависи od načina na koji je režim propao i na koji se odigrala "predaja" vlasti; i c) objašnjenje koje se usredsređuje na politiku i odluke donesene pošto je proces tranzicije već otpočeo (ibid., 1998: 294-5).

Iako ne vidim bitnu razliku između mogućnosti b i c, načelno bih se složio sa zaključkom autora da nam je potreban sintetički pristup koji bi predstavljao kombinaciju nabrojane tri mogućnosti (ibid., 295). U nameri da izvrše ovaku sintezu, autori nude dve kombinacije. Prema prvoj, strukture "biraju" aktere (*forward linkages*), a akteri onda odaberu institucije i politiku. Prema drugoj, akteri se sami nametnu i onda stvore takve institucije i strukture koje su, često, sposobne da poniže efekte starih struktura (*backward linkages*) (ibid., 296). Iako su Elster, Ofe i Projs obećali da će tranziciju u Češkoj, Slovačkoj, Poljskoj i Bugarskoj objasniti primenom sintetičkog pristupa, oni tako uspevaju da objasne samo jedan slučaj – Češki. Po njima, u Češkoj su uspešna tranzicija i konsolidacija zavisile od kombinacije strukturalnih i ličnih faktora. Češka je pre II svetskog rata bila u velikoj meri industrijalizovana i modernizovana, i čak ni 45 godina komunizma nije uspelo to da uništi. U početku tranzicije na čelu Češke naši su se, tvrde autori, ljudi nadahnuti hajekijanskim vizijom tržišne ekonomije i individualističkog društva (ibid., 303-4). Ova srećna kombinacija aktera i struktura dovela je do uspešne tranzicije u Češkoj. Dva druga slučaja u ovoj studiji, Slovački i Bugarski, objašnjena su isključivo pri-

menom strukturalnog pristupa. Kao razlozi spore konsolidacije demokratije u ovim dvema zemljama navedeni su: njihova agrarna struktura i činjenica da su one pod komunizmom uspele da se industrializuju, ali ne i modernizuju (*ibid.*, 297-8). Da su autori skloni da "skrajnu" ulogu političkih elita i aktera u objašnjenju demokratizacije i njene konsolidacije pokazuju i pitanja kojima posvećuju naj-više pažnje: centralni deo njihove analize bavi se ustavnim procesom (*ibid.*, 63-108), političkim i ustavnim institucijama, političkim partijama, i izbornim zakonodavstvom (109-155), ekonomskim sistemom (156-202), socijalnom politikom (203-246), i političkim rascepima (247-270). Nigde ne postoji odeljak ili poglavlje koje se bavi isključivo političkim elitama, strukturama njihovih ličnosti, i vrednostima kojima su one odane.

2

2

2

2

Na sreću, u tranzitološkoj literaturi postoje i teorije i pristupi koji kao ključnu vide ulogu aktera u procesu tranzicije, a manji naglasak stavljaju na političke institucije, odnosno društvene strukture. Koliko je meni poznato, prvi efikasan pokušaj da se ovaj pristup sistematски izloži i poveže sa teorijom tranzicije nalazi se u četvorotomnoj studiji pod nazivom *Transitions From Authoritarian Rule* iz 1986. godine. Ova studija rezultat je višedecenijskog istraživanja u Međunarodnom centru Vudro Vilson. Rad na programima "Latinska Amerika", koji je započet 1977, i "Tranzicija", započet 1979, uputio je na zaključak da tranzicija u autoritarnim režimima prvenstveno zavisi od lidera i učesnika u procesu tranzicije (Lowenthal, 1986: ix).

Teorija aktera mogla bi ukratko da se izloži na sledeći način. Najveći broj autoritarnih režima počinje da propada zbog gubljenja legitimite (Schmitter & O'Donnell, 1986: 15). Gubljenje legitimeta izaziva podelu vladajuće elite na čvrstorkaš i mekorukaš (reformisti): prvi pokušavaju da očuvaju sistem, a drugi da ga promene (*ibid.* 16). Prva faza reforme najčešće započinje u vreme ekonomске konjukture, jer reformisti smatraju da je to najpogodniji trenutak da se ekonomski efektivnost režima preobrazi u politički kapital (*ibid.*). Pored toga što drugačije vide pitanje opstanka režima, dve frakcije razlikuju se i po metodima. Mekorukaš su za reformističke metode razrešavanja konflikata i za reformističku politiku. Na drugoj strani, čvrstorkaš su skloniji represivnim metodima zaštite režima. Ukoliko nije moguće sačuvati režim ni na jedan drugi način, čvrstorkaš će upotrebiti silu da bi ga održali. Od ove dve struje unutar vladajuće elite prevagnuće ona koja je bolje organizovana. Stepen organizovanosti, odnosno pouzdanje aktera da će ostvariti zadati cilj, jeste ključni element u razrešenju sukoba unutar vladajuće elite (*ibid.*, 20).

Sledeći element koji uslovjava smer i tok tranzicije jeste predautoritarno nasleđe, odnosno mera u kojoj su političke partije, društveni pokreti, interesne asocijacije, lokalne vlade i ostali politički i društveni faktori uspeli da prežive pod autoritarnim režimom (*ibid.*, 21). Ključni trenutak je "ponovno oživljavanje snaga civilnog društva", koje predstavljaju glavnu snagu u procesu tranzicije (*ibid.*, 26).

To što ovde navodim distinkciju između teorija aktera, s jedne, i struktura, s druge strane, kao i autore koji zagovaraju jedan ili drugi pristup, ne znači da pokušavam da ustanovim u kojoj meri se tranzicija može objasniti strukturalnim pristupom, a u kojoj meri primenom teorije aktera, jer je izvesno da se u najvećem broju slučajeva nijedna od ove dve mogućnosti ne može potpuno odbaciti, odnosno, načelno govoreći, nužno je da se ovi pristupi kombinuju (Merkel, 1996: 321-26). Ono što nedostaje studijama pomenutim u prvom poglavlju upravo je jasno određenje relacija između aktera i struktura. Moglo bi se reći da postoje slučajevi gde društvene strukture i okolnosti neminovno utiču na ponašanje aktera i tako ih navode na određeno delovanje. Ali, postoje i slučajevi gde akteri igraju presudnu ulogu u određivanju smera političkih događaja. Gotovo deset godina posle raspada autoritarnih komunističkih režima postalo je jasno da ima slučajeva gde se neuspeh tranzicije i stabilizacije demokratskog poretku uopšte ne može objasniti primenom strukturalnog i institucionalnog pristupa. I pored povoljnih sistemskih okolnosti i uslova koji su postojali u zemljama koje su danas već daleko odmakle u tranziciji (Poljska, Mađarska, Češka, Slovenija itd.), prelaz u demokratiju izgledao bi sasvim drugačije da su se na rukovo - dećim mestima u tim zemljama 1989. naši despoti ili tirani rešeni da pošto-poto održe nedemokratski porekad, odnosno da ga transformišu u drugačiji tip nedemokratskog poretku.

Srbija je jedan od primera koji potvrđuju da je razumevanje ponašanja aktera ključno za objašnjenje političkih procesa. Kada se u Srbiji u periodu između 1987. i 1989. ruši real-socijalizam, sve društvene, ekonomski i političke okolnosti su zadovoljavale osnovne prepostavke za prelazak u demokratiju. Kako je pokazala studija finskog politikologa Vanhanena, u trenutku raspada komunizma Srbija, odnosno Jugoslavija, bila je na nivou industrializacije i modernizacije koji je omogućavao neposredan prelazak u demokratsko dru-

švo. Prema indeksu rasporeda društvene moći, koji je Vanhanen izradio za svoju studiju, Jugoslavija je već krajem 50-ih godina bila preša prag od 6,5 — što je po Vanhanenu znak da su u nekoj zemlji sazrele okolnosti za prelazak u demokratiju (Vanhanen, 1997: 109). Studija Slobodana Antonića pokazuje, na drugoj strani, da je Srbija u istom periodu ispunjavala i ostale, ne-ekonomske uslove za demokratizaciju kao što su: razvijeno civilno društvo, liberalna ideologija, visoka politička participacija i politička kultura itd. (Antonić, 1999: Poglavlje 3). Kada se sve sabere, jedina sfera u kojoj krajem osamdesetih Srbija nikako nije zadovoljavala uslove za prelazak u demokratiju bila je njena politička elita — element koji u studiji Linza i Stepana, kao i u knjizi Elstera, Ofea i Projsa ima drugorazredni značaj. Stoga tvrdim da se tranzicija u Srbiji nikako ne može objasniti isključivo strukturalnim pristupom. Ako se pozovemo na Linzove i Stepanove osnovne elemente za demokratizaciju, Srbija je 1987, u vreme dolaska Miloševića na vlast, ispunjavača četiri od pet navedenih uslova za prelazak na demokratski sistem.^{<1>} Unutar Linzovog i Stepanovog teorijskog okvira ispada da bi Srbija krajem 1999. trebalo već da je članica Evropske unije.

Budući da pišem o političkom sistemu u Srbiji, namera mi je da proverim da li se tranzicija, odnosno neuspeh tranzicije u Srbiji može objasniti prevashodno, ili čak i isključivo pozivanjem na ponasanje aktera, odnosno analizom političkih elita. U vezi sa tim naročito je važna O'Donelova i Šmiterova teza o slobodnom odlučivanju i načinu na koji slobodno donete odluke utiču na dalji tok tranzicije. Ovi autori, naime, tvrde da nijedan režim nije propao zbog toga što je to bilo neizbežno i da tok tranzicije zavisi od toga

kako akteri donose i sprovode svoje odluke (O'Donnell & Schmitter, 1986: 19).

Ova teza je važna jer uspešno pobija teorije o scenariju političkih promena ili raspada režima koji "mora da se odigra" usled određenih društvenih, političkih, geopolitičkih, ekonomskih ili kulturnih faktora. Drugim rečima, teorija aktera sa ključnom tezom o dalekosežnom uticaju slobodno donetih odluka pobija socio-ekonomske, kulturne i geopolitičke teorije koje se u srpskoj političkoj nauci nude kao objašnjenje za raspad Jugoslavije i prirodu današnjeg režima u Srbiji.

Vrlo kratko: a) *socio-ekonomska teorija*, čiji su glavni predstavnici Todor Kuljić i Vladimir Ilić, implicira kako u Srbiji nema demokratije jer ne postoje uslovi neophodni za demokratizaciju: nije izvršena modernizacija društva i nedovoljno je razvijen srednji sloj stanovništva (Kuljić, 1997; 1998; Ilić, 1998); b) *kulturna teorija*, čiji je glavni predstavnik Zagorka Golubović, implicira da je razlog za nedostatak demokratije u Srbiji niska politička kultura Srba (Golubović, 1995); i c) *geopolitička teorija* objašnjava kako Srbija ne može da postane demokratska zemlja zbog toga što to nije u skladu sa interesima velikih sila (Nakarada, 1998a; 1998b; Radinović, 1999).

Ovim teorijama je zajedničko to što glavni uzrok nedemokratskog političkog sistema u Srbiji ne traže u unutrašnjim političkim akterima i njihovim odlukama. Među teorijama koje ne uspevaju da objasne nedemokratski karakter Miloševićevog političkog sistema jedino bi se mogla smatrati prihvatljivom ona institucionalna, prema kojoj ispada da demokratije u Srbiji nema zbog rđavih političkih institucija (Goati, 1996; Pribićević 1997). Ova teorija je dobra zbog toga što implicira da su rđave političke institucije posledica

3

slobodno donetih odluka aktera, ali joj je nedostatak to što u metodološkom smislu prelazak u demokratiju vezuje samo za promenu institucija, a ne i za promenu aktera.

Odustvuo demokratije u Srbiji može se istraživati u dve ravni: u ravni početnog momenta tranzicije i u ravni institucija uspostavljenog poretka. Već sam na drugim mestima izneo tezu o tome da je sadašnji sistem Miloševićeve vladavine sultanistički (Pavlović, 1999a; 1999b) i zato bih ovde nedemokratičnost ovog sistema htio da pokažem bez pozivanja na sultanistički karakter režima, analizirajući samo početni momenat njegovog uspostavljanja, odnosno rešenost političkih aktera da spreče fazu konsolidacije demokratije. Dve stvari su bitne: a) analiza će biti izvedena primenom teorije aktera umesto strukturalnog, odnosno institucionalnog pristupa i b) analiza perioda oko 8. sednice treba da pokaže da se u Srbiji krajem osamdesetih godina dogodila tranzicija, ali tranzicija iz jednog nedemo-

3

3

3

^{<1>} U Srbiji tada nije postojalo jedino ono što Linz i Stepan zovu "političko društvo", a što podrazumeva višepartijski sistem koji nije postojao ni u jednoj socijalističkoj zemlji pre 1989. godine. ^{</1>}

kratskog režima u drugi.

Donel i Šmiter smatraju kako rezultat tranzicije može biti "demokratski poredak, konfuzno stanje, rotacija tranzitnih vlada, ali i nova forma autoritarnog poretka" (O'Donnell & Schmitter, 1986: 3). "Tranzicija je vreme između nestanka jednog političkog režima i uspostavljanja drugog, koji mu neposredno sledi" (ibid., 6). Ona je gotova kada se ključni akteri slože oko osnovnih političkih pravila koja definisu kanale koji se mogu koristiti za političku borbu i sticanje političke moći, odnosno kada politički proces počne da se održava prema određenom sistemu pravila koji niko od aktera ne dovodi u pitanje (ibid., 65). Kako bi se slikovito izrazio Đuzepe di Palma, novi poredak je konsolidovan kada njegova pravila postanu "jedina igra u gradu" (Linz & Stepan, 1996: 5, fn. 4).

Sa mišljenjem da posle raspada autoritarnog režima ne mora nužno da sledi demokratski poredak slaže se i Adam Pževorski. On tvrdi da je demokratija samo jedna od mogućih posledica raspada autoritarnih režima (Przeworski, 1991: 51). Pževorski određuje pet mogućih posledica raspada autoritarnih režima, od kojih je nama ovde zanimljiva samo treća: "Struktura konflikta je takva da će neke demokratske institucije uhvatiti korena ako budu prihvачene, ali će se strane u sukobu i dalje boriti za uspostavljanje diktature" (ibid., 52). Autoritarni poreci se raspadaju na različite načine. Pževorski utvrđuje četiri moguća razloga za raspad autoritarnih režima:
a) autoritarni sistem je ostvario cilj zarad kojeg je bio uspostavljen, pa otuda nije više neophodan,
b) režim je izgubio legitimitet,
c) režim propada usled podela unutar vladajuće elite i
d) režim propada usled pritisaka spolja.
Ovde ću razmotriti slučajeve b i c, jer mi se čini da teza o gubljenju legitimiteata može da bude vrlo primamljiva, iako u osnovi ipak pruža pogrešan okvir za objašnjenje raspada real-socijalizma u Srbiji, dok mi teza o podeli unutar vladajuće elite izgleda sasvim prihvatljivo.

Za razliku od O'Donela i Šmitera (1986: 15) i, recimo, Hantingtona (1991: 13), Pževorski tvrdi da je teza o gubljenju legitimiteata pogrešna iz dva razloga. Prvo, ako se legitimitet shvati kao lojalnost koja počiva na veri u opravdanost vlasti, to još uvek ne znači da legitimitet mora biti jedini elemenat na koji se vlast poziva da bi održala sistem. Čak i po Veber vlast može da obezbedi lojalnost i drugim sredstvima, pored vere da je vlast legitimna. Recimo, lojalnost sistemu može biti neiskrena, odnosno zasnovana na sopstvenom interesu, a ne na iskrenoj veri u opravdanost sistema (Weber, 1968: 214). Otuda proizlazi da je pojам legitimiteata svodljiv, pa se ne može uzimati kao kategorija koja objašnjava dinamiku raspada i promene autoritarnih režima (Przeworski, 1986: 51). Osim toga, može se zamisliti situacija u kojoj sistem ima legitimitet, ili u kojoj legitimitet režima raste, ali režim ipak na kraju propada. Sve zavisi, kako kaže Pževorski, od toga da li sistem ima alternativu ili ne. Ako se ispostavi da su akteri ubedeni da postoji alternativa i da je ona ostvariva, onda čak ni povećan legitimitet ne može pomoći sistemu da izbegne propast (ibid., 52). Ako se ispostavi da akteri podređuju postojeći sistem alternativnom sistemu, onda se propast starog režima i otpočinjanje tranzicije mogu najbolje objasniti time što će se odrediti kakvi su interesi aktera u trenutku koji prethodi promenama, i kakve političke pozicije oni zauzimaju. Režim počinje da propada u onom trenutku kada neko iz vladajućeg bloka istupi van njega i počne da traži podršku van sistema (ibid., 56).

Svaka demokratizacija započinje liberalizacijom (O'Donnell & Schmitter, 1986: 7; Przeworski, 1991: 109), da bi se potom došlo do demokratizacije (O'Donnell & Schmitter, 1986: 9ff; Linz & Stepan, 1996: 4). Ali pošto liberalizacija ne vodi nužno ka demokratizaciji, teoretičari su uveli fazu konsolidacije (Bos, 1996: 86). Faza konsolidacije demokratije započinje prvim demokratskim, odnosno fer i poštem izborima, a završava se uspostavljanjem stabilnog demokratskog sistema. Pževorski tvrdi da postoje dva uslova koji moraju biti ispunjeni da bi se demokratija konsolidovala. Prvo, akteri moraju biti spremni da svoje interese i uverenja podvrgnu demokratskom procesu koji podrazumeva neizvesnost. Drugo, niko ne sme da spori rezultate demokratskih izbora, čak iako na njima izgubi. Demokratija je konsolidovana kada "su osnovni konflikti razrešeni uz pomoć demokratskih institucija, i niko naknadno ne može da anulira rezultate

<2> Osim ove matrice koju je ponudio Pževorski, najpoznatija je ona Stepanova izložena u: Stepan, 1986. Budući da je ova matrica suviše komplikovana (nudi 10 različitih načina propasti autoritarnih režima), ja sam se ovde odlučio za Pževorskog. **</2>**

<3> Pževorski ovu matricu ponavlja u: 1991: 54-5. **</3>**

demokratskog procesa, čiji rezultati ne mogu da se odrede pre samog procesa" (Przeworski, 1990: 90, citirano prema Bos, 1996: 86).

Na osnovu opših elementa teorije tranzicije može se reći da postoji tačka u kojoj je srpska tranzicija bila u skladu sa opšim pravcем tranzicije ka demokratiji izvedenim iz teorije aktera. Srpska tranzicija odvaja se od ovog opšeg pravca upravo u fazi između liberalizacije i konsolidacije. Miloševićev politički sistem nastao je posle rascpeta u vladajućoj komunističkoj eliti. Milošević je potom dozvolio ograničenu liberalizaciju <4>(sloboda medija, štampanje knjiga, aktivnost intelektualaca, političke stranke i društveni pokreti itd.), </4> uveo institucije parlamentarne demokratije (parlament, vladu, višestrašnake izbore), ali nikada nije pokušao da konsoliduje demokratiju ograničavajući efekte demokratskog procesa kontrolom medija, policije, vojske i novčanih tokova. Ove sfere nikada se nisu potpuno demokratizovale. Ovo je posledica činjenice da su našu tranziciju izvršili čvrstorkaš, a ne reformisti. Pošto analizom dogadaja koji su prethodili Osmoj sednici pokažem da su tranziciju u Srbiji izvršili čvrstorkaš (§4) u ime jedne nedemokratske ideje (§5), na primeru raspuštanja srpske skupštine oktobra 1993. pokazuju da Miloševićev režim nije prihvatio neizvesnost demokratskog procesa i da je svaki put kada rezultat takvog procesa nije odgovarao njegovim interesima Milošević anulirao takve rezultate (§6).

Za inicijalni momenat tranzicije u Srbiji može se uzeti period 1986-1987, kada se Milošević obračunao sa svojim političkim protivnicima u SK Srbije, i jednog po jednog ih isterao iz <5>politike.</5> Analiza ovog perioda, krunisanog Osmom sednicom SKS-a, 24. septembra 1987, mora posebno da obrati pažnju na predmet i karakter sukoba između Miloševića i njegovih političkih protivnika kao i na karakter ličnosti koje je Milošević oterao iz politike. Predmet sukoba bio je prvo očuvanje komunističke i titoističke ideologije, a onda jedan organski koncept nacionalizma; sukobi su se razredili po mehaničkom odnosu <6>snaga;</6> a ličnosti koje je Milošević najurio iz političkog života pre se mogu označiti kao reformisti nego kao čvrstorkaš.

Neposredno pre nego što je Milošević došao na čelo beogradskih komunista, srpska komunistička elita je značajno snizila stepen totalitarnosti, odnosno kontrole političkog života u Beogradu. To je bilo naročito primetno u odnosu prema šampi i buntovnim intelektualacima. Iako je Beograd oduvek bio smatrana za "leglo neprijatelja", već 1980. pojavljuje se časopis *Javnost*, a potom se šampa i knjiga pesama Gojka Đoga *Vunena vremena*. Časopis je zabranjen, ali se Đogova knjiga pokazala kao tvrdi orah za beogradske komuniste. Prema Đukiću, to je vreme kada vlast menja taktiku: "Ona gunda, preti, mobilise podanike u šampi, koji obavljaju ulogu ideloskih patrona, ali dalje od toga ne sme da ide" (Đukić, 1992: 67). Vlast nije ništa uradila ni povodom izlaska knjige *Stranački pluralizam ili monizam* Koste Čavoškog i Vojislava Košunice 1983. god. "Nema zabrane, nema suđenja, iako je ova knjiga pogaćala u samu glavu i srce monolički režim" (ibid.). To je takođe i vreme kada srpski intelektualci nesmetano objavljuju svoje tekstove u *Književnim novinama*, *Književnoj reči* i *Studentu*. Predstava *Golubnjača* je 1983. zabranjena u Novom Sadu, ali je prikazana u Beogradu.

U takvoj atmosferi Ivan Stambolić je 1984. došao na mesto predsednika CK Srbije, a Milošević na mesto predsednika komunista

<4>Ovom prilikom pod "liberalizacijom" ne podrazumevam organizovanje političkog sistema u skladu sa nekom liberalnom ideologijom ili teorijom, kao što je recimo ona Lokova, Milova ili Rola, nego pojam liberalizacije shvatam u jednom šrem smislu. Miloševićeva liberalizacija podrazumeva samo to da je nakon dolaska Miloševića na vlast veći deo političkih i društvenih subjekata bio sloboden da javno iznosi i ispoljava svoje programe, opcije i stavove.</4>

<5>Za inicijalni momenat tranzicije uzimam period oko Osmе sednice zato što smatram da je to bio poslednji trenutak kada je bilo moguće započeti demokratsku tranziciju u Srbiji van Miloševićevog sistema. Posle Osmе sednice to više nije bilo moguće. </5>

<6>O ovom konceptu ja sam detaljnije pisao u: Pavlović, 1998a. Mehanički odnos snaga će za potrebe ovog teksta biti definisan u glavi 5. </6>

4 4 4 4

Beograda. Čim je došao na novu poziciju, Milošević je ušao u sukob sa intelektualcima i suzio dosegnuti opseg političkih sloboda (Đukić, 1992: 79-80). Njegov prvi obračun bio je vezan za "povratak marksizmu". Kada je početkom osamdesetih godina počelo da se govori da treba modifikovati sadržaj udžbenika marksizma za srednje škole, Milošević i gradski komitet su bili prvi koji su ustali protiv <7>toga.</7> Sprečavanje štampanja sabranih dela Slobodana Jovanovića 1983. bio je drugi veliki Miloševićev <8>zadatak.</8> Obračuni se nastavljaju i pošto je Milošević 26. januara 1986. izabran za predsednika CK SK Srbije. Prvi je na metu došao Dragiša Pavlović. Uprkos tome što je sve bilo prethodno dogovorenog sa Stambolićem, Milošević je pokušao da zakoći i omete dolazak Pavlovića na čelnu poziciju Beogradskih komunista (Đukić, 1992: 106). A onda je postavljeno pitanje o odgovornosti druge Pavlovića zbog njegove tek objavljene knjige *Pitanjem na odgovore*. Ova knjiga promoviše dijalog kao sredstvo političke borbe, metod koji Miloševiću nikako nije odgovarao. Budući vladar, koji ume jedino da nareduje, Milošević nije mogao da otpri da neko u politiku uvodi dijalog kao oblik političke borbe i razrešavanja sukoba (Đukić, 1994: 41). Takav metod nije bio ni u skladu sa titoističkim razračunavanjima sa političkim protivnicima. Pavlović je vrlo brzo, otvaranjem slučaja *Student*, optužen da je "skrenuo sa Titovog puta" i da se odao nacionalizmu i liberalizmu (ibid., 70-i).

Napadima na Dragišu Pavlovića, Milošević je otvorio novi front: on nije više vodio isključivo ideološku bitku, nego i bitku za mobilisanje tima poslušnika s kojima će srušiti sistem. Da Pavlović nije bio spremjan da sledi Miloševića video se na slučaju *Student*. Kada je na jednoj sednici predsedništva gradskog komiteta Dušan Mitević, tada član beogradskih komunista, naslovnu stranu *Studenta* od 25. maja 1987. okarakterisao kao napad na druga Tita pozivajući da se o tome raspravi na komitetu, Dragiša Pavlović je, kao predsedavajući, to odbio. Time je jaz između njega i Miloševića sve više produbljivan. Pavlović nije bio spremjan da stane bespogovorno iza Miloševića i zbog toga je morao da ide. Slučaj *Student* je iskorijenjen da bi se proverio odnos snaga u partiji. To se i dogodilo 8. juna 1987. na jednom sastanku republičke koordinacije kojem su prisustvovali svi važni republički funkcionери. Tada se prvi put jasno video koliko je Stambolić oslabio, a Milošević ojačao (Đukić, 1992: 135).

Pavlović je nastavio da se sukobljava sa Miloševićem i formalno i suštinski: on i dalje nije bio spremjan da sledi Miloševića i nije prihvatao nacionalizam koji je Miloševiću postajao sve bliži. Pavlović je vrlo brzo posle Miloševićevog povratka sa Kosova u aprilu 1987. počeo da kritikuje predsednika srpskih komunista i njegove populističke metode. Kada je 3. septembra Albanac Keljmandi ubio četiri vojnika, od kojih je jedan bio Srbin, u jednoj kasarni u Paraćinu, beogradska štampa je od toga napravila prvorazredan slučaj (ibid., 150). Dragiša Pavlović je prvi protestovao protiv ovakvog predstavljanja ubistva, smatrajući da štampa nepotrebno podpiruje nacionalistička osećanja. Tvrdio je takođe i da se stanje na Kosovu ne može popraviti "olako obećanom brzinom" i da činjenica da je ubica Albanac ne može biti dovoljna da se na sve Albance baci kolektivna krivica (ibid., 151, 165). Prema Đukiću, bilo je jasno da se fraza o "olako obećanoj brzini" odnosi na Miloševića. Miloševićev odgovor na Pavlovićeve reakcije prvo je došao u vidu komentara u *Politici Ekspres*, u kojem je napadnut Pavlovićev govor. Pavlović je odmah organizovao sednicu gradskog odbora komunista i uzvratno udarac, ali je Milošević već 18. septembra organizovao sednicu predsedništva CK SKS na kojoj se raspravljalo o slučaju Dragiša Pavlovića. Obezbedivši prethodno većinu u predsedništvu CK-a, Milošević je uspeo da isposluje izglasavanje nepoverenja Pavloviću sa 14 glasova za i samo 3 protiv. Osma sednica samo je ozvaničila u prethodnom periodu već uspostavljeni odnos moći. Dragiša Pavlović je bio smenjen sa mesta člana predsedništva CK SKS i šefa beogradskih komunista, a Ivan Stambolić je izgubio svaku podršku među komunistima Srbije. Bio je smenjen sa mesta predsednika Predsedništva Srbije 14. decembra 1987.

Samo godinu dana kasnije, u Srbiji se "dogodio narod". Serijom masovnih mitinga po celoj Srbiji, od kojih je najveći bio onaj na Koso-

<7> Milošević je tom prilikom izjavio: "U nekim sredinama, društvena potreba za marksizmom je dovedena u pitanje što nam govori o antisamoupravnim nastojanjima, ali i o tome da bi neki ljudi u Savezu komunista, u ovim kriznim vremenima, trebalo da počnu da peru ruke od socijalizma i da izadju iz Saveza komunista i njegovih foruma" (Đukić, 1992: 82).</7>

<8> Jedna od Miloševićevih izjava bila je: "Slobodan Jovanović, kao ratni zločinac, nika da neće proći u Beogradu, neka u to svi budu sigurni (...) a ko želi da pročita Jovanovića, neka ode u antikvarnicu" (Đukić, 1992: 83).</8>

vu polju od 28. juna 1989., na kojem je bilo oko 2 miliona ljudi, Milošević je uspeo da ustoliči svoju vlast u Srbiji. Pod pritiskom masovnih mitinga, vojvodansko i vosovsko rukovodstvo podnela su ostavke 1988., a 28. marta 1989. doneseni su amandmani na Ustav SR Srbije, kojima se menja ustavni položaj pokrajina u Republici Srbiji. Dve stvari treba naglasiti u analizi "dogadanja naroda": a) na narodnim mitinzima donete su odluke mimo komunističkih foruma i b) odluke su donete u ime srpske nacije, a ne u ime radnih ljudi i građana. Milošević je mitinge koristio kao direktno sredstvo pritiska na vladajuće krugove u Vojvodini i na Kosovu, i kao indirektno sredstvo pritiska na Savez komunista Jugoslavije i na ostala republička rukovodstva. Karakter učesnika mitinga naslikovitije je opisao Jagoš Đuretić: ljudi su na Miloševićeve mitinge dolazili kao radnici, a kući su odlazili kao Srbi (Đukić, 1994: 106).

Slučaj Srbije potvrđuje teorijski okvir izložen u glavama 2 i 3 u skoro svim elementima. Najpre je došlo do podele na dve struje unutar vladajuće partije, potom je jedna struja "iskoračila" iz sistema i zatražila novi oblik legitimiteta, liberalizovala društvo, ali ga nikada nije i demokratizovala. Milošević je izveo delimičnu liberalizaciju, o čemu govore O'Donel i Šmiter. On je otvorio medije, dopustio mitinge naroda i načelno otvorio mogućnost za ispoljavanje različitih političkih opcija, pa čak i onih koje su bile najdirektnije usmerene protiv njega. Kako je narodna podrška Miloševiću opadala, on je sve više išao ka tome da sužava i ukida slobode i poništava pozitivne efekte liberalizacije koji su vodili ka demokratizaciji. Otuda se činjenica liberalizacije mora ostaviti po strani kada se objašnjava karakter

5

srpske tranzicije. Ono na šta treba da se obrati posebna pažnja jesu prva dva indikatora izložena u glavama 2 i 3: a) podela u vladajućoj eliti na čvrstorkaš i mekorukaš i b) karakter političkog diskursa, odnosno legitimizacija novouspostavljenog režima. Drugim rečima, odgovor na pitanje zašto je propala demokratska tranzicija u Srbiji dobijemo kada odgovorimo na pitanje ko je i u ime kojih principa izvršio tranziciju u Srbiji.

Ako se tranzicija u Srbiji posmatra sa stanovišta promene sistema, Milošević i njegova klika trebalo bi da se svrstaju u reformiste budući da su oni bili za promenu sistema, a ne za njegovo očuvanje. Ali čim se stvar počne posmatrati sa stanovišta posezanja za represivnim merama i čim se uzmu u obzir načini na koji su bili rešavani politički konflikti, a pogotovo ciljevi u čije su ime promene sistema bile izvršene, postaje očigledno da se Milošević mora svrstati u čvrstorkaše. Sukob između dve struje

5

unutar vladajuće elite razrešen je po principu mehaničkog odnosa snaga. Koncept mehaničkog odnosa snaga nam objašnjava kako se sukobi između dva politička aktera mogu razrešiti samo potpunom pobedom jedne strane i potpunim porazom druge. Po svojoj prirodi taj način razrešavanja konflikata dozvoljava upotrebu svih mogućih raspoloživih sredstava za postizanje apsolutne pobjede, a obavezno isključuje dijalog, dogовор, kompromis, ili sporazum. Miloševićev metod razrešavanja sukoba počiva na "pretnji silom, na arogantnom odbijanju dijaloga kao sredstva za rešavanje konflikata, na beskrupuloznoj usurpaciji medija koji pod njegovom kontrolom forseraju politički diskurs pun mržnje, uvreda i najprostijih uličnih psovki. To (...) nije politika rešavanja, već sistemskog produkovanja konflikata" (Branković, 1998: 125). Budući da mehanički odnos snaga reprodukuje svoje ponavljanje, on osnažuje uslove prema kojima će se i svaki sledeći sukob

5

razrešiti na isti način. Ovo razrešavanje sukoba se nakon Osme sednice toliko raširilo po Jugoslaviji i Srbiji da se skoro svaki potonji politički konflikt između Miloševića i njegovih protivnika, ali i unutar srpske opozicije, razrešavao na takav način. Prvi problem sa srpskom tranzicijom, dakle, sastoji se baš u tome što su našu tranziciju izvršili čvrstorkaš.

Iako karakter aktera koji su izvršili tranziciju i princip mehaničkog odnosa snaga predstavljaju ključne elemente za razumevanje srpske tranzicije i Miloševićevog režima, mora jošda se vidi i u čije je ime, odnosno u ime kojih je političkih principa tranzicija izvršena. Tranzicija u Srbiji nije izvršena u ime demokratske ideje nego u ime jednog organicističkog i pred-modernog koncepta nacije koji je uobličen Memorandumom SANU iz 1986. godine. O Memorandumu i njegovom uticaju na srpsku nacionalnu politiku već sam pisao opštnije (Pavlović, 1998b), a ovde ću analizirati samo nacio-

◀▶ Za analizu jezika Memoranduma SANU kao i celokupnog političkog diskursa koji se razvio pre i nakon pojave Memoranduma 1986. godine preporučujem knjigu Ivana Čolovića Politika simbola (1997), i tekst Nenada Dimitrijevića "Deaths and Words: Serbian National Intellectuals 1986-1991" (Dimitrijević, 1998). ◀▶

nalni organicizam koji je došao sa </9>Memorandumom.</9>

Memorandum se odnosio na trenutnu krizu u Jugoslaviji i Srbiji. Ovo su njegove osnovne ideje. Memorandum tvrdi kako Srbija ekonomski, politički i kulturno zaostaje za ostalim jugoslovenskim republikama (Mihajlović & Krestić, 1995: 119). Kao razlog za ovo zaostajanje navodi se činjenica da su Srbi u takozvanoj Drugoj Jugoslaviji dovedeni u podređen položaj u odnosu na druge republike i narode. Osim toga, Srbija je i pravno bila u gorem položaju u odnosu na druge republike (ibid., 125-6). Ovdje se pre svega misli na podeljenost Srbije na tri dela. Da bi sačuvali svoju državu Srbi su II svetskom ratu podneli milionske žrtve, i sada su u miru doživeли najveći mogući poraz: Srbi i Srbija dezintegrirani su (ibid., 127). Konačno, po Memorandumu, najveći istorijski poraz Srbi su doživeli na Kosovu. Na Kosovu se u poslednjih pola veka desio fizički, politički, pravni i kulturni genocid nad njima (ibid., 128).

Za akademike koji su pisali Memorandum pitanje Kosova bilo je važno zato što je Kosovo smatrano klevetom srpske istorijske egzistencije. Evo kako je to u Memorandumu rečeno: "Srbi na Kosovu i Metohiji nemaju samo svoju prošlost otelovljenu u kulturnim i istorijskim spomenicima koji nemaju cenu, već imaju svoju du-

hovnu, kulturnu i moralnu vrednost u sadašnjosti, budući da oni žive u kolevci srpske istorijske egzistencije" (ibid., 129). Ovime se direktno tvrdi da su Srbi "začeti" na Kosovu, te da je istorijski zadatak današnjih Srba, na kraju 20. veka, povratak u 14. vek, u vreme Kosovske </10>bitke.</10> "Povratak korenima", kako se kaže na jednom mestu u Memorandumu (ibid., 134), trebalo je da klevetaju predstavlja povratak u godinu 1389. Ovaj povratak korenima neizbežno prati zahtev za ponovnim uspostavljanjem srpske države (ibid., 138-9).

Na ovoj osnovi nastao je najproblematičniji koncept koji je Memorandum ponudio: koncept srpske nacije. Taj koncept zasniva se na mitu o Kosovskoj </11>bitki.</11> Najupadljivija od svih osobina koje su krasile ovaj koncept nacije bio je njen organizam. Prema Dimitrijeviću, ovaj novi diskurs kretao se ka tome da se stvori jedno "Mi" koje je trebalo da izrazi "pravu" prirodu srpskog nacionalnog bića. Ono je trebalo da izrazi prvobitnu prirodu nacije i njene jedinstvene vrednosti koje su istovremeno vrednosti svih individua koje joj pripadaju, a u isto vreme je trebalo i da uništi svaku ideju o individualnoj autonomiji i slobodi individualne (Dimitrijević, 1998: 139). Na taj način uspostavljen je jedan organ-

<10>U Memorandumu se takođe помињу и Срби из Хrvatske i njihov težak položaj (Mihajlović, Krestić, 1995: 130-134). Bez obzira na то, Memorandum Srbima u Hrvatskoj nije pridavao tako veliki značaj kao Srbima na Kosovu, i Hrvatsku nije proglašavao klevetom srpskog postojanja.</10>

<11>Razume se da je Memorandum samo inicirao teoriju o srpskom nacionalnom biću koje se rodilo na Kosovu. U godinama koje su dolazile, na ovom konceptu su počeli temeljno da rade mnogi akademici, naučnici, političari, kulturolozi, slikari, oficir, književnici i poete, publicisti, novinari, folk-zvezde i ko zna ko sve ne. Recimo, jedan od najradikalijih zagovornika ovog koncepta bio je istoričar Radovan Samardžić, koji je takođe učestvovao u pisanju Memoranduma. Po njemu, nacionalni identitet Srba su konstituisala dva religiozna zaveta: učenje osnivača Srpske pravoslavne crkve Svetoga Save i zakletva Cara Lazara veče uoči Kosovske bitke (Samardžić, 1991: 172). Drugi "teoretičari" govorili su o povezanosti srpskog naroda sa tлом (Komnenić, 1989; Janković, 1995). Treći su se više bavili vanvremenim elementom teorije o srpskom nacionalnom biću po kome se Srbi definisu kao narod koji izmiče zakonima vremena, te otuda današnji Srbi u svakom momentu imaju spiritualni kontakt sa svojim precima koji su poginuli za vreme Kosovske bitke i koji u svakom momentu žive zajedno s njima (Kalajić, 1993: 22; Striković, Politika, 9. oktobar 1993). Četvrti su govorili o istorijski specifičnom mestu na kome su se Srbi naselili (Nogo, 1995: 7) i nužnoj vezanosti Srba sa seljačkim načinom života i patrijatalnom zajednicom (opet Kalajić, 1993: 24). Svakako jednu od najupečatljivijih izjava o suštinskoj vezanosti Srba za Kosovo dao je Matija Bećković čudeći se: "Zar i na šeststogodišnjicu Kosovskog boja moramo oglasiti: Kosovo je Srbija i ta činjenica ne zavisi ni od albanskog nataliteta ni od srpskog mortaliteta. Tamo je toliko srpske krvi i srpskih svetinja da će ono ostati srpska zemlja i da tamo ne ostane nijednog Srbina" (Književne novine od 15. marta 1989; prema Čolović, 1997: 30-1).</11>

ski i pred-moderni koncept nacije lišen svakog individualiteta — koncept koji Srbe predstavlja kao jedno veliko telo, odnosno jedan organizam kome je sada samo trebalo da se nađe glava (ibid.).

Srpsko pitanje otvoreno je u trenutku kada su komunizam i real-socijalizam kao ideologija i politički sistem nestajali sa istorijske scene. Umesto o komunizmu, svuda se počelo govoriti o demokratiji i o potrebi za njenim uspostavljanjem. Sve nacije koje su odbacile komunizam postavile su sebi za cilj uspostavljanje demokratije. Tvorci Memoranduma su krenuli drugim putem. Oni su suštinu promene u Srbiji videli u oživljavanju srpstva i srpskog nacionalnog bića. Dok su ostali evropski narodi uspostavljali vezu sa onim svojim istorijskim periodom u kojem je postojala demokratija, i tako videli sebe kao deo Zapadne i savremene evropske civilizacije, Memorandum je uspostavljao vezu sa jednim konceptom nacije iz 14. veka, sa onakvom srpskom nacijom kakva je postojala u vreme Kosovske bitke. Umesto da se srpsko pitanje kao državno pitanje postavi tako što će se zahtevati reorganizacija srpske države koja bi iznova uspostavila kontinuitet sa onim dostignućima Srbija i Srbije iz perioda 1903-1914, Memorandum je otvaranjem srpskog nacionalnog pitanja pokušao da učvrsti pred-moderni i organski koncept nacije formiran na kosovskom mitu.

Memorandum je ponudio jedan pred-moderni i kolektivistički koncept nacije, prema kome je najviše merilo vrednosti bilo stepen utopljenosti u kolektiv. Ali moderne demokratske države i moderne nacije prevaziše su ovaj koncept. One su se izgradile kao moderne nacije upravo na shvatanju da je etničko poreklo i zajedništvo samo jedan od činilaca koji konstituišu modernu naciju. Moderne nacije su se uspostavile i kao skup individua, i kao skup građana sa jednakim političkim **</12>** pravima. **</12>** Ova dva elementa nedostajala su, a i danas nedostaju srpskoj naciji. Shvatanje nacije koje je ponudio Memorandum uskoro je postalo dominanta u politič-

6 6 6 6

kom diskursu Srba i Srbije. Srpska tranzicija izvršena je u ime koncepta nacije koji je bio uobličen Memorandumom SANU. Taj koncept jeste sušinski oprečan pojmu demokratije upravo stoga što sušinski negira individualizam i liberalizam — a to su koncepti bez kojih savremena demokratija ne može da postoji.

Liberalizacija srpskog političkog sistema, koja je pratila Miloševićev dolazak na vlast, nikada nije dovela do konsolidacije demokratije. Milošević nikada nije dozvolio da se političke odluke na sistemskom nivou doneze primenom demokratskih političkih procedura. Kad god bi demokratske institucije, koje su formalno uvedene Ustavom Srbije iz 1990, počele da daju neke rezultate, Milošević bi bio tu da poništi njihov učinak.

To se najbolje video kada je Milošević raspustio srpsku skupštinu oktobra 1993. godine.

Polovinom septembra 1993. Srpska radikalna stranka pokrenula je u republičkoj skupštini pitanje o odgovornosti vlade Nikole Šainovića. Ni posle dvonedeljne oktobarske rasprave parlament nije doneo bilo kakvu odluku. Skupština nikada nije ušla u treći nedelju zasedanja. Razlog za to bila je odluka predsednika republike da raspusti skupštinu. Milošević je to uradio na osnovu člana 89. Ustava Srbije koji propisuje da predsednik republike ima pravo da raspusti parlament na obrazložen predlog vlade.

Kako je Milošević obrazložio ovu svoju odluku? Iz njegovog saopštenja od 20. oktobra proizlazi da je parlament Srbije nedostojan građana koji su ga birali ("Srbiji treba par-

ment kojim će se ona ponositi."). Pored toga, Milošević je smatrao da je parlament blokiran i da koči politički proces.

("Pojedine političke stranke i njihovi predstavnici blokirali su mehanizam za odlučivanje u Narodnoj skupštini.") Ovo obrazloženje, međutim, nikako nije odgovaralo istini. Srpska skupština nije bila blokirana već je samo raspravljala o poverenju vladi. Ona je uistinu radila, i to punom parom. Da Milošević kojim slučajem nije raspustio parlament, poslanici bi i dalje raspravljali o poverenju vladi. Navodna blokada parlamenta o kojoj je Milošević govorio u svom saopštenju ni-

kako nije mogla da bude razlog za raspuštanje parlamenta. Otuda razlozi moraju da se traže na sasvim drugom mestu. Milošević je odlučio da raspusti skupštinu jer je moguć

<12> Za jedno moderno, odnosno liberalno shvatanje nacije vidi: Habermas 1997: 633-638; Kimliča 1999. **</12>**

<13> Prema rezultatima izbora za srpsku skupštinu od 20. decembra 1992, socijalisti su imali 101 poslanika, radikali 73, koalicija DEPOS 50, demokrate 6 i DZVM 9 (Izvor: Goati, 1999: 293-4, Tabела VIII). Osim socijalista, sve ostale opozicione stranke su najavile da će glasati za obezanje Šainovićeve vlade. **</13>**

ishod rasprave ugrožavao opstanak socijalističke vlade. Socijalisti su u skupšini Srbije imali ići poslanika, i držali su vladu zahvaljujući podršci Šešeljevih radikala. Kada je ta podrška uskraćena, bilo je očekivano da skupštinska većina glasa protiv <13> vlade. </13> Da bi ovo sprečio, Milošević je jednostavno raspustio parlament. Raspustivši parlament, Milošević je zapravo žrtvovao demokratiju i njene nepristrasne procedure zarad lične vlasti.

Protiv demokratske procedure bio je i sam vladin predlog da se skupština raspusti i raspišu novi izbori. Naime, vlada, kao izvršni organ, proizlazi neposredno iz skupštine, i za svoj rad odgovara skupštini, a ne građanima (Ustav Srbije, članovi 73, 93). Krajnje je cinično da vlada koja je izgubila poverenje skupštine (odnosno skupštinsku većinu) i koju skupština bira i ima pravo da kontroliše njen politički rad poziva na odgovornost upravo samu skupštinu i svoj zahtev da se raspusti parlament obrazlaže time što je sam parlament uopšte pokrenuo pitanje odgovornosti vlade.

• raspuštanju skupštine oktobra 1993. treba na kraju reći sledeće. Do ove rasprave o poverenju vlasti politički sukobi u Srbiji bili su

isključivo mehaničkog karaktera. Odnosi političkih snaga bili su uspostavljeni po principu odnosa između mehaničkih sila: jači nužno pobeduje slabijeg, čime se stvara utisak kao da je reč o nekoj prirodnjoj pojavi, a ne o političkim odnosima. Postavljanjem pitanja o poverenju vlasti konačno se u srpskom parlamentu, i srpskom političkom sistemu uopšte, otvorila mogućnost da deo političkog procesa postanu politički konsenzus, sporazum, kompromis, dogovor, pa i politička trgovina. Konačno se otvorila mogućnost da politički sistem Srbije funkcioniše po pravilima demokratskog procesa.

Milošević je sve ovo ponišio. Odlukom da raspusti skupštinu on je zloupotrebo ustav i na nedemokratski način sprečio pad Šainovićeve vlade. Time što je raspušten parlament, koji bi najverovatnije oborio socijalističku vladu, u političkom životu Srbije nasilno je preskočena uobičajena faza parlamentarnog života koja se zove "pad vlade". Oktobra 1993. Srbija je imala šansu da uđe u period konsolidacije demokratije, odnosno poštovanja pravila igre demokratske procedure. Milošević je nasilno sprečio ovaj proces. Nisu ga sprecili ni socio-ekonomski činiovi, ni kulturni karakter srpskog

7

7

7

7

naroda, ni interesi velikih sila, pa čak ni rđave političke institucije parlamentarne demokratije koje su tada formalno postojale u Srbiji. Prelazak u demokratiju anulirao je lično Slobodan Milošević, individua koja na sličan način već 13 godina predstavlja prepreku razvoja demokratije u Srbiji.

Sistem propada u onom trenutku kada akteri shvate da imaju alternativu. Tada dolazi do podele u vladajućoj eliti prilikom čega jedna struja vidi alternativu kao šansu za svoju promociju i istupa van sistema tražeći podršku. Upravo se to dogodilo u godinama u kojima je Milošević došao na vlast i počeo da je <14> učvršćuje. </14> Miloševićeva vlast donela je sušinsku promenu dva važna elementa u političkom sistemu Srbije i Jugoslavije, čime je otpočela tranzicija u Srbiji. Prvo, došlo je do promene načina sticanja legitimite vlasti. Namesto da sve radi u ime radničke klase i radnih građana Jugoslavije i Srbije, kako je nalagao Ustav SFRJ i RS, Milošević je počeo da vodi politiku u ime srpske nacije. Nacionalna legitimacija postala je osnovno obeležje Miloševićeve politike od 1987. naovo. Ukoliko se prihvati da su u vreme Osme sednice postojale dve struje unutar SKS, pravila po kojima je igrao Milošević bila su pravila koja su u svemu odudarala od ustaljenih pravila po kojima je igrao Stambolić. Ono što je Milošević prvi uveo u srpsku politiku, iako je komunizam još uvek postojao, bila je narodna podrška i neposredni kontakt sa masom. Milošević se ponašao kao Napoleon: on je imao podršku naroda, a svi aparatori uključujući Stambolića i ostala republička komunistička rukovodstva nisu. Milošević je izazao pred mase i neposredno tražio podršku od njih, a ne od partijskih struktura. To je taj "iskorak" koji je doveo do promene sistema. Stvar se nikako nije mogla objasniti gubitkom legitimite. Pre bi se moglo govoriti o tome kako je Milošević "isploslova" gubitak legitimite -

<14> Mislim na period od Osme sednice 1987. pa do prvih višestranačkih izbora u decembru 1990. </14>

ta, i to posle Osme sednice. Što se alternative tiče, izbor koji je bio pred Miloševićem i njegovim saradnicima predstavljao je pravu alternativu u odnosu na postojeći poredak u Srbiji i Jugoslaviji. Umesto da Srbija i dalje ostane u političkim okvirima sa ustavno nedefinisanim statusom, Miloševiću se najpre pružila prilika da promeni ustavni status Srbije, a potom da uspostavi srpsku dominaciju i kontrolu političkih, ekonomskih i vojnih resursa na nivou cele Jugoslavije. To je bilo nešto što nijedan srpski političar-komunista pre njega nije mogao da uradi.

Sa Miloševićem je došla i promena načina na koji se rešavaju konflikti. U titovskom periodu, konflikte među komunistima razrešavalo je Tito neposrednom </15>intervencijom.</15> U post-titovskom periodu, jedno vreme je funkcionišao model usaglašavanja i dogovaranja između republika i pokrajina. Ta dogovaranja odvijala su se isključivo unutar komunističkih partija, odnosno na partijskim skupovima. Nakon dolaska Miloševića na vlast, konflikti u Srbiji i Jugoslaviji počeli su da se razrešavaju po principu mehaničkog odnosa snaga. Naponsketu, najznačajnija razlika između komunističke Srbije i Miloševićevog političkog sistema uočava se u klijentelističkom odnosu između vladajuće porodice i klijentele koja je okružuje direktno ili indirektno. To je jedna od osnovnih odlika sultanizma, tipa režima koji se u Srbiji potpuno razvio krajem devedesetih. Za razliku od komunističkog sistema u kojem su se funkcioniери periodično smenjivali i gde nije moglo biti reči o ličnoj odanosti, nego o ideološkoj (usled čega nije bilo ekstremno bogatih ljudi i velikih socijalnih razlika kakvih ima danas u Srbiji), u sultanizmu se "biznis" dobija na osnovu bespogovorne političke odanosti Miloševiću i njegovoj suprudi.

Iz svega rečenog sledi da je Srbija dolaskom Miloševića na vlast započela tranziciju, ali tranziciju ka nedemokratskom političkom sistemu.

SUMMARY

Who Is Meritorious For The Success Of The Serbian Transition

The subject of this article is the Serbian transition. In order to explain the process of transition, the author relies on the theory of actors and proves it useless to draw on the structural, socio-economic, cultural and geopolitical approaches and theories. The theory of actors sits comfortably with the article's major thesis that the transition in Serbia was an authoritarian one.

The article's major thesis is that the transition in Serbia did take place in 1987-1989. The old communist system was removed and a new one came in its stead. The peculiarity of this transition was that it had been executed by the hard-liners led by Slobodan Milošević. This is why the Serbian transition could not be regarded as a democratic, but rather as an authoritarian one. This thesis is supported by two following facts that are analyzed in the article. The transition is completed in the name of an nondemocratic idea put forward by the Memorandum of the Serbian Academy of Science. Secondly, the transition itself was a consequence of a conflict that was resolved by a nondemocratic means.

NAVEDENA LITERATURA

- Antonić, Slobodan (1999). "Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak". (Rukopis u pripremi za štampu.)
- Branković, Srđan (1998). "Sankcije i stav Zapada prema Srbiji", u: Prokopijević, Teokarević (Pr.) Ekonomski sankcije UN: uporedna analiza i slučaj Jugoslavije. Beograd: Institut za evropske studije, str. 117-128.
- Bos, Ellen (1996). "Die Rolle von Eliten und kollektiven Akteuren in Transitionprozessen", u: Merkel, Wolfgang (Hrsg.) Systemwechsel I. Opladen: Leske + Budrich, str. 81-110.
- Colević, Ivan (1997). Politika simbola. Beograd: Radio B92.
- Dimitrijević, Nenad (1999). "Words and Death: Serbian Nationalist Intellectuals 1986-1991", u: Bozoki A. (Ed.) Intellectuals in the Post-communist Europe. Budapest: CEU Press, str. 119-151.
- Dukić, Slavoljub (1990). Stom srpskih liberala. Beograd: Filip Višnjić.
- Dukić, Slavoljub (1992). Kako se dogodio voda. Beograd: Filip Višnjić.
- Dukić, Slavoljub (1994). Izmedu slave i anateme. Beograd: Filip Višnjić.

<15> Za opis jednog takvog razrešenja konflikta vidi Dukić (1990). </15>

mu. Nakon prvih godina tranzicije još nije bilo moguće zaključiti kakav će to novi oblik nedemokratskog poretka biti. Uprkos tome, po - kazao sam ovde da se na osnovu načina na koji je srušen stari komunistički poredak u Srbiji moglo govoriti o tranziciji ka autoritari - zmu. Drugi zaključak ovog teksta jeste da se odsustvo demokratije u Srbiji ne može objašnjavati strukturalnim, socio-ekonomskim, ge - opolitičkim ili kulturnim teorijama već isključivo teorijom aktera prema kojoj su pojedinci i društvene grupe najvažniji činoci u obja - šnjenju prirode političkog sistema.

- Elster Jon, Ogle Claus, Preuss Urlich K., (1998). *Institutional Design in Post-Communist Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Golubović, Zagorka (1995). "Antropološke i vrednosne prepostavke", u: Vukašin Pavlović (Ed.), *Potisnuto civilno društvo*, Beograd: Eko centar, str. 51-71.
- Goati, Vladimir, (1996). *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*. Podgorica: Unireks.
- Goati, Vladimir (1999). *Izbori u SRJ od 1990. do 1998*. Beograd: Centar za slobodne i demokratske izbore.
- Habermas, Jürgen (1997). *Faktitität und Geltung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Huntington, Samuel P. (1991). "Democracy's Third Wave", u: *Journal of Democracy*, Vol. 2, No. 2, str. 12-34.
- Ilić, Vladimir (1998). *Oblici kritike socijalizma*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- Janković, Dorde (1995). "O jedinstvenom pristupu našoj arheološkoj baštini", u: *Srpsko pitanje danas*. Beograd.
- Kalajić, Dragoš (1993). "Ka slovenskoj imperiji", u: *Načel ideje*. Jul 1993. Beograd.
- Kalajić, Dragoš (1995). "Srbi brane Evropu", u: *Duga 15. jun 1995*.
- Kimlika, Vil (1999). "Etnički odnosi i zapadna politička teorija", u: *Habitus, mart 1999*, str. 17-68.
- Kommelić Milan (1989). "Glas prahačaca", u: *Književne novine*. 1. septembar 1989.
- Kuljić, Todor (1997). "Harižma razuma i modernizacija u jugočrvenom socijalizmu", u: *Gledišta*, 1-6, str. 117-130.
- Kuljić, Todor (1998). *Tito: sociološkoistorijska studija*. Beograd: Institut za političke studije.
- Linz, Juan L. & Stepan, Alfred (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore and London: The John Hopkins University.
- Lowenthal, Abraham F. (1986). "Foreword" u O'Donnell, Schmitter, Whitehead (Eds.) *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore-London: The John Hopkins University, str. vii-xi.
- Mihajlović Kosta, Krestić Vasilije (1995). *Memorandum of the Serbian Academy of Science and Arts. Answers to Criticism*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Merkel, Wolfgang (1996). "Institutionalisierung und Konsolidierung der Demokratien in Ostmitteleuropa", u: Merkel, Sandschneider, Seifert (Hrsg. Ć) *Systemwechsel 2. Opladen: Leske + Budrich*, str. 73-112.
- Moore, Barrington (1965). *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Boston: Beacon.
- Nakarada Radmila, Račić Obrad (1998a). *Raspad Jugoslavije: Izazov Evropskej bezbednosti*. Beograd: Institut za evropske studije, Fondacija Friedrich Ebert.
- Nakarada, Radmila (1998). "Globalni okvir demokratske transformacije", u: Samardžić, Nakarada, Kovačević (Priredivači) *Lavrinti krize*. Beograd: Institut za evropske studije, str. 33-54.
- Nogo, Rajko-Petrov (1995). "Grbavi od istorije", predgovor u: Koljević, Nikola *Otdažbinske teme*. Beograd.
- O'Donnell, Guillermo & Schmitter, Philippe (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Pavlović, Dušan (1998a) "Demokratska opozicija u 1997. godini", u: *Nova srpska politička misao*, No. 1/1998, str. 110-131.
- Pavlović, Dušan (1998b). "Srpska nacionalna politika od 1986 do 1991.", u: *Sociologija*, Vol. LX, br. 3, str. 357-382.
- Pavlović, Dušan (1999a). "Ima li demokratije nakon sultanizma?", u: *Reč*, br. 1. maj 1999 (http://www.freehg2.net/easopis_ree/pavlovic.html)
- Pavlović, Dušan (1999b). "Kealicija kao uzajamna korist", u: *Vreme*, br. 447. 31. jul 1999. str. 6-7. (Tekst je objavljen pod redakcijskim nazivom "Može li se smeniti Milošević?")
- Przeworski, Adam (1986). "Some Problems in the Study of the Transition to Democracy", u: O'Donnell, Schmitter, Whitehead (Eds.) *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore-London: The John Hopkins University, str. 47-63.
- Przeworski, Adam (1990). "Spiel mit Einsatz: Demokratisierungprozesse in Latinamerika, Osteuropa und anderswo", u: *Transit 1*. (Citirano prema Bos, Ellen (1996). "Die Rolle von Eliten und kollektiven Akteuren in Transitionprozessen, u: Merkel, Wolfgang (Hrsg. Ć) *Systemwechsel 1. Opladen: Leske + Budrich*, str. 81-110. Ć)
- Przeworski, Adam (1991). *Democracy and The Market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radinović, Radovan (1999). *Balkan-mogućnosti regionalnog sistema bezbednosti*. Beograd: Institut za evropske studije, Fondacija Friedrich Ebert.
- Rueschmeyer, et al. (1992). *Capitalist Development and Democracy*. Chicago: Chicago University Press.
- Samardžić, Radovan (1991). "O istorijskoj sudbini Srba", u: *Serbia i komentari*, Vol. 2. 1990-1991. str. 165-185.
- Stepan, Alfred (1986). "Paths Towards Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations", u: G. O'Donnell & P. C. Schmitter & L. Whitehead (Eds. Ć) *Transitions From Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*. Baltimore-London: The John Hopkins University, str. 64-84.
- Vanhanen, Tatu (1997). *Prospects of Democracy: A Study of 172 Countries*. London and New York: Routledge.
- Weber, Max (1968). *Economy and Society*. Vol 1. New York: Bedminster.

** TA STE RADILI U RATU? **

prilozi za novi kosovski ciklus

Sne ana RISTIĆ i Radonja LEPOSAVIĆ

-1-

Na dan zauzimanja Pariza, u satima kada je nemačka armija prelazila preko njega sa severoistoka na jugozapad, život se kod nas u stanu nastavljao — kao što se, uostalom, nastavljao i u mnogim drugim delovima grada: pojedini bioskopi bili su otvoreni, i metro nije stao ni minut. Neobično je bilo kasnije zamišljati taj dan: neprijateljska armija zauzima prestonicu, a pod zemljom jure vozovi, u Nacionalnoj biblioteci neko sedi i proučava estampe, i mi, Dmitrij Georgijević, doručkujemo kajganu, salatu i sir...

Nina Berberova, Trska koja misli, preveo Duško Paunković, Beograd 1998, str. 19-20.

Sreda, 24. mart 1999. godine

Prvi dan bombardovanja

Naslov u Politici, na prvoj strani:

Narodna Skupština Republike Srbije ne prihvata prisustvo stranih vojnih trupa na Kosovu i Metohiji

Petnaestak minuta pre 20 časova u blizini Prištine čuo se **niz jakih detonacija**...Beogradu su se oko 20:15 oglasile **zavijajuće sirene** za uzbunu...

Četvrtak, 25. mart 1999. godine

Drugi dan bombardovanja

Na prvoj strani Politike, nadnaslov:

SINOĆ U 20 ČASOVA NATO ZAPOĆEO zlikovačku agresiju PROTIV NAŠE ZEMLJE

Ispod, naslov:

SAVEZNA VLADA PROGLASILA RATNO STANJE

Četvrtak, 22. april 1999. godine

Trideseti dan bombardovanja

Danas, strana 6:

Izjava 27 beogradskih intelektualaca

Da prevlada civilizovanost

Beograd — Dvadeset sedam istaknutih srpskih intelektualaca koji su dugogodišnji aktivisti protiv nacionalizma u Srbiji i aktivisti za demokratske promene, uputilo je u utorak svetskoj javnosti Izjavu kojom se poziva na obustavljanje NATO bombardovanja i hitno vraćanje političkim pregovorima, kako bi se sprecile patnje ljudi na ovim prostorima i izbegla još veća katastrofa koja bi mogla da ugrozi i sam jug Evrope. Potpisnici pozivaju predsednika Jugoslavije Slobodana Miloševića, predstavnike kosovskih Albanaca, NATO, Evropsku uniju i lidera SAD da zaustave svako nasilje i vojne aktivnosti i odmah se angažuju na pronalaženju političkog rešenja. Izjava je upućena i mnogim svetskim časopisima, a juče je stigla londonskom *Independentu*...

Zarez, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja, Zagreb, godište I, broj 6, strana 13:

Izjava

Demokratske snage u Srbiji nađe su se između čekića NATO-a i nakovnja režima

Kao dugogodišnji zastupnici i aktivisti za demokratsku i antinacionalističku Srbiju, koji su ostali u svojoj zemlji u ovim teškim trenucima i koji žele da naša zemlja ponovo nade svoje mesto u svetskoj zajednici država, izjavljujemo sledeće:

Oštro osuđujemo NATO bombardovanja koja su strahovito pogoršala nasilje na Kosovu i izazvala raseljavanje ljudi van granica ali i štam Jugoslavije. Oštro osuđujemo etničko čišćenje albanskog stanovništva koje vrše bilo koje jugoslovenske snage. Oštro osuđujemo nasilje Oslobodilačke vojske Kosova (OVK) protiv Srba, umerenih Albanaca i drugih etničkih zajednica na Kosovu. Humanitarna katastrofa na Kosovu — smrt, bol i užasna patnja za stotine hiljada Albanaca, Srba i pripadnika drugih etničkih zajednica — moraju odmah prestati. Svim izbeglicama iz Jugoslavije mora biti odmah i bezuslovno dozvoljen povratak u njihove domove, njihova sigurnost i ljudska prava zagarantovani i obezbeđena pomoć za obnovu. Počinjeni zločina protiv čovečnosti, ko god da su, moraju biti privedeni pravdi.

Borbe između srpskih snaga i OVK moraju smesta prestati da bi otpočeо novi krug pregovora. Sve strane moraju odustati od svojih maksimalističkih zahteva. Nema (kao ni u drugim brojnim sličnim sukobima, kao što je onaj u Severnoj Irskoj) brzih i lakih rešenja. Svi moramo biti spremni za dug i mukotrpan proces pregovora i normalizacije.

NATO bombardovanje Jugoslavije uzrokuje razaranja i sve veći broj civilnih žrtava (najmanje nekoliko stotina, možda i hiljadu dosad). Krajnji ishod biće razaranje ekonomskih i kulturnih osnova jugoslovenskog društva. To mora smesta prestati.

Ovom agresijom prekršeni su Povelja UN, Završni akt iz Helsinkija, osnivački dokumenti NATO-a, kao i ustavi zemalja kao što su Nemačka, Italija, Portugal. Kao pojedinci koji su posvetili svoje živote odbrani demokratskih vrednosti koji veruju u univerzalne pravne norme, duboko smo zabrinuti da će NATO-ovo kršenje ovih normi onemogućiti svaku borbu za vladavinu prava i ljudska prava u ovoj zemlji i drugde u svetu.

NATO-ova agresija je dodatno destabilizovala južni Balkan. Ako se nastavi, ovaj sukob mogao bi se proširiti i van granica Balkana i, ako se pretvoriti u kopnene vojne operacije, hiljade vojnika NATO i Jugoslavije, kao i albanskih i srpskih civila, izgubiće život u jednom užaludnom ratu kao u Vijetnamu. Političke pregovore o mirnom rešenju trebalo bi smesta ponovo pokrenuti.

Sadašnji režim samo je ojačan napadima NATO-a na Jugoslaviju prirodnom reakcijom ljudi da se patriotski okupljaju oko zastave u vremenima strane agresije. Mi smo i dalje u opoziciji prema sadašnjem antidemokratskom i autoritarnom režimu, ali se isto tako snažno protivimo agresiji NATO-a. Napadi NATO-a i potom objavljeno ratno stanje slabe demokratske snage u Srbiji i ugrožavaju reformističku vlast u Crnoj Gori, jer ih sada stavljaju između čekića NATO-a i nakovnja režima.

Usukobima u bivšoj Jugoslaviji lideri svetske zajednice počinili su brojne kobne greške. Nove greške vode pooštavanju sukoba i uđavaju nas od traganja za mirovnim rešenjima.

Obraćamo se svima: predsedniku Miloševiću, predstavnicima kosovskih Albanaca, liderima NATO-a, EZ i SAD da smesta zaustave svakonosilje i vojne aktivnosti i angažuju se na iznalaženju političkog rešenja.

Stojan Cerović, kolumnista i novinar *Vremena*

Jovan Ćirilov, selektor BITEF-a, direktor Jugoslovenskog dramskog pozorišta

Sima Ćirković, član Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), profesor Katedre za istoriju Univerziteta u Beogradu

Mijat Damjanović, bivši profesor Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, direktor Centra za javnu i lokalnu upravu

Vojin Dimitrijević, bivši šef Katedre za međunarodno pravo Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, direktor Beogradskog centra za ljudska prava, bivši potpredsednik Komiteta za ljudska prava UN

Daša Duhaček, Koordinator Centra za ženske studije, član Upravnog odbora Alternativne akademske obrazovne mreže

Milutin Garašanin, član SANU, potpredsednik Udruženja za istraživanja jugoistočne Evrope

Zagorka Golubović, profesor na Katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, šef Odjeljenja za društvene nauke AAOM-a

Dejan Janča, profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu

Ivan Janković, advokat, predsednik Upravnog odbora Centra za antiratnu akciju

Predrag Korakšić, karikaturista

Mladen Lazic, profesor na Katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Sonja Lih, predsednik Upravnog odbora Fonda za otvoreno društvo

Ljubomir Madžar, profesor Ekonomskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Veran Matić, glavni urednik Radija B92, predsednik ANEM-a

Jelica Mincić, generalni sekretar Evropskog pokreta u Srbiji

Andrej Mitrović, profesor na Katedri za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Radmila Nakarada, naučni savetnik u Institutu za evropske studije

Milan Nikolić, direktor Centra za proučavanje alternativa

Vida Ognjenović, pozorišni reditelj, dramski pisac

Borka Pavićević, direktor Centra za kulturnu dekontaminaciju

Jelena Šantić, Grupa 487, aktivista pokreta za ljudska prava

Nikola Tasić, dopisni član SANU, član Evropske akademije

Ljubinka Trgovčević, naučni savetnik Instituta za istoriju SANU

Srbijanka Turajlić, profesor Elektrotehničkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, v. d. predsednika Upravnog odbora AAOM-a

Ivan Vejvoda, izvršni direktor Fonda za otvoreno društvo

Branko Vučićević, prevodilac

-2-

Tekst je potpuno benigan. U njegovu efikasnost, naravno, šta ima da se veruje! Stvar je u sva-kom slučaju beznačajna, a moji motivi su čisto pakosni.

Branko Vučićević

Beograd, 16. 4. 1999. godine

Razgovori sa potpisnicima *Apela 27 intelektualaca* snimani su s namerom da se prvenstveno emituju na radiju. Najveći broj, 22, voden je tokom trajanja *kampanje* NATO snaga na SRJ. Znali smo da *dok traje ratno stanje i cenzura* razgovore ne možemo emitovati, no verovali smo da će posle prestanka bombardovanja moći da *posluže* zadovoljavanju *javnog interesa* za popunjavanjem ratne i druge *medijske praznine*. Nadali smo se da će se takav interes formulisati, da će **moći** javno da se formuliše...

Nije!

Onda smo pomalo i pod uticajem sopstvenih *nikad utaženih želja* rešili da neemitovanim radijskim intervjuima damo pisanu formu. *Nikad utažene želje* odnose se prvenstveno na periode velikih turbulencija dvadesetog veka — želevi bismo da možemo da čitamo zapise razgovora... vodenih u Beogradu recimo sa intelektualcima tokom Drugog svetskog rata! Znamo šta su sa *distance* kazivali — to se može procitati u njihovim knjigama, ali nedovoljno znamo šta su osećali, o čemu su razmišljali i kako su reagovali u konkretnim ratnim trenucima.

Odluka da intervjuje *skinemo* je znači *skromno misionarska* — neka neko u budućnosti *utaži svoju želu za ratnim razgovorima!*

Ne radi se o akademskim intervjuima! Doduše *iskazuju intelektualci svoje političke stavove i šta na osnovu svojih teorija misle*, ali ti iskazi su pre svega etička, intelektualna i emocionalna **reakcija** na ve-

oma konkretnu ratnu <**fusnota**>realnost!</**fusnota**> Zato je malo *autorizovanih razgovora*.

Priznajemo da smo autorizaciju smišljeno izbegavali da se ne bi poremetila *kontekstualizacija*. Nismo želeli da u tekstove *prodre distanca!*

Autorizovani su samo razgovori za čiju smo autorizaciju bili izričito zamoljeni!

Duboko smo postideni stvarnošću koju je ovde sedamdeset osam dana *proizvodio čitav svet!* Složno su se životima i sudbinama ljudi *igrali* razni centri moći — oni odavde i oni sa zapadne hemisfere! Osećaje stida, bespomoćnosti i kužnosti pojačali su potrebu za *glasom otpora!*

Apel 27 intelektualaca i druge retke *glasove protiv* doživeli smo i kao **svoj** vapaj, a ljudi koji imaju hrabrosti da se zlu javno suprotstave — kao dobro *društvo* ponijenoj individui!

Apel je bio *cripto reakcija*, reakcija poprilično skrivena od ovdašnje javnosti. *Prošrena* razgovorima — možda će biti uočljivija... potreba za vapajem nažalost joštraje!

U Beogradu, septembra 1999.

Zahvaljujemo Branku Vučićeviću za pomoć u izboru citata!

Napomena

Od 27 razgovora koje su napravili Snezana Ristić i Radonja Leposavice.

<**fusnota**>Za selektivnu hronologiju događaja korišćeni su beogradski dnevni listovi Danas i Politika, nedeljnik Vreme, časopis Republika... te zagrebački Zagreb.

casopis R. E. Č. objavljuje četiri. Inače svi razgovori biće objavljeni u knjizi koja bi uskoro trbalo da bude štampana (prim. red.).

◀51▶

◀R.E.»▶

NAVIKAVANJE NA LJUDSKE OTPATKE

U ponedeljak, 10. maja 1999. godine, četrdeset osmo dana bombardovanja, u kafiću Media–centra, na drugom spratu "Staklenca" na beogradskom Trgu Republike, kasno pre podne, razgovor sa **Brankom Vučićevićem** vodili Snežana Ristić i Radonja Leposavić

Branko VU ĆEVIĆ

Glas Amerike objavio da je sa **Kosova proterano 750.000 Albanaca...**

Preneta izjava Meri Robinson, visokog izaslanika UN za ljudska prava, data u Podgorici, da se **izgubljeni ljudski životi u bombardovanju ne mogu nazvati kolateralnom štetom.**

Milo Đukanović i Zoran Đindić u **Njujork tajmsu** pozvali međunarodnu zajednicu da **ne predloži mirovni sporazum koji bi ostavio Miloševića na vlasti.**

Preneta izjava Joške Fišera – nemačkog ministra inostranih poslova – da je **moguća kopnena intervencija NATO-a...**

ta ste radili u ratu, **Vučićeviću?**

Kad piljaru ili kasapinu neko umre u porodici on zatvori radnju na jedan dan... dok se obave sahrana i daća... a posle toga na izlogu piše – *Bussines as usual!* Poslujemo kao obično!

Trudim se da radim ono što sam i radio – štamku kućiće, razvadam mačiće, čitam... Ponešto, pošto se time i obično slabo bavim, piska - ram, štam koliko mogu... Uz velike smetnje.

Najviše me *sakate* nestanci struje... Vraćam se u anegdotske situacije *čitanja pri sveći*, a izgleda da će i recept Maksima Gorkog... pošto mesečina nad Beogradom zna da bude prilično dobra... biti od koristi – *u tepsiju ču hvatati mesečinu i bacati je na knjigu!*

Mrak je romantičan, ali nije praktičan.

Svi smo se malo tehnološki razmazili...

Kompjuteri... a u osnovi i telefoni... rade ili ne rade!

Da li ćemo se okupati u toploj ili u hladnoj vodi!? Britanska imperija *zasnivala se* na onima koji su se kupali u hladnoj vodi... Možda će *kupanje u hladnoj vodi*... ne bašda nam stvori nekakvu imperiju, već neko **dobro** da nam donese!?

Idiotsko slušanje *idiotskih* radio stanica – to je ono što radim od 24. marta a nisam radio pre! Ne uspevam svojoj porodici **da ukinem** to slušanje... odvija se pored mene i nervira me!

Nerviranja.

Mislio sam da pokazujem veliku tolerantnost... za svašta. Čak i za glupost! Moram priznati da je ta *moja tolerantnost* sad poprilično izložena iskušenjima. Velikim iskušenjima!

ini mi se da je glavno obeležje ovih *dogadanja* – glupost! Čitava ih je *skala* – od *grandioznih*, preko *srednjih*, do *mini gluposti*.

Grandiozna glupost je *konept* cele ove akcije NATO—a čiji smo mi objekt—subjekti... već ša smo. Ne može me razuveriti ni čitava plejada misilaca... od Slavoja Žižeka do Goldhagena. Možete praviti kakav vas volja izbor *misilaca*... Obligatna je i Suzan Sontag. Glupost *svetskog formata!*

Nerviraju me i gluposti sa zvaničnih mesta... a i na njih smo valjda već navikli, i oguglali.

Medutim postoji i jedna **specifična** glupost, **glupost...** da kažem tako — **naših intelektualaca!**

Moja omiljena tema je i inače *pljuvanje po intelektualima*, a sad su mi se namestili takozvani *prosvećeni intelektualci*.

ta su **ti** ljudi sve *proizveli* otkad traje bombardovanje... Naprsto treba stati i gledati! **To** mi stvarno ide malo na čir, malo na jetru... malo na ostalo!

Trebalо bi da me **ne** iznenaduje — ali iznenaduje!

Ovo sa iznenadivanjem ћu objasniti.

Jedna od mojih takođe standardnih tema bila je sugestija sebi i drugima — *aman, ljudi, nemojmo se iznenadivati, nemojmo se čuditi...* Očigledno, postoji i tu neka granica, granica do koje *neiznenadivanje* može da ide.

Kod tih naših... uvijeno nazvano — *prosvećenih intelektualaca* nervira me to što se prave da su... u nemačkom postoji reč *besserwissen*... oni koji *uvek bolje znaju!* Kako sve oni dokazuju, neprestano, da *nešto bolje znaju!* Odjednom su postali i stručnjaci za tehnologiju, za visoku tehnologiju aviona, raketa... A ko zna kad su poslednji put videli avion JAT-a, koji čak ne spada u ovaj dijapazon! Ili teorije o tome da *ako je nešto lupljeno bombom mora da je bilo nečeg pod zemljom...* U jednom momentu došlo mi je da se prekrstim. *Ljudi moji, što je ovo? Jesmo li mi zemљa koju je režirao Friz Lang? Super Metropolis, aman!?* To ide do neverovatnih detalja.

Ima i nekih neloyalnosti... koje me takođe iznenaduju... prema ljudima koji su izloženi velikim neprijatnostima. Prema recimu mom omiljenom... kako sam ga u *sretna vremena* zvao — *medijskom magnatu* i izdavaču Veranu Matiću, čoveku kome je bilo jako teško u svakom pogledu i pre nego što su počele da padaju bombe. To nije sprecilo neke njegove *proverene klijente*. Ljude koji su se obilato koristili svim aspektima njegove *medijske imperije*, da izmišljaju najneverovatnije gluposti...

Pa onda priče ako je neko otišao — *zašto je otišao?* Bilo gde; *zašto je neko*, recimo, *otиšao u egzil?* A ako pak nije otišao — što znači to što nije?

Smrdljiva, vrlo smrdljiva atmosfera. Nažalost... ona *damage control* je efikasno sprovedena izgleda jedino kad je reč o tom *profilu kadrova*.

Jako me je iznenadilo... i **to iznenadenje** je novo mada bašnikad nismo bio ljubitelj *predmeta tog iznenadenja...* globalno paušalno davanje ocene naroda! Kao — *srpski narod maksimalno nije zadovoljio!* Meni se čini baš da se *srpski narod* u ovoj priči dosta dobro pokažao. Ne govorim sad o desetmilionskom broju već o činjenici, recimo, da je... sutradan ujutro, posle prvog dana bombardovanja... jedna žena, izbeglica koja je ovde stigla iz Knina uz razne *nezgodne etape* pa se sad izdržava tako što riba stepeniša, doša sa dve kofice, s krpama i deterdžentom u kuću u kojoj stanujem — da radi! Ta činjenica pokazuje da se *narod* mnogo pametnije... manje panično, manje histerično... mnogo razumnije ponaša od njegove čuvence... kako to volimo da kažemo — *probudene svesti i savesti!* Pitam — *dobro, što ste dolazili*, kaže — *pa kako što sam dolazila, to je moj posao!*

Idem po prodavnicama, slušam ša se priča po ulicama, družim se sa čistačicama... čini mi se da se *narod* u dobroj meri ponaša baš u tom stilu. To me veoma obradovalo i potvrđilo... kako mišljenje o *prosvećenim krugovima* tako i o *narodu* koji ovi prvi *jako vole prezirati!*

Usred svega — *narodu* se zamera i to što je *nepravilno glasao!* Pokušavam, kobajagi, kao nekakav amater istoričar da se umešam — *pa dobro*, narod je *uglavnom pogrešno glasao, pa što sad?*

I *Nemei su glasali za Hitlera!*

Ako se sutra ispostavi da ovo humanitarno bombardovanje *Severnoatlanske alianse nije bilo baš najpametnije — što ćemo onda? I tamo je neki narod glasao za Blera, za Klintonu...*

Narod treba ostaviti na miru!

Ta nerviranja čine me — *iritiranim starijim građaninom!*

Sad po pravilu iznervira moju ženu kad na pitanje *kako sam*, odgovorim — *savršeno!* Stavljam nekakve znakove navoda, potpuno je idiotski biti sad savršeno, ali zaista pokušavam da budem *normalno dobro raspoložen*, pokušavam da se ne upuštam u *velika razmišljanja* ni o prošlosti ni o budućnosti u smislu — *šta će da bude?* To što će da bude van je naš kompetencije.

Potpuno je besmisleno padati u očajanje, u patnju...

Tema kojom će se možda pozabaviti u svojim *čuvenim pisanijima — došao sam do zaključka da su emocije vrlo štetna stvar!* Pogotovo višak emocija!

Trebalо bi da svi *sprovodimo* izvesnu *politiku ravnodušnosti!* Pokušavam **to**, da *održim* vedru ravnodušnost prvenstveno naravno u odnosu na *osećstvenu* dalju *sudbinu* u svemu ovome — i to je jedino što bih pompeznog mogao da nazovem *stavom!*

Setim se ponekad Bruna Betlhajma iz vremena pre nego što je postao slavan... i njegovog *ranog ogleda* koji se zvao otprilike *Ljudsko*

ponašanje u ekstremnim situacijama. Tema je u vezi sa njegovim is-kustvom iz konč-logora. Uočio je da je jedini način opstanka da se u glavi ima i nešto drugo osim neposredne situacije i misli da li će se i kako ona razreći! Hoće li me sutra u krematorijum...?

• tome govori i Primo Levi – neko je u konč-logoru znao *nepamet Dantea* pa ga je *iz glave* prevodio na nemački... ako je već *lingua franca* tamo bio taj jezik.

Vrlo je nezgodno kad se nema ništa drugo osim sebe! Taj **stari** zaključak je moj osnovni zaključak – sada.

Svi kažu *da smo poligon velikog tehnološkog eksperimenta...* ili političkog... ili geopolitičkog. Ovo jeste veliki **psihološki** eksperiment... sa **odvratnim otkrićima!** Kao u čuvenim Skirerovim laverintima – jurcaju pacovi ovako ili onako! Ovo je psihološki **test** – kakav je ko? Neko možda neće biti baš najzadovoljniji *rezultatima!*

Mislim da su **tu** uzroci u *meni antipatičnosti.* **Bespomoćnost.** *nim pojavama i smrdljivoj atmosferi.* Neki

ljudi se, valjda svesni da im se porušla slika koju su gradili o sebi, počinju ponašati pomalo *idiotski* ne bi li to bar pred sobom zabaširili...

• osnovi dakle, ima i neke koristi!

esto se *izmotavam* sa nekim svojim prijateljcima; govorim im *da je osećaj suverenog vladanja svojom sudbinom u osnovi uvek iluzija!* Nekad su uslovi za *iluziju* dobri, nekad loš; sad je za *tu iluziju* apsolutno loše!

ovek je ustvari bespomoćan u svakom trenutku. Pod znakom pitanja je... kad se malo razmisli... čak i ono što nam se *pouzdano* čini da je *vladanje sopstvenim životom* ili njegovim segmentima!

Bespomoćnost je tolika da je sasvim osnovana bojazan *da će me zgasiti auto na semaforu kad izadem iz kuće sa svojim kučićima.*

Dalje – svi smo deo nekakvih *velikih mehanizama* koji čoveka do-datno čine bespomoćnim.

Država, čak i dobra država... i takvih ima... čini čoveka bespomoć-nim, a 19 država plus jedna čine ga **krajnje** bespomoćnjim!

Međutim – to nije ništa novo. S tim se trebalo ranije suočiti, ako se već ne može *stanje popraviti.* Ponašati se kao da nismo bespo-moćni – to je pozorište!

Mislim da je Jevrejinov imao nešto kao *pozorište za samoga sebe!* Ne treba se dakle sputavati u glumi *nebespomoćnosti* ako vam je do toga bašstalo!

Međutim, *kobajaši.* mi ljudi – svojim *fantastičnim mozganjem* – i shvatamo ponešto od onog što se događa, a moji sirotani... kučići i mačići, bez obzira na to koliko bili pametni – a kao *svaki otac mo-*

Životinje.

ram da *hvalim svoju decu* – ne shvataju uopšte što se zbiva. Sedim – dok noću napolju treši – sa svoja dva ljubimca... Jedan mi se priljubi uz le-vu, drugi uz desnu nogu... Sedimo i razgovaramo. Moram da govo-rim vrlo mirnim tonom, da im često pominjem imena... Uznemire-ni su jako!

Tako provodim noći, pa sam danju neispavan.

To je u stilu sa onim, znate kako se govorilo – *neki od mojih najbo-ljih prijatelja su Jevreji!*

Moji ljubimci – smatram ih najboljim svojim prijateljima! U *višoj vrsti, homo-sapiensa*, nemam baš mnogo prijatelja tog kalibra.

Moja glavna briga sad je što su mi se životinje *navukle* na vešačku hranu, na raznorazne uvozne granulice, pa sam se zabrinuo da uskoro te hrane ovde više neće biti. S druge strane, čitam gomilu tekstova sa tabelama, na internetu, o štetnim sastojcima te hrane; *burna* produkcija tih tekstova me takođe zabrinula – što li se sve nalazi u industrijskoj psećoj i mačijoj hrani?

Samoća.

Međutim, čitam da su Rusi kad je tamo počela tranzicija bili takođe *navukli* svoje životinje na vešačku uvoznu hranu pa su se životinje kad je tranzicija počela da *žive* i kad je prestao uvoz... doduše teško ali ipak nekako odvikle i *pristale* na normalne ljudske otpatke, te ra-cunam da će se ako ovde ne bude više uvozne pseće hrane i moji kučići preorientisati i preći na otpatke koji su čak i *zdravi.* Tako bih se rešio dve brige odjednom.

Kad sad gledam oko sebe – postadoh *veliki posmatrač* – izgleda mi **Razočaranja u intelektualne krugove.**

da je ljudima koji žive sami na izvestan način lakši. *Lukusuznije* žive! Brinu samo o sebi – problem im je sužen!

Ljudi koji žive u raznoraznim kombinacijama veoma retko su sad *od pomoći* jedni drugima. To ipak zavisi od *elemenata* koji su u kombinaciji, ali izbjiga na površnu sve što se nataložilo. Ovakve si-tuacije stimulans su *životnim nezadovoljstvima* da se ispolje. Samcima i samicama, ako su se već dobro adaptirali na taj svoj *status*, sad je čini mi se lakše.

Srećom, moja veza sa *tim krugovima* nije baškao *pupčana vrpea* ko-jom kola krv i sve ono što njome ide, pa se ne potresam naročito. A s druge strane, intelektualni deo sveta je kao neka savršena samo-posluga – možete tu vrlo lako *naći sebi družvo*, one čije *misli mo-žete deliti!*

Kako ste potpisali Apel?

Ima u Americi *bivăh ervenih* – vrlo pametnih, a u grupi koja sad sledi *mladičevsku* maksimu *raspameti* ionako su oni o kojima nikad nisam imao bog–zna–kakvo mišjenje... pa me njihova *glupost* i ne čudi!

Ne mislim da ima potrebe osećati se *mimo sveta*, sad, spram intelektualnih krugova. Stanje je s te strane čak jako dobro – ko se sve nije *isprsio*... Vrlo *simpatično* društvo. Nažalost i iz ovog *kontra društva* neki *simpatični primerci* su se malo zaneli.

A od nekih ne bih uzeo ni kocku šećera iz ruke!

Ispričaću vam – ali to možda neće biti za upotrebu.

Bio sam pozvan telefonom i jedan moj drug mi je rekao – *Dodi da potpišeš menice!*

To mi je zvučalo vrlo atraktivno!

Otišao sam i pročitao tekst izjave...

Moram reći da mi se neki delovi nisu dopali. Ima tu onih fraza u stilu – *mi koji smo se od dana svog rođenja zalagali za demokratske vrednosti...* Rekli su – *znađ da mora tako da se piše!*

Onda mi je neko nešto vrlo misteriozno rekao – *Potpisi, da budeš poslednji po abecedi...*

Malo smo se natezali, pa rekoh – *Dobro! Potpisivali smo kojekave idiotarje!*

Još pre 15 godina potpisivali smo nešto za neke ljudе za koje se kasnije ispostavilo da su pogrešni...

Elem – potpišem!

Tekst je potpuno benigan. U njegovu efikasnost, naravno, ša ima da se veruje!

Potom su mi saopšili ko sve nije hteo da potpiše. To neću reći.

Kažu još – *Ko ovo potpiše, biće nabijen na kolac!*

Onaj moj prijatelj bio je *nosilac začelja* liste dok se ja nisam potpisao. Malo se *izmakao* kocu sad kad sam se ja *isturio* na začelju.

Da uputimo još neki apel?

Apel je mali potpuno bezvezni *takmусov papir* tako da ni moji razlozi potpisivanja u stvari nisu bili ozbiljni.

Nažalost, stvarno sam se napotpisivao raznih peticija, uvek tako

Šta će se posle 24. marta ovde promeniti?

neozbiljno. Posle bih se ponekad malo i kajao, što je takođe glupo jer u trenutku potpisivanja ne zna se kako će se ko razvijati u daljem životu. Da ne bude zabune – kad kažem *razne gluposti* mislim na potpisivanja za recimo Mihaila Markovića. Bilo je to pre četvrt veka. Ili tako nekako.

Stvart je u svakom slučaju beznačajna, a moji motivi su čisto pakosni.

Ne, ne, ne...

Po pitanju životinja bi možda i trebalo uputiti neki apel... ali pošto životinjama spasa nema ni apel im neće pomoći.

Promenila se već geografija, promenila se ekologija... To je ono što znamo.

Promenila se i energetska situacija pa ćemo sledeće zime upregnuti svoje kućice u trojku i prenosi... nemam–pojma–šta!

To neće biti isto, sigurno...

to se tiče *jinjih* stvari... politike, kulture... biti isto neće ni to. Ali da li će **to** biti bolje – malo je teže pitanje.

Novi ljudi na intelektualnoj sceni?

No, niša nije neverovatno! Bombardovanje nas uči da niša nije neverovatno.

Naprosto – ne zna se šta će biti!

Uzmimo da se ostvare *svi snovi* suprotne ratujuće strane – da se na Belom dvoru zavijore pruge i zvezde... Od tog *novog režima* ne bih očekivao ništa dobro.

Od nastavka starog takođe ne očekujem ništa dobro, tako da mi sve ovo ne izgleda ništa dobro!

Ada li će biti nečeg sasvim iznenadjuće novog, nečeg boljeg? Nišam pesimista – možda će se i to desiti!

Jedna od pozitivnih tekovina ovih *nemilih događaja* jeste razvoj nedeljnika *Vreme*. Vrlo je inteligentno promenjena forma, u vrlo teškim zakonskim uslovima proizvodi se dobar list koji nažalost često ogovaraju oni koje sam već *iskritikovao*. Na pitanje – *čitaš.. obavezno odgovaraju – ne čitam.. ali znaju!*

Pojavila se *nova vrsta* mlađih–srednjih i starijih intelektualaca. Ne-kakve sajtove... za to nisam nimalo kompetentan... rade neki mlađi ljudi.

Najpouzdanija *promena intelektualno–kulturne situacije* izvršće se na Novom groblju. Neki ljudi – a veliki je njihov broj, ima ih *i na jednoj i na drugoj strani*, nači čete ih od Francuske 7 pa do... neke druge adrese, ne znam koja bi bila adekvatna – naprostu su beznadežni slučajevi! Hvala bogu većinom su prilično stari tako da će se i bez *incidentnih akeija* uskoro naći na Novom groblju uz sve počasti i ceremonije. Time će to pitanje vrlo *elegantno* biti skinut s dnevнog reda!

Mlađih ima ali nisu na vidljivim mestima. Prvo treba da se sklone ovi na Novo ili na neko drugo groblje – hvala bogu bar globalja imamo dosta – pa će onda *situacija* biti mnogo čistija. To je *biolo-*

ski proces!

A ima mladih! Setite se onih oko časopisa *Reč*. Doći će do izražaja kad dode vreme za – *šta će biti kad ne bude bilo, ako bude tako da bude kao što nije bilo!*

(intervju pogledan jula 1999)

** „DE-NACIONALIZAM-IZACIJA” **

U utorak, 11. maja 1999. godine, četrdeset sdevetog dana bombardovanja, u Institutu društvenih nauka, u Beogradu, rano popodne razgovor sa Zagorkom Golubović vodili Snežana Ristić i Radonja Leposavić

Zagorka GOLUBOVIĆ

U Pres centru Vojske Jugoslavije saopšteno da ima mnogo žrtava posle gađanja magistralne obilaznice oko Čačka...

Pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu počela rasprava povodom tužbe SRJ protiv nekoliko država članica NATO. Džejmi Šej — port-parol NATO-a — tim povodom izjavio da Jugoslavija priznaje međunarodni sud onda kad njoj to odgovara!

Vrhovna komanda VJ saopštila da se deo jedinica vojske i policije vraća s Kosova.

U Kini antiamerički protesti...

Na internetu sam pročitala formulaciju sa kojom se slažem. Ovo što se događa je kombinacija veoma moćne vojne sile i veoma ne-moćne intelektualne!

Intelekt u celini — racio i osnovne moralne vrednosti i principi, zatajio je!

Šklna sam razumevanju po kojem je reč o povampirenju neokolonijalizma i američkog imperializma...

Americi su, pre ovog napada na Jugoslaviju, izgleda ovde više odgovarali diktatorski nego demokratski režimi. I ne samo ovde — to može da se kaže za sve krizne regije. Somalija, Nikaragva, Irak... potvrđuju da Americi diktature više odgovaraju.

Posle pada berlinskog zida i prestanka hladnog rata, preostala su-persila vojno i tehnološki može celom svetu nesmetano da diktira uslove. I diktira ih! Skoro sve zemlje ponašaju se kao pioni pred tom ogromnom silom. Nemaju smelosti da joj se suprotstave. Ni demokratska Francuska, ni Engleska sa dugom demokratskom tradicijom, ni demokratizovana Nemačka, ni Italija, ni Španija...

Ovdašnji režim poslužio je samo kao izgovor. Uverena sam da će se, na kraju, sporazum sklopiti s Miloševićem.

Zašto je Srbija odabrana?

Kad su počeli ratovi ovde — najpre u Sloveniji i Hrvatskoj, a potom u Bosni, počeo je proces sistematske demonizacije Srbije... i Srba. Ne bez razloga — ovdašnji sistem, ili režim, i te skako je *zaslužan* za raspad Jugoslavije, za ratove, ali demonizacija se nije zaustavila na režimu, prošrena je na sve Srbe. Stvarala se predrasudna situacija... A kad se stvore predrasude, teško ih je izmeniti. Stvorena je predrasuda da su Srbi krivi **za sve što se dogodilo od 1989...**

Podrobna analiza raspada Jugoslavije pokazaće da krivci za raspad Jugoslavije i ratove nisu samo na srpskoj strani, da čak nisu samo ovdašnje nacionalističke elite krive, već da je mnogo krivice i na strani međunarodne zajednice... Ako je teza o obnovi neokolonijalizma i imperializma Amerike tačna, onda je logično da je Zapad u interesu bilo usitnjavanje Jugoslavije — malim državama je lakše manipulisati.

Običigledno je da Zapad primenjuje dvostrukе kriterijume ovde, a koji će kriterijum primeniti izgleda da zavisi od stepena kolonizacije svake od novih malih međusobno antagoniziranih država. Dvostrukе kriterijume primenjuje Zapad i sada — prema sukobljenim stranama na Kosovu!

Duboko saosećam sa tragedijom Albanaca... Ne samo zbog najnovijeg egzodusa.

U više mahova sam pisala u odbranu albanskih vođa koji su godine proveli po zatvorima, govorila o strahovitoj represiji režima Srbije na Kosovu... Upozoravala sam da represija samo pojačava separatistički pokret, ne suzbija ga... Ali činjenica jeste da je stvorena takozvana Oslobodilačka vojska Kosova kao, po mom mišljenju, veoma i ideološki i politički problematična organizacija. Poznati su mi Demačijevi stavovi... kao i stavovi bivših i najnovijih voda OVK — to su stavovi zasnovani na nekoj vrsti neostaljinizma, neoboljšavizma... Ne radi se ni o kakvim evropskim stavovima. Kad god

sam, što nije bilo retko poslednjih nekoliko godina, bila u prilici da razgovaram sa albanskim intelektualcima, kad god se pokušalo sa definisanjem minimalne zajedničke platforme albanskih i srpskih intelektualaca — njihov odgovor je bio da ih interesuje jedino način da ostvare sopstvenu republiku... i ništa drugo! Pre nekoliko godina, u Beću, na međunarodnoj konferenciji na kojoj su se susreli intelektualci odavde i sa Kosova, skretala sam pažnju na činjenicu da ovdašnji režim represiju ne sprovodi samo na Kosovu, već u celoj Srbiji... na šta su albanski intelektualci odgovorili da njih ne interesuje demokratizacija Srbije! Interesovala ih je jedino Republika Kosovo. Njihov jedini cilj je da se Kosovo odvoji od Srbije, da postane nezavisna država, i možda — mada o tome ne znam dovoljno, stvaranje nekakve velike Albanije.

Srbi su oduvek smatrali *ločen momcima* u odnosu na kosovske Albance, generalno, pa se sad smatraju takvim i u odnosu na OVK. Nastavilo se sa crno-belim videnjem stvari bez obzira na to što sad i OVK čini strahote. Verujem da će se jednog dana pokazati čak i da su neki od masakara pripisani srpskoj strani bili podmetnuti.

Stav međunarodne javnosti da su Srbi apsolutno krivi a Albanci apsolutno u pravu — najordinarnija je predrasuda!

Mislim da Amerikancima nije važno kakav će režim biti ovde, nije njima naročito statlo do toga da se ovde stanje demokratizuje. Potvrđuju to mnogi primeri koje često navodim na međunarodnim skupovima. Recimo, kad je trebalo najviše pomoći demokratskim snagama Srbije — u vreme kratke predizborne kampanje Milana Panića pred nadmetanje sa Slobodanom Miloševićem, sa Zapada ovde stužu sankcije! To je u stvari bila podrška Miloševiću. Milošević je kao veš taktičar — to mu se mora priznati, sve pogreške Zapada iskoristio da pojma sop-

stveni režim.

Zapad je demokratsku opoziciju ovde podržao jedino u vrlo kratkom periodu postojanja koalicije Zajedno. Tada su političari Zapada primali čelnike koalicije i razgovarali s njima. Inače, kad god bi neko sa Zapada došao ovde, pre svega bi razgovarao sa Miloševićem! Milošević im je bio glavni partner! Na pitanje zašto se ne obrate i onim ljudima koji predstavljaju demokratski potencijal ovde, odgovarali bi da Milošević ima moć, a drugi ne!

Pravi li svet sad razliku između Srbije i Crne Gore?

Samo formalno, samo na rečima!

ukanovićev rejting u Crnoj Gori je strahovito pao posle NATO agresije. Nije mu Zapad time pomogao. Da im je doista bilo statlo do demokratske Crne Gore naši bi načinu da je zaštite i sačuvaju ono malo demokratskog potencijala koji je tamo počeo da se rađa. Ovako — mislim da su promiloščevske snage znatno dobile na ceni.

Tokom masovnih protesta u gradovima Srbije, 1996/1997. ovlađnja javnost — najvesnija, urbana, nije pokazala zrelost, kažu, da se suoči sa pitanjem sopstvene odgovornosti, odgovornosti za srpski nacionalizam.

Dva momenta se ne smeju izgubiti iz vida, dva momenta koja možda ne opravdavaju ali objašnjavaju ovdašnju javnosti.

Prvi moment je strahovito nizak obrazovni nivo naš populacije. Statistički podaci pokazuju da je 60% stanovnika Srbije funkcionalno nepismeno. To znači da 60% ljudi ovde nije u stanju da primi iole složeniju informaciju. Taj procenat ljudi je sklon samo najuprošenijim informacijama, a takve informacije servira državna televizija.

Funkcionalna nepismenost se može smanjiti punom nepismenošću danas. Ti ljudi ništa ne čitaju — samo gledaju televiziju!

Televizijska propaganda u takvim uslovima strahovito je moćna; nije slučajno rečeno da su rat na prostoru bivše Jugoslavije započeli mediji.

Propaganda je razbuktala i u srpski nacionalizam *pretvorila* ovde stalno, nažlost, prisutnu pojačanu identifikaciju sa nacijom, identifikaciju koja po sebi nije nacionalizam u smislu agresivnog okretanja protiv drugog niti se u nacionalizam nužno mora razviti. Pojačana identifikacija sa nacijom je uzrok činjenici da je srpskom narodu uvek bila važnija nacionalna od individualnih sloboda, što je Miloševićeva propaganda medijski zloupotrebila da bi proizvela euforični nacionalizam... **To** objašnjava izborne pobeđe Slobodana Miloševića! Na nacionalnom pitanju Milošević je učvrstio vlast — zahvaljujući *Kosovu* prvi put je dobio izbore!

Sa tog stanovišta može se reći da je *narod nezreo!* Ali nezreo je iz *objektivnih* razloga — zbog niskog obrazovnog nivoa i medijske propagande! Sve više je zapadao u mitologiju, u prošlost, u glorifikaciju nacije. Postali smo *nebeski narod...*

Pisala sam često o dominantnom mentalitetu ovde; da je autoritaran — potvrđuju sva naša istraživanja. Ovde se reč nekog ko je politički, državni, ili nacionalni autoritet, ko je *pater familias*, doživljjava kao sveta reč, kao svetinja! Ta reč se ne proverava... a čak i kad bi se htela proveriti, ne može se — ne raspolaže se informacijama!

Ljudi su ovde slepo krenuli za onim ko im je ponudio nešto što im je ličilo na izvestnost. Prva parola sa kojom je Milošević dobio izbore bila je — sa nama *nema neizvesnosti!* Fantastično mudra politička parola...

Ljudi nisu videli alternativu Miloševiću dobroj delom i zbog slabosti ovdašnje opozи-

cije. Ognjnim delom zaražena nacionalizmom, opozicija nije nudila stvarnu alternativu. Nije garantovala i nudila bolji život — i ljudi su pošli za Miloševićem!

Neobrazovan i siromašan svet manje je zainteresovan za slobodu štampe i govora, za slobodu udruživanja... zainteresovaniji je za to hoće li uopšte biti hleba i da li će moći da se preživi od danas do sutra, hoće li se isplaćivati penzije i plate... Opozicija nije nudila od-govore na **ta** pitanja. Zaobilazila ih je — te za narod **životne** teme, a bavila se njemu apstraktnim pitanjima demokratije, tržišta, privatizacije... Ne kažem da su to nevažna pitanja, ali opozicija se njima bavila na veoma apstraktan način! Nije dovoljno jasno pokazala koliko će njihova operacionalizacija i realizacija uticati na promenu kvaliteta života. Zbunjen, narod se uplašio promena i glasao za onog koga već poznaje.

Kad je u pitanju građanski protest — na ulicama je bila druga Srbija koja nije funkcionalno nepismena. Ta, intelektualnija Srbija, bila je skrenula pažnju sveta na sebe. Šta se sa njom desilo?

Bolje reći — šta se desilo sa srednjim slojevima?

Za izjavljene proteste pre svega su krive vode! Troje njih, koji su se pojavljivali tri meseca pred *žetacima*, apsolutno su monopolisali pravo da vode pokret! Sve to vreme nisu ni pokušali da ga artikulišu. Kad se postigao kakav-takov rezultat, kad su falsifikovani rezultati izbora poništeni i opozicija u nekim gradovima Srbije dobila vlast, vode su se pokazale u pravom svetu — otpočele su međusobnu borbu za vlast!

Nije **tu** reč o nepismenom narodu, ali jeste o narodu bez demokratskih tradicija! Narod sa demokratskom tradicijom bi, bez obzira na vode, bar pokušao da postavi neka važna pitanja... o sopstvenoj odgovornosti, o odgovornosti čelnih ljudi, a pokušao bi i sam da artikuliše stavove! Ovde se pokazalo da nedostaju demokratske tradicije...

ak su se i studenti odmah po završetku protesta počeli svađati oko forme daljih akcija. I oni su se rascepili na delove... kao i opozicija!

Opozicione stranke su pokazale nesposobnost da se vladaju poput ozbiljnih političkih stranaka. To upućuje na zaključak da se pre radi o difuznim pokretima bez čvrste organizacije i bez odgovarajućih lidera, nego o ozbiljnim strankama.

Mislim da je to razlog katastrofnog završetka veličanstvenog protesta. Taj protest je taman počeo da menja sliku o Srbiji... u svetu se već drugačije govorilo o ljudima odavde, prepoznat je demokratski potencijal naš sredine... ali nažalost sve je zamrlo! Ljudi su se osešteli prevarenim, razočaranim.

Jedan od lidera koalicije Zajedno, Đindić, sad je u koaliciji sa Đukanovićem. Ima li ta alternativa šansu?

Mislim da je stvarna alternativa Đukanović! To jest — demokratski pokret u Crnoj Gori!

Kao gostujući profesor u Crnoj Gori sretala sam ljude iz sadašnje vlade. Konstatovala sam da se na tamošnjoj političkoj sceni pojавio sasvim novi tip ljudi, drugačiji! To su ljudi s kojima se može razgovarati.

Sa ovima odavde — ne! Ovde su na političkoj sceni ljudi koji su napamet naučili lekcije. Oni kao da imaju nekakvog samocenzora u glavi. Plaši se i drugačijih termina, pa kako se ne bi plašili drugačijih ideja...

U Crnoj Gori su se pojavili ljudi spremni da prihvate nove ideje...

Nažalost, kažem, bojim se da je i to sad dovedeno u pitanje!

Ako se postavlja pitanje alternative Miloševiću u smislu **novog lidera** — to je pogrešno postavljeno pitanje! Ne zato što nema lidera koji bi mogao da bude alternativa njemu, nego zato što se na drugi način mora razmišljati.

Potvrđuje se moja stara teza da političke partije nisu dovoljan uslov za alternativu. Neophodno je proširiti prostor civilnog društva. U tom smislu veoma važnu ulogu igraju i treba da odigraju nevladine organizacije. Njihova uloga je prvenstveno u stvaranju uslova alternativi...

Ovde ima snaga, ima potencijala, najvažnije je **to** sačuvati, sačuvati ljudski demokratski potencijal. Aktuelne hajke ga mogu ugroviti.

Srbija je na pragu gladi, ako ga već i nije prekorčila. Hoće li glad dovesti do otrežnjenja?

Glad, nažalost, ne dovodi do otrežnjenja. Političkog! Glad dovodi samo do svakodnevne borbe za fizički opstanak.

Ovde se ne radi samo o gladi, već i o vrlo visokom stepenu razorenosti društva. Razorenosti ekonomске, kulturne, političke... **To** može dovesti do narastanja nezadovoljstva.

Unutrašnjosti je više nego u Beogradu sačuvana kakva-takva sloboda medija — možda će odande doći više otpora nego iz Beograda!

A urbana gerila?

Odlučno sam protiv toga!

Nijedna vrsta rata, nijedna vrsta revolucije koja podrazumeva oružanu borbu, ne može da dovede do demokratizacije društva.

Mora se ići evolutivnim putem! I putem prava. Moraju se poštovati principi prava i zakona, principi pravne države — da bi se mogle stvoriti demokratske institucije. Urbana, ili bilo kakva gerila — stvorila bi u celoj Srbiji ono što se stvorilo na Kosovu. Bio bi to građanski rat!

Iz gradanskog rata nikad nije nastala demokratija.

Da li bi izuzimanje Kosova iz Srbije moglo da znači i izvlačenje potke epskoj Srbiji? Onoj koja generiše nacionalizam? Da li je to možda preduslov za modernizaciju i demokratizaciju ovog društva?

Rešenje kosovskog čvora bilo bi dobrodošlo. Decenijama već, vekovima, srpski narod je pritisnut mitom o Kosovu. To nas stalno vraća unazad, ne dozvoljava da izademo iz tradicionalnog patrijarhalnog modela društva, ne dozvoljava da krenemo putem modernizacije.

Možda bi rešenje problema Kosova dovelo do problematizovanja mita. Možda bi se pokazalo da se na tragičnom gubitku — što je bila kosovska bitka, ne može graditi mit o srpskoj istoriji ni glorifikovati nacija.

Međunarodna konferencija o Kosovu je neophodna... kao uvod konferenciji o Balkanu.

U očima međunarodne javnosti slika Srbije je veoma blizu slici nacističke Nemačke. Ratovi u susednim zemljama smatraju se osvajačkim, izgovor im je bio zaštita manjinskih prava Srba, a ugrožena su prava pripadnika drugih nacija i u samoj Srbiji... Tom slikom opravdava se intervencija NATO-a.

Ne slažem se da je Srbija vodila osvajačke ratove! Polemisala sam sa Vesnom Pusić povodom teze da je *kod Hrvata u pitanju odbrambeni nacionalizam za razliku od srpskog koji je agresivan!* Sve se mora pogledati u šrem kontekstu.

Ne branim politiku Slobodana Miloševića, naprotiv! Često sam isticala da je upravo on potpomagao zaoštrevanje sukoba nastojeći da nametne rigidne zakone federacije...

Ali nemojmo zaboraviti i druge činjenice!

Hravatska donosi Ustav u kojem Srbi više nisu konstitutivni narod! Prema izvorima iz Hrvatske — počelo se bilo i sa vrlo efikasnim progonom Srba. Isterivani su iz kuća, otpuštani sa posla, proterivani iz gradova... Sećanje na genocid jako je kod Srba, a *potpomognuto je još manipulacijama odavde*. Protiv tih manipulacija sam i te kako reagovala... i kad su nošene Lazareve kosti po Srbiji i uopšte mnogo puta!

Osećanje ugroženosti Srba u Hrvatskoj nije bilo imaginarno! To će pokazati *otluja* posle koje ih je nekoliko stotina hiljada izgnano iz Krajine...

Stanje na prostoru Jugoslavije u raspodu isuviše je bilo složeno da bi se moglo ukazati prstom samo na jednog krivca. Krivaca ima onoliko koliko ima nacionalizama! U svim *novim* državama.

Analogija sa nacističkom Nemačkom može se izvesti samo na osnovu veoma uprošćenog razumevanja vrlo složene situacije na prostoru bivše Jugoslavije.

Sami Srbi u Hrvatskoj počeli su s buntom, takođe i Srbi u Bosni, tek kasnije su se uključile paravojne i vojne formacije iz Srbije. Ni su to bili osvajački ratovi!

Pominjan je projekat Velike Srbije. Šešelj se stalno pozivao na zapadnu granicu... Karlobag — Karlovac — Virovitica — Ogulin!

Iz nemoći da se ovde prihvati činjenica raspada Jugoslavije lansirana je parola — *svi Srbi u jednoj državi!* S tom parolom — moralno

se krenuti u rat! U tome jeste ogromna krivica ovog režima, ona se ne može poreći.

Međutim teza o Velikoj Srbiji nije usamljena — evidentna je i teza o Velikoj Hrvatskoj... Stvar je daleko složenija!

Pojednostavljinja su dovela do satanizacije Srbije i Srba. Srbi su postali loč momei, po njima se ima pravo udarati, treba ih u zlim namerama sprečavati čak i bombardovanjem!

Kažu — Zapad više nije imao drugog izbora!

ak i da su pojednostavljenja objašnjenja tačna — intervencija nije smela da postane jedino rešenje! Ni sa stanovišta moralna, ni međunarodnog prava, ni sa stanovišta humanih principa, ljudskih prava i sloboda...

Pretpostavljamo da se ne slažete ni sa tezom o potrebi za denacifikacijom Srbije.

Mislim da treba izvršiti *de-nacionalizam-izaciju*, a ne denacifikaciju!

Ni svi Nemci se ne mogu kolektivno optužiti za nacizam u Hitlerovoj Nemačkoj. Gebelsovka propaganda bila je toliko jaka da se mora verovati onima koji kažu da nisu znali šta se u Nemačkoj dogadalo. Čak i kad kažu da nisu znali za koncentracione logore! Kao što ni u Sovjetskom Savezu mnogi nisu znali šta je Staljin sve činio i koliki je bilans njegovih žrtava...

Svi Srbi se ne mogu smatrati krivim! Ne prihvatom tezu o kolektivnoj krivici!

Ovre će morati da se krene u odlučnu borbu protiv nacionalizma. On rada ksenofobična osećanja, raspiruje mržnju među narodima... Protiv nacionalizma se treba strahovito boriti, nacionalizam je osnovno зло! On nas je ovde doveo!

Treba pronaći krivce sa imenom i prezimenom, **oni** treba da odgovaraju za učinjeno!

Mislite li da javnost u Srbiji ne zna za patnje dru-

gih ili neće da zna? Za patnje Albanaca na Kosovu?

Propaganda je opasna i gadna stvar. Bilo gde da se vrši.

Mislim da se po istim principima propaganda vrši i ovde i napolju. Kao što se u svetu ne prikazuju slike stradanja ljudi u Srbiji — tako se ovde ne prikazuju slike egzodus-a Albanaca!

Moguće je da veliki broj ljudi i ne zna o čemu se radi. Oni koji znaju — reagovali su! Udružene nevladine organizacije napisale su pismo albanskim prijateljima u kojem se izražava duboko saosećanje sa svim što im se događa. I povod našem razgovoru, *Apel 27 intelektualaca*, jeste reagovanje protiv ...

Oniji koji znaju — ne čute!

Ali zbilja mislim da većina građana ne zna o čemu se radi.

Knjige — nekad i sad.

Doživela sam i Drugi svetski rat, bombardovanja tada. Ona su bila blaga u odnosu na ova. Trajala su po dan-dva, a ne kao sad — sedam nedelja... i ko zna kad će se završiti?

Onda sam bila dete i strahovito sam se plašila. Sad nemam straha, uopšte, kad čujem detonacije i kad mi se kuća trese! Hladno nastavim da čitam...

Ačitam beletristiku! Smiruje me. Ali ne čitam beletristiku samo zato... Mislim da je to jedino živo koje ima smisla čitati u situaciji koja je totalno iracionalna!

Knjige koje sam nekad čitala — sociološke, antropološke, čine mi se danas... temama, sadržajem... veoma daleko! Pre 24. marta sam ih drugaćije doživljavala. U tim knjigama se uglavnom govori o civilnom društvu, o demokratskim procesima u Evropi, o razvoju ljudskih prava... i sloboda. To mi se sad čini ne samo daleko, već i upitno, problematično! Te tekstove više ne mogu da čitam!

Ogorčena sam!

**RAT JE DOSADAN KAO PORNOGRAFIJA **

U ponedeljak, 12. jula 1999. godine, u kafiću Media-centra u Beogradu, na drugom spratu "Staklenca" na Trgu Republike, oko podne, razgovor sa Stojanom Cerovićem vodili Snezana Ristic i Radonja Leposavic

Stojan CEROVIĆ

Srbiju zahvatile velike poplave u kojima je život

izgubilo nekoliko ljudi.

Prema podacima UNHCR-a, sa Kosova izbeglo

136.135 ljudi, većinom Srba.

KFOR saopšto da je u Prištini za poslednja dva dana spaljeno 15 srpskih kuća.

U intervjuu juče objavljenom u Velt am zontagu Patrijarh Srpske pravoslavne crkve gospodin Pavle rekao da je uveren da pretežni broj Srba osuđuje masakre nad Albancima.

Nevzvanično se saznaje da je Goran Vesić, visoki funkcioner Demokratske stranke, bez prisustva osuden na dve godine zatvora zbog neodazivanja na vojni poziv.

Kad već razgovaramo posle završetka NATO intervencije, posle završetka ratnog stanja u Srbiji, podvucite crt – šta je vaše iskustvo, iskustvo konkretno i opšte u vezi sa cenzurom i odnosom prema njoj, našim i stranim medijima, ratnim novinarstvom uopšte?

Kolege iz redakcije Vremena donele su odluku da list izlazi i pod cenzurom, odlučile su to u danu kad sam bio na putu za Budimpeštu. Bila je to teška odluka! Kad je počelo bombardovanje, u sredu, broj koji je trebalo da izade u četvrtak bio je već spreman. Promenili su sve, rešeni da održe kakav-takov kontinuitet.

Bilo je dobrih razloga za to!

Moja prva reakcija, kad sam se vratio iz Budimpešte, bila je suprot – mislio sam da list ne treba da izlazi pod cenzurom! Ali kad sam čuo argumente, promenio sam mišljenje, i sad mislim da je odluka o kontinuitetu izlaženja bila ispravna.

Vreme je, naravno, izgledalo drugačije, onako kako je moglo da izgleda pod cenzurom.

Ponešto je i protureno – nešto se i moglo proturiti...

U redakciji danas procenjuju da su se dobro postavili u uslovima kakvi su bili, a mislim da su i čitaoci promene prihvatali sa razumevanjem. Znali su valjda da list nije promenjen zbog domaćeg zakona o informisanju – znamo kakav je, već da su u pitanju pravi razlozi za cenzuru!

U svim zemljama u vreme rata uvodi se cenzura, smatra se to priличno normalnim i u mnogo demokratskim državama. Čak i kad se rat ne odvija na teritoriji države koja ga vodi – država uvodi cenzuru. U SAD su je uveli u vreme intervencije u Iraku.

I tokom intervencije ovde Zapadni mediji su bili u velikoj meri u službi svojih vlada i u funkciji njihovih ratnih napora. To je bilo jedno od najvećih razočaranja, možda i šok, tokom intervencije.

Ini mi se da smo mi koji radimo u nezavisnim medijima ovde u mnogim situacijama u poslednjih desetak godina bili daleko nezavisniji nego što su to bili veliki Zapadni mediji sada. Za Zapad ova intervencija nije značila bogzna šta, Kosovo je za njih negde daleko, Srbija takođe... Koga se u Americi ova intervencija ticala, rezultati bombardovanja ovde, kakvi god, malo su mogli da poremete vitalne američke interese... Pozicija njihovih medija moral je sad dakle biti mnogo lagodnija od pozicije naših nezavisnih medija tokom poslednjih deset godina, a oni su sad bili mnogo manje nezavisni nego mi u proteklom periodu – ako sam nekad i mislio da od njih treba nešto naučiti o profesionalizmu, nezavisnosti i slobodi, sad mi se čini da bi oni od nas mogli dosta da nauče! Naravno, ne važi to za sve Zapadne medije – u tamošnjoj štampi je bilo mnogo valjanih tekstova i tokom ove intervencije, ali veliki mediji, televizije pre svega, zaista su bili u funkciji ratne propagande. To je jedno od najneprijatnijih iskustava.

Ne kažem da su veliki Zapadni mediji uporedivi sa RTS-om, ne – sa RTS-om ništa se ne može poreediti! I te kako ste mogli na Zapadnim medijima čuti i mišljenja koja su se protivila intervenciji, emitovали su oni sve – odredeni nivo profesionalnog standarda nisu napuš-

li... dok za RTS **nema** drugačijeg mišljenja — to je partijska televizija!

Na RTS-u je **prava** cenzura, propaganda je mnogo agresivnija i totalna! RTS krije informacije, pogotovo one *krupne*.

Zapadni mediji to nisu radili. Nisu skrivali informacije ali jesu umeli da ih plasiraju *obojene* propagandom i da ih prezentuju jednostrano...

Naš nezavisni mediji svoj posao obavljaju na uzoran način. Oni koji su se ovde držali principa nezavisnog novinarstva mogu da budu primer!

Može ponešto i da se redefiniše u stavovima nas koji tom korpusu pripadamo — ili treba dovesti u pitanje ugledanje na Zapadni model odnosa politike i javne reči i model socijalnog funkcionisanja novinarstva, ili treba redefinisati naš *pravo* da budemo baš *toliko nezavisni* koliko smo bili! Ako se ne dovodi u pitanje ugledanje na Zapadni model onda bi ubuduće trebalo zbilja više voditi računa o takozvanim javnim ili državnim interesima — to kažem posle *šokantnog* saznanja o tome kako su se Zapadni mediji odnosili prema interesima svojih vlada za vreme NATO intervencije.

Problem komplikuje to što mi ovde imamo vlast toliko rđavu da ona svoje lične, porodične i partijske interese potura kao državne pa dok to bude tako neće biti osnova za bilo kakve redefinicije jer su principijelni **stvarni** javni i državni interesi na sasvim drugoj strani od onoga za šta se vlast ovde zalaže! Zapadni mediji nema-ju posla sa vlašću koja je rdava poput naše, ljudi iz tih medija će reći da je kod njih *vlast demokratski izabrana* i da *ima puni legititet* te da oni nemaju razloga da sumnjaju da je u stvarnom državnom interesu ono što njihove vlade čine. Naše ponašanje je prouzrokovano drugačijim kontekstom — ako **mi** hoćemo da delamo u skladu sa stvarnim javnim interesom onda u odnosu na ovako rđavu vlast **moramo** biti na ogromnoj distanci, mi **moramo** biti mnogo kritičniji prema našoj vlasti nego što to moraju biti ljudi Za-padnih medija prema svojoj, moramo **biti protiv** ovdašnje vlasti!

Intervencijom su otvorena mnoga pitanja o pravnoj i moralnoj zasnovanosti ovakve akcije — ali Zapadni mediji su nekako sve to mimoši. Ako su se i stavljale primedbe, a sa njihovog gledišta bilo je mnogo razloga za to, nije se to činilo ni dovoljno odlučno, ni dovoljno radikalno, a ni dovoljno dosledno.

Ako se dakle posle tog *iskustva* ne dovede u pitanje naše dalje ugledanje na Zapadni model, onda to znači da bi i ovdašnji nezavisni mediji trebalo, kad jednog dana dobijemo *normalnu* vlast, da budu **državtveni** — odgovorni prema takozvanim velikim društvenim interesima! To bi bila *mera ograničenja nezavisnosti* ako se na Zapadni model i dalje budemo ugledali.

Ustvari nisam više siguran da na taj model treba i dalje da se ugledamo, nisam siguran da je na Zapadu *savršen model!* I tamo je iz-

gleda problem sa velikim medijima — mislim da bi i oni trebalo *da se oslobole!*

Ša konkretno zamerate NATO-u?

Da NATO intervencija učvršćuje Miloševića videlo se od samog početka. Iz vazduha se ne može promeniti jedna vlada i padobranima postaviti druga. Nerealna su bila očekivanja da će NATO intervencija oboriti Miloševića.

Nisu valjda u NATO-u mislili da će projektilom potrefiti Miloševića u spavačoj sobi Titove rezidencije!? Ako jesu — očekivali su čudo! to se kopnene intervencije tiče — nisam je smatrao verovatnom. Jeste povremeno prečeno njome, ali za Zapad je ona bila apsolutno neprihvatljiva jer bi podrazumevala velike ljudske žrtve. Problem Kosova je, gledan sa Zapada, *mali problem*, svakako nedovoljan da opravda žrtve tamošnjoj javnosti. Iz ugla Zapadne javnosti moglo bi se postaviti i pitanje da li je zbog *nekog tamo gotovo nevidljivog Kosova* imalo smisla pokretati najveću silu u istoriji sveta, ali jasno je valjda tamo da je intervencija NATO-a svoje puno značenje imala u nekom mnogo šrem kontekstu nego što je to kontekst kosovskog problema. Osnovni razlozi za rezervisanost u pogledu intervencije i leže u tome što je bilo odmah jasno da je Kosovo samo izgovor i da svakako postoje neki drugi, prikriveni motivi.

Priče o *intervenciji u ime morala* jako su sumnjuive...

Sve u svemu — intervencija sa odstojanja i uz relativno mali rizik po ljudske živote, dakle bombardovanje, jedino je što je bilo moguće izvesti pošto države koje su učestvovale, koje nisu intervencijom branile **stvarne** sopstvene državne interese, ne bi bile u stanju da opravdaju pred sopstvenom javnošću rizik života svojih vojnika. Ovaj rat nije voden zbog interesa kakvi su do sad bili motivi ratovima!

Ne kažem da sam smatrao kopnenu intervenciju baš apsolutno nemogućom, ali mi je izgledala malo verovatna.

Izvorni problem je režim u Beogradu, a ne situacija na Kosovu.

Priroda ovdašnjeg režima je kosovski problem učinila dramatičnim i teško podnošljivim masovnim kršenjem ljudskih prava i terorom nad Albancima, ali problem Kosova nisu samo ljudska prava! Kosovo je složenija tema!

Uosnovni tog problema je teritorijalni spor, etnički spor dva naroda u kojem svi imaju argumente — Albanci demografske, a Srbi pravne! Teritorija Kosova formalno pripada Srbiji, to međunarodno pravo ne osporava, ali režim u Beogradu je problem činio sve gorim i težim.

Glavni *cilj* NATO intervencije trebalo je da bude režim u Beogradu... a Kosovo bi trebalo da se rešava u drugom ključu, na *spori-*

jem koloseku! Trebalо je donekle smiriti i OVK pa tražiti neku formulu sličnu onoj primjenjenoj u severnoj Italiji.

U severnoj Italiji su se veoma dugo mučili sa sličnim problemom... ali sve je tamo drugačije, drugi je kontekst i druge su zemlje u pitanju!

Ni demokratijom se ne rešavaju problemi *kosovskog tipa* jednostavno... Kosovo je težak slučaj — pitanje je da li postoji demokratsko rešenje! Nisam sasvim siguran da bi demokratija **sad** Kosovu pomogla — i da je najdemokratskija vlast u Beogradu i uz svu međunarodnu pomoć... kosovski čvor bi bilo teško rasplitati!

Milošević uprkos svemu nije Hitler... niti je Zapad onakav kakav je bio 1945. Svet nije kao pre pola veka — kopnena intervencija je danas nezamisliva!

Nije se moglo zamisliti da će NATO *tenkovima ući u Beograd*, da će se Beograd *osvajati* kao što se pre pola veka osvajao Berlin! Ni je se dakle moglo zamisliti ono što bi za stvarni problem — beogradski režim — bilo jedino rešenje... ne znam *na koji bi se drugi način protiv ovog režima moglo vojno delotvorno krenuti!*?

NATO jeste uzdrmao Miloševića — ali je uzdrmao sve!

U odnosu na situaciju pre intervencije — **sve** je slabije. Slabiji je Milošević — ali i opozicija! Sve je na proporcionalno *nižem nivou* nego što je bilo... čak je i Srbija manja!

Jeste Milošević uzdrman, ali nisu ojačani oni koji bi mogli da dodu na njegovo mesto!

Jedina je nada da će se sad neko *iznutra*, iz režima, neko od onih koji sad gube velike pare dići protiv Miloševića. Neko poput Biljane Plavšić... jedino što će ovde biti neophodna energičnija akcija! Možda će to izazvati talas političkog nasilja, možda će biti i žrtava, ali mi se čini da je najveća šansa za rušenje režima pojавa nekog iznutra... mo-

žda uz neku vrstu državnog udara! Može doći čak do serije udara i konraudara... biće da je pred nama relativno dug period nestabilnosti!

Kako kao psiholog po obrazovanju objašnjavate to što smo postali erne rupe Balkana i Evrope? Nije li zbilja u pitanju civilizacijska razlika koja nas odvaja od demokratskog sveta? Možda od nas počinju civilizacije istočnih despotija?

Ne mislim da je Hantingtonova teza sasvim održiva — teza koja povlači granicu između Zapadne civilizacije, protestantsko-katoličke, i Istočne, slovensko-pravoslavne. Ali možda *ima tu nečeg* — zbilja smo u kulturno-civilizacijskom smislu *nešto malo drugačiji* od Zapadnih zemalja! Hantington je svoju tezu zasnovao na *religijskim* razlikama — ima zbilja razlike između pravoslavne i katoličko-protestantske civilizacije... ali razlike imaju i između katolika i protestanata!

Ovrede je drugačiji senzibilitet i odnos prema životu... pa i odnos prema Bogu je drugačiji, ukoliko uopšte imamo odnos prema Богу! Naš *set vrednosti* jeste donekle drugačiji, postoji neka vrsta *civilizacijske razlike* — ali ne mislim da je ta razlika velika!

Kad je reč o uređenju društva — nismo mi *patentirani* za despotije. Grčka je takođe pravoslavna zemlja pa je demokratska, čak je članica Evropske unije... Istina nije slovenska. Ali Bugarska jeste, i pravoslavna i slovenska, pa je relativno pristojno uređena zemlja... bar u ovom trenutku — nije naročito prosperitetna ni stabilna, ali nije ni nestabilna... izgleda da je na uzlaznoj liniji ka demokratiji i čini se da će vrlo brzo postati kompatibilna Zapadnim zemljama! Ne vidim bitne razlike između Bugraske i Srbije u civilizacijskom smislu — ne znam *zašto bi baš Srbiji bila namenjena sudbina despotskih zemalja?*

ak i ako postoji, *civilizacijska razlika* nije nužno problem — ne znači i da smo *inferi-*

orni u odnosu na Zapad.

Evidentno je da neki od onih koji razmišljam o teškoj krizi u kojoj je Srbija, teže izvode nju *dalekosežnih zaključaka koji bi važili za sva vremena!*

Muslim da nije tačno da je Srbija nužno nedemokratska — bilo je i drugačijih faza u njenoj istoriji... ne baš *uzorno demokratskih*, ali Srbija je u nekim periodima bila vrlo blizu Zapadnom modelu organizovanja društva!

Srbija je kao društvo, poslednjih 12 godina... u periodu Miloševićeve vlasti — sistematski razaran! Sve institucije društva su rasturenel! Ovde nema... nema *više* nikakvih pravila igre, ne zna se ni šta se događa ni zašto! Društvo je dovedeno u stanje koje je mnogo gore nego što su stanja okolnih država.

Kriza koja traje u Srbiji prouzrokovana je ipak i nekim dubljim razlozima — nije baš sve Milošević *iznedrio!* Nije taj čovek isključivo despot, nije ni odgovornost samo na njemu — u dobroj meri smo sami ovo tražili. Milošević je pre desetak godina imao ogromnu podršku ovde, nevidenu!

U igri je ovde nekakvo *srpsko nacionalno pitanje*, kojim se Milošević *kao* bavi — a u stvari on se sve vreme bavi *svojim privatnim hladnim ratom*, sve vreme vodi taj svoj rat protiv Zapada! Kao da je prevideo da je Berlinski zid pao... ili nije htio da prizna njegov pad! Milošević je poslednji vojnik *hladnog rata* koji onako usput govori da *štiti srpske nacionalne interese!*

Raspadom Jugoslavije zaista je otvoreno srpsko nacionalno pitanje, ali ga je Milošević otvorio na najgori mogući način. Reklo bi se da mu je bilo svejedno — nije to *nješova priča ni njegova tema!* On je čovek hladnog rata i ideološke konfrontacije sa Zapadom, mnogo je više to nego nekakav *nacionalni lider...* za razliku recimo od Tuđmana koji jeste *nacionalni lider*, kakav god

bio. Tuđman **jeste** opsednut *hrvatskim nacionalnim interesom*, a Milošević nije opsednut *srpskim*.

Ova intervencija je za Miloševića prvenstveno konfrontacija sa Zapadom, ideološka konfrontacija. Ako je očekivao nekakav uspeh, u svakom slučaju nerealan, očekivao ga je u ideološkom smislu! Nije njega zanimalo *šta će biti sa Kosovom* ni *šta će biti sa Albancima...* Izgleda da je tačno ono što neki kažu — *Milošević i njegova supruga opsesivno veruju da su čuvari baklje komunizma, oni veruju kako ne dozvoljavaju da se seme komunizma zatre!*

Marija Todorova, bugarska istoričarka koja izučava Balkan i dobro ga poznaje, napisala je jedan tekst povodom NATO intervencije u kojem kaže da *za razliku od svih drugih balkanskih nacionalizama srpski nikad nije bio istorijski poražen*, dosad, *svi drugi nacionalizmi jesu, kad-tad, ali se srpski nekako prošvercovao, pa pošto Srbi dakle nemaju istostruko iskustvo poraza svog nacionalizma, odnosno nisu dosad doživeli krajnju konsekvencu nacionalizma — poraz, podložni su nacionalističkim histerijama!*

Sad su Srbi i to doživeli — poraz nacionalizma. Ako se može pronaći neki smisao u intervenciji NATO-a, onda je on u tome što je prvi put srpski nacionalizam poražen!

Ovdasnuju avanturističku i moglo bi se reći *ludačku politiku* uslovilo je dobrim delom to što srpski nacionalizam dosad nije bio poražen. Srbi su verovali da *tako može — da nacionalističkom politikom mogu postići željene ciljeve...* Da je postojalo iskustvo već doživljenog poraza, ne bi se Srbi zalepili za Miloševićevu politiku — on je dakle podršku stekao zahvaljujući *istorijskoj zabludi Srba!*

Etnici su doduše u Drugom svetskom ratu bili nosioci nacionalističkih ideja — poraz njihov mogao je da znači i poraz srpskog nacionalizma, ali zbrku je unelo to što je partizanski pokret bio pobednički pa se,

mada komunisti u Drugom svetskom ratu nisu bili nosioci nacionalističkih već internacionalističkih ideja, stvorio utisak da je *srpska stvar ipak pobedita!* Konfuziji su doprineli i intelektualci... na primer Dobrica Čosić pričom o *Srbima koji uvek pobeduju u ratu — a gube u miru*, pa je *propuštena prilika* da se Srbi suoče sa porazom svog nacionalizma u Drugom svetskom ratu...

Neko je dobro formulisao — *intervencija NATO-a je u stvari rešavanje problema devetnaestog veka sredstvima dvadeset i prve!* To sad može da stvori novu konfuziju... Srbi se izgleda opet pitaju — *jesmo li poraženi ili ne?*

Dok se Srbi to pitaju, svet govori o potrebi za njihovom denacifikacijom.

Ta tema je jako precenjena — o denacifikaciji jedva da se može pričati u vezi sa problemima ovde, ali na Zapadu to jeste hit tema!

Govori se da je *srpsko društvo zatrovano na-nacionalizmom*, da praktično svi Srbi podržavaju zločine koje je Miloševićev režim činio, da je u pitanju teška patologija koja se mora dubinski lečiti... onako kako se to radilo sa Nemcima posle Drugog svetskog rata! Veruje se da će nas *suočavanje sa zločinima osvestiti!*

Ovde nije sve baš *tako erno*, Srbi nisu u *transu* koji je uporediv sa *transom* Nemaca u nacističkom periodu. Ima doduše nekih sličnosti, ali podrška Miloševiću ovde nije imala progresiju kao podrška Hitleru.

Ako je iša ovde ličilo na nacizam — ličilo je stanje pre početka ratova, 1988. i 1989. srpska homogenizacija i nacionalističko ludo-vanje dostižu kulminaciju! Kad su ratovi počeli već je dobar deo naroda bio otrežnen!

Ali su mediji, oni glavni, nastavili i pojačali propagandu. Treba li medije onda denacifikovati?

Da, denacifikaciju bi prvenstveno... možda

i isključivo trebalo obaviti u medijima! Oni su ti koji **šre** ovde militantnu ekstremno nacionalističku paranoidnu propagandu — ali ne bih rekao da se *na ulici* pokazuju baš adekvatni rezultati te propagande. Ovde ipak nije... nije u meri *propagande medija* stvorena atmosfera straha, živi ovde i dalje dosta nesrba — ne govorim sad o Kosovu već o Srbiji uopšte, o Beogradu, Vojvodini... Stanje nije uporedivo sa situacijom u nacističkoj Nemačkoj, a ako se već poredi — mora se uočiti da Jevreji u Nemačkoj nisu imali organizaciju kakvu recimo Albanci imaju na Kosovu, nisu imali svoj OVK! Nisu imali organizaciju koja ubija! OVK je separatistička organizacija — to se *u priči o Srbiji* ne sme prevideti!

Najzad, nije ovde bila razvijena nacionali-stička ideologija poput nacističke... Ovde se radi o *brutalnoj laži* propagiranoj medijima pre svega u svrhu odbrane Miloševićevog režima i monopolja koje njegova vlast drži. Vlast ovde drži skupina polumafijaša onako kako jedino ume.

Kad se govori o nacionalizmu ovde, treba imati na umu da je u pitanju *raspadajući nacionalizam* u državi koja je u raspadanju! Nacistička Nemačka je bila hiperorganizovana i, u stvari, prosperitetna. Naš nacionalizam je *eiganjski...* mislim da nije ozbiljan problem. Najbolje se to vidi na primeru Crne Gore koja je do pre dve i po godine bila isto što i Srbija — isti je režim bio u pitanju. U prethodnim ratovima su radili isto Srbi i Crnogorci, a onda je Đukanović napravio *zaokret*, isključivo u vrhu vlasti, i bez ikakve denacifikacije Crna Gora se promenila — *postala je drugačija od Srbije!* Đukanović je samo promenio politiku, oslobođio u značajnoj meri medije — danas u Crnoj Gori nema razlike između nezavisnih i režimskih medija — a pošto Crnu Goru dobro poznam, odande sam, znam da su ljudi tamо ostali potpuno isti kao ovde. A niko više ne

priča o potrebi denacifikacije Crne Gore — svi sad misle da je *sa Crnogorcima sve perfektno, sve u redu...* a da sa Srbima nije! Govori se da je Crna Gora *odlična*, da su ljudi tamo tolerantni, liberalni, *Zapadni...* a da je ovde nešto drugo — da je **ovde** orientalna despotija! Razlika je, to dobro znam, minijaturna, razlika između Srba i Crnogoraca, između Srbije i Crne Gore.

Promena se dakle tamo odigrala bez ikakvih dubinskih denacifikacija, niko nije tražio nikakva preispitivanja, *purgatorijume...* Kad se promeni priča na televiziji, ljudi se brzo, manje ili više, *otrezne!*

Ako bi se promenila priča RTS-a, i ovde bi se ljudi začas *otreznili* — prilično duboko verujem u to.

Verujete da bi se svet ovde otrenio kad bi mu se saopštilo kakve je zločine režim radio u njegovo ime?

Ne mislim da bi svi te činjenice prihvatali, ni da bi svi rekli da je krivica naša — narod vrlo teško prihvata krivicu. To je i u Nemačkoj problem — dan-danas Nemcima zapne knedla u grlu, video sam to mnogo puta, kad se pomene period nacizma... to je užasna trauma, krupna, koja se ne može savladati nekakvim *koletivnim uvidanjem krivice*. To ne ide tako! Ostaje trauma. O *prošlosti* se povremeno nešto kaže, pokrenu se debate... i to je sve!

Najvažnije je obustaviti malignu propagandu koja šri mržnju. Morao bi se ovde uspostaviti standard javnog govora koji bi zabranjivao upotrebu nekih reči — ne mogu se na televiziji tek tako vredati narodi i pojedinci! Ne kažem da *ljude treba obavezati na ljubav* — i u najdemokratskijim zemljama na ulici i u kafani možete čuti svaša... ali mržnja se ne sme javno propagirati!

Vrlo je značajno što je Srpska pravoslavna crkva kako-tako osudila zločine ovog režima na Kosovu. To je možda najvažniji glas otpora! Ne verujem da je u pitanju *duboko suočavanje sa zločinima*, mislim da je posredi žal zbog poraza i gubitka Kosova, ali to sad nije toliko važno — dobro je što se Crkva oglasila protiv režima! Prepostavljam da je Crkva uvidela da se sa Miloševićem dalje nikako ne može, da se moraju popravljati odnosi sa Zapadom — mislim da je **to** razlog osude zločina.

U svakom slučaju je dobro što su neke važne institucije počele da uviđaju zločine ovdašnjeg režima, što su pokazale spremnost da se pokaju ili izvine.

Za zločine koji su se na Kosovu sad dogodili mislim da je i NATO na izvestan način saučesnik — stepen zločina i nivo humanitarne katastrofe pre intervencije ni izdaleka nije bio toliki koliki je od početka bombardovanja. Intervencija je omogućila Miloševiću da se upisti u akcije proterivanja Albanaca... i ubijanja!

Verujem da će se u Srbiji umnožiti *glasovi protiv...* pa makar to bila i samo verbalna osuda zločina. A **biće** dosta površnog govorenja onoga što se bude mislilo da se očekuje, što se bude smatralo da Zapad očekuje! *Priznavaće se* ovde svi mogući zločini ne bi li se dobila pomoć od Zapada! Mislim da će *denacifikacija* ovde funkcionišati po principu — *recite što ja još treba da kažemo, reči ćemo, pa nam onda dajte pare da popravimo mostove i da malo bolje živimo!*

Sušinska promena je jedino ona koja se obavi iznutra!

Glavni domaći mediji moraju se osloboditi, *margina* nezavisnog novinarstva, ma kolika da je, nije dovoljna! Zvanična, velika televizija, saka priča mora biti drugačija, realnija, racionalnija... necenzurisana! Državni mediji ne smeju da služe jednoj stranci...

Državnih, velikih medija ima i u demokratskim zemljama, nije **to** problem — problem je ovde što je politika koju vlast vodi kao državnu otisnu suviše u stranu, ukrivo, mimo sveta... što je to potpuno preživela, anahrona, duboko pogrešna politika, što je takav i režim, i ideologija, što su i ljudi koji tu politiku sprovode takvi! Suviše je ovde kompromitovanih, suviše je prljavih stvari! Državni mediji služe **toj** politici, **tom** režimu, **tim** ljudima — **to** je ono što je ovde katastrofalno! Da mi imamo *normalnu vlast*, demokratsku, izabrano na valjanim izborima, da imamo relativno pristojan pravni sistem, ne bi bilo strašno što nam je najveća televizija državna i provladina!

Mislim da je veliki broj onih koji sad rade u režimskim medijima *upotrebljiv za normalno* obavljanje novinarskog posla u uslovima promenjene uređivačke politike, ali naravno ne svi! Ima onih koji su se duboko lično diskreditovali, koji su postali simbol ove politike!

Odgovornost medija je ogromna. Svi ratovi kroz koje smo od početka devedesetih prošli dobili su obrázloženja i *glavno gorivo* od medija. Mediji su indirektno činili zločine — bili su *pogonsko gorivo* stvarnim zločinima! Pravo treba da odgovori na pitanje jesu li pojedinci iz medija *ratni zločinci*, mislim da se prvenstveno radi o *moralnim zločincima!*

Zar mislite da sve toliko zavisi od vrha? Ako zavisi — ne ukazuje li to onda da nešto sa zrelošu pojedinaca ovde nije u redu... ako ljudi dakle ne mogu da procene što je što?

Nema zrelosti... ovo društvo je poprilično bolesno i rastureno. Ovo društvo je bez mreže socijalnih ustanova, bez običaja kojih bi se ljudi čvrsto držali, društvo Srbije je u priličnom haosu!

Ni mnogo demokratske zemlje ne oslanjaju se na zrelost pojedincu. Razvijena društva izgradila su mehanizme koji se uključuju kad nastupi opasnost, recimo kad neka ekstremno nacionalistička stranka na izborima dobije više glasova nego što se za stranke s tom vrstom programa smatra normalnim! Tad se organizovano reaguje, mobilisi se mediji da se to zaustavi. Ne oslanjaju se tamo na pretpostavku da će gradani kojima je slobodno ponudeno da biraju sami znati da prepoznašu ono što ih može odvesti u čorsokak.

Bio sam u Americi godinu dana, oni na tome rade — ne prepustaju ljudima da spontano prepoznašu što je što, ne, tamo rade na političkoj korektnosti! Decu uče u školama kako da se ponašaju u javnom životu, kako da se odnose prema drugima. Kažnjavaju se oni koji prave rasne razlike! Sistemski se ne dozvoljava pad ispod nivoa civilizacijskog standarda!

Onde neće biti lako uspostaviti civilizacijski standard u politici, biće to težak posao. Najpre ovo društvo treba da artikuliše svoja hteća, pa ako se ovde hoće društvo koje ne dozvoljava... na primer rasizam u javnom govoru, onda se mora raditi na tome da se tako nešto i ne dozvoli — moraju se kažnjavati oni koji rade suprotno! Na Zapadu se gubi posao kad se na televiziji izusti nešto što se smatra rasističkom izjavom, to se naprosto ne dozvoljava... nema tu nikakve spontanosti!

Situaciju nam otežava to što ćemo morati da krenemo od nule. Odavno se ovde raspao prethodni model... a u nekim segmentima je taj model, koji se inače smatra komunističkim — dakle nekompa-

tibilnim sa Zapadnim, mnogo više ličio na Zapadni, mnogo više od kvazi modela ovog kvazi pluralizma! Taj stari model je u pogledu odnosa prema drugim narodima bio sličan modelu zemalja Zapada.

Mislite da za uspostavu civilizacijskog standarda ovde ima dovolno ljudskog potencijala?

Ima, mislim da ljudi ima! Civilizacijski standard prvenstveno određuje politika vrha vlasti, a najmanji je problem nači ljudi za pri-menu standarda! Problem je politička spremnost, politička volja — toga ovde nema!

Pretpostavljam da je promena reč koja će sad i ovde postati signal. Podrazumevaće razne stvari, na tu reč će se ljudi lepiti... JUL će pod promenom podrazumevati kontinuitet — opozicija raskid sa dosadašnjom politikom. Kad kažem opozicija — ne mislim na radi-kale i SPO!

Verujem da su ljudi iz Saveza za promene na velikoj probi — mislim da je većinsko raspoloženje stanovništva na njihovoj strani, ali je pitanje da li će oni umeti da se snadu? Ima u Savezu za promene isuviše raznog sveta sa raznim neregulisanim međusobnim odnosima, a neki su odranije diskreditovani...

Ima duboke logike u verovanju da je ovoga puta Milošević zaista pri kraju. On je prošlost — mada je još uvek tu! Možda će to stanje i potrajati...

Milošević je odavno politički mrtav — njegovo opstajanje je glavni razlog naših nesreća!

Matija Becković je napisao pesmu u kojoj je opisao jedan način turskog mučenja — vezivanje za mrea! — živog čoveka vezivali bi za mrtvaca... i od toga bi on polako izdisao, u bliskom kontaktu sa nečim što je mrtvo, sa nečim što se raspada! To je metafora naše si -

Rat je dosadan taman koliko i pornografija...

tuacije — nama vladaju mrtvaci! To traje već dosta dugo — polako izdišemo pod njihovim teretom.

Početak bombardovanja sam očekivao — desetak dana pre bio sam siguran da će se dogoditi! Nisam što se tog prognoziranja tiče bio jedini, ali su se predviđanja u pogledu načina i trajanja bombardovanja razlikovala — mislio sam da neće trajati duže od nedelju dana! Teško sam pogrešao... kao i čelnici NATO-a, kao gotovo svi! Sad je lako biti pametan i kazati da je NATO pogrešao u proceni, ali i sâm sam pogrešao.

Doduš da sam bio u prilici da odlučujem — ostavio bih neku verovatnoću da Milošević neće brzo popustiti. Računao bih valjda i s mogućnoću da ta verovatnoća nije baš mala — smatrao bih je priličnim rizikom! Oni koji su odlučivali o intervenciji bili su dužni da tačnije

procene tok događaja. No greška u proceni NATO-a je najmanji problem kad je u pitanju intervencija, drugi problemi su mnogo veći...

Dan pre početka intervencije moja žena je gledala neki od satelitskih kanala i čula panične i dramatične najave bombardovanja, procene da sve može trajati duže nego što se predviđa, čula je i da će spektar ciljeva biti vrlo širok. Odlučila je da to ne gleda, neće kaže da decu izlaže tome... seli smo u auto i odvezao sam ih u Pešu.

Sutradan sam se vratio, otprilike sat pre početka bombardovanja.

UBeogradu sam ostao tri nedelje, povremeno odlazeći u Crnu Goru i vraćajući se. Nije bilo šta da se radi, za mene nije bilo. Dobili smo ratni zakon, cenzuru, pa za tekstove kakve sam pisao u Vremenu nije bilo mesta. Činilo mi se da ne treba da prihvatom ograničenje u pisanju... valjda sam suviše mnogo godina pisao tačno ono što sam mislio da treba da se kaže — bez ikakvih ograničenja, pa mi se či-

nilo da nema smisla prihvati drugačije uslove. Nisam dakle imao volje da se izražavam pod cenzurom i bilo mi je veoma monotono.

Posle tri nedelje pod bombama — odlučujem da odem u Budimpeštu, kod mojih. Imao sam izvestan osećaj nelagodnosti što odlažim dok padaju bombe, ovde ipak funkcionišem kao nekakva javna ličnost, činilo mi se da bi možda bilo dobro da ostanem ovde i budem ljudima pred očima... ali sav smisao ostanka bio bi u tome — da *stuzim* kao ohrabrenje! Pa kad me ljudi vide, kad vide da sam živ i zdrav i da se pojavljujem na javnim mestima, da im to *kao* znači da *kad sam ja tu*, a istureniji sam od njih, *još oni nisu preterano ugroženi!* Nisam se mnogo opterećivao time, zaključio sam *da sam ovde ipak bio neko vreme*, pa pošto nisam imao šta da radim — mirno sam otiašao!

Rat je uvek dosadan, stalno jedna te ista scena. Nema o ratu ni bogzna šta da se kaže! Rat je dosadan taman koliko i pornografija — stalno isti prizor, doduše uzbudljiv, ali uzbudljiv na prilično *ravan* način!

Iz Crne Gore sam otiašao u Bosnu, u Sarajevo, pa iz Sarajeva dalje...

Nije bilo nikakvih problema na granici sa Bosnom, u Crnoj Gori niko ništa nije pitao. Nisu priznavali ratno stanje proglašeno od za njih nepriznate Savezne vlade.

Iz Pešte sam putovao malo okolo... bio sam u Nemačkoj na nekim konferencijama, i u Austriji.

U Pešti sam se sretao sa mnogim strancima. Imao sam utisak da me relativno dobro prihvataju... valjda zbog imidža nezavisnog opozicionog novinara. Ali pošto na te stvari obično ne obraćam pažnju, ko zna — *možda su me prihvatali drugačije*, čim dolazite iz Beograda mora da ste *niže biće!*

Bilo je dosta prilika za javna istupanja. Mnogi stranci su žeeli da čuju šta se ovde događa. Većina ih je u Budimpešti čekala da im naša vlast dâ vize za ulazak u zemlju pa su se trudili da dok čekaju nešto rade — pravili su priče sa ljudima odavde. Interesovalo ih je recimo *da li se van Jugoslavije potreće nešto što bi moglo da rezultuje promenama u zemlji, ili koji se ovdašnji listovi izdaju vani, koje su organizacije u inostranstvu, ima li nekih vlada u senci...* Priče i bajke! Očekivanja su bila poprilično nerealna.

Ni za jutu nisam promenio mišljenje o ovdašnjem režimu... niti cu ga promeniti. Nisam promenio mišljenje o odgovornosti srpskog režima — o tome sam tolike godine pisao, ali sam veoma direktno u istupima tamo govorio o nelegitimnosti NATO intervencije, o lošim postavljenim ciljevima... o gotovo sve samim kontraproduktima!

Ruševine po Beogradu zaista su šokantne! Nešto sam doživeo to kom prve tri nedelje bombardovanja Beograda — MUP je bio po-

goden pre nego što sam otiašao, ali srušeni Generalstab, pa ošteće — na zgrada Vlade... sve je to u mom komšluku!

Ruševine doživljavam kao užasnu uvredu, nepodnošljivu uvredu! U gradu koji izgleda kao bilo koji evropski grad... manje-više, dobro prljav je i u neredu, ali je ipak evropski grad!

Ruševine deluju potpuno nadrealno, kao iz filma, kao da ne pripadaju stvarnosti. Realnije mi deluju na televiziji nego u stvarnosti... I mostovi Novog Sada...

Imam utisak da ljudi nisu sposobni da reaguju. To da svi budu *konstantno zgroženi*, to nije moguće — ljudi se brzo navikavaju na sve! Posle nekog vremena prihvate se činjenice takve kakve su pa se prolazi pored ruševina kao pored bilo čega drugog, ali ljudi mi deluju pospano, utiašano... kao da je grad splasnuo. Ne pokazuje se prevelika iritiranost, ali ni aktivnost! No biće valjda da je je normalno što su se pomirili sa nečim što se ne može promeniti.

Volim Beograd, osećam da pripadam tu!

ivot u ovom gradu može biti sledećih nekoliko godina veoma nedoban — nisam na to jako osetljiv, ali ako postane nepodnošljivo moraću da vodim računa o deci...

Ne znam šta će da radim, najradije bih i dalje živeo u Beogradu... pa kakav god bio!

Beograd je dovoljno veliki grad, ovde uvek ima dovoljno dobrog sveda, zanimljivih, pametnih, valjanih ljudi koji zaslužuju nešto bolje.

Kažu mi neki da bi trebalo da budem oprezan sad kad sam se vratio iz inostranstva, kažu da ima tajnih procesa u kojima ljudi a da to oni i ne znaju osuđuju na kazne od po nekoliko godina zatvora... Ali nisam od onih koji se preventivno nečega boje — volim da budem nespreman i iznenaden! Ako o opasnostima mislite... to vam je zabava za ceo dan, a ima mnogo zabavnijih stvari.

Pitaju me *da li bih bio šokiran ruševinama i da su ovde izvršene najbitnije promene pre nego što sam se vratio? Da li bih tada mislio da je ipak rušenje nečemu vodilo?*

Nadam se da će promena biti, nadam se da je rušenje ipak nečemu poslužilo... ali tu vrstu *terapije* ne bih preporučio nikom, ni za kakvu društvenu patologiju! Same po sebi batine-bombe nisu lekovite...

Ovde doduše nije lekovita ni šargarepa...

Ali hajde — ako dode do promena *priznaćemo da su i bombe nečemu poslužile!* Uz sve rezerve prema dotičnoj intervenciji.

Pišem mnogo ređe nego ranije. Nekoliko tekstova sam napisao u Budimpešti, za internet i za **R.E.Č...**

Za *Vreme* ne pišem, ne mogu iz Budimpešte.

Ne znam da li će raditi isto kao pre, čini mi se da se neki ciklus završo kad je počela intervencija. Ne vidim da bi imalo smisla nastaviti na isti način, kao da se priznaje kontinuitet — kao da se ništa

nije dogodilo! Ne može se jednostavno *nastaviti tamo gde se stalo kad je intervencija počela!*

Svi bismo morali da podvučemo crtlu, da počnemo ispočetka. Posle svega treba da vidimo šta sad da radimo...

◀71▶

◀R.E.»▶

U ISTOM KO U SA MILO EVIĆEM

*U ponedeljak, 2. avgusta 1999. godine, u bašti kažića Aj-
ša u Beogradu, oko podne, razgovor sa Veranom Matić-
em vodili Snežana Ristić i Radonja Leposavić*

Veran MATIĆ

U Media centru predstavljen Pakt za stabilnost Srbije. Predviđeno *formiranje vlade eksperata koja bi započela ekonomске reforme i pripremila slobodne izbore kroz godinu dana*. Pakt i vlada bili bi *usvojeni u Skupštini Srbije — vladajuća stranka bi dobrovoljno ustupila vlast ekspertskoj vladi čiji članovi bi se obavezali na nepristrasnost i neučestvovanje na sledećim izborima*. Pakt su predstavili Mladen Dinkić, koordinator Grupe 17, i Predrag Marković, urednik *Stubova kulture*. Mladen Dinkić najavio *miting u Beogradu na Preobraženje, 19. avgusta, ispred Savezne Skupštine*.

Novi beogradski radio B2-92 počeo sa emitovanjem redovnog programa. **To je radio ekipe novinara i tehničara sa Radija B92. Program novog Radija B2-92 emitovaće se od 8 do 20 sati svakodnevno na frekvenciji Trećeg programa Studija B.**

Pitanje — *šta si radio u ratu*, i upozorenje — *pitaće te dete šta si radio u ratu*, prate me kroz ceo život! Nekako mi se uvek *tu negde* vrati pitanje — *šta si radio*, kad god moram da donesem neku bitnu odluku. Javi se kao upozorenje, korektiv, podsećanje na osnovne principe kojih nastojim da se držim u životu.

Kad je počela NATO intervencija najpre sam nastojao... sa timom koji je vodio Radio B92... da sačuvam ljude i da u iracionalnoj situaciji delujem što je više moguće racionalno i smireno. Niko nije mogao predvideti dokle će ići unutrašnji pritisak i represija. Kolale su razne glasine, od onih da *samo što nisu počela masovna hapšenja i zatvaranja ljudi*, pa preko priča da će se *uvesti radna obaveza za novinare nezavisnih medija*, do onih da će *vlast preduzeti najrad-*

kalnije mere uklanjanja potencijalnih državnih neprijatelja! Nismo mogli biti u dilemi da li se držati profesionalnih normi i u *ratnom stanju*, jer nam je potpuno onemogućen rad! Bojali smo se doduše da će naš novinari biti naterani da rade na način suprotan nji-hovoj savesti, pa smo sve činili da umaknemo toj opasnosti. I uspeli smo!

U opštem ludilu koje je indukovala vlast, nekom je palo na pamet da *čuva mostove tako što će za njih privezati predstavnike nezavisnih medija i nevladinih organizacija*. Kad je ubijen Slavko Ćuruvija izgledalo je da stvari idu u tom pravcu. Glavni urednik TV Sokobanja, Nebojša Ristić, osuđen je na godinu dana zatvora zbog isticanja u izlogu našeg plakata *Free Media — Made in Serbia...* i još je u zatvoru!

Osetivši da su u opasnosti, mnogi moji prijatelji i saradnici počeli su da se seljakaju od stana do stana, da menjaju adrese, da održavaju kontakte isključivo mobilnim telefonima ili putem interneta. Nismo bili spremni za takva skrivanja, ne zato što nas je bombardovanje iznenadilo, nego zato što nismo spremili strategiju za *ilegalnu borbu protiv režima!* Mislili smo, a mislimo i dalje, da bi takva borba bila iluzorna pa nikad nismo *vezbali* funkcionisanje u stilu neke zavereničke grupe. Nismo spremali takvu organizaciju, nismo izgradili infrastrukturu... a o sredstvima i obučenosti da i ne govorim!

Istog dana kad smo isterani iz prostorija Radija B92 ukinuti su nam mobilni telefoni i isključen našprovajderski sistem *Opennet.org*. Trebalо je dakle što pre nabaviti nove mobilne telefone i otvoriti naloge kod drugih provajdera. To se ne može izvesti ni tajno ni nečujno. Ipak, rizikovali smo, i u *nenormalnim uslovima* počeli sa novim oblikom rada.

U Amsterdamu je otvoren poseban sajt — *FreeB92*, gde se nisu slivale samo informacije o sudbini radija i ljudi nego i o situaciji u zemlji. Stvorena je međunarodna koalicija — *HelpB92!*

Svakodnevno je vlast ovde zabranjivala poneku od naših članica, članica ANEM-a, pa smo pokrenuli preko 40 sudskih procesa protiveći se represiji.

Nažlost, nismo smeli da plasiramo i dnevne informacije da ne bismo doši pod udar vojne cenzure i ratnih zakona... u tom trenutku najvažnije je bilo sačuvati ljude. A i apsolutno je bilo nemoguće legalno obavljati novinarsko-izveštački posao iz svih delova zemlje, pogotovo sa Kosova!

Dogovorili smo se da nam mesto sastajanja bude beogradski *Media centar*. Tu su ionako dolazili svi nezavisni novinari, i domaći i strani, tu su razmenjivane informacije pa se odlaskom tamo moglo pokazati da se niko od naših ljudi nije *prodao* uzurpatorima Radija B92!

Uzgred, čak je i čistačica odbila da radi za njih, otvoreno im je rekla — *to što ste uzeli je naše i sve ćete morati uskoro da nam vratite!*

Svakodnevno sam slušao razne priče i prepričavanja koja su za mene delovala vrlo preteće i zastrašujuće. Govorkalo se da će *nekakva partijska policija da me pokupi, mobilise, i pošalje na granicu sa Albanijom!* Video sam, ili mi se u strahu pričinilo — neki ljudi su obilazili zgradu u kojoj živim! Odlučio sam da se privremeno sklonim u Crnu Goru!

Tamo sam odmah počeo da radim na reaktiviranju ANEM-a, na povezivanju ANEM-a sa onim organizacijama koje su pomagale izbeglice, na ostvarivanju kontakata sa raznoraznim donatorima...

Izbeglica je tada u Crnoj Gori bilo oko 100.000.

Nisam se plašio za sebe, ali jesam za moje najbliže... kako za one u porodici, tako i za najbliže saradnike!

Uspeli smo da sačuvamo živote... mnogi! Ali ne i Slavko Ćuruvija! Ubijen je mučki, kukavički! Hteli su time i nas ostale da zaplaše i nateraju da *batalimo* posao kojim se bavimo. Nisu uspeli!

Uspomena na Slavka Ćuruviju, na njegov tragični kraj, biće sačuvana! U projekte budućih strategija funkcionisanja medija za situacije slične onoj iz vremena bombardovanja biće ugrađeno tragično iskustvo Slavka Ćuruvijel!

Kako su Vam se dopale reakcije na zabranu B92? Jeste li pomisljali da dignete ruke od svega?

Ni jednog časa nisam pomislio da će sve propasti. Bio sam ubeden da će, pošto rat stane, režim biti prisiljen da odstupi na mnogim poljima, a pre svega u odnosu na nezavisne medije.

Tokom rata su lokalne radio i TV stanice, članice ANEM-a, učinile mnogo za svoje lokalne sredine. To ih je definitivno učvrstilo, potrasla im je podrška i kredibilitet. Ne mogu se one više rušiti nikako — uredbama i zakonima! Radio Pančevo je bila jedina stanica koja se *mogla slušati* tokom rata u Beogradu.

Koncept Radija B92, proteklih deset godina, čvrsto se vezao za princip slobode i pravde. To je koncept profesionalnog novinarstva, ali prošren. Uključen je u neke projekte ove zemlje, ali i u

svetske tokove.

Radio B92 nije samo radio — to je projekt koji je teško uništiti. Stvoren je kod građana specifikan *duh devedesetdvоjke* koji je nemoguće suzbiti uzurpatorskim odlukama režima.

Vlastima nije bilo dovoljno što su najpre zabranili rad Radija B92 i mene priveli neposredno pred početak bombardovanja, pa potpuno preuzeli naš radio, nego su nas optuživali i za *neprofesionalno obavljanje posla!* Nazdravlje im!

Druga strana... neki s druge strane upućivali su nam primedbe što nismo preuzeli pobunjeničku ulogu i slično!

Bila je prekinuta direktna komunikacija sa Kosovom. I da nije, ne bi naš dopisnici bili u stanju da izveštavaju odozdo — konstantno su ih pratili, bili su stalno izloženi pretnjama... uz to je njihov radio bio pod zabranom. Desetak dana nam je trebalo da evakuju dopisnike iz Prištine.

Na sve to — stižu nam još i kritike iz sveta! Od kolega i prijatelja koje smo jako cenili. Kažu da *ne razumeju naše stavove protiv bombardovanja*, da *nismo svesni razmera humanitarne katastrofe na Kosovu...* Pokrenuta je neprekidna rasprava o opravdanosti i neopravdanosti bombardovanja — nisam mogao da ne učestvujem u tim polemikama! Objavljeni su mi tekstovi u *Njujork tajmsu*, u *Gardijanu* dva puta, u *Mondu...* Ti tekstovi protiv bombardovanja su uzurpatorskom rukovodstvu Radija B92 bili *argument u ubedivanju* novinara da me se odreknu jer sam *neprijatelj, špijun...* Tvrđili su da sam u *direktnom kontaktu sa NATO-om*, pošto tekstovi kritikuju i Miloševićev režim. Pokušali su, bez uspeha, da vrbuju novinare da rade za njih!

Kako objašnjavate to što ovde... samo ovde tako teško ide sa demokratizacijom? Ša se to začepilo?

Rat je suprotan ideji demokratije! Ne samo da onemogućava normalan život, nego i nadasve unazaduje pokušaje da se pristojno živi. Pogotovo kad se rat završa porazom, a posebno kad se taj poraz hoće predstaviti kao pobeda.

Ovređeni su, kao što je važilo za Grčku i Argentinu, ratovi nekakav *trenutni nacionalistički avanturizam*, pa da režimi ovde, kao što su tamo, posle poraza padnu. Ovde nacionalistički avanturizam **traže** više od deset godina! Hrani se kolektivnim pamćenjem strahota koje su Srbi doživeli u Drugom svetskom ratu. Režim je znalački igrao na tu kartu, razbuktavao *samorazumevanje kao žrtve*, pre-dimensioniranom neprekidnom pričom o aktuelnoj ugroženosti stvarao *potrebu* kod ljudi da golom silom spreče buduće žrtve. To objašnjava zašto režim insistira na sličnosti Srba i Jevreja!

Medunarodna zajednica nije uvek umela da razlikuje osnovana

strahovanja i pravedne aspiracije Srba od onih *aspiracija* koje su delo režima Slobodana Miloševića! Sve je trpano u jedan košna ko-jem je pisalo — *Milošević!* Zato se Srbi danas upoređuju sa Nemcima, a Albanci sa Jevrejima!

Rat, sa izvesnim prekidima, traje već osam godina! Kako u takvim uslovima očekivati demokratizaciju? Od Dejtona pa do proše godine, Slobodan Milošević je smatran *garantom stabilnosti i mira* u ovom regionu. A mi ovde znamo da on to nikad nije bio!

Sada je svet sklon da u isti onaj košsa natpisom *Milošević* strpa i one koji su otpočetka protiv Miloševića!

Imao sam ozbiljne sukobe... diskusije sa Ričardom Holbrukom, decembra proše godine, o neophodnosti demokratizacije Srbije.

On je s podsmehom i s izvesnim omalovažavanjem govorio da je *apsolutno nemoguće bilo što u tom smislu uraditi*, stalno je postavljao pitanje — *a ko drugi, ako ne Milošević?*!

Zapad je, nema nikakve sumnje, svesno ili nesvesno... a rekao bih *češće svesno*, podržavao Miloševića! Dobro znam koliko mi je, kao nekom ko već deset godina vodi ne *jedan nezavisan medij* već čitavu mrežu, trebalo napora i ubedivanja da na Zapadu probijem barijeru! Evo i jednog detalja — EU nam još nije uplatila pomoć za 1997! Priča o *ogromnoj pomoći SAD demokratizaciji ovde* uopšte ne stoji!

Mislite li da se civilizacijski razlikujemo od Zapada?

To je čista glupost! Razlikuju nam se životni standardi, jezici su nam različiti... a sve ostalo je toliko slično i blisko da je besmisleno i uporedivati.

Po ksenofobiji i po predrasudama posebno smo slični. Jedino što se o srpskim predrasudama govorи otvoreno, o francuskim ili engleskim ne... ili ako se govorи — govorи se malо! Doduše ne mogu se porebiti efekti, bar ne danas, ovih negativnih pojава, ne može se porebiti ni unutrašnja stabilnost — nema ovde srednjeg sloja koji je važan za uspostavljanje i održavanje stabilnog vrednosnog sistema. Jedan naškolega je govorio da bi se i Americi dogodilo što i nama kad bi i tamo postojale samo dve televizijske stanice od kojih bi jednu kontrolisao *Kluks Klan...*

Tragično je što je ovde u proteklom periodu, manipulisanjem *samorazumevanjem kao žrtve*, promovisan i ozvaničen takav kulturni model koji ljudе čini slepim i neosjetljivim za zlo koje se nanosi drugima baš u ime tog izmanipulisanog *samorazumevanja!* Ignorise se ili se ne prepoznaće zlo indukovano kod običnih gradana stalnom medijskom manipulacijom.

Važno će biti da što pre svi počnemo da preispitujemo sopstvenu odgovornost i krivicu, da analiziramo koliko smo lično, ili pripadništvom pojedinim grupama, doprineli šrenju zla! U odgovornost

se moraju ubrojati i neuspesi u izgrađivanju pravih, ozbiljnih strategija otpora, kao i neuspesi u aktivnostima kojima je rezultat morao biti viš stepen demokratizacije ovoga društva.

Preispitivanje će svakako biti i teško i bolno, ali ono je neophodno da bismo i kao pojedinci i kao narod... a pošto mislim da će u preispitivanje morati ući svi u ovom regionu, onda ћu reći — da bismo kao **narodi** doživeli katarzu na putu ka uključivanju u svetske integracije, na putu unutrašnjeg razvoja.

Koliko je nova koncepcija novog Radija B2-92?

Nismo uočili koncepcione greke u radu starog B92 da bismo nesto bitno menjali na B2-92!

to se tiče takozvane vlasničke transformacije — uzećemo u obzir primedbe da smo možda radio mogli bolje pravno da zaštitimo, pozabavćemo se pravnim prepostavkama.

Mi smo bili odustali od privatizacije kad smo shvatili da se upravo to koristi kao mehanizam za preuzimanje medija. To je bio slučaj sa mnogo većim medijima — sa *Borbom* i *Studioom B*, a da se to i nama dogodilo onda bi bilo mnogo teže, ako ne i nemoguće, vratiti radio!

Ne postoji naime nijedan pouzdan i siguran način da iša u ovoj zemlji zaštitite, osim političkim sredstvima! A za takvu zaštitu moraju postojati odgovarajući uslovi. Recimo — nekih sto hiljada ljudi mora biti na ulici i pružiti vam podršku! To je bilo nezamisliv u ratnom stanju.

Koncepcija *novog B2-92* biće prilagođena novim uslovima. Nećemo odstupiti od profesionalizma, ali čemo nešto malo redigovati programsku šemu. Smanjićemo broj onih emisija i programa koji su bili skupi. Težićemo modelu *news* radija da bismo pre svega i u što većoj meri obaveštavali građane Beograda i Srbije o stanju u kojem je zemlja... i oni u njoj! Želimo da se jošjasnije i izraženije nego dosad obratimo građaninu direktno! Srbija danas postaje *veliki Beograd koji demonstrira*, pa čemo dogadajte *pokrivati* onako kako to činimo kada je našgrad zapljunut demonstracijama. Po dosadašnjim iskustvima, potvrđenim istraživanjima *Instituta društvenih nauka*, u takvim situacijama slušnost našeg radija raste do nivoa rezervisanog za elementarne nepogode!

Nadam se da će sadašnje stvarne elementarne nepogode — kiš i poplave, biti zamenjene pozitivnom energijom želja za promenama, da će te želje prerasti u novi kvalitet na političkoj sceni koji bi ubrzo trebalo da dovede do smene postojećeg režima da bi se otvorio prostor za uspostavljanje vladavine prava i demokratije u Srbiji i celoj Jugosaviji!

Jesu li nezavisni mediji bili suviše nezavisni?

Nezavisni od čega? Od politike?

Pa verovatno smo bili *veoma nezavisni* od politike i političkih stranaka! To je nekad korisno... a nekad štetno, ali najviše štetno po nas iz nezavisnih medija. Ako ste dosledno i uvek nezavisni — to je moralni kapital koji se kad-tad isplati! I najsamozažubljenijoj stranci ili lideru neophodni su mediji sa legitimitetom i autoritetom objektivnosti i nezavisnosti. Nepotkupljivost je marketinški užasno skupa!

Nikada se ne može reći da je neki medij previše nezavisan. Nezavisnost je najčešće tek preduslov profesionalizma.

Može se reći da su u Srbiji i Hrvatskoj neki mediji bili *najnezavisniji* u svetskim razmerama tokom proteklih desetak godina! Srećan sam zbog toga!

B92 nije samo nezavisan medij nego i niz institucija koje svojim aktivnostima i inicijativama u oblasiti kulture, umetnosti, izdavaštva... alternativne kulture i upotrebe novih tehnologija, podupiru i razgranavaju ideju nezavisnosti i progresivnosti.

Primjer otpora Radija B92 proteklih nekoliko meseci citiran je u desetak knjiga i članaka svetskih autora. Velike medejske mreže prepoznaju naš angažman kao veoma važan, pa i samoinicijativno pokreću kampanje za promociju vrednosti koje mi zastupamo i zalažu se za vraćanje uslova pravom i autentičnom procesu razvoja nezavisnih medija oko B92 i ANEM-a!

Ohrabruje porast kvaliteta i sve veća nezavisnost štampanih medija. Ove procese, kad se pokrenu, teško je vratiti unazad... na početnu tačku! Kad se osposobe mladi ljudi za profesionalni rad, kad potom iskuse i prožive oblike teške represije... kakvi su zbranjivanje novina ili radija, onda su to zreli, autentični borci za univerzalne principе, spremni da ih primene u praksi pod svim okolnostima, kako na planu sopstvene profesije, dakle u novinarstvu, tako i u

drugim segmentima društva — na lokalnom i opštem nivou!

Karakteristika naših nezavisnih medija je održana javnog interesa. Oni ovde funkcionišu oprečno svetskom modelu jer je i sistem u kojem živimo potpuno naopak u odnosu na uobičajene sisteme Zapadnih demokratija. Tamo su javni mediji, naročito elektronski, u funkciji odbrane javnog interesa, a mediji koji se kod nas nazivaju *nezavisnim* kod njih su *nekomercijalni* — bore se za progresivne ideje!

I u Americi se, slično kao ovde, zabranjuju radio stanice postavljanjem potpuno novih timova. Reagovali smo nedavno na jednu takvu zabranu saopštenjem kolegama sa osnovnim motivom — *moramo oslobođiti Berkli i Beograd!* To je imalo priličan odjek.

Ovdje je dakle sve obrnuto, mediji koji bi trebalo da se razvijaju kao komercijalne javne interese, a državni mediji su u funkciji parcijalnih interesa... ne u odbrani državnih već režimskih, partijskih interesa — interesa porodice na vlasti i tri partie u koaliciji!

U ovom društvu nezavisni mediji nemaju ozbiljan oslonac kakav recimo u nekim zemljama tranzicije slični mediji imaju, oslonac u demokratskoj opoziciji. I ovde je nezavisnim medijima *prirođeni saveznik* demokratska opozicija, ali ona se čestom promenom principa pokazala nepouzdanim — mediji koji su se suviše oslanjali na opoziciju destabilizovani su! Najbolji primer je *Studio B!*

Radio B92 nije se htio suviše osloniti ni na koga i rezultat je to da su u svetu, u poslednje dve godine, nas i druge nezavisne medije smatrani jedinom uspešnom opozicijom ovde. **T**o je izazvalo razočaranje nekih ljudi u svetu tokom intervencije — očekivali su da će Radio B92 biti *politička opozicija* koja će se političkim sredstvima boriti za svoje ciljeve! Naprsto — mi to nismo mogli... niti smo se razvijali u tom smeru, niti smo

raspolažali sredstvima za političku borbu!

Denacifikacija?

Srbiji je potrebna modernizacija... od obrazovanja i zdravstva, do sudstva, policije i vojske! Razume se, uz modernizaciju političkog i ekonomskog sistema prvenstveno. Modernizacija je neophodna i *Srpskoj pravoslavnoj crkvi*... modernizacija je uslov našeg opstanka!

Modernizacijom ćemo se oslobođiti svega konzervativnog i reakcionarnog, a u tom balastu ostaće i ideje nacional-fašzma i ideje nacional-komunizma.

Ne radi se o kampanji i papagajskom ponavljanju lekcija o demokratiji i poštovanju ljudskih prava — nego o dugotrajnom i bolnom procesu! Mogu ga sprovesti samo *novi ljudi* novom politikom!

Denacifikacija — to je termin koji ne treba upotrebljavati u pričama o *našem slučaju!* Vezuje se za sasvim drugu istorijsku situaciju, za jedan drugi *slučaj*, i ne treba ga koristiti sad i ovde.

Najpre je potrebno ovde pronaći mehanizam preko kojeg će se gradanima reći šta je sve u njihovo ime rađeno i kako je do toga došlo!

Imam utisak da ogroman broj ljudi ne shvata šta se dogodilo i ne zna zašto svet o nama tako ružno misli. Kada ne znaju uzroke ljudi se najpre uplaše, a strah potom izaziva mržnju... u ovom slučaju prema svetu! Moraju ljudi ovde biti obavešteni o zločinima režima, moraju se pokrenuti ozbiljne debate o svim ovim temama! Tek posle *katarse* Srbija može krenuti putem modernizacije, ka budućnosti u kojoj će njeni građani biti pobornici demokratije, mira i progrusa...

Pripremili smo niz projekata koji bi trebalo da pomognu otvaranju ove debate. U planu je izdavanje knjiga o temi *nacionalizam i zločin*, pokretanje radio i TV emisija, orga-

nizovanje konferencija... Mislim da će najefektniji biti rezultati koji će se postići istrazivačkim novinarstvom kojim bi se, uz pomoć stručnjaka iz raznih oblasti, utvrdile činjenice o razmerama počinjenog zla i ispitali uzroci.

Jedan od aspekata diskusije već je otvoren... nižu se tekstovi na našem web sajtu www.freebg2.net.

Strahujem od mogućnosti da ne dođe do *katarze*, da se nekako eskivira i zabašuri u burnom procesu promena koji nadajmo se uskoro sledi. Ako do *katarze* ne dođe, onda ćemo, u novim oblicima i razmerama, stalno činiti isto зло!

Kako tumačite beogradsku tišnu, pasivnost sada?

eka se! I strepi!

Ogromna je koncentracija represivnog aparata koji se slio u Beograd sa svih strana. Ali i ogorčenje i nezadovoljstvo najširih slojeva građana ogromno je! Teško da ćete na javnim mestima sresti ikoga, čak i pijanog, ko i dalje podržava sadašnju vlast.

Beograd je najčešće i najduže demonstrirao protiv režima, dosad je Beograd bio taj koji se pitao — *zašto ćete drugi gradovi?*

Obični građani, potencijalni demonstranti, siti su svega i nepoverljivi su! Međutim, ako opozicija i blok nevladinih organizacija i pokreta budu dovoljno ubedljivi ubrzo će nestati te rezervisane sti kod građana i otvorice se prostor političkoj akciji koja bi mogla da dovede do demokratskih promena!

Ako do promena ne dođe — potonućemo u golu diktaturu sa svim što takve oblike vladavine karakteriše! Režim će krenuti u poslednji obračun protiv građana koji su ga između ostalog i bivali i održavali na vlasti, a koje je isti taj režim usput opljačkao, ponizio, mrzeo i prezirao!

Može li se plima nezadovoljstva juga Srbije tumačiti delovanjem ANEM-a? Šta je s početkom bombarovanja ANEM izmenio?

U načinu rada — ništa!

Lokalne TV i radio stанице nisu postale glasnogovornice režima — kad je režim pokidao veze među članicama ANEM-a one su nastavile da rade samostalno i upravo onako nezavisno kao što bi radile i u mreži. Svako je znao šta mu je zadatak, hrabrio je druge, i ti mladi ljudi prenosili su istinu o onome što se dešava pre svega u njihovoj sredini...

Mnogi ni danas ne znaju sa kojim ciljem je osnovana Asocijacija nezavisnih elektronskih medija — ANEM! Ustanovljena je da bi lokalnim programima... podrškom lokalnim autentičnim borcima za nezavisno novinarstvo, obrazovanjem mladih novinara, te inten-

zivnom saradnjom... organizovano promovisala vrednosti koje je vlast do kraja potisnula sa scene! ANEM u tom smislu nije jedini — i drugi promovišu pomenute vrednosti, ali drugi to obično čine iz većih centara i metodama karakterističnim za neke druge oblasti, neprilagođenim specifičnim situacijama. Mi smo formirali klasičnu mrežu — po modelu primenjenom u SAD i drugim državama Zapada, kroz koju se ukršaju lokalne informacije direktno sa mesta događaja, sa globalnim informacijama kojima smo svakodnevno zasuti. *Lokalno-globalno* povezivanje informacija omogućava potpunije razumevanje zbivanja i zauzimanje stavova.

Vrlo brzo rasla je slušanost kako celokupne mreže ANEM-a tako i pojedinih njenih članica. Istraživanja pokazuju da su gotovo sve članice bile najslušanije u svojim regionima, a sveukupno naša je mreža ozbiljno podrivala monopol državnog radia i paradržavnih stanica! To mora da je režimu bio osnovni motiv da vrši pritisak na ANEM nekoliko meseci pre donošenja novog Zakona o javnom informisanju! Zakon je represiju samo pojačao i proširio.

Vitalnost ANEM-ovih članica, kao i podrška koju su im pružili slušaoci, učinila je da su gotovo sve obnovile rad... neke čak i posle ponovljenih zabrana.

Kad kažete danas opozicija — na šta mislite?

Ne samo na **partije** koje su se otvoreno okrenule protiv režima. Mislim i na nezavisne sindikate, nevladine organizacije, razna cebovska udruženja... mislim i na rezerviste koji traže svoja prava, na mnoge gradane onih gradova u kojima opozicija nikad nije osvojila vlast, na studente i mlade ljudi koji nemaju budućnost pod ovom vlaštu, na seljake koji blokiraju puteve...

To je sad već ogroman front nezadovoljnih... željnih istinskih promena!

Ne mislim da opoziciju principijelno i isključivo treba da karakteriše nezadovoljstvo, ali nezadovoljni su sticajem dugogodišnjih nesrećnih okolnosti danas i ovde u ogromnoj većini. Opoziciju treba da karakteriše rad na organizovanju scene demokratskih aktivista! Ovde je dosta onih koji dugo i mukotrpno rade na uspostavljanju kakvih-takvih demokratskih odnosa! Ne iz nekakvih neposrednih ličnih interesa, nije interes tih entuzijasta osvajanje vlasti, nije ni sticanje privilegija... Ti ljudi će biti izuzetno važni u kontroli toka demokratizacije, biće prepreka uspostavljanju novih oblika korupcije, nepotizma, autoritarizma...

Naš opozicione partije... manje su to **partije** — više su **pokreti...** **nadaju se** brzoj promeni vlasti već desetak godina! *Računaju* da je **to** najvažnije! Ispostavilo se da se na promeni vlasti mora mukotrpno raditi — neophodno je graditi i širiti partijsku infrastrukturu -

ru bez koje je nemoguće ići u ozbiljne promene! Kad se budu svedili računi za prošlost, kad se krene u neophodno preispitivanje odgovornosti svih za neuspehe u demokratizaciji, moraće se posebno pažljivo proučiti i analizirati uloga opozicionih stranaka i njihovih lidera u političkom životu ove zemlje, te ustanoviti stepen njihove odgovornosti za ovako spor proces uspostavljanja promena!

Da li je moguć građanski rat?

Nazalost, ne isključujem tu mogućnost!

Za razliku od prethodnih godina sad mnogo manje ljudi veruje u mogućnost građanskog rata, valjda se shvatilo kolika je cena!

Opstanak ovog režima košao bi veoma mnogo, bio bi plaćen životima mnogih i stravičnim gubicima! To zastrašuje! Trebalo bi da režim ima na umu da je veoma opasnoigrati se strpljenjem naroda.

Ovaj režim se potpuno istrošio. Ostala mu je jedino gola sila, pa permanentno preti građanskim ratom! Ta se *strategija pretnje* često koristi u veoma siromašnim društvima jer se prepostavlja na osnovu istorijskih iskustava da *gladni ne pokreće revolucije i pobune*. Međutim, kod nas je reč prvenstveno o *besnima* — pa tek onda o *gladnjima*! Ovde se uglavnom radi o ljudima koje je nažalost tek praksa osvestila, o ljudima koji nisu unapred bili u stanju da prozra kuda vodi nacionalistička politika nego im je, na nesreću, bilo potrebno da politika ovog režima doživi krvave poraze pa da shvate o čemu je reč i u kakav čorskok su dovedeni!

Režim je iznutra napukao — nije više monolitan i homogen! Postalo je sasvim jasno da put kojim ovaj režim ide — vodi pravo u Hag! *Haški tribunal* rezervisao je optuženičku klupu kreatorima politike i prakse ove vlasti, pa će se mnogi iz nje *izglatiti* i čak joj se suprotstaviti ne bi li u poslednjem momentu *stornirali rezervaciju za Hag*! To će biti veliki izazov za režim, ali i za demokratsku opoziciju — može joj se desiti da je prebezi prevare!

Da li Vam je žao što je NATO stao na pola puta?

Aša bi bio *ceo put*? Da su američki tenkovi ušli u Beograd?

Time bi se problem samo odložio. Umesto prave demokratije imali bismo glumu, a na kripto političkoj sceni tekao bi proces tihog ustoličenja dugoročnog nacionalističkog programa koji bi pre ili kasnije buknuo i izazvao jošveći i tragičniji sukob! Međunarodna zajednica bi morala ozbiljno da povede računa da ne dovede Srbiju i Srbe u situaciju sličnu onoj u koju je dovedena Nemačka Vojnjaskim mirom! Kažnjavanjem celih naroda niti se šri pravda niti se uspostavljuju demokratija, mir i stabilnost!

Ne zavisi valjda globalna svetska politika od rezultata američkih

predsedničkih izbora? A možda i zavisi? Kako god bilo — Zapad je pravio krupne greške!

Uloga nekih svetskih političara takođe će biti razmatrana u budućim ozbiljnim procesima utvrđivanja odgovornosti i krivice za počinjena zla. Ne radi se samo o odgovornosti za neposredne zločine već i o neodgovornim postupcima koji su uslovili razbuktavanje sukoba među narodima bivše Jugoslavije!

ao mi je što **sami** nismo imali više unutrašnje snage da se mnogo ranije delotvorno suprostavimo ovom režimu i onome što je činio ili se spremao da čini. A nije mi žao što NATO to nije uradio za nas.

Nisam siguran da je Zapad bio spreman da tenkovima uđe u Beograd, ali sam siguran da je bio spreman da ovde sravní sve sa zemljom!

Svakako da mi nije žao što se to nije dogodilo!

Crna Gora...

Pedeset dana sam bio u Beogradu, a zatim u Crnoj Gori.

Kad je KFOR došao na Kosovo, moja crka, kojoj je 12 godina, posle nekoliko dana rekla je — *tata, što su ti Albanci strašni!* Pitam je *zašto*, a ona kaže — *pale srpske kuće!* To je bila rijena prva reakcija na ono što se zbiva na Kosovu, prva od početka bombardovanja. I to u Crnoj Gori za koju se kaže da je *prodemokratska* i sa sasvim drugim pogledom na kosovski problem!

Talas ksenofobije ili već čega, zapljasnuo je i moju crku. Pojedinačno sam joj nabrojao Albance koje znamo i sa kojima smo prijatelji... i tog trenutka je *problem* bio rešen! Shvatila je valjda da u svakom narodu ima i zlih i dobrih... proša je eto kroz mali *proces denacifikacije!*

U Crnoj Gori informacije su bile potpuno drugačije nego ovde. Objavljivali su vesti stranih izvora, prenosili informacije svih televizija okolnih zemalja.

Državna televizija doživila je značajan profesionalni napredak, ali je ostao problem *glorijifikacije predsednika i vlasti!* Dobro su pratili kosovske dogadaje, jedino što nisu imali dopisnike tamо!

Nije mi se svidelo što je bilo malo kritika na račun onoga što je Zapad radio kampanjom NATO-a ovde!

Sa Radio stanicom *Mir*, jedinom članicom ANEM-a koja emituje program na albanskom, napravili smo mrežu lokalnih stanica u Crnoj Gori. Tu je bio Radio Ulcinj, jedan radio u Rožajama... pa je na albanskom emitovan program za traženje članova porodica. Zatim je mreža prošrena na ceo region — povezale su se stanice iz *Razgrad, Vranje, Matičem, učešće na paketu sto je ono* — *bilo dovoljno da je dobro dođena stranica i u kosovskom studio* — *Radio 2!* (Tekst je kombinacija pisanih i usmenih odgovora.)

Obišao sam sve izbegličke kampove u Crnoj Gori da bih saznao koje su nužne medijske potrebe izbeglica.

PITANJA UPUĆENA PREKO GRANICE

{ QUESTIONS ACROSS THE BORDER }

go to page 75

Tinde KOVA CEROVIĆ

iroko je prihvaćena činjenica, potkrepljena mnogim sociološko-psihološkim istraživanjima, da je etnička razlika između Srba i Albana - ca uprkos njihovom zajedničkom životu veća nego između drugih naroda na </NAPOMENA> Balkanu. </NAPOMENA> Ali: kako se nositi sa tom razlikom; da li ona predstavlja nepremostivu prepreku za bilo kakve susrete; oko kojih pitanja se grupišu stereotipi; kako trenutna politička situacija utiče na ova pitanja; kakvu poruku nose stereotipi; kako poruke uzajamne netrpeljivosti utiču na politički razgovor? Na ova i slična pitanja sociološko-psihološka istraživanja ne mogu lako da odgovore.

Istraživanje izneto u ovom tekstu pokušava da ponudi moguće odgovore i neposredno odredi mogućnosti i prepreke u komunikaciji između pripadnika ove dve nacije koje su u ratu. Podaci u izveštaju potiču iz vremena neposredno pre nego što je počeo napad NATO- a, i u tom pogledu odslikavaju atmosferu "vremena predašnjeg". Međutim, karakteristike "vremena predašnjeg" bile su ključne za dalji razvoj događaja — i ponovno bavljenje njima u razmišljanjima o tome šta je krenulo po zlu možda je prvi legitimni zadatak "vremena po sle".

Podaci su sakupljeni u periodu između juna 1998. i januara 1999, i u istraživanju je učestvovalo 298 studenata: 100 iz Prištine, 198 iz <1> Beograda. </1> Oba uzorka imala su jednak broj muških i ženskih ispitanika, i obuhvatala su studente sa većine fakulteta na posmenutim univerzitetima.

Za potrebe ovog istraživanja stvoren je nov oblik upitnika. Upitnik je tražio od ispitanika pitanja (a ne odgovore); bio je otvoren (nije bilo izbora između više ponudenih mogućnosti); pozivao je ispitanike da se užive u poziciju *društva*; bio je osmišljen tako da podrazumeva situaciju stvarne komunikacije.

Procedura je bila sledeća: studente (i Albance i Srbe) ispitivali su stručni ispitivači. Od ispitanika je traženo da predlože pitanja koja bi, preko nekoga ko je u prilici da komunicira sa drugom stranom, hteli da postave studentima druge nacionalnosti (u ovom slučaju ili srpske ili albanske). Ispitivači su beležili predložena pitanja i uz to ocenjivali i ton — služeći se skalom od jedan do sedam — koji preovlađuje intervjonom. Tako su kao podaci uzimana dva glavna aspekta intervjuja: priroda postavljenih pitanja i opšti ton intervjuja, koji je implicitno bio posledica studentovog stava prema ratu na Kosovu.

Ispitivanje je teklo bez teškoća, lakše nego što je bilo pretpostavljeno s obzirom na činjenicu da se istraživanje odvijalo u vreme veoma dramatičnih sukoba na Kosovu. Čak ni stopa odbijanja da se učestvuje u ispitivanju nije bila visoka — oko 25 %.

</NAPOMENA>: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa R.E.».

<http://www.freebg2.net/casopis_rec/>. Na mrežu je postavljen 14. juna 1999.

<1> Istraživanje je finansijski pomognuto donacijom HEKSA za projekat "Mediokulturalni dijalog" grupe MOST. Istraživanje u Prištini vodili su Vjolcea Krasniqi (Fond za otvoreno društvo) i Petrit Tahiri (Grupa Nansen). Zahvaljujući njima ovaj složen i osetljiv zadatak obavljen je odgovorno i precizno. Istraživanje u Beogradu vodila je autorka teksta. </1>

Prema ocenama ispitača, opši ton odnosa ispitanika prema predmetu istraživanja izgledao je ovako:

	Albanski studenti	Srpski studenti
1. Ispoljava mržnju prema drugoj strani	36,5 %	31 %
2. Ispoljava razočaranje u sopstvenu vlast	0 %	3,7 %
3. Preovladava ciničan ton	9,6 %	20 %
4. Neutralan	26 %	33 %
5. Ispoljava brigu i uznemirenost zbog rata	24 %	5,5 %
6. Saoseća sa studentima na drugoj strani	3,8 %	5,5 %

Ove ocene svakako su subjektivne, ali dali su ih ispitači koji pripadaju istoj nacionalnoj grupi kao i ispitanici, tako da ipak mogu da odslikavaju dominantan ton odnosa jedne zajednice prema drugoj strani u sukobu.

Rezultati su u velikoj meri simetrični, uz dva tipična izuzetka. Na albanskoj strani registrovan je mnogo veći nivo zabrinutosti zbog rata: albanski studenti izražavali su mnogo jače osećanje ugroženosti, što može da objasni činjenica da je u vreme ispitivanja sukob potstojao samo na Kosovu. Sa druge strane, ciničan ton u predlaganju pitanja češće je bio prisutan kod ispitanika iz srpskog uzorka, što može da bude izraz osećanja nadmoćnosti.

Na obe strane retko je izražavano saosećanje prema drugoj strani, kao i osećanje razočaranosti u vlastite vođe. Takođe, otprilike trećina Albanaca i Srba ispoljila je očigledno negativna osećanja prema drugoj strani.

U istraživanju je prikupljeno više od 1000 pitanja (437 postavili su albanski studenti, a 770 srpski). Pitanja su dalje tematski i žanrovske vrstavana u sledeće kategorije:

Tematske kategorije:

Studenti, studije, univerzitet (protest, nezavisnost univerziteta, kvalitet i jezik studija)

Pravni/politički status Kosova, uključujući ljudska prava i pitanja manjina

Rat na Kosovu (policjska represija, terorizam, ubistva, OVK)

Kulturne razlike i razlike u načinima života Albanaca i Srba

Svakodnevne životne okolnosti

Odnos prema vlastima i političkom rukovodstvu

Žanrovske kategorije:

Pitanja postavljena iz radoznalosti

Pitanja kojima se iznose argumenti

Pitanja kojima se iznosi sud

Pitanja kojima se iznosi sumnja

Cinična pitanja kojima se omalovažava druga strana

Pitanja kojima se izriče prekor

Pitanja kojima se želi izazvati saosećanje

Medu tematskim kategorijama najčešća su bila pitanja u vezi sa studentima, studiranjem i univerzitetom (srpska strana — 36,1 %, albanska strana — 29,2 %). Zatim slede pitanja: o statusu Kosova (srpska strana — 31,2 %, albanska strana — 23 %); i o ratu na Kosovu (albanska strana — 25,9 %, srpska strana — 14,5%). Preostale tri kategorije bile su znatno manje prisutne na obe strane, ne prešavši 10 %

od ukupnog broja pitanja. Odnosi su na obe strane uglavnom slični; izvesne razlike primetne su u učestalosti pitanja u vezi sa ratom (kod Albanaca), ili u vezi sa pravnim statusom Kosova (kod Srba), što pokazuje koje teme preovlađuju u ovim zajednicama.

Međutim, kada govorimo o žanrovskim kategorijama, očite su znatne razlike u albanskom i srpskom uzorku.

Kod srpskih studenata najčešća su pitanja kojima se iznose argumenti (37,7 %) i pitanja postavljena iz radoznalosti (36,1 %). Zatim slede cinična pitanja kojima se omalovažava druga strana (12,7 %), a sva ostala pitanja mnogo su reda. Pitanja iz dva žanra uopšte nisu zabeležena (pitanja kojima se izriče prekor i pitanja kojima se želi izazvati saosećanje).

Pitanja albanskih studenata žanrovske su mnogo ravnomernije raspoređena. Najčešća su bila pitanja postavljena iz radoznalosti (32 %), zatim pitanja kojima se iznosi sud (21,96 %), pa cinična pitanja (14,46 %) i onda ostala pitanja sa otprilike deset odsto od ukupnog broja pitanja. Izuzetak su pitanja kojima se izražava sumnja: zabeležena su samo dva takva pitanja.

Na osnovu prvih nalaza, treba istaći dva važna zaključka. Sa jedne strane, nekoliko rezultata govori protiv pretpostavke o potpunoj segregaciji dveju grupa. Između 25 i 30 odsto ispitanika ispoljilo je neutralan ton, a trećina predloženih pitanja odnosila se na studiranje, dakle na temu od zajedničkog interesa za obe zajednice. Takođe, trećina predloženih pitanja bila je formulisana kao otvorena, bez implicitnih ili eksplizitnih optužbi i bez omalovažavajućeg tona, uprkos ratu koji je bio u toku i uprkos medijske propagande koja je rat pratila. Lako ova pitanja nisu uvek bila postavljena zaista iz radoznalosti, ona nisu bila ni automatski protiv svakog razgovora, a nisu otkrivala ni delovanje predrasuda. Sa druge strane, uočene su i moguće prepreke u komunikaciji. One se u najvećoj meri očituju kao negativna osećanja prema drugoj grupi. Takođe i ukrštanje najčešćih žanrovske kategorije može da bude nepovoljna okolnost za komunikaciju i da dodatno uveća nerazumevanje. Naročito je primetno ukrštanje dominantnog žanra pitanja na srpskoj strani (pitanja kojima se iznose argumenti), u kojima je izražen intelektualističko-legalistički odnos, sa najčešćim pitanjima na albanskoj strani (pitanja kojima se izriče prekor ili kojima se želi izazvati saosećanje), u kojima preovlađuje emocionalni ton, ali se i ono lako može smesti unutar već postojećih preovlađujućih stereotipa.

Kao što je i bilo očekivano, glavni prostor u kojem je moguća komunikacija u vezi je sa studiranjem. Pitanja postavljena iz radoznalosti bila su mnogo češća u ovoj tematskoj kategoriji nego u ostalim, kako kod albanskih tako i kod srpskih studenata. Neka od pitanja srpskih studenata glase: "Ša je to što im smeta na srpskom univerzitetu?", "Kakav je njihov standard i da li se razlikuje od standarda studenata Univerziteta u Beogradu?", "Da li zbog svoje nacionalnosti nailaze na prepreke u daljem akademskom napredovanju?", "Kakav je odnos srpskih profesora prema njima?". Neka od pitanja albanskih studenata glase: "Ša mislite o dogovoru o obrazovanju? Zašto je propao?", "Ša mislite o našem univerzitetu?", "Ša mislite o uslovima studiranja na našem univerzitetu?". Ili, rede: "Da li želite biti kakav kontakt sa studentima iz Prištine?", "Da li je vaš protest uspeo?".

esto je studente zanimalo i to kakvu predstavu o njima samima, kao kolegama, ima druga strana ("Ša mislite o albanskim studentima?", "Ša mislite o nama?", "Ša mislite o beogradskom studentskom protestu?", "Ša mislite o našim mirnim protestima?"). Česta su bila i pitanja u vezi sa studentskim protestima u Beogradu i Prištini, u kojima je ponekad bilo i zamerki što ih ona druga strana nije podržala. U ovoj kategoriji uobičajeno pitanje na srpskoj strani ticalo se načina na koji albanski studenti vrednuju svoje studiranje na paralelnom univerzitetu.

Međutim, većina pitanja u vezi sa paralelnim univerzitetom imaju ton pitanja kojima se iznose argumenti, i predstavljaju prema brojnosti drugu potkategoriju među pitanjima prikupljenim na srpskoj strani (recimo: "Zašto misle da im je potreban drugi univerzitet kad da već imaju jedan?"). S druge strane, albanski studenti gotovo da nisu postavili pitanje u vezi sa studijama koje bi moglo da se svrstaju u žanr pitanja kojima se iznose argumenti. Umesto toga, oni su ova pitanja često formulisali kao pitanja kojima se traži sud druge strane (najčešće: "Da li misle da su zahtevi za uspostavljanje slobodnog univerziteta opravdani?", i tome slično) ili kao pitanja kojima se izriče prekor ("Da li ikada razmišljate o studentima koji nisu Srbi?", "Zašto nikada niste protestovali protiv zatvaranja Univerziteta u Prištini?", a često i "Kakav je osećaj biti slobodan?").

Kada govorimo o pitanjima u vezi sa studijama, treba reći da su albanski studenti postavljali još jedan veoma važan tip pitanja — pitanja kojima se želi izazvati saosećanje druge strane i kojima se izražava potreba za pažnjom i razumevanjem. Ova kategorija najčešća je kod Albanaca kada je reč o studijama, a uopšte ne postoji u pitanjima srpskih studenata. Primeri takvih pitanja su: "Kako biste se

osećali da morate da studirate u privatnim zgradama?", "Kako biste se osećali da morate da spremate ispit a policija može da vas pre-tuče svakog trena?", "Šta mislite kako biste se ponašali da morate da radite u uslovima u kojima mi radimo?". Pitanja kojima se želi izazvati saosećanje često su postavljana i u vezi sa ratom. Na primer: "Kako biste reagovali da ste sada na našem mestu, usred rata?", "Da li biste mogli da živite pod okupacijom?", "Kad bi vaša porodica živila u ratnom području, kako biste polagali ispite?", "Ako bi neko iz vaše porodice patio ili bio masakriran, kako biste reagovali, da li biste nastavili studije ili biste otišli u vojsku?", "Da Albanci ubijaju vas, Srbe, da li biste prihvatali da živate zajedno sa njima?", i tako dalje. Teško je van konteksta oceniti komunikacijsku vrednost pitanja iz ovog žanra. Neka od njih bi u izvesnim situacijama značajno otvorila prostor za komunikaciju među studentima sa obe strane. Međutim, ova pitanja mogu biti shvaćena i kao suptilni oblik prekora.

Obe strane su postavljale i pitanja u vezi sa odnosom studenata prema njihovim vodama (Slobodan Milošević, policija, OVK), često tražeći da se oni kojima su pitanja upućena distanciraju od svojih voda. Ova pitanja bila su, psihološki gledano, veoma slična, i mada su često bila u izvesnoj meri provokativna zbog načina na koja su formulisana mogla bi da predstavljaju pogodnu osnovu za dalju komunikaciju. Albanski studenti često su pitali: "Da li želite da promenite vašu sadašnju rđavu vladu?", "Da li biste glasali da Milošević bude izведен pred Haški sud?", "Da li ste ikada na bilo koji način doprineli tome da se zaustavi represija vaše vlade nad Albancima?", "Da li smatrate da je Milošević ostvario sve vaše snove?". Srbi su obično pitali: "Koliko ima albanskih studenata u OVK-u?", "Da li oni znaju da ih je OVK izmanipulisao?", "Da li osuđuju terorizam ili ne?".

to se tiče statusa Kosova i pitanja u vezi sa ratom, polje komunikacije je znatno manje otvoreno.

Na srpskoj strani dominirala je vrsta pitanja kojima se iznose argumenti, koja su često imala oblik retoričko-argumentativnih pitanja u srpskim medijima (na primer: "Oni pričaju o demokratiji kao da znaju šta je demokratija, pa neka mi onda objasne šta je za njih demokratija?", "Na osnovu čega oni zahtevaju prava kada oni prvi ne priznaju ništa i ne prihvataju nikoga?", "Mislite li da su države koje se danas stvaraju u svetu nacionalne države ili interesne države? Šta mislite koje od ove dve vrste država funkcionišu bolje?", "Da li znate da vam, s obzirom na to da nemate status nacije već nacionalne manjine, povelja Ujedinjenih nacija ne daje pravo na samoopredeljenje?", "Ako im se ne sviđa ovde, zašto ne odu i ne žive u Albaniji?", "Da li misle da mogu da produ nekažneno za maltretiranje, da srpski studenti ne mogu da uzvrate?", "Šta mi to imamo u ovoj zemlji što oni nemaju?").

Najveći broj pitanja koja su u vezi sa ovom temom predložili Albanci može da bude smešten u kategoriju pitanja postavljenih iz radoznanosti ("Da li ste optimisti kada je reč o kosovskom problemu, da li mislite da sukob može da se reši mirnim putem?") i u kategoriju pitanja kojima se iznosi sud ("Da li mislite da je Kosovo unutrašnje pitanje Srbije ili međunarodno pitanje?"). Ima i pitanja iz svih drugih žanrova, pa među njima i onih kojima se želi izazvati saosećanje ("Šta biste vi radili da se prema vama ponašaju kao što se ponašaju prema nama?"), ali i onih kojima se iznose argumenti ("Ako Kosovo smatrate svojom zemljom, kako onda možete da spaljujete svoju zemlju?"), ili onih kojima se izriče prekor ("Da li znate koliko ste Muslimana ubili i izmasakrivali u Bosni?", "Da li znate koliko ste Albanaca ubili i izmasakrivali do sada?", "Kako se osećate kada čujete za novi masakr nad Albancima? Da li ste ponosni?"), ili ciničnih pitanja, koja su izraz trijumfa zbog očekivane albanske pobede ("Koliko je jošdana ostalo dok se ne odreknete Kosova?", "Drage kolege, kažete da je Kosovo srce Srbije, pa kako ćete živeti bez srca?", "Gde ćete bežati kada NATO-bombe počnu da padaju na Beograd?", "Da li znate da ste već izgubili Kosovo, Vojvodinu i Sandžak?").

Najveća ograničenja komunikacijskog polja na obe strane posledica su ciničnih, uvredljivih i trijumfalističkih pitanja. Naročito provokativna bila su pitanja u vezi sa najdubljim kulturnim razlikama, u kojima su do kraja bili izraženi etnički stereotipi. Ta pitanja na obe strane često izgledaju kao preslikana (Srbi: "Da li oni zaista žive kao pre 150 godina, zatvoreni iza visokih zidova?", Albanci: "Kada će Srbi da izadu iz srednjeg veka?"; Srbi: "Da li je feredža još uvek glavni modni detalj na ženama?", Albanci: "Zašto srpske starice izgledaju kao vešnice?"; Srbi: "Da mogu da koriste vlastitu glavu, da li bi radili ono što sad rade?", Albanci: "Kada će se srpski narod već jednom opametiti?"), ali često zadiru i u osjetljive probleme one druge strane.

Otuda je bilo mnogo srpskih pitanja koja su aludirala na visok natalitet albanske populacije na Kosovu kao na pokazatelj "primitivnosti". Na primer: "Kako su oni razumeli poruku 'Voli majku prirodu?'", "Koliko članova imaju njihove porodice?", "Smatrate sebe obravanzima, a koliko ćete dece imati?", "Zašto ne koriste kondome?". Takođe, bilo je srpskih pitanja koja su aludirala i na "zaostalost" al-

banske populacije u šrem smislu: "Da li smatrate da su Srbi u svakom pogledu superiorniji u odnosu na vas, Šptare?", "Navedite tri albanska pisca?", "Da li postoji albanski pevač poznat van granica Albanije, osim Ane Okse, koja je poznata po tome da nikada ne govori da je Albanka?", "Da li smarate da je albanski turizam visoko razvijen?".

Cinična pitanja upućivali su i studenti Albanci: "Zašto sebe smatrate nebeskim narodom?", "Da li uopšte znate gde je Kosovo?", "Zašta Srbi sebe stalno obmanjuju?", "Da li ste u stanju da ratujete sa celim svetom?". Osećanje radosti zbog budućeg srpskog poraza često je prisutno u pitanjima koja upućuje albanska strana: "Da li znate da u sledećem veku više neće biti Srba?"; a često je i zlurado podsećanje na međunarodnu izolaciju Srbije i srpskog naroda: "Da li vam je neprijatno kada putujete van Jugoslavije?".

Nije bilo mnogo ovakvih pitanja (ukupno između 12 i 15 odsto u oba uzorka), ali njihovo prisustvo u komunikacijskom polju nalaže veliki oprez. Obostrani stereotipi ispoljavaju se u njima na naročito opasan način, koji u kombinaciji sa asimetrijom moći može da proizvede potpun zastoj i podigne zid između dve zajednice.

Ovo istraživanje pruža sliku potencijalnog polja komunikacije između albanskih i srpskih studenata, u vezi sa mogućim temama koje mogu da budu predmet razgovora, i u vezi sa načinima komunikacije, odnosno žanrovske oblicima unutar kojih bi ove teme bile artikulisane, a u vremenu koje neposredno predhodi intervenciji NATO-a. Opšti zaključak je da ovo polje nije homogeno nego raznorodno. Očiti su stereotipi i predrasude, a čest je i nedvosmisleno uvredljiv ton, no, on ipak nije zastupljen u svim tematskim kategorijama.

Istraživanje je pokazalo da otvorena radoznalost i dalje postoji, naročito kada je reč o zajedničkoj svakodnevici ili o tipičnim generacijskim interesima, što dokazuje da su realni i opravdani predlozi za uspostavljanje komunikacije između neprijateljski nastrojenih grupacija oko tema od zajedničkog interesa. Takođe, veliki deo pitanja iskazuje potrebu za objašnjenjem: šta Drugi misle o Nama, šta misle o Njihovima koji nanose štetu Našma — kao da studenti hoće da iscrtaju mapu socijalne stvarnosti da bi bolje razumeli probleme. Da bi izradili tu mapu bili su im preko potrebni uzajamni odgovori. Ova pitanja mogla su takođe da budu temelj uzajamno umirujuće komunikacije. Nažalost, ta mogućnost je sada možda izgubljena za veoma dug period.

Politički relevantne teme rata i statusa Kosova predmet su oko polovine od ukupnog broja pitanja. U ovim pitanjima primetna je znatno manja otvorenost. Gotovo svi žanrovske oblike upotrebljeni su za formulisanje ovih osetljivih pitanja, a u mnogima je bio primetan echo preovladajuće medijske propagande. Neobičnu komunikacijsku prepreku predstavlja i nepoklapanje žanrovske oblike koje su najčešće upotrebljavali pripadnici dve zajednice (pitanja kojima se iznose argumenti protiv pitanja kojima se želi izazvati saosećanje), čime se verovatno izražava nemogućnost da se nade zajednički jezik, prihvatljiv za obe strane (da ne govorimo o listi pitanja) za rešavanje političkih problema. Ovo otkriće poklapa se sa utiskom stečenim na osnovu mnogih propalih srpsko-albanskih razgovora, i ističe potrebu za vrlo stručnim posrednicima koji bi ubuduće organizovali ove razgovore. Razume se, treba pomenuti i to da je između 12 i 14 odsto mogućeg razmenjivanja pitanja bilo opterećeno najobičnijim stereotipima i neprijateljskim predstavama. Iako retka u poređenju sa drugim tipovima, ova pitanja bila su na obe strane formulisana na cinično-omaložavajući način, a sam kontekst često ih je činio naročito uvredljivim. S obzirom na sklonost ka preterivanju, u slučaju nekontrolisane komunikacije negativni učinak ovih pitanja bio bi jošveći. Međutim, važno je napraviti razliku između njihove spontane pojave i utiska koji bi mogao da se stekne u nekoj kasnijoj fazi mogućeg ciklusa eskalacije.

Na teorijskom nivou, istraživanje sugerira da bi možda bilo bolje ne razmišljati o stereotipima kao o realnim predstavama nego kao o konstrukcijama (često neizbežnim) nastalim usled eskalacionih mehanizama nekontrolisane komunikacije ili kao o proizvodima medijске propagande. A to bi mogao da bude slučaj i kada je reč o srpsko-albanskim odnosima.

Na praktičnom nivou, u sadašnjim okolnostima mogu se postaviti samo pitanja poput sledećih: zašto potencijalno otvoreno polje komunikacije nije bilo iskorišćeno u najvećoj mogućoj meri; zašto sredstvo posredovanja kao olakšavanja komunikacije nije bilo bolje upotrebljeno; da li aktivisti iz redova pacifista nisu bili dovoljno uporni; da li smo svi uhvaćeni u klopu predrasudama;

It is a widely known fact, corroborated by many social-psychological Balkans. However, how does this ethnic distance play out? Does it create investigations that the ethnic distance between Serbs and Albanians, are insurmountable barriers to any encounters? Around which conditions despite living side by side, is bigger than between other nations on the tents are the stereotypes organized? Which messages do they convey?

u koju oblast spadaju ova pitanja...? A ako govorimo o budućnosti: da li će više uopšte biti ikakvih srpsko-albanskih razgovora? Šta bi tada moglo da posluži kao zajednička polazna tačka: da li zajedničko osećanje bola i očaja ili otkrivanje zlodela i njihovih počinilaca? Kako će se menjati moguće teme međusobne komunikacije? A kako žanrovi?

Jer, nažalost, sukob još nije okončan.

How does the actual political situation frame these contents? How do the adversarial messages feed into political discussion? These and similar questions are not easily answered by most social-psychological investigations.

The investigation reported in this article tries to shed light on possible answers to these questions, and to directly address possibilities and barriers of communication between members of the two nations, already facing war. Data in the report originate from immediately before the NATO air-strikes began, and in this respect, they reflect the atmosphere from the "time before". Nevertheless, the characteristics of the "time-before" have been crucial to the further developments – addressing them while thinking about what went wrong could be the first legitimate concern of the "time after".

Data were gathered in the period June 1998 – January 1999. 298 students participated in the investigation, 100 from Prishtina and 198 from <1>Belgrade. Both samples had equal number of male and female respondents, and included students from most of the Faculties.

For the purpose of this research a new poll format was designed, which was question-oriented (and not statement-oriented), open-ended (not multiple choice), calling for empathy with the other, and contextually embedded in the possibility of actual communication.

The procedure was the following: students (both Albanian and Serbian) were interviewed by trained student-investigators. The interviewees were invited to suggest questions which they would like to be posed to students of the other nationality (Serbian or Albanian, respectively), by anyone who would be in position to communicate with the other side. The interviewers recorded the questions suggested by the students, and also rated the dominant affective tone of the interview on a 6-point scale. Hence, two major aspects of the interviews served as data: the characteristics of the questions posed, and the overall affective tone of the interview brought in implicitly by the students' attitudes towards the war in Kosovo.

The interviews went without any reported problems, easier than expected given the fact that the investigation took place during the already very dramatic periods of the Kosovo war. Even the refusal rate was not high – about 25%.

The overall affective tone of the respondents, assessed by the interviewers gave the following picture:

	<i>Albanian students</i>	<i>Serbian students</i>
1. Expresses resentment toward the other side	36.5 %	31 %
2. Expresses disappointment with own leadership	0 %	3.7 %
3. Prevalent cynical tone	9.6 %	20 %
4. Neutral	26 %	33 %
5. Expresses concern and anxiety because war	24 %	5.5 %
6. Expresses empathy with students on the other side	3.8 %	5.5 %

These ratings are certainly subjective, however, they derive from assessments made by students of the same group as the respondents, so they still might reflect the dominant tone in each community towards the other side in the conflict.

The results are quite symmetrical, with two typical exceptions. A much higher level of anxiety because of war was registered on the Albanian side, the Albanian students felt a much higher level of danger, attributable to the war taking place in Kosovo and at that time not yet in Belgrade. On the other hand, the cynical tone of posing the questions was more often prevailing in the Serbian sample, thus reflecting an attitude of power-dominance.

<1>The investigation was funded by a grant from HEKS to Group MOST's project "Crosscultural Dialogue". In Prishtina it was coordinated by Vjolleca Krasniqi (Open Society Fund) and Petrit Tahiri (Nansen Group). Thanks to them this complex and delicate task was accomplished with great care and precision. The investigation in Belgrade was coordinated by the author.</1>

On both sides empathy with the other side was very rare to find, as well as expressions of disappointment by own side's leadership. Also, about one third of both Albanian and Serbian respondents obviously expressed negative feelings towards the other side.

The investigation resulted in gathering more than a 1000 questions (437 from the Albanian students and 770 from the Serbian ones). These questions were further categorized by topic and genre into the following categories:

Question topics:

Students, studies, University (protest, independence of the University, quality and language of studying)

Legal/political status of Kosovo, including human rights and minority issues

War in Kosovo (police repression, terrorism, killings, KLA)

Cultural and life-style differences between Albanians and Serbs

Everyday life circumstances

Relationship towards the authorities and political leadership

Question genres:

Open questions of curiosity

Argumentative questions

Judgment questions

Suspicious questions

Cynical-humiliating questions

Reproachful questions

Questions calling for empathy

The question topics were most frequently issues concerning students, studies, University (Serb – 36, 1%, Albanian – 29, 2%); status of Kosovo (Serb – 31, 2%, Albanian – 23%); and the Kosovo war (Albanian – 25, 9%, Serb – 14, 5%). The 3 other categories were much less present on both sides, never exceeding 10% of questions. The distributions are similar, with some difference in emphasizing more issues concerning the war (Albanians) or the legal status of Kosovo (Serbs), thus pointing to the major concerns in these communities.

Regarding the genre of the questions, however, substantially different patterns have been found in the two communities.

The most frequent type of the Serbian students' questions was the argumentative (37, 7%) and the open-curious type (36, 1). Next in rank came the cynical-humiliating one (12, 7%), all others being much more rare, and two categories even not found at all (questions of reproach and questions calling for empathy).

The questions of the Albanian students were more evenly distributed among all the categories. Most frequent were the open questions of curiosity (32%), then the judgment questions (21, 96%), the cynical (14, 46%) and all others with approximately 10%, except the suspicious ones, found only twice.

Based on these first findings, there are two important points to stress. On one hand, several results were running counter hypotheses of complete segregation of the two groups. About 25-30% of the interviews had a neutral affective tone, about one third of the questions were related to topics concerning studies, i.e. topics of mutual interest to both communities. Also, about one third of all potential communication was framed in an open-ended non-blaming and not directly resentful manner, despite the ongoing war and accompanying media propaganda. Even if these were not always real questions of curiosity, they were also not automatically rejecting – and not showing the mechanism of prejudice. On the other hand, possible communication barriers were identified, consisting primarily of negative feelings expressed toward the other group. Also, the crossing of most frequent genres of questions might have represented an unfortunate communicational barrier and contributed to an additional increase of misunderstanding. Especially prone to feed into the already existing dominant stereotypes was the crossing of the dominant argumentative type of questions (at the Serbian side) addressing issues more in an intellectualizing/legalistic manner, with the frequently present emotional tone in the questions of reproach and those calling for empathy on the Albanian side.

The main open field of communication, as expected, related to matters concerning studies. Open questions were more often in this area than considering other topics, both with the Albanian and Serbian students. Some examples of questions from the Serbian students are: "What is it that bothers them on the Serbian University?", "What is their standard and does it differ from the standard of a Belgrade University student?", "Do they have any obstacles for further advancement in their careers on the University because of their nationality?", "What is the relationship of Serbian professors to them?". Or from the Albanian students: "What do you think of the education-agreement? Why wasn't it kept?", "What do you think of our University?", "What do you think of our conditions for studying on our University?", or, more rarely, "Would you like to have any contact with the students of Prishtina?", "Did you succeed with your protest?".

On both sides, interest often occurred to find out the image the other side had about them as fellow students ("What do you think about the Albanian students?" or "What do you think of us?", "What do you think of the Belgrade students' protest?", "What do you think of our peaceful protest?", etc.). Frequent were questions concerning the students' protest in Belgrade and Prishtina, sometimes with rebuke because the other side did not support them. Common question in this category from the Serb side were also those asking how the Albanian students evaluated their studying on a parallel University.

Still, most questions addressing the issue of a parallel University had an argumentative tone, and created the next most common subcategory among the questions collected from the Serbian sample (e.g. "Why do they think that they need another university when they already have one?"). On the other side, there were almost no argumentative questions considering studies among the Albanian students. Instead, but they were (regarding the frequency) often replaced by a category of questions asking for the other side's judgement, most often whether they think the demands for a free University were justified or not, and similar, or by questions of reproach ("Do you ever think about the students who are not Serbs?", "Why didn't you ever protest against closing the Prishtina University?", and very often: "How does it feel to be free?").

Regarding questions about studies, the Albanian students asked another very important type of questions – those calling the other side for empathy, and expressing a need to be heard and understood. This category is the most common one regarding studies asked by the Albanians, but it is not found among the questions of Serbian students at all. Examples of these questions are: "How would you feel to be studying in private buildings?", "How would you feel to have to prepare for exams in a situation when police can beat you any time?", "How do you think you would react if you had the work conditions like us?". Questions calling for empathy often also targeted the issue of war, e.g. "How would you react in our place, now, at war?", "Could you live under occupation?", "If your family lived in a war zone, how would you pass your exams?", "If someone from your family suffered, or were massacred, how would you react, would you continue your studies or join the army?", "If Albanians were killing you Serbs, would you accept living with them?", etc. The communication value of this genre of questions is hard to assess out of context. Some of them, in some situations certainly would dramatically open communication between students from both sides. However, these questions might also be heard as subtle expressions of reproach.

Also, both sides asked questions checking the students' relationship with their leaders (Slobodan Milosevic, police, KLA), frequently demanding they take distance from him/them. These questions were psychologically very similar and although often somewhat provocative in phrasing, they could have created a productive venue for further communication. Albanian students repeatedly asked: "Do you wish to change your current evil government?", "Would you vote for Milosevic to be sent to The Hague court?", "Have you ever contributed in any way to the stop of your government's repression on Albanians?", "Do you think Milosevic made all your dreams come true?". Serbs typically asked: "How many Albanian students are in the KLA?", "Do they know that they are just manipulated by the KLA?", "Do they condemn terrorism or not?".

Considering the status of Kosovo and questions related to war, the communication field was already much less open.

On the Serbian side, argumentative questions dominated, often resembling the rhetorico-argumentative questions encountered in the Serbian media. (E.g. "They speak of democracy as if they knew what that was, so let them explain to me what they consider democracy is?", "Who gave them the right to ask for some rights, when they are the first not to respect or accept anybody?", "Do you think countries being made in the world today are national countries or countries of interest? Which of these two types do you think function better?", "Do you know that since you don't have the status of a nation, but of a national minority, the UN charter doesn't allow you the right of self-determination?", "If they don't like it here, why don't they go live in Albania?", "Do they think they can get by with their harassing, that Serbian students can't strike back?", "What do we have that they don't in this country?")

The most frequent type of Albanian questions regarding these issues were the curiosity questions ("Are you an optimist considering the Kosovo

problem, do you think it will be solved peacefully?") and **judgment questions** ("Do you think Kosovo is an internal matter of Serbia or an international matter?"), together with all the other forms of questions, among which were those **calling for empathy** ("What would you do if you were treated as we are?"), but also **argumentative** ones ("If you call Kosovo your country, how can you be burning your country?"), **questions of reproach** ("Do you know how many Muslims you killed and massacred in Bosnia?", "Do you know how many Albanians you killed and massacred so far?", "How do you feel when you hear about a new massacre of Albanians? Are you proud?"), and also the **cynical** ones sensing exult because of the expected Albanian victory ("How many days are left before you give Kosovo away?", "Dear colleagues, you say Kosovo is the heart of Serbia. How will you live without the heart?", "Where will you run when NATO bombs Belgrade?", "Do you know you lost Kosovo, Vojvodina, and Sandzak?").

The most important limitations of the communication field came from **cynical**, insulting, and exulting questions present on both sides. Especially provocative were the questions hitting the deepest **cultural differences**, fully running ethnic stereotypes. They were often typical mirror images (Serbs: "Do they really live as they did 150 years ago, closed behind great walls?"; Albanians: "When are the Serbs getting out of the Middle Ages?"; Serbs: "Is 'jeredza' still the main fashion detail for women?"; Albanians: "Why do old Serbian women look like witches?"; Serbs: "If they were allowed to use their own heads, would they still do what they are doing now?"; Albanians: "When will the Serbian people get smart?"), but often also tapping at different sensitive problems of the other side.

Hence, there were many Serb questions pinpointing the high birth rate of the Albanian population in Kosovo as a "primitive" trend. For example: "How did they understand the message 'Make love nature?'" , "How many members do their families have?", "If you consider yourself educated, how many children would your future family have?", "Why don't they use condoms?". Also, there were Serb questions implicating the "backwardness" of the Albanian population in a more general manner: "Do you consider Serbs superior to you, Schipetars, in every aspect?", "Name just three Albanian writers?", "Is there an Albanian singer famous further than the Albanian border, except for Ana Oxa, who is known never to say she is Albanian?", "Do you consider Albania's tourism highly developed?" .

Cynical questions of the Albanian students were also present: "Why do you think you are the heavenly people?", "Do you know where Kosovo is?", "Why do Serbs lie to themselves?", "Can you go to war with the whole world?". Often a sense of jubilating over the future Serbian defeat was coloring many cynical questions from the Albanian side: "Do you know that there will be no more Serbs in the next century?", or they served as a bitter reminder to the international condemnation of Serbia and Serbian people: "Are you embarrassed when out of Yugoslavia?".

There were not many questions of this genre (altogether 12-15% in both samples) but their presence in the communication field calls for great caution. The mutual stereotypes are played out in an especially dangerous way in them, which coupled with the power-asymmetry definitely create a complete standstill and a wall between the two communities.

This research laid out a picture of the potential communication field between Albanian and Serb students, regarding the possible topics which would have been raised, and the communication style, i.e. genre in which these topics might have been addressed, in the period immediately preceding the NATO air-campaign. The general conclusion is that this field was not a homogenous, but a rather diversified field. Stereotypes and prejudices were visible, often in an unambiguously hurting manner, but they did not permeate into the whole range of possible topics.

The investigation showed that open curiosity still existed, especially regarding issues of mutual everyday or typical generation-bound interest – thus proving the validity and realism of those who would suggest framing communication between adversaries groups around topics of common interest. Also, a large body of questions were serving a need for clarification: what do the Others think of Us, what do they think of Theirs who are hurting Us – as if students were trying to map out the social reality in order to understand the problems better. For creating this map they really needed each other's responses. These questions could have paved fruitful and mutually reassuring communication as well. Unfortunately these opportunities might be lost for a long time.

The more politically relevant issues of war and status of Kosovo were the topic of about half of the questions, and much less openness was found regarding these topics. Many genres of questions were used to address these sensitive issues, and in many of them the echo of the prevalent media propaganda could be heard. A peculiar communication barrier was also found, consisting of the miss-fit of the most frequent genres employed by the two communities (argumentative vs. calling for empathy), and probably played out by an impossibility of even setting a mutually acceptable language (not to mention the list of issues) for dealing with the political problems. This finding very well captures the impression gained from many failed Serb-Albanian encounters, and they highlight the evident need for well trained mediators to support such events.

And, of course one should also mention that about 12-14% of the potential communications carried the load of clear-cut stereotypes and enemy images. Although rare compared to the other types, these questions were phrased in a cynical-humiliating manner from both sides, and their contextual fit made them often especially hurting. Due to the ease of feeding into escalation traps, they would have gained pervasiveness in the course of non-channeled communication encounters. It is important, though, to distinguish between their actual spontaneous emergence, and the impression gained from a later phase in the possible escalation circle.

On a more theoretical level, the investigation suggests that it might be more fruitful to think about stereotypes not as realities, but rather as constructions (though often inevitable) deriving from the escalatory mechanisms of un-channeled communication encounters, or from deliberate media-propaganda framing. And that might be the case in the Serb-Albanian relationship as well.

On a practical level, at this point one can just ask questions like: Why was the potentially open communication field not used as much as it could have been? Why was mediation in its communication-facilitative way not heavily capitalized upon? Were peace activists giving up earlier than they should have? Were we all caught in our prejudice about prejudice? Or were the issues of a completely different realm? Or else? And, of course, regarding the future – Will there be any Albanian-Serb encounters at all? What might then serve as a starting point of mutual interest? Sharing feelings of hurt and despair? Making clear who has been doing what during the war? How will the possible communication topics change? And the genres?

For, unfortunately, the conflict is not resolved yet.

«**0 KOSOVU I SRPSKOJ „KRIVICI”**» [ABOUT KOSOVO AND SERBIAN GUILT]

go to page 85

Dejan ILIĆ

Komentari: Drinka Gojković, Nenad Dimitrijević,
Gejko Božović, Aleksandra Pavlović

Kosovsko pitanje

Nije potrebno mnogo pameti da bi se zaključilo kako srpski režim u poslednjih deset godina nije učinio ništa da reši pitanje «NAPOMENA» Kosova. Naprotiv, mnogo je primera koji pokazuju da je srpski režim sve ono što Kosovo stvarno ili kao simbol predstavlja u srpskoj istoriji i kulturi dosledno zanemarivao ili svesno razarao, pa je jasno da ni samom rešavanju pitanja Kosova nikada nije pridavao ozbiljan značaj. Srpski režim je Kosovo upotrebljavao isključivo kao efikasno retoričko sredstvo: isticanje Kosova služilo je da se u drugi plan potisnu ili sasvim spreče pokušaji da se rasprave brojna pitanja o pogubnom učinku desetogodišnje vlasti Socijalističke partije i njenog vode. Jedno od tih pitanja svakako je i činjenica da su tokom njihove vlasti izgubile smisao postojanja i sve demokratske institucije u Srbiji.

S druge strane, izgleda kao da se albanski predstavnici pozivaju upravo na osnovna demokratska načela, koja tako bolno nedostaju u političkom životu Srbije, kada nude određena rešenja za kosovski problem. Na toj drugoj od nekakve dve prividno različite a zaista sukobljene strane kaže se: u obzir treba pre svega uzeti postojeće ili zatećeno stanje. Istorija je manje bitna. Problem Kosova biće rešen kada se prihvati i ozakoni slobodno iskazana volja većine građana Kosova u kojoj (bitno) i kakvoj (očigledno nebitno) zemlji hoće da žive. Tako otprilike glasi, u svojoj demokratskoj formi, argument o postojećem ili zatećenom stanju. To bi bilo takozvano demokratsko rešenje oslobođeno tereta istorije, mita, svega onoga što prethodi trenutku slobodnog izjašnijavanja građana na Kosovu. Međutim, ispod demokratskog privida ovako predloženog rešenja krive se čitav niz kontradikcija. Na primer, ako je Kosovo, kako to i dalje uporno ponavljaju zapadni političari i diplomatice, deo Srbije,

zašto bi se o njegovom statusu odlučivalo na osnovu iskazane vole isključivo građana Kosova? A ako Kosovo nije više deo Srbije, svako naknadno izjašnijavanje o statusu Kosova postaje naprosto suvišno.

Pored toga što je tek prividno demokratsko, ponudeno rešenje sporno je i zato jer počiva na sumnijivoj logici *argumenta zatećenog stanja*. Šta je zapravo — *argument zatećenog stanja*? Ako ubijem čoveka, onda taj čovek više ne postoji, pa ga prema postojećem ili zatećenom stanju nisam ni mogao ubiti. Otuda nemam zbog čega ni da odgovaram. A leš? Leš svedoči samo o tome da je zatećeno stanje različito od stanja koje mu je prethodilo. I ništa više od toga, ako se držimo logike *argumenta zatećenog stanja*.

I još mogao bi sad neko da predloži, ili zahteva čak, da se zaustavi bombardovanje, i tako se da prilika sadašnjim stanovnicima Kosova da se izjasne u kojoj (bitno) i kakvoj (opet očigledno nebitno) zemlji bi želeli da žive. Budući da su u ovom trenutku većina stanovnika Kosova Srbci, nije teško, baškao i u prethodnom slučaju, pogoditi rezultat izjašnijavanja. I ovom rešenju malo šta se može prigovoriti sa stanovišta logike *zatećenog stanja*. Bez obzira, kao što smo videli, na leševe.

I još i bombardovanje je apsolutno opravdano ako je suditi prema istoj logici. Naime, onog trenutka kada se bombardovanjem stvori stanje u kojem sadašnje Jugoslavije, sa sve stanovništвом, nema, neće više biti ni problema Kosova. Koji leševi?

Ispada tako da sve tri strane, naoko različite, slede istu logiku *zatećenog stanja*, i jedino njome opravdavaju svoje postupke. Drugim rečima, u ime te logike, jedna drugu, a druga treću, nemilice tuku.

Jedna druga logika, od prethodne bitno različita, nalaže, ipak, da se u obzir mora uzeti i ono što je postojećem stanju prethodilo. Pitanje je samo koliko će se vremenski daleko unazad ići: šest mese-

«NAPOMENA»: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa R.E.».

«http://www.freeb92.net/casopis_rec/». Na mrežu je postavljen 24. maja 1999.

ci, godinu dana, deset godina, pedeset godina, sto ili šeststo godina? A možda i dalje od toga? Razume se, svaka od strana u sporu iša bi onoliko daleko dok ne dode do onog prethodnog stanja koje bi joj, da je sadašnje, najviše odgovaralo.

Drinka Gojković:

«**NAPOMENA2**» **Kosovo - kako se rešava problem, držanjem za sadašnjost ili rovanjem po prošlosti.** «**NAPOMENA**» Pitanje je što definišemo kao problem. Da li teritorijalnu pripadnost Kosova Srbiji? Ili činjenicu da se tamo stradava masovno? Mene je, pravo da Vam kažem, svom snagom tresnula vest o Aganijevom ubistvu. Jedan prijatelj mi je napisao: "Moj tata je odrastao sa Aganijem u Đakovici. Aganijev stariji sin je najbolji drug mog brata, mlađi sin je moj najbolji drug... Nisam mogao da uteam svoga prijatelja, jer nisam mogao da uteam sebe." Zamislite sebe u toj poziciji, da Vam svakodnevno javljaju kako je ubijen jedan značajan taj i taj, drugi značajan taj i taj, itd., a između njih toliki drugih, koje smo skloni da zovemo običnim ljudima. Kako bismo se mi osećali da gledamo kako Srbi prelaze neku granicu, na kojoj im cepaju dokumenta, i odlaze – u što? Teško je i pomisliuti u što. (A i znamo u što – s obzirom na iskustvo ljudi iz Krajine.) Po mom sudu, jedini je otac Sava na Studiju B rekao tačno: "Mi kažemo, Kosovo je naša sveta zemlja. Ali i za Albance je ono sveta zemlja" – i jeste, sveta ili ne, ali to im je jedina prava kuća. Kao što smo Vi i ja celog veka živeli u Beogradu, pa sad ludimo što se Beograd bombarduje, tako su i oni živeli po tim popaljenim selima, popaljenim pre NATO-a, a NATO je dodao bogato svemu tome, ali to je druga priča. Mislim da je u pitanju Kosova glavna stvar potpuna otvorenost argumenata – sve može, odvajanje, neodvajanje, poluodvajanje, pitanje je jedino što su i koliko vrede argumenti, i koliko nevolja određeno rešenje stvara drugima, na licu mesta i u regionu.

Nenad Dimitrijević:

«**NAPOMENA2**» **Složiću se da je "argument zatečenog stanja" rđav, čovek ne mora ići dalje od Dejtonskog sporazuma da bi to shvatio.** «**NAPOMENA**»

0 odnosu demokratije i istorije: iz teze da je istorija manje bitna ne proizlazi nužno "argument zatečenog stanja". O čemu je reč? Ako hoćemo demokratiju kao politički aranžman koji bi bio prihvatljiv za sve ljude i sve grupe u Srbiji, tada valja imati na umu da se istorija ne može politički konceptualizirati u nekakvu, recimo, demokratsku alternativu. Upravo, istorija se ne može ni na koji način konceptualizirati u politički aranžman. Pitanje istorije / prošlosti postaje važno ako kažemo da bez odredene kulturne refleksije ne možemo očekivati da će bilo kakav demokratski politički aranžman biti prihvacen. No, iz uklanjanja istorijskog pitanja iz političkog diskursa nikako ne sledi da "ozakonjenje slobodno iskazane volje većine" ostaje kao jedina alternativa. Prvo pitanje u procesu uspostavljanja demokratije tamo gde demokratije do sada nije bilo jeste normativno, kao pitanje o kriterijumu pravde. Odavde – institucionalno, proceduralno – može ići zalažanje za političku autonomiju, specijalna manjinska prava itd. Drinka Gojković je dobro izoživila problem. Šta je prvo pitanje? Prvo je pitanje kako zaustaviti ubijanje, a potom ide pitanje što valja učiniti da se ubijanje ne ponovi, odnosno da se prevaziđe logika mržnje. Ovde na scenu ulazi pitanje o demokratiji.

Gojko Božović:

«**NAPOMENA3**» **0** pitanju Kosova mislim da bi bilo važno istaći i nešto u uvodnom tekstu nije pomenuto. «**NAPOMENA**» Ne znam da li ćemo se složiti, ali mislim da pitanje Kosova nije ključno pitanje koje treba postaviti u ovom trenutku. Ključno pitanje jeste pitanje civila, a kada se kaže civil, onda je suvišno do dati Srbin ili Albanac. U ovom ratu sve tri strane koje pominješ u svom tekstu bezdušno upotrebljavaju civile, i vodi se otvorena borba protiv civilnog života. Zato mislim da je pitanje civila važnije od svih drugih pitanja, a da je pitanje Kosova samo jedan od njegovih segmenta.

«**NAPOMENA2**»: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R. E.**.

«http://www.freebg92.net/casopis_rec/». Na mrežu je postavljen 24. maja 1999.

«**NAPOMENA3**»: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R. E.**.

«http://www.freebg92.net/casopis_rec/». Na mrežu je postavljen 24. maja 1999.

«**NAPOMENA4**»: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R. E.**.

Aleksandra Pavlović:

◀NAPOMENA4▶ Dve prve rečenice u pasusu po naslovom "Pitanje Kosova" nisu baš najjasnije povezane.◀/NAPOMENA▶ Izgleda kao da je "osnovno demokratsko načelo" uzimanje u obzir "zatečenog stanja". Jasno je zapravo da je demokratsko načelo, generalno posmatrano, prihvatanje volje većine, a da ta volja većine u ovom slučaju poziva na prihvatanje "zatečenog stanja". Slažem se da je "zatečeno stanje" teško videti kao prihvativljiv argument. No, u vezi sa "Kosovskim pitanjem" (ali i mnogim drugim), mislim da se ne radi o stvarnom prihvatanju izvesnih okolnosti kao "zatečenog stanja", nego o njihovom prihvatanju kao "neizmenljivog stanja" (što treba da obuhvati i onaj slučaj kada se proceni da je promena tog stanja "preskupa"). Nažalost, niko od "nas" (bar ne ti i ja) nećemo određivati koji će to biti trenutak istorije u kojem će se vreme zaustaviti a "stanje" zamrznuti kao "zatečeno". Kao što je jasno to da će "polazna osnova" biti trenutak pre početka ovog rata (tj. bombardovanja), mislim da je jasno i to da neće biti moguće povratak baš na to "zatečeno stanje". Sa aspekta izbeglica, na primer (kojih najverovatnije ima daleko više nego što "jedni" priznaju, ali i mnogo manje nego što "drugi" tvrde), sve bi moglo da se svede na deklarativno prihvatanje "povratka svih i odmah", dok je realno očekivati da će se vratiti samo deo proteranih i da će povratak biti dugotrajan. Poenta je zapravo da se nešto što nije moguće izmeniti (ili je promena "preskupa") jednostavno mora prihvati, ali da se pri tom uzroci i krive ne smeju zaboraviti niti abolirati.

Kao potvrda da je ovde sve "izokrenuto" mogu da posluže i sledeći stavovi, odnosno opšta mesta u takozvanom javnom mnjenju: (1) na početku rata – ne damo Kosovo (neprihvatanje stanja) i borićemo se protiv celog sveta (neshvatanje nemogućnosti); (2) par nedelja kasnije – posle svih ovih razaranja ne mogu se prihvati zahtevi NATO-a (kao zamena uzroka i posledica ili kao potpuno bolestan primer svesti o tome da se nešto ne može promeniti, ali i istovremenog odbijanja da se prihvati sama činjenica o nemogućnosti promene /Mira Marković: "Mogu nas pobediti, ali nas ne mogu ubediti."/).

Pitanje krivice

Da li je srpska strana spremna da prihvati kolektivnu odgovornost (blaža varijanta), odnosno krivicu (oštira varijanta)? Ovo pitanje je jasno formulisano i čeka na odgovor. Dakle, šta smo radili dok su bombe padale na Vukovar i Sarajevo? I još šta smo uradili za Albance na Kosovu? A onda samog sebe pitam: A šta je trebalo da radimo? I šta su Albanci na Kosovu uradili za nas? I šta smo i jedni i drugi radili na štetu jednih ili drugih?

Pozivaju nas da prihvatom krivicu, ne ličnu, nego kolektivnu, kao narod. Tako nas i oni, kao i ovi, primoravaju da budemo narod, da se osećamo kao narod i da istupamo kao pripadnici naroda i u ime naroda. Dobro, hajde da zarad argumenta postanem narod, iako mi je jedan komšija odavno odrekao pravo da to činim rekavš mi da ja nikako ne mogu biti Srbin. I uz to mi se izvinio, učitivo, što je morao to da mi kaže. I što me je uvredio, silom prilika. Jer moj komšija je očigledno mislio — donedavno, dok mu nisu sina odveli u vojsku — da je velika sreća i čast biti Srbin. Ali, da ne dužim o komšiji.

▶Nači, kako bismo "mi", Srbi, mogli da budemo krivi? Da bi neko bio kriv treba nešto prethodno da učini (tako ovo pitanje očigledno izneverava logiku zatečenog stanja) zbog čega krivicu i snosi. Svojom voljom da učini. Drugim rečima, krivica prepostavlja mogućnost slobodnog izbora.

▶E sad, jesmo li "mi", Srbi, u poslednjih deset, ili pedeset godina mogli da biramo šta ćemo, kuda ćemo, sa kim ćemo, i ko da nas predstavlja? Ako bih rekao da "nismo" imali izbora, da li onda svu odgovornost prebacujem na prethodni, kao god i sadašnji srpski režim, i tako zapravo "nama", Srbima, dodeljujem klasičnu romantičarsku ulogu "nevinošti bez zaštite"? A ako bih odgovorio da "jesmo", da li je onda ovo što se upravo događa nešto kao zaslужena kazna, ispunjenje kosmičke pravde? Ili "smo", možda, napravili pravi izbor, i uradili sve što treba, u skladu sa izabranim, ali drugi ma, koji treba da o našem izboru sude, nedostaje elementarno oseća-

◀NAPOMENA4▶: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa R.E.».

◀http://www.freeb92.net/casopis_rec/▶. Na mrežu je postavljen 5. juna 1999.

nje, ili smisao, za pravdu?

Drinka Gojković:

Mislim da se o Kosovu mora imati jasniji, izožreniji stav. Ili bar izožrenije fokusiranje problema. Dejane, mi jesmo tamo krivi koliko smo teški, nije to sporno. Ta se stvar — sa naše strane — stalno mora imati u vidu. Nema sad veze istorija i ko je kome i kada sedeo za vratom. Za vreme Balkanskih ratova Trocki je pisao kako Srbi kose Albance kao snoplje, a srpska nacija to mirno gleda — mi o tome ne znamo ništa, bar ja nisam znala donedavno. Ovo sada MORAM znati. Srpski studenti nosili su transparente "Ne dajte im olovke" pre godinu i po dana, sela su tamo paljena i pre NATO-a, to je živa realnost. To nije JEDINA realnost, ali zato nije manje bitna. Mi moramo imati dvostruku perspektivu, moramo naučiti da vidimo tuđe stradanje, a da je stradanje ne treba ni govoriti posebno.

Krivica — to je teška tema. Ne vredi je postavljati samo kao: postoji li kolektivna krivica? Ne postoji, naravno, ali što s tim? Ipak su Srbi činili zločine, a da mi o tome ni pravog pojma nemamo.

Nenad Dimitrijević:

Da ponovim, stvar je đavolski komplikovana. Ja sam nekoliko puta pisao o tome, i uvek mi je bilo jasno da problem nije u tome da li smo "mi" krivi. Jesmo, i tu se opet potpuno slažem sa Drinkom Gojković. No ovo "mi" nije kolektivno određenje. To je jedan aspekt problema, a drugi je problem da niko sem nas samih ne može da otvori diskurs o krivicama za sve ove ratove i pokolje u poslednjoj deceniji. Hoću da kažem, ako neko sa strane kaže "Srbi su krivi", to je moralno neprihvatljivo, prosto zato što nas sve na isti način lišava individualnog subjektiviteta. Ali, s druge strane, svako od nas ponaosob mora videti sopstvenu "krivicu", već zato što su ljudi ubijani u "naše ime". U strogom smislu, reč je, dakako, ne o krivici, nego o spremnosti/neophodnosti da se prihvati odgovornost za ono za što mi koji smo uvek bili protiv mržnje i ubijanja kao pojedinci sigurno nismo krivi. To nas vraća na prethodno pitanje, odnosno na problem da li je moguće iskoračiti u budućnost bez "coming to terms with the sinister past". Odgovor verovatno glasi: nije.

Gojko Božović:

Povodom pitanja krivice, rekao bih da je logično što si pošao od pitanja da li je srpska strana spremna da prihvati kolektivnu krivicu. To se pitanje danas postavlja jasno i sa svih strana, a postavlja se i u samoj Srbiji. Već dugo verujem da pitanje o kolektivnoj krivici, postavljeno ma kada i postavljeno ma kome, diskvalificuje onoga kome je pitanje upućeno iz svakog ozbiljnog razgovora. Mislim da bi se ovim povodom moralno istaći kako pitanje kolektivne krivice prikriva nesumnjivo postojanje pojedinačne odgovornosti. S druge strane, pitanje kolektivne krivice postaje univerzalni alibi za kolektivnu odmazdu koja nad jednim evropskim narodom traje već dva meseca.

Aleksandra Pavlović:

Da li su Amerikanci (Britanci, Francuzi, Nemci) krivi za to što nas sada bombarduje NATO (ili, zašto da ne, za "kolateralne žrtve"). I nisu i jesu. Nisu, jer jasno je da politiku SAD ne kroji nikakav tutum-rak iz Oklahoma, ali i jesu, jer su dopustili da im CNN oblikuje mozgove. "Naša" "kolektivna krivica" nije ni manja ni veća od njihove. A opet, osećam grižu savesti. Priznajem, sasvim iskreno, više zbog toga što tokom poslednjih desetak godina nisam učinila više da se promeni ovaj režim ("zločinački", "agresorski"), nego zbog toga što je neko "ubijao u moje ime". Možda zbog toga što nijednog trenutka nisam imala osećaj da neko "ubija u moje ime" (ako se sećaš "izopćili" su nas još go-te). Moja griža savesti usmerena je, dakle, prema mom nečinjenju kao mom izboru da nešto ne učinim. (Iako nisam baš na TV-u gledala demonstracije po Beogradu i grickala semenke, sigurno je da sam ponekad mogla da učinim još nešto, a, eto, nisam). Dakle, krivica može postojati i za nešto što se ne učini, ali (slažem se) mora postojati i slobodna volja, odnosno mogućnost slobodnog izbora. Možda ćeš reći da ovo nema nikave veze s Kosovom i pitanjem krivice koje se sada postavlja. Mislim da ima. Verujem (možda sasvim naivno) da bi, da smo ovde uspeli da promenimo stvari, sve bilo drugačije. No, za pretpostavku "šta bi bilo da je moja baba imala trolu", sada je kasno (mada znam — ja bih sada, poput svih ostalih beogradskih trola, čučala u nekoj ulici čekajući struju). Tako ipak ostaje pitanje krivice (odgovornosti). Naravno, individualne. Međutim, ako verujem (a verujem) da je svako mogao da učini više, a nije (da ne bi ugrozio svoju udobnost, ili da bi jednostavno očuvaо vlastitu individualnost), ili da je toliko glup da nije ni znao što je valjalo činiti (što sigurno nije olakašavajuća okolnost), onda je svako od "nas" pojedinačno kriv. Da ne govorim o onima koji sve vreme veruju u ispravnost politike Jedinoga i iskreno/imbecilno ga podržavaju. Dakle, ipak dodata do "kolektivne krivice", ali kao zbiru "individualnih" i, što je mnogo važnije, različitih krivica. Zato je možda ispravnije postaviti pitanje

Pitanje diskursa

Sasvim je sigurno da se o srpskoj odgovornosti ne može raspravljati u ošro određenim kategorijama apsolutne krivice i apsolutne nevinosti. Ali, koji bi okviri bili podesni da se unutar njih raspravlja o pokrenutom pitanju kolektivne odgovornosti ili krivice? Koncept kolektivne odgovornosti ima smisla unutar diskursa koji, možda, nije primeren sadašnjim prilikama. To je diskurs koji je upotrebljen da da smisao događajima od pre pedeset i više godina. Za nimaljivo je, međutim, da baš unutar tog diskursa sve strane u ovom ratu nastoje da osmisle i opravdaju ono što čine danas. Na stranu sad što to upečatljivo pokazuje da sećanje na II svetski rat nije snažno samo na prostoru bivše Jugoslavije, nego i u čitavom Zapadnom svetu. Nešto drugo je u pitanju: da li je iskustvo II svetskog rata dobra osnova za razumevanje današnjih događaja. Šta znači kada Albanci optužuju Srbe za fašizam, a "zvanični Srbi", u isto vreme, predsednika Sjedinjenih Američkih Država nazivaju — pežorativno, razume se — Hitlerom, dok ovaj, u isto vreme, preko svojih zvaničnika traži od Srba da priznaju krivicu kao što su to učinili i Nemci posle II svetskog rata? (I da li na osnovu ovoga treba da očekujemo i to da će Jugoslavija posle vojne intervencije NATO-a biti sravnjena poput Nemačke posle osvajanja saveznika, a da će predsednik Jugoslavije svojevoljno skončati u nekom od beogradskih podzemnih skloništa?)

Ako sudimo na osnovu preovladajućeg diskursa na sve tri strane, izgleda da se tokom pedeset godina ništa bitno nije promenilo. (A možda i ne samo tokom poslednjih pedeset godina, nego čitava dva veka unazad. Naime, kao da prosvjetiteljski diskurs stanovnicima Zapadne civilizacije u ovih dvesta godina pored nacionalne

nije pružio nijednu drugu jednako podesnu matricu za uspostavljanje identiteta.) Samo je tehnika, vojna posebno, napredovala. I sad imamo "pametnu" municipiju. A kad je municipija "pametna" onda možda nikakav diskurs više i nije potreban. Ili je možda, kako se to poslednjih decenija uporno ponavlja, valjanost, prikladnost, upotrebljivost diskursa oduvek počivala u "pameti" municipije, odnosno puke sile. Ako tako gledamo, onda su u pravu autor jednog beogradskog grafita i jedan hrvatski teoretičar kada uglaša tvrde da između predsednika Jugoslavije i predsednika Amerike nema suštinske razlike, jer obojica čvrsto veruju u "pametne" argumente. I otuda, obema stranama (a ako je suditi prema postupcima OVK i izjavama njenih predstavnika, i treća strana im se spremno priključuje) odgovara isti diskurs.

Aleksandra Pavlović:

Paralele sa II svetskim ratom (ideologijom i likovima) zaista su zanimljive. No, ne računajući investicione programe, koji se i na Zapadu i ovde (ovde nezvanično) porede sa "Maršalovim planom" (ne "onog Maršala), sve drugo čini mi se da ne predstavlja pravi diskurs, već prosto uvrede. Jasno je da se ovde ne radi ni o "ratu za odbranu zemlje", ni o "intervenciji za sprečavanje humanitarne katastrofe", te bilo kakva poređena s bilo kakvom ideologijom i ne mogu biti ozbiljna. E sad, zanimljiva je potreba da neko nekoga uvredi. Uvreda, sama po себи, podrazumeva da je onaj ko je izriče svestan da kvalifikacija koja se uvredom upućuje neistinita. Zašto bi se, na primer, fašista uvredio kada ga nazovu fašistom? (Svojevremeno, kada sam odbila da glasam na "najdemokratskim izborima", pokušali su da me uvrede rekovati mi da sam UJDI-jevac.) Na političkom nivou, u ratnom stanju, zaista mi se potpuno besmislenim čini ta razmena uvreda. Čemu to služi? No, svakako biće interesantno (ako ičeg interesantnog tu može biti) na koncu videti (ko bude mogao) kako se svi ti "fašisti",

The Kosovo Issue

It doesn't take too much wisdom to come to the conclusion that the Serb regime of the last ten years hasn't done a thing to solve the issue of Kosovo. On the contrary, there are a lot of examples showing that the Serb regime has consistently neglected or conscientiously destroyed everything that Kosovo actually or symbolically represented in Serbian history and culture and it's clear that the solution of the Kosovo issue itself was not important to the regime either. The Serbian regime has used Kosovo only as an effective tool of rhetoric: putting the focus on Kosovo served only to marginalise or completely block any attempts to discuss many questions about the lethal results of the ten-year rule of the Socialist Party and its leader. One of these questions is certainly the fact that, during their rule, the existence of all the democratic institutions in Serbia has become senseless.

On the other hand it seems that Albanians are citing the very basic democratic principles which are so painfully absent from Serbia's political life when they offer certain solutions for the Kosovo problem. On that other of the two apparently different and actually opposed sides, the say

"nacisti", "narkomani"(!), "hitleri" i ini ljube i odlaze u večnost — nešto kao "početak jednog divnog prijateljstva".

that the current or present state must be taken into consideration before everything else. History is less important. The problem of Kosovo will be solved when the freely expressed will of the majority of the citizens of Kosovo is accepted and put into law with respect to what kind of (not important) and which (important) country they want to live in. This is roughly, in its democratic form, the argument for the status quo. This would be the so-called democratic solution relieved of the burden of history, everything which precedes the moment of free expression of the will of the citizens of Kosovo.

However the democratic illusion of such a proposition conceals a whole series of contradictions. For example, if Kosovo, as Western politicians and diplomats still persist in claiming, is part of Serbia, why would its status be solely decided by the expressed will of the citizens of Kosovo? And if Kosovo is no longer part of Serbia, every other subsequent pronouncement on the status of Kosovo becomes simply meaningless.

As well as only seeming democratic, the proposed solution is questionable because its specious logic is based on *the argument of the status quo*. What is *the argument of the status quo*? If I kill a man, that man no longer exists and, according to the status quo, I could not have killed him in the first place. Thus I have nothing for which to be responsible. And the body? The body only proves that the present state is different from that which preceded it. And nothing else, if we stick to the logic of *the argument of the status quo*.

And more: it could now be proposed, or even demanded, that the bombing stop and the current citizens of Kosovo be given an opportunity to say in which (important) and what kind of (again, obviously, not important) country they want to live. Since the majority of the population in Kosovo are now Serbs it is not difficult, as in the two previous cases, to guess the result. This solution cannot much be contradicted from the perspective of the logic of *the status quo*. Despite, as we've seen, the bodies.

Even the bombing is completely justified if the same logic is applied. At the very moment when the bombing brings about a situation in which there is no extant Yugoslavia, nor any of its population, there would no longer be any problem of Kosovo. What bodies?

It seems that all three apparently opposed sides are pursuing the same logic of *the status quo* and justifying their acts only in that way. In other words, in the name of that logic, the first beats the second and the second beats the third ruthlessly.

Another logic, significantly different from the last, says that what preceded the current situation should be taken into consideration after all. The question is how far back should we go: six months, a year, ten years, fifty years, a hundred or six hundred years? Maybe even further? Of course each of the sides in the conflict would put the end

point at the previous state which would best suit them in the present.

Drinka Gojković:

Kosovo - how to solve the problem, sticking with the status quo or digging up the past? The question is what we define as the problem. Is it the territory of Kosovo belonging to Serbia? Or the fact that large numbers of people are dying there? To tell you the truth, I was hard hit by the news of the murder of Agani. Imagine yourself in that position: you are being told day after day that someone important has been killed, someone else important and so on, and in between many others we regard as unimportant. I met a man here, a Kosovo Albanian who wrote to me: "My father grew up with Agani in Đakovica; Agani's eldest son is my brother's best friend, his youngest son is my best friend here in Cleveland." How would we feel seeing Serbs crossing some border, where their documents are being destroyed, to go - where? It is difficult to imagine where. (And we actually know, given the experience of people from Krajina.) In my opinion only Father Sava, speaking on Studio B, has put this correctly: "We say that Kosovo is our sacred land. But it is a sacred land for Albanians, too." And, sacred or not, it is their only real home. Just as you and I have lived all our lives in Belgrade and are out of our minds because Belgrade is now being bombed, thus they have lived in those blazing villages, villages that were in flames before Nato. Nato has made a rich contribution to all that, but this is another story. I think that, when it comes to the Kosovo issue, the main thing is to have complete openness of argument - everything is possible: secession, no secession, semi-secession; the only question is what are the arguments and how valid are they, and how much misery can certain solutions create for others, on the spot and in the region.

Nenad Dimitrijević:

I agree that the "argument of the status quo" is bad. You don't need to look further than Dayton to realise that.

As far as the relationship between democracy and history goes, the "argument of the status quo" doesn't necessarily arise from the premise that history is less important. What is the point? If we want democracy as a political arrangement which would be acceptable to all people and all groups in Serbia, then we must not forget that history cannot be politically conceptualised into some kind of, let's say, democratic alternative. That is to say that history cannot be conceptualised in any way as a political arrangement. The issue of history and the past becomes important if we say that, without a certain cultural reflection, no democratic political arrangement would be accepted. But, if we remove the historical issue from the political discourse, it in no way means that "the legitimisation of the freely expressed will of the majori-

ty" remains the only alternative. The first question in the process of establishing democracy where there was no democracy before is a question of standards, a question about the criteria for justice. After that struggle for political autonomy, special minority rights and so on may resume procedurally, institutionally. Drinka Gojkovic has posed the question well: what is the primary issue? The primary issue is how to stop the killing and then comes the question of what can be done so that the killing is not to repeat, in other words how to overcome the logic of hatred? Only then does the issue of democracy take the stage.

Aleksandra Pavlović:

The relationship between the first two sentences in the paragraph "Kosovo Issues" is less than clear, and imply that "basic democratic principles" are to consider "the situation as it is". It is clear that the principle of democracy is, generally, to accept the will of the majority and that majority will in this instance is that the status quo be accepted. I agree that the status quo can hardly be seen as an acceptable argument. But as for "the Kosovo issue" (and many other issues), I think that the point is not real acceptance of certain circumstances of the status quo but in acceptance of it as "an unchangeable situation" (which should also include the case of the change of such a situation being too costly). Unfortunately, none of us (at least not you or I) will decide at which moment in history time should be brought to a halt and the status quo frozen as it is.

It is clear that the "basic starting point" would be the moment before this war (i.e. the bombing) began, and I think it is also clear that a return to that particular status quo would not be possible. From the point of view of the refugees, for example (and their numbers are much higher than one side admits but much lower than the other side claims) everything could come down to a declaration of accepting that all should return together while, on the other hand, it is realistic to expect that, once expelled, only some of these people will return and that the repatriation will be a long process. The point is that something which cannot be changed (or whose change would be too costly) simply must be accepted, but the causes for that situation and the people responsible must not be forgotten nor their responsibility written off.

As confirmation that everything around here is topsy-turvy, the following general views of what is regarded as public opinion can serve as examples: (1) At the beginning of the war - we will not give Kosovo up (non-acceptance of the situation), and we will take on the whole world (lack of comprehension of inability); (2), a couple of weeks later - after all the destruction, Nato's demands cannot be accepted (substitution of cause and effect, or a totally sick example of the simultaneous awareness that something cannot be changed and refusal to accept that awareness (Mira Markovic: "They may beat us, but they cannot convince us."

The Issue of Guilt

Is the Serbian side ready to accept collective responsibility? This question has been clearly formulated and awaits an answer. What, they ask, were I - and the people with whose opinions on certain political issues I agree, the people who were and are openly against the current Serbian regime and against the implementation of the officially proclaimed Serb national interests - doing while Vukovar and Sarajevo were being bombed? And what have we done for the Albanians in Kosovo? And then I ask myself: and what should we have done? What have the Albanians from Kosovo done for us? And what have we each been doing to harm the other.

They ask if we accept the guilt, not personally but collectively, as a people. In this way they force us too, just like these here, to be a people, to feel like a people, to act as members of the people and in the name of the people. Very well, let me become the nation, for the sake of the argument, although a neighbour long ago denied me that right, saying that there is no way I can be a Serb. And he even apologised, politely, for having had to tell me that. And because he had inadvertently offended me. My neighbour had obviously thought - until recently, when they took his son away to the army - that it was a great fortune and honour to be a Serb. But let me not lose myself with this story about my neighbour.

So how could "we", Serbs, be guilty? In order for someone to be guilty they must have *previously* done something for which he should be blamed. (This question thus obviously lies outside the logic of *the status quo*). He must have done it by his own free will, which means that it had been possible for him not to have done it. In other words, guilt includes the possibility of free choice.

Now did "we", Serbs, in the last ten, or fifty, years, have a choice of what we would be, where we would be, with whom we would be and who would represent us? If I say we did not have a choice, am I shifting all the responsibility to the previous, as well as the current, Serb regime and thus actually attributing to "us" Serbs the classical romantic role of "unprotected innocent"? And if I say we did, then does what is happening now come as something like a deserved punishment, the fulfilment of cosmic justice? Or is it that we have perhaps made the right choices and acted only correctly in accordance with that choice, but that those who judge our choice lack any elementary feeling or sense of justice?

Drinka Gojković:

I think that one has to have a clearer, sharper stance on Kosovo. Or at least a sharper focus on the problem. Dejan, we are as guilty as sin there, that is beyond debate. This - from our point of view - must always be kept in mind. Never mind history now, and who did what to whom and when. During the Balkan Wars, Trotsky wrote that Serbs were mowing down Albanians like grain and the Serb nation was watching in silence - we don't know anything about that, at least I didn't know about it until recently. This is something I simply MUST know now. Serb students were carrying placards saying "Don't give them pens" a year and a half ago. The Serb police and army were burning villages there before Nato, that is the reality. That is not the ONLY reality, but it doesn't make it any less significant. We have to have a twofold perspective, we have to learn to see the misfortune of others and that it is a misfortune you don't have to emphasise separately. The fact that the Serbs, too, are now suffering is not an excuse.

Guilt - that's a tough topic. It shouldn't be asked just as: is there collective guilt? There is not, of course, but what of it? The Serb army has done its share of killing around the place after all, and we know nothing about it.

Nenad Dimitrijević:

Let me repeat, this thing is devilishly complex. I have written about it several times and every time I have been sure that the problem was not whether "we" were guilty or not. We are, and here I completely agree with Drinka Gojkovic again. But this "we" is not a collective definition. This is one aspect of the problem and the other is that nobody but us could open a discourse on guilt for all these wars and this bloodshed in the past decade. I want to say that if somebody from outside says "Serbs are

guilty", it is morally unacceptable, simply because it strips us of all individual subjectivity. But, on the other hand, each and every one of us must see his own "guilt", if only because people have been killed in our name. Strictly speaking, this is not about guilt but about the readiness and necessity to accept the responsibility for what we, who as individuals were always against hate and killing, are certainly not guilty of. This brings us back to the previous question which is whether it is possible to step forward into the future without "coming to terms with the sinister past". The answer is probably that it is not.

Aleksandra Pavlović:

Are the Americans (the British, the French, the Germans) guilty for the Nato bombings (or for that matter for the "collateral damage")? They are and they are not. They are not since it is very clear that US policy is not created by an airhead from Oklahoma. They are guilty because they have allowed CNN to mould their thinking. "Our collective guilt" is no greater or less than theirs. Then again, I have a guilty conscience. I openly admit that this is all the greater because I have not done more in the past ten years to change this regime ("criminal", "aggressor"). Maybe it's because I have never felt that someone has been killing "in my name" (you may recall that they "ousted" us as far back as 1990). So my guilty conscience is confined to my omission, my own choice not to do something. (Not that I watched the demonstrations in Belgrade on television and ate my popcorn, but certainly I could sometimes have done more than I did). Therefore guilt can exist for something not done but (I agree) free will must exist and consequently the possibility of free choice must also exist. It could be argued that all of this has nothing to do with Kosovo or with the related issue of guilt. I think it has. I believe (perhaps because I am naive) that if we had managed to change things around here everything would have been different. However assumptions a la "if only..." come too late. Therefore the issue of guilt (responsibility) remains. Individual responsibility of course. However, if I believe (as I do) that everyone could have done more, but did not (in order not to jeopardise their own comfort or to preserve their own individuality), or were too stupid to know what needed to be done (which is not an extenuating circumstance), then all of us are guilty as individuals. I don't even mention those who believed all along that the policy of The One And Only was correct and who sincerely, and moronically, supported him. So finally I arrive at collective guilt, but only as the sum of individual guilt and, even more importantly, dif-

ferent individual guilt. Perhaps it is more correct to ask about "the guilt of the collective" rather than collective guilt.

The Issue of Discourse

It is quite certain that Serb responsibility cannot be discussed in the rigid categories of absolute guilt and absolute innocence, but do "we" speak about it in any categories at all? And really, what would be the adequate framework for initiating a discussion on the issue of collective guilt? And are there frameworks in which this issue would lose its importance? Because a discourse within which collective guilt grows in significance is perhaps not appropriate in this situation. It should be a discourse which would serve as an explanation for events which happened fifty years ago and more. It is interesting, however, that with this discourse, all sides are attempting to justify exactly what they are doing today. Disregard the fact that this could be a good indication of how much the experience of World War II is still alive, not only on the territory of the former Yugoslavia, but throughout the whole Western world. This is another issue: that experience is a good foundation for understanding present events. What does it mean when Albanians accuse Serbs of fascism while at the same time "official Serbia" calls the president of the United States of America, in pejorative terms of course, a Hitler, and while that president's officials demand that Serbs admit their guilt as the Germans did after World War II. (And are we to expect, according to this scenario, that after the Nato intervention Yugoslavia will be levelled to the ground as Germany was after the Allies conquered it and that the Yugoslav president will take his own life in one of Belgrade's underground shelters?)

If we are to draw conclusions based on the dominant discourse on all three sides, it seems that nothing has changed significantly in the past fifty years. (And perhaps not just during the past fifty years but for a whole two centuries past. it seems as though the discourse in these two hundred years has not offered the citizens of Western civilisation any pattern for the formation of identity other than a nation-

al one.) Only the technology, particularly the military technology, has advanced. Thus we even have "smart" ammunition. And if the ammunition is smart then maybe we don't need any kind of discourse any more. Or maybe, as some contemporary thinkers constantly reiterate, validity, suitability and applicability of discourse have always lain in the "smartness" of the ammunition, or arms, of force. If we take this perspective, then one Belgrade graffiti write, an insightful Croatian theorist and the "only" brilliant journalist are right when they claim there is no substantial difference between the Yugoslav and American presidents, because both believe in the "smart" argument of pure force. And this is why the same discourse suits both sides (and, to judge by the behaviour of the Kosovo Liberation Army and the statements of their representatives, there is not much difference on the third side either).

Can we not propose, open up, imagine, employ some other discourse, some discourse different from this?

Aleksandra Pavlović:

Parallels with World War II (ideology and characters) are really interesting. Leaving investment programs out of this, since both here (unofficially) and in the West they are being compared to the Marshal Plan anything else seems to be mere insults rather than a correct discourse. It's clear that we're not dealing with a war for the defence of the country or with intervention to prevent humanitarian catastrophe, so comparisons with any kind of ideology simply cannot be regarded as serious. The very fact that someone feels the need to insult someone else is interesting. Insults, as such, include the fact that the insulter knows that he is not speaking the truth. Why would a fascist feel offended if someone calls him a fascist? (When I refused to vote at "the most democratic elections" they tried to insult me by claiming that I was a member of the UJDI). At a political level, during a state of war, the exchange of insults seems absolutely senseless to me. What purpose does it serve? In any case it would be interesting (if anything interesting is to be found there at all) to see all those fascists, nazis, drug addicts (!), Hitlers and others, those

of them who are able, kissing each other and passing into eternity in a sort of beginning of a wonderful friendship.

◀10▶

◀R.E.»▶

BESTIJALNOST I HUMANOST

(Rat na granici između prava i morala)

Jirgen HABERMAS

Sa nemačkog prevela Jelena Kaspers

Prvim borbenim zadatkom oružanih snaga SR Nemačke okončan je dug period uzdržanosti, svojstvene civilnim tekovinama nemačkog posleratnog <NP>mentaliteta.</NP> Sada je rat. Naravno, Alijansa tvrdi da njeni "napadi iz vazduha" nisu tradicionalni rat. "Hirurška preciznost" vazdušnih napada i programski obzir prema civilima zaista igraju veliku ulogu u legitimisanju čitavog ovog poduhvata. Time je napušten koncept totalnog rata, koji je odredio fisionomiju ovog stoleća. Ali čak i mi koji učestvujemo samo sa strane, kojima televizija sukob na Kosovu servira iz večeri u veče, znamo da stanovništvo Jugoslavije, štućureno za vreme vazdušnih napada, ne doživljava ništa drugo do upravo rat.

Srećom, u nemačkoj javnosti nema nikakvih neodredenosti. Ne-ma ni čežnje za ostvarenjem sudsbine, ni pompezne intelektualne buke u znak podrške dobrom vojniku. Za vreme rata u Zalivu, retorika svesna ozbiljnosti situacije i instrumentalizovanje državnog patosa, časti, tragike i muževne zrelosti, sudarili su se sa prilično glasnim mirovnim pokretom. Ni od jednog ni od drugog nije ostalo mnogo. Tu i tamo nešto pakosti zbog utihlog pacifizma ili pridike "o moralnom posrtanju". Ali čak ni taj stav ne postiže željeno dejstvo, jer i pristalice i protivnici ovog rata koriste jedan prozorno jasan normativni jezik.

Protivnici rata iz redova pacifista pozivaju se na moralnu razliku između angažovanja i neangažovanja i skreću pažnju na patnje civilnih žrtava, sa kojima svaka primena vojne sile, ma koliko precizna ona bila, "mora da se pomiri". No njihov apel sada nije upućen mirnoj savesti tvrdokornih realista koji drže do državnog rezona. On je usmeren protiv zvaničnog pacifizma crveno-zelene vlade. Rame uz rame sa starim demokratijama, na koje je racionalistička tradicija mnogo jače uticala, ministri Fišer i Šarping poziva-ju se na ideju regulisanja prirodnog stanja među državama prema

normama ljudskih prava. Time postaje aktuelna transformacija međunarodnog prava u pravo građana sveta.

Legalistički pacifizam želi ne samo da preteće ratno stanje među suverenim državama ogradi normama međunarodnog prava, nego i da ga ukine tako što će uspostaviti kosmopolitski poredak koji će u potpunosti počivati na pravnim normama. Ova je tradicija postojala i kod nas od Kanta do Kelzena. Ali nju tek sada jedna nemačka vlada zaista i shvata ozbiljno. Neposredno članstvo u udruženju građana sveta štitalo bi građanina odredene države i od obesti njegove sopstvene vlade. Najvažnija posledica prava koje bi prevazilazio suverenitet država jeste, kao što već nagoveštava Pi-nočev slučaj, lična odgovornost funkcionera za njihove zločine, počinjene u državne i ratne svrhe.

U SR Nemačkoj javnom raspravom dominiraju zakleti pacifisti s jedne strane i legalistički pacifisti s druge. Čak se i "realisti" zaogrču plaštjom normativne retorike. Pozicije *pro* i *contra* odredene su protivrečnim motivima. Oni koji razmišljaju u kategorijama politike moći i gaje načelno nepoverenje prema mogućnosti da se suverena državna sila ukroti normativnim putem, odjednom idu ruku pod ruku sa pacifistima, dok "atlantičari", iz puke odanosti savezu, potiskuju podozrenje prema vladinom entuzijastičnom zalaganju za ljudska prava – podozrenje prema ljudima koji su donedavno izlazili na ulice da protestuju protiv stacioniranja raketa "peršng II". Dreger i Bar stoje uz Strebelea, Šjble i Rie uz Eplera. Ukratko, levica na vlasti i prioritet koji se daje normativnim argumentima objašnjavaju ne samo čudnovato postrojavanje za boj, nego i umirujuću činjenicu da se javne diskusije i raspoloženje u Nemačkoj ne razlikuju od onih u drugim zapadnoevropskim zemljama. Nikakav poseban nemački put, nikakva posebna svest. Pre bi se moglo reći da se javljaju pukotine između kontinentalnih Evropljana i Anglo-

<NP>: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R.E.**.

<http://www.freeb92.net/casopis_rec/>. Na mrežu je postavljen 4. juna 1999.

saksonaca, odnosno između onih koji na svoja savetovanja pozivaju generalnog sekretara UN i teže sporazumu sa Rusijom, i onih koji pre svega veruju sopstvenom oružju.

Naravno da SAD i članice Evropske unije, koje snose političku odgovornost, imaju zajedničku poziciju. Nakon neuspeha pregovora u Rambujeu one protiv Jugoslavije sprovode kaznenu vojnu akciju kojom su i pretili, a čiji je proklamovani cilj uvođenje liberalnih uredbi za autonomiju Kosova unutar Srbije. Prema klasičnom međunarodnom pravu to bi se moglo smatrati mešanjem u unutrašnje stvari jedne suverene države, odnosno oglušavanjem o zabranu intervenisanja. Sa stanovišta politike ljudskih prava ovu intervenciju treba razumeti kao oružanu misiju, koju je, međutim, međunarodna zajednica (čak i bez saglasnosti UN) autorizovala kao mirovornu. Zapadna interpretacija sugeriše da bi rat na Kosovu mogao da znači skok na putu od klasičnog međunarodnog prava ka kosmopolitskom pravu društva gradana sveta.

Ovakav razvoj otpočeo je osnivanjem UN-a, da bi ga, nakon stagnacije u vreme sukoba između Istoka i Zapada, ubrzali rat u Zalivu i druge intervencije. Humanitarne intervencije su se od 1945. organizovale samo u ime Ujedinjenih nacija i uz formalnu saglasnost vlade pogodene države (ukoliko je državna vlast uopšte funkcionalisala). Za vreme rata u Zalivu, Savet bezbednosti se uspostavljanjem zona zabrane letova nad iračkim vazdušnim prostorom i "zaštitnih zona" za kurdske izbeglice u severnom Iraku, istina, faktički već umešao u "unutrašnje stvari" jedne suverene države. To se, međutim, nije eksplicitno obrazlagalo potrebom da se progona manjina zaštići od njene sopstvene vlasti. U Rezoluciji 688 iz aprila 1991. Ujedinjene nacije su se pozvalе na pravo intervenisanja, koje mogu da koriste u slučajevima "ugrožavanja međunarodne sigurnosti". Danas stvari stoje drugačije. Severno-atlantski vojni savez dejstvuje bez mandata Saveta bezbednosti, ali svoju intervenciju opravdava kao pomoć jednoj progonjenoj etničkoj (i religioznoj) manjini.

Nekoliko meseci pred početak vazdušnih napada, oko 300.000 ljudi na Kosovu bilo je ugroženo terorom, proterivanjem i pretnjama smrću. Potresne slike kolona ljudi na zaprežnim kolima na putu za Makedoniju, Crnu Goru i Albaniju sada dokazuju da je etničko čišćenje bilo dugo i bržljivo planirano. To što se izbeglice namerno zadržavaju kao taoci dodatno pogoršava stvar. Iako Miloševiću vazdušni napadi NATO-a koriste da do kraja sproveđe svoju bednu politiku, žalosne scene iz izbegličkih logora ne mogu obrnuti kauzalnu vezu. U krajnjoj liniji, cilj pregovora i jeste bio da se zaustavi jedan ubilački etnonacionalizam. Kontroverzno je pitanje da li se načela Konvencije o genocidu iz 1948. mogu pri-

meniti na ovo što se sada, pod plaštom vazdušnih napada, događa na tlu. Ali relevantno je ono što je iz temeljnih opredeljenja Tribunala za ratne zločine u Ninbergu i Tokiju ušlo u međunarodno pravo kao "zločin protiv čovečnosti": Savet bezbednosti odne davno i tome pristupa kao "pretnji miru", što pod određenim uslovima opravdava prinudne mere. Ali, bez mandata Saveta bezbednosti, snage koje bi intervenisale u ovom slučaju ovlašćenje za pružanje pomoći mogu da izvedu jedino iz načela međunarodnog prava koja su obavezujuća za sve.

Bilo kako bilo, zahtevi Kosovara za ravnopravnu koegzistenciju i zgražavanje nad nepravdom brutalnog proterivanja obezbedili su vojnoj intervenciji široku, mada i diferenciranu podršku Zapada. Spoljnopolitički predstavnik Demohričanske unije (CDU) Karl Lamers jasno je izrazio protivrečnost koja od samog početka prati ovu podršku: "Naš savest, dakle, može biti mirna. To nam kaže razum, ali naše srce to ne može sasvim da prihvati. Nesigurni smo i uznemireni..."

Za uznemirenost postoji više razloga. Poslednjih nedelja sve su jače sumnje u mudrost pregovaračke strategije koja ne dopušta nikakvu drugu mogućnost osim oružanog napada. Sumnje se odnose na svrshishodnost vojnih napada. Dok podrška Jugoslovena prkosno-krutom Miloševićevom kursu jača i zadire duboko u redove opozicije, preteće nuspojave rata množe se na sve strane. Susedne države Makedonija i Albanija, kao i republika Crna Gora, iz različitih razloga dospevaju u vir destabilizacije; u Rusiji, zemlji sa razvijenim atomskim naoružanjem, široki krugovi se solidarišu sa "bratskim narodom", što predstavlja dodatni pritisak na vladu. Pre svega rastu sumnje u primerenost vojnih sredstava. Iza svake "kolateralne štete", iza voza koji se, pogoden bez namere, ruš zajedno sa mostom na Dunavu, iza svakog traktora sa izbeglicama, svakog srpskog naselja, svakog civilnog cilja na koji nenamereno pada raketa ne izbjiga kontingenčnost rata, nego patnja koja pada na teret "naše" intervencije.

Dileme o primerenosti teško je razrešiti. Nije li NATO trebalo da najavi razaranje državne televizije pola sata ranije? I namerna razaranja (fabrika duvana i rafinerija u plamenu, razorene zgrade, ulice i mostovi, ruinirana privredna infrastruktura zemlje – sve što je ionako već bilo pogodeno sankcijama UN-a) uvećavaju nemir. Svako dete koje umre u bekstvu potresa nas do srži. Jer, uprkos očiglednim kauzalnim vezama, konci odgovornosti sve su zapanjeniji. U bedi proterivanja stvara se teško razmrsivo klupko koje čine posledice bezobzirne politike jednog državnog teroriste i nusposledice vojnih napada, koji opet tom istom državnom teroristi služe kao izgovor, umesto da mu obore krvavi presto.

I na kraju, tu je i sumnja u politički cilj, koji je u međuvremenu postao nejasan. Svakako, pet zahteva upućenih Miloševiću podleže istim besprekornim principima po kojima je konstruisan i Dejtonski sporazum za liberalno uredenu multietničku Bosnu. Albanci sa Kosova ne bi imali pravo na otcepljenje ukoliko bi se ispunio njihov zahtev za autonomijom unutar Srbije. Velikoalbanski nacionalizam, koji bi takvim otcepljenjem narastao, nije nimalo bolji od velikosrpskog, koji ova intervencija treba da suzbije. Zbog rana nanetih etničkim čišćenjem, potreba da se revidira opravdanost ravноправne koegzistencije narodâ kao cilja postaje svakim danom sve akutnija. Ali, tek bi potdela Kosova predstavljala upravo onu secesiju koju niko ne želi. Osim toga, uspostavljanje protektorata zahtevalo bi promenu strategije

– rat na kopnu i prisustvo mirotvornih vojnih snaga u trajanju od više desetina godina. Ako bi došlo do ovih neplaniranih posledica, pitanje legitimnosti ovog poduhvata retrospektivno bi se moralo postaviti sasvim drugačije.

U izjavama naše vlade primetan je izvestan oštar ton i preobilje problematičnih istorijskih paralela – kao kao da Fišer i Šarping svojom ubojitom retorikom moraju da nadglase jedan drugačiji glas u sebi. Je li to strah da bi politički neuspeh vojnog angažovanja mogao da baci sasvim drugačije svetlo na intervenciju ili da čak za više decenija unazadi projekt potpunog pravnog normiranja međudržavnih odnosa? Zar u tom slučaju od "policiskog angažovanja" NATO-a uime međunarodne zajednice ne bi ostao tek ordinarni rat, čak prijavni rat, koji je Balkan samo gurnuo u jošgore katastrofe? I zar to ne bi bila voda na vodenicu jednog Karla Šnita, koji je odavno izjavio: "Ko kaže čovečnost, taj hoće da prevari"? On je svoj anti-humanizam izrazio čuvenom formulom: "Humanost, bestijalnost." Sumnja koja nas nagriza kada se zapitamo da li je na kraju i

sam legitimistički pacifizam pogrešan projekt najdublji je izvor nemira.

Protivrečnosti realne politike...

Rat na Kosovu dotiče jedno načelno pitanje, sporno i u političkim naukama i u filozofiji. Demokratska ustavna država postigla je visoke civilizacijske rezultate u pravnom suzbijanju političke sile na osnovu suvereniteta subjekata priznatih međunarodnim pravom, dok se ovakva nezavisnost nacionalne države suspenduje u "kosmopolitskom" stanju. Dolazi li tako do sudara univerzalnosti prosvetiteljstva i samovolje političke sile, koja neminovno ima poriv za kollektivnim samopotvrđivanjem jednog partikularnog kolektivnog bića? To je žaoka realnosti u mesu politike ljudskih prava.

Naravno da i realistička škola mišljenja uzima u obzir strukturne promene onog sistema nezavisnih država koji je stvoren Vestfalskim mirom 1648 – isprepletenost jednog sve kompleksnijeg svetskog društva, dimenzije problema koje države mogu da reše samo kooperativnim putem, rastući autoritet i zgušnjavanje nadnacionalnih institucija, režima i postupaka, i to ne samo na polju kolektivne sigurnosti, ekonomizaciju spoljne politike, brisanje klasične granice između unutrašnje i spoljne politike. Ali pesimistična slika čoveka i jedan čudnovato mutan pojam "političkog" predstavljaju pozadini doktrine koja bi gotovo bez ograda htela da se drži međunarodno-pravnog principa neintervenisanja. Na međunarodnom lovištu, nezavisne nacionalne države trebalo bi da se kreću po mogućству neometano, poslujući sopstvene interese i po svom nahodjenju, zato što su sigurnost i opstanak kolektiva, sa stanovišta onih koji mu pripadaju, vrednosti o kojima se ne može pregovarati, i zato sto, iz perspektive posmatrača, imperativi svršishodnog samopotvrđivanja

još uvek najbolje mogu da urede odnose između kolektivnih aktera.

Ako se stvari tako posmatraju, intervencijska politika ljudskih prava čini jednu kategoriju grešku. Ona potcenjuje i diskriminiše tu u izvesnoj meri "prirodnu" tendenciju ka samopotvrđivanju. Ona hoće da nakalemi normativna merila na potencijal sile, koji se opire normiranju. Karl Šmit je ovu argumentaciju dodatno podošrio svojim neobično stilizovanim "određenjem suši ne političkog. Pokušavajući da "moralizuje" jedan po svojoj sušini neutralan državni rezon, upravo politika ljudskih prava, smatra on, čini da se čak i prirodna borba nacija izrodi u zlosretnu "borbu protiv zla".

Ovome se mogu uputiti ozbiljni prigovori. Ne treba zaključiti da se u postnacionalnoj konstelaciji zdravim i jakim nacionalnim državama stavljuju brnjice pravila međunarodne zajednice. Mnogo pre bi se moglo reći da erozija državnog autoriteta, građanski ratovi i etnički sukobi u državama koje se raspadaju ili ih na okupu drži samo autoritarna vlast, izazivaju intervencije – ne samo u Somaliji i Ruandi, nego i u Bosni i ovih dana na Kosovu. Ni ideološko-kritička sumnja ne može se potvrditi. Slučaj kojim se bavimo pokazuje da univerzalistička opravданja nikako ne mogu uvek da prikriju partikularnost interesa koji se ne priznaju zvanično. Hermeneutikom sumnje teško da je moguće osuditi napad na Jugoslaviju. Političarima, kojima globalna ekonomija ostavlja malo manevarskog prostora na unutrašnjepolitičkom planu, razmetanje na spoljnopoličkom možda i pruža nekakvu šansu. Ali ni motiv osiguravanja i šrenja sfera uticaja, pripisani Sjedinjenim Američkim Državama, niti motiv osiguravanja uloge, pripisani NATO-u, pa čak ni motiv preventivne odbrane od talasa useljenika, pripisani "tvrdavi Evropi", ne objašnjavaju odluku da se posegne za tako drastičnom, riskantnom i skupom

intervencijom.

Protiv "realizma", međutim, govori pre svega činjenica da su subjekti međunarodnog prava, krvavim tragovima koje su ostavili u katastrofalnoj istoriji XX veka, obesmislili bezzlenost klasičnog međunarodnog prava. Osnivanje UN-a, Povelja o ljudskim pravima i pretinja kaznom za napadačke ratove i zločine protiv čovečnosti – čime je princip neintervenisanja makar i nevoljno ograničen – bili su nužni i pravilni odgovori na moralno značajna iskustva ovog stoleća, na totalitarno razbuktavanje politike i na Holokaust.

Ikonačno, prigovor moraliziranju politike počiva na pojmovnoj nejasnoći. Jer, poželjno uspostavljanje društva građana sveta značilo bi da se ogrešena o ljudska prava više ne bi ocenjivala i suzbijala sa stanovišta morala, nego kao kriminalne radnje u okviru pravnog uredenja jedne države. Dosledno pravno normiranje međunarodnih odnosa nemoguće je bez oprobanih metoda za rešavanje sukobâ. Upravo će institucionalizacija ovih metoda moći da zaštitи pravno regulisan odnos prema povredama ljudskih prava od moralne nediferenciranosti prava i da spreči iznenadan prodor moralne diskriminacije "neprijatelja".

Takvo stanje može se postići i bez monopola sile nekakve svetske države i bez svetske vlade. Ali, neophodan je bar Savet bezbednosti koji dobro funkcioniše, obavezujuće pravosude međunarodnog krivičnog suda, i neophodno je da se Generalna skupština predstavni - ka vladâ dopuni "drugim nivoom", naime, telom koje bi predstavljalo građane sveta. No, pošto se ovakvoj reformi Ujedinjenih nacija ne treba nadati u skorijoj budućnosti, ukazivanje na razliku između pravnog normiranja i moralizovanja ostaje, istina, pravilan, ali dvosekli odgovor. Jer, dok god su ljudska prava na globalnom nivou relativno slabo institucionalizovana, granica između prava i morala može da se izgubi, kao u ovom primeru. Pošto je Savet bezbednosti blokiran, NATO može da se pozove jedino na moralno važenje međunarodnog prava – na norme za čiju efikasnu primenu i sprovođenje ne postoje instance koje je priznala međunarodna zajednica.

Nedovoljna institucionalizovanost kosmopolitskog prava vidi se, na primer, u raskolu između legitimnosti i efikasnosti intervencija koje bi trebalo da obezbede ili stvore mir. UN je Srebrenicu proglašio zaštićenom zonom, ali trupe koje su tamo bile legitimno stacionirane nisu mogle da spreče stravične masakre do kojih je došlo po ulasku Srba. U poređenju s tim, NATO se jugoslovenskoj vlasti efikasno suprotstavlja samo zato što se aktivirao bez legitimacije, a nju mu Savet bezbednosti verovatno ne bi dao.

.... i dilema politike ljudskih prava

Cilj politike ljudskih prava jeste da premosti raskol između ovih oprečnih situacija. Ona je, međutim, s obzirom na nedovoljnu institucionalizovanost kosmopolitskog prava, često osudena na to da samo anticipira buduće kosmopolitsko stanje, čiji dolazak istovremeno želi i da ubrza. Kako je, pod ovim paradoksalnim uslovom, moguće voditi politiku koja bi ljudskim pravima, u nuždi čak i uz pomoć vojne sile, osigurala puno poštovanje? Ovo pitanje se nameće i onda kada je nemoguće svuda intervenisati – ni u korist Kurda, niti u korist Čećena ili Tibetanaca, ali zato makar pred sopstvenim vratima na rastrzanom Balkanu. Između Amerikanaca i Evropljana pokazuju se zanimljiva razlika u razumevanju politike ljudskih prava. SAD globalno sprovođenje ljudskih prava shvataju kao nacionalnu misiju jedne svetske sile koja taj cilj sledi sa stanovišta politike moći. Većina rukovodstava zemalja Evropske unije pod politikom ljudskih prava podrazumeva pre projekt potpunog pravnog normiranja međunarodnih odnosa, što već danas menja parametre politike moći.

SAD su u svetu državâ nad kojima UN ima samo slabu kontrolu preuzele zadatke super-sile koja održava red. Pri tom ljudska prava funkcionišu kao moralni vrednosni orientiri za ocenjivanje političkih ciljeva. Naravno, uvek je bilo izolacionističkih protivstvija, a i SAD kao i druge nacije slede prevashodno sopstvene interese, koji nisu uvek u skladu sa proklamovanim normativnim ciljevima. To je pokazao rat u Vijetnamu, to uvek iznova pokazuje način na koji SAD rešavaju probleme u "sopstvenom dvoristu". Ali, "nova mešavina humanitarne nesebičnosti i imperijalne logike moći", kako kaže Ulrich Bek, ima dugu tradiciju u Sjedinjenim Državama. Na Vilsonove motive da se ude u Prvi, kao i na Ruzveltove da se ude u Drugi svetski rat uticali su i ideali koji su duboko ukorenjeni u tradiciji pragmatizma. Tome mi, nacija pobeđena 1945, dugujemo naše oslobođenje. Gledano iz ove veoma američke, dakle nacionalne perspektive jedne normativno orientisane politike moći, odlučno i beskompromisno nastavljanje borbe protiv Jugoslavije, bez obzira na sve komplikacije, u nuždi čak i uz angažovanje kopnenih trupa, danas mora izgledati verodostojno. Makar je dosledno, i to je nešto. Ali šta će - mo reći ako jednog dana vojni savez u nekom drugom regionu, na primer u Aziji, reši da oružanim putem sprovodi politiku ljudskih prava koja bi počivala na nekom sasvim drugačijem, naime njegovom, tumačenju međunarodnog prava ili Povelje UN?

Stvari stoje drugačije ako se ljudska prava ne shvate samo kao moralni orientir sopstvenog političkog delanja, nego kao prava koja se moraju primenjivati u zakonskom smislu. Ljudska prava, naime, mimo njihovog čisto moralnog sadržaja, imaju strukturne odlike su-

bjektivnih prava, a ona su po svojoj prirodi upućena na pozitivno važenje u okviru imperativnog pravnog poretka. Tek kad u demokratskom pravnom poretku šrom sveta ljudska prava budu naša svoje "sedište" kakvo osnovna prava imaju u našim nacionalnim ustavima, moći ćemo i na globalnom nivou da podemo od toga da je adresate ovih prava moguće shvatiti i kao njihove autore.

Institucije UN-a na putu su da zatvore krug između primene imperativnog prava i demokratskih pravnih postavki. Tamo gde to nije tako – preostaju norme, ma kako moralne po sadržaju, preostaju silom nametnuta ograničenja. Naravno, države koje učeštuju u intervenciji na Kosovu pokušavaju da sprovedu zahteve onih čija ljudska prava gazi njihova sopstvena vlast. Ali Srbi koji igraju na ulicama Beograda nisu, kao što je primetio Slavoj Žižek, "prerušeni Amerikanci koji samo čekaju da budu izbavljeni od klevete nacionalizma". Njima se oružjem nameće političko uređenje koje garantuje ista prava za sve građane. Tako je i sa normativog gledišta, sve dok bar UN ne odluči da primeni vojne mere protiv svog člana Jugoslavije.

ak i devetnaest bez sumnje demokratskih država ostaju, kad same sebi daju ovlaštenje za intervenciju, tek jedna strana u sukobu. One koriste kompetencije tumačenja i odlučivanja koje bi, da već danas sve ide onako kako treba, mogle sebi da dopuste jedino nezavisne institucije; utoliko ove države dejstvuju paternalistički. Za to postoje jaki moralni razlozi. Međutim, onaj ko dejstvuje sa sveču o neizbežnosti privremenog paternalizma, taj takođe zna da njegova sila još ne poseduje kvalitet pravnog imperativa, legitimisane u okviru demokratskog društva građana sveta. Moralne norme koje apeluju na naše bolje uvidanje ne smeju se nametati kao utvrđene pravne norme.

Od politike moći do društva građana sveta

No, iz dileme da se mora delati kao da je već postignuto potpuno institucionalizovano kosmopolitsko stanje, čiji dolazak, međutim, tek treba ubrzati, ne proizlazi da žrtve treba prepustiti njihovim dželatima. Terorističko otuđenje državne sile pretvara klasičan građanski rat u masovni zločin. Kada više nema drugog izbora, demokratski susedi moraju da posegnu za, po međunarodnom pravu, legitimnom pomoći. Ali upravo tada se od nedovršenog kosmopolitskog društva zahteva posebna osetljivost. Institucije i metodi koji već postoje jesu i jedine dostupne kontrolne instance nešavršenih sudova jedne strane koja pretenduje na to da dejstvuje u ime celine.

Jedan od izvora nesporazuma je, na primer, istorijska nepodudarnost političkih mentaliteta koji su se sudili. Istini za volju, između vazdušnog rata NATO-a i kopnenog rata Srba ne postoji, kako tvrdi Encensberger, razlika od 400 godina. Velikosrpski nacionalizam pre me asocira na Ernst-Morica Arnta nego na Grimelshauzena. Ali, politolozi su utvrdili da se pojavila nova razlika između "prvog" i "drugog" sveta. Jedino mirotvorna, dobrostojeća društva OECD-a mogu sebi da priuže uskladivanje svojih nacionalnih interesa sa koliko-toliko kosmopolitskim zahtevima Ujedinjenih nacija.

Nasuprot tome, "drugi svet" (u novom smislu te fraze) preuzeo je naslede politike moći evropskog nacionalizma. Države poput Libije, Iraka ili Srbije na unutrašnjem planu neutrališu svoju nestabilnost autoritarnom vlašću i politikom identiteta, dok na spoljašnjem planu vode ekspanzionističku politiku, veoma su osetljive na sva sporna pitanja i neurotično insistiraju na svom suverenitetu. Ove činjenice otežavaju međusobnu komunikaciju. Danas, one opravdavaju zahteve za pojačanom diplomatskom aktivnošću.

Jedno je to kada SAD, nastavljajući ma kako znamenitu političku

(Tekst je preuzet iz nedeljnika **Die Zeit**, br. 18, 30. april 1999)

tradiciju, preuzmu ulogu hegemonijskog garanta reda u cilju ostvarivanja ljudskih prava, a nešto drugo kad teški prelaz od klasične politike moći ka kosmopolitskom društvu, preko užasnih iskušenja aktuelnog oružanog sukoba, treba da razumemo kao zajednički proces učenja. Šta perspektiva upozorava i na veći oprez. Ovlašćenje koje NATO samom sebi daje nipošto ne sme postati pravilo.

◀108▶

◀R.E.»▶

< B > KOSOVO I KRAJ DR AVNE NACIJE </ B >

Vaclav HAVEL

Sa engleskog preveo Željko Vučen

Postoji mnogo nagovešaja da je slava države-nacije kao kulminacije istorije svake nacionalne zajednice, i njena vrhovna zemaljska vrednost, u stvari jedina u čije ime je dozvoljeno ubiti ili za koju se od ljudi očekivalo da polože život, već preživela svoj vrhunac.

Izgleda da su prosvetiteljski naporovi generacija demokrata, užasno iskustvo dva svetska rata, koje je mnogo doprinelo usvajanju Opšte deklaracije o ljudskim pravima, i evoluciju civilizacije konačno doveli čovečanstvo do saznanja da su ljudska bića mnogo važnija od države.

U ovom novom svetu ljudi su, bez obzira na granice, povezani na milion različitih načina: trgovinom, finansijama, svojinom i informacijama. Takvi odnosi donose sa sobom i široku skalu vrednosti i kulturnih modela koji imaju univerzalan značaj. Šaviš, to je svet u kom pretnja nekim ljudima odmah deluje na svakog čoveka, u kom se iz mnogo razloga, a prvenstveno zbog ogromnog napretka nauke i tehnologije, naš lične sudbine pretapaju u jednu, svet u kom svako od nas, svidalo mu se to ili ne, mora da preuzme odgovornost za sve što se dogada. U takvom svetu, idol državnog suvereniteta mora neizbežno da nestane.

Očigledno je da je slepa ljubav za sopstvenu zemlju, ljubav koja ne ostavlja mesta ni za šta drugo, koja opravičava sve što čini sopstvena država samo zato što to bašona či ni,

ali zato odbija sve što je drugaćije, nužno postala opasan anahronizam, izvor sukoba i, u ekstremnim slučajevima, izvor beskrajne ljudske patnje.

Verujem da će u sledećem veku većina država početi da se menja od skoro kulturnih entiteta, bremenitih emocijom, u mnogo jednostavnije i civilizovanije entitete, u manje moćne, a racionalnije administrativne jedinice, koje će predstavljati jedan od mnogih kompleksnih i slojevitih načina za organizovanje našeg svetskog društva.

Takovom transformacijom, ideja nemešanja – mišljenje da nas se ne tiče ništa što se dešava u nekoj drugoj zemlji, pa ni to da li se u njoj krše ljudska prava – takođe će nesti kroz stražnja vrata istorije.

Medutim, što će se dogoditi sa mnogim funkcijama koje sada vrši država?

Sagledajmo najpre emocionalnu ulogu koju država igra u našem životu. Po mom mišljenju, tu ulogu treba preraspodeliti na mnoge druge oblasti koje čine naš identitet. Pod tim podrazumevam različite nivoje onoga što osećamo kao svoj dom i naš prirodni svet: porodicu, preduzeća u kojima radimo, zajednice u kojima živimo, organizacije kojima pripadamo, regije u kojima živimo, profesiju, crkvu, ali ne samo na nacionalnom nivou, nego i na čitavom našem kontinentu i konačno našoj Zemlji, planeti na kojoj živimo. Sve su to različita okruženja u kojima se stvaraju naš identiteti i u koji-

ma živimo naše živote. A ako naša vreme nom tako hipertrofirana povezanost sa državom oslabi, onda ona mora da oslabi na način koji će koristiti svim drugim nivoima našeg identiteta.

Praktične odgovornosti države, njena zakonska moć, mogu da se prenesu u dva smera, naniže i naviše. Naniže, na nevladine organizacije i strukture građanskog društva, a naviše na regionalne, transnacionalne i svetske organizacije. Ovaj transfer moći već je započet, i u nekim slučajevima je dosta odmakao. U drugim oblastima manje je napredovalo, ali je jasno da je ovaj proces u toku i da mora i dalje da napreduje u oba smera.

Pošto se u modernim demokratskim društvima države obično određuju prema tome koliko poštuju ljudska prava i slobode, prema jednakosti koju uživaju njeni građani i poštovanju građanskog društva, onda će stanje ka čijem ostvarenju čovečanstvo stremi, a radi sopstvenog opstanka ono to i mora, verovatno biti određeno opštim ili sveobuhvatnim poštovanjem ljudskih prava, univerzalnom građanskom jednakosću i vladavinom prava, te svetskim civilnim društvom.

Jedan od najvećih problema pri stvaranju država-nacija bio je njihovo geografsko definisanje i određivanje njihovih granica, naša su uticali mnogi faktori – etnički, kulturni, geografski i vojni.

Formiranje većih regionalnih i transnacionalnih zajednica biće ponekad opterećeno

istim problemima, od kojih će neki biti nasleđeni od država-nacija koje u tom formiraju učestvuju. Ali, moramo učiniti sve što je moguće kako udaljavanje od države-nacije kao dominantnog modela ne bi bilo bolno koliko je to bilo njeno stvaranje.

Navešu jedan primer. Kanada i Češka Republika sada su savezni - ce preko članstva u Severnoatlantskom vojnom savezu, što je posledica značajnog istorijskog procesa, proširenja Saveza na zemlje Srednje i Istočne Evrope. To je prvi ozbiljan i istorijski nepovratan korak ka uklanjanju "gvozdene zavesa" i ponišavanju, delom a ne rečima, poretku ustanovljenog sporazumom iz Jalte.

Irenje NATO-a, kao što znamo, nije išlo lako, a postalo je realnost tek deset godina posle okončanja Hladnog rata i bipolarne podeđenosti sveta. Jedan od mnogih razloga što je taj proces bio težak jeste protivljenje Ruske Federacije, koja se, ljutito i s nerazumevanjem, pita zašto se Zapad širi i približava Rusiji, ne obuhvatajući pri tom nju samu. Nevezano sa svim drugim motivima koje može da ima, stav Rusije odaje nešto interesantno: nesigurnost u to gde počinje a gde završava ono što zovemo ruskim svetom ili Istokom. NATO je ponudio Rusiji ruku u partnerstvu, pošavš od toga da u njemu treba da postoje dva velika i ravnopravna entiteta: evro-atlantski svet i ogromna evro-azijska sila. Ta dva entiteta mogu i moraju da pruže jedan drugom ruku i da sarađuju, jer je to u interesu celog sveta. Međutim, one to mogu samo ako su svesne sopstvenog identiteta, drugim rečima, ako znaju gde koji od njih počinje a gde završava. Rusija je kroz čitavu istoriju imala mali problem sa tim i jasno je da on postoji i u sadašnjosti, kad ključno pitanje više nije gde određena država počinje ili završava, već gde neki kulturni region ili civilizacija počinju i završavaju.

Zaista, postoji hiljadu stvari koje povezuju Rusiju sa evro-atlantskim svetom ili sa Zapadom, ali postoji i hiljadu stvari u kojima se oni razlikuju, baškao što se Latinska Amerika, Afrika, Daleki Istok ili drugi regioni i kontinenti međusobno razlikuju. Činjenica da se ti svetovi ili delovi sveta razlikuju ne znači da je jedan od njih vredniji od drugog. Oni su svi jednaki, samo se isto tako i donekle razlikuju jedan od drugog. Nije sramota biti različit. Rusija smatra da je silno važno da je drugi doživljavaju kao glavnog igrača koji, budući svetska sila, zaslužuje poseban tretman. Istovremeno, ona se oseća nelagodno što je doživljavaju kao odvojen entitet koji se ne može bez daljnog smatrati delom onog drugog. No, sada se čak i Rusija pomirila sa šrenjem Severnoatlantskog saveza, i jednog dana će to i prihvati. Kad se dogodi, nadajmo se da to neće biti samo izraz Engelsovog "priznavanja nužnosti", već i nove i dublje samospoznaje. Baš kao i druge zemlje, i Rusija mora da se redefiniše u novom multikulturalnom i multipolarnom svetu. Ona ne

može i dalje da brka megalomaniju ili samopoštanju sa prirodnim samopouzdanjem, već mora i da zna gde počinje i gde završava. Mora, na primer, da zna i da je Sibir, sa svojim ogromnim prostorom i silnim prirodnim resursima, u potpunosti deo Rusije, ali da to malena Estonija nije i da nikada neće biti, te ako Estonia oseća da pripada svetu koji predstavljaju Severnoatlantski savez ili Evropska unija, onda Rusija to mora da shvati i prizna, a ne da doživjava kao izraz neprijateljstva.

Pokušao sam da pokazujem da će svet XXI veka – ako čovečanstvo uspe da prevaziđe opasnosti koje je samo smislilo – biti svet nikad bližih entiteta koji će sarađivati na pravednijoj osnovi, entiteta velikih, pretežno nadnacionalnih, koji će ponekad obuhvatati i čitave kontinente. Da bi se takav svet stvorio, svaka individua, kulturna oblast i civilizacija moraju biti potpuno svesni sopstvenog identiteta, moraju da znaju što ih razlikuje od drugih i da svoju različitost prihvate ne kao nedostatak, već prosto kao sasvim specifičan doprinos u obilju i raznolikosti svetske zajednice. Naravno, isto moraju da znaju i oni koji, tome nasuprot, teže tome da sopstvenu "različitost" shvate kao osnov za osećanje nadmoći.

Jedna od najvažnijih organizacija u kojoj se sve države i svi veliki nadnacionalni entiteti mogu sresti da bi razgovarali i raspravljali na ravnopravnoj osnovi, organizacija koja donosi nebrojeno mnogo važnih odluka koje se tiču celog sveta, jesu Ujedinjene nacije. Ako žele da izvrše zadatke koje će sledeći vek staviti pred njih, smatram da UN moraju da se podvrgnu značajnim reformama. Savet bezbednosti, najvažnije telo u UN, ne može i dalje da zadrži položaj ustanovljen kada su UN stvorene, već mora realnije da odražava savremeni multipolarni svet. Moramo razmotriti da li je u redu da, makar hipotetički, u Savetu bezbednosti jedna zemlja može da nadglaša ostatak sveta. Moramo ponovo razmotriti koja od velikih, snažnih i mnogoljudnih zemalja treba da ima svog stalnog predstavnika u Savetu, moramo smisliti način rotacije nestalnih članica, kao i mnoge druge stvari.

Moramo da smanjujemo birokratiju, a da uvećamo efikasnost ogromne strukture UN-a. Treba da mislimo o načinima za postizanje istinske fleksibilnosti u donošenju odluka, pre svega u Generalnoj Skupštini. Kao najvažnije, moramo postići da svi građani sveta vide UN kao svoju organizaciju, organizaciju koja im zaista pripada, a ne kao elitni klub vladā. Na kraju, ono što ova organizacija čini za stanovnike naš planetе važnije je od onoga što čini za pojedine zemlje, odnosno države. Iz tog razloga verovatno treba reformisati i načine finansiranja UN, kao i način donošenja i sprovodenja donetih odluka. To se ne može postići ukidanjem moći država-članica i ustanovljavanjem nekakve svetske super-dr-

žave. To znači da o određenim pitanjima ne treba zauvek da bri- nu isključivo pojedine zemlje ili njihove vlade. U interesu čove- čanstva, njegove slobode, prava i samog života, treba stvoriti vi- še kanala kroz koje će se odluke predstavnika u UN vraćati ka građanima i kroz koje će građani moći da saopšte svoju volju tim predstavnicima. Tako bi se stvorile veća ravnoteća i šra uzajam- na odgovornost.

Nadam se da je svima jasno da nisam protiv institucije države kao takve. U svakom slučaju, bilo bi nekako absurdno da se pred- sednik jedne države zauzima za ukidanje države pred predstav- ničkim telima neke druge.

Govorim o nečemu drugom, o činjenici da postoji nešto što pred- stavlja višu vrednost nego što je to država. Ta vrednost je čoveč- nost. Kao što je poznato, država postoji da bi služila ljudima, a ne obrnuto. Ako neko služi svojoj državi, onda se od njega očekuje da joj služi samo do stepena koji bi državi omogućio da i sama dobro služi svim svojim građanima. Ljudska prava su snažnija od prava države. Ljudske slobode predstavljaju veću vrednost nego što je to državni suverenitet. Međunarodno pravo koje štiti jedin- ku mora imati viš rang od međunarodnog prava koje štiti državu.

Ako se naše sudbine sada spajaju u jednu jedinu sudbinu, ako svako od nas snosi odgovornost za budućnost svih, tada niko, čak ni neka zemlja, ne može da ograničava ničije pravo da tu od- govornost koristi na pravi način. Pojedinačne države moraju po- stepleno da napuste jednu kategoriju spoljne politike koja je, do sada, po njima obično bila presudna: kategoriju "nacionalnog interesa". "Nacionalni interes" nas, po svemu sudeći, više podvaja nego što nas spaja. Naravno, svaka država ima svoje sopstvene, posebne interese i nikako nije nužno da se napuste oni interesi koji su legitimni. Ali moramo da shvatimo da iza tih interesa po- stoji još nešto: načela koja prihvatom. Načela nas, u svakom slu- čaju, čeče povezuju nego što nas dele. Putem njih mi merimo le- gitimnost ili nelegitimnost naših interesa. Mislim da nije isprav- no kada jedna zemlja objavi da je u interesu "države" da uzdiže jedno posebno načelo. Načela treba poštovati i podržavati po se- bi i za sebe, takoreći u principu. Samo tada se iz njih mogu izvo- diti naš interesi.

Na primer, ne mogu da kažem da je interes Češke Republike da svuda u svetu vlada pravedan mir. Naprotiv, načelo vladavine pravednog mira u svetu mora biti na prvom mestu, a interesi Če- ške Republike moraju da budu uskladeni sa njim.

Savez kome pripada Kanada, a sada i Češka Republika, vodi bit- ku protiv genocidnog režima Slobodana Miloševića. Ta bitka nije ni laka ni popularna, a mi možemo da se ne slažemo po pitanju

njene strategije i taktike. Međutim, postoji nešto što нико razu - man ne može da porekne: ovo je verovatno prvi rat koji se nije vodio u ime "nacionalnog interesa", već pre u ime načelâ i vred- nosti. Ako se i za jedan rat može reći da je etičan, ili da je pove- den iz moralnih razloga, onda je to ovaj rat. Na Kosovu nema naftonosnih polja za kojima vlada opšta pohlepa, nijedna država iz Saveza nema nikakve teritorijalne zahteve na Kosovu, Miloš- ević ne ugrožava teritorijalni integritet nijedne od članica Saveza. A Savez je ipak u ratu. To je rat zbog brige o sudbini drugih. To je borba koja se vodi zato što nijedan čestit čovek ne može da stoji po strani i gleda sistematsko ubijanje drugih ljudi koje sprovodi država. Ne može to da toleriše. Ne može da ne pruži pomoć ako je u njegovoj moći da to učini.

Ovaj rat postavlja ljudska prava iznad prava države. Saveznu Re- publiku Jugoslaviju NATO je napao bez direktnog mandata UN. To nije bio neodgovoran čin agresije, niti on predstavlja kršenje međunarodnog prava. Naprotiv, napad je izvršen iz poštovanja tog prava, prava hijerarhijski višeg od međunarodnog prava koje štiti suverenitet država. Savez dela poštujući ljudska prava, baš kao što savest i međunarodni zakonski akti nalažu.

To je vrlo važan presedan za budućnost. On jasno poručuje da prosto nije dozvoljeno ubijati ljudi, isterivati ih iz kuća, mučiti ih i otimati njihovu imovinu. On pokazuje da su ljudska prava ne- deljiva i da je nepravda, ako je nanesena jednom čoveku, nane- nesa i svim ljudima.

esto sam se pitao zašto ljudi uopšte imaju nekakva prava, i uvek dolazim do zaključka da ljudska prava, slobode i ljudsko dosto- janstvo imaju svoje duboke korene izvan realnog sveta. Te vred- nosti su tako snažne zato što ih pod određenim okolnostima lju- di prihvataju bez prinude i zato što su spremni da za njih umru, i one imaju smisla jedino sa stanovišta beskonačnog i večnog. Duboko sam uveren da ono što smo učinili, bilo to u saglasnosti sa našom savešću, glasnokom večnosti, ili ne, može biti ocenjeno jedino prema merilima koja se nalaze s one strane vidljivog sve- ta koji nas okružuje. Da to ne osećamo, da podsvesno ne polazi- mo od toga, postoje stvari koje nikad ne bismo mogli da uradi- mo.

Dozvolite mi da zaključim razmatranje o državi i njenoj mogućoj ulozi u budućnosti tvrdnjom da su, za razliku od države, koja je čovekovo delo, ljudska bića božje delo.

(Obraćanje predsednika Češke Republike

*Vaclava Havela kanadskom parlamentu,
29. aprila 1999. godine; naslov originala:
Vaclav Havel, "Kosovo and the End
of the Nation-State".)*

◀113▶

◀R.E.»▶

ZA TO SMO NA KOSOVU?

Suzan SONTAG

Sa engleskog preveo Đorde Tomić

Pitanje je složeno, ali ne preterano složeno. Postoji i nešto što se zove pravedni rat.

Pre nekoliko dana javila mi se prijateljica od kuće, iz Njujorka, ovde u Bari — gde ću provesti nekoliko meseci — da bi se rasipala kako sam. Usput me je pitala da li čujem bombe. Objasnila sam joj da iz centra Barija ne mogu čuti bombe koje padaju na Beograd i Novi Sad i Prištinu, pa čak ni avione koji uzleću iz obližnje NATO baze Djoja del Kole. Mada je lako podsmevati se predstavi o Evropi koju gaji moja geografijom neopterećena američka prijateljica, koja evropske zemlje zamišlja kao tek nešto veće od pošanskih maraka, čini se da se njena Sićušna Evropa sasvim lepo slaže sa rasprostranjenom predstavom o Bespomoćnoj Evropi koju na zlo podbada Velika Zločesta Amerika.

Možda i preterujem. Pišem ovo iz Italije — najslabije karike u NATO lancu. Italija (za razliku od Francuske i Nemačke) nije zatvorila am-basadu u Beogradu. Milošević se sreo sa italijanskim komunističkim liderom, Armandom Košutom. Uvaženi gradonačelnik Venecije poslao je svog izaslanika u Beograd sa pismima za Miloševića i vodu etničkih Albanaca, sa kojim se bio prethodno sreo, Ibrahima Rugovu, predlažući Veneciju kao mesto pregovora. (Pisma je primio, hvala na pitanju, pravoslavni primat nakon uskršnje službe.) Ali, nije li sa-svim razumljivo što Italija podleže panici: Italijani ne vide samo scene užasa na svojim televizorima, oni vide i mase u pokretu. U Italiji, Albanci su pre svega budući imigranti.

Ipak, suprotstavljanje ratu nije ograničeno samo na Italiju, i jednu stranu političkog spektra. Naprotiv: protiv ovog rata ustaju ostaci levice i ljudi poput Le Pena i Bosija i Hajdera na desnici. Desnica je protiv imigranata. Levica je protiv Amerike. (Zapravo, protiv ideje Amerike. Hegemonija američke popularne kulture u Evropi teško da bi mogla biti potpunija.)

Kako na takozvanoj levici tako i na takozvanoj desnici, sve više se govori o identitetu. Antiamerikanizam koji pokreće ove proteste protiv rata u porastu je poslednjih godina u mnogim državama Nove Evrope, i možda se najbolje može razumeti kao potiskivanje strahova vezanih za ovu Novu Evropu, za koju je svima rečeno da predstavlja jednu Dobru Stvar, i malo ko se usudjuje da je dovodi u pitanje. Narodi su zajednice koje se uvek zamišljaju, obnavljaju, potvrđuju, pod pritiskom odredjujućeg Drugog. Utvara nacije bez granica, beskonačno porozne nacije, mora izazvati strah. Evropi je potrebna njena zastrašujuća Amerika.

Slabna Evropa? Nemoćna Evropa? Svuda čujemo ove reči. Istina je da biznisu prilagodjena Evropa, nastala sa entuzijastičnim usponom ideje o "odgovornom" biznisu i profesionalnim elitama, jeste Evropa učinjena nesposobnom da odgovori na pretnju koju predstavlja diktator kao što je Milošević. Ovo nije pitanje "slabosti", mada se tako doživljava. Ovo je pitanje ideologije.

Nije po sredi to da je Evropa slaba. Daleko od toga. Po sredi je to da ova Evropa, Evropa koja je u procesu izgradnje jošod Konačne Pobede Kapitalizma 1989. godine, radi na nečemu drugom. Na nečem što većinu pitanja o pravičnosti — zapravo, sva pitanja moralu, zaista čini zastarelim. (Ono što zauzima njihovo mesto jeste pitanje koliko je ša zdravo, koje se može povezati sa ekološkim interesima; ali to je već drugo pitanje.)

Evropa projektovana za spektakl, konzumerizam i zavrtranje ruku, ali, u isto vreme, opterećenja strahom da će nacionalni identiteti biti zaplavljeni bezličnim multinacionalnim komercijalizmom ili plimom stranih imigranata iz siromašnih zemalja.

Na jednom delu kontinenta, nekadašnji komunisti igraju na kartu nacionalizma i gaje smrtonosne nacionalizme — Milošević je najistaknutiji primer za to. S druge strane, rašreno je mišljenje da su nacionalizam i rat prevazidjeni, zastareli.

Kako se "naši" bespomoćna Evropa oseća pred prizorom svog ovog iracionalnog klanja i bola u drugoj Evropi.

U medjuvremenu, rat se nastavlja. Rat koji je počeo 1991. godine. Ne 1999. Niti pre šest vekova, kako bi Srbi to želeli da prikažu. Postoji

zemlja čiji nacionalistički mit svoj ute-meljujući dogadjaj nalazi u porazu — bitka na Kosovu, izgubljena u sukobu sa Turcima 1389. godine. Bijemo Turke — objašnjavali su stranim novinarima srpski oficirи koji su komandovali minobacačkim odeljenjima na visovima oko Sarajeva.

Zar nam ne bi izgledalo čudno da se Francuska i danas okuplja oko sećanje na bitku kod Ašenkura (1415) u svom večnom sukobljava-nju sa Velikom Britanijom? Ali ko bi to mogao i zamisliti? Jer Francuska jeste Evropa, a "oni" nisu.

Da, ovo je Evropa. Evropa koja nije reagovala na srpsko bombardovanje Dubrovnika. Ili na trogodišnju opsadu Sarajeva. Evropa koja je dopustila da Bosna umre.

Nova definicija Evrope: mesto gde se tragedije ne dogadjaju. Ratovi, genocidi — to se ovde jednom dogodilo, ali ne više. To je ne-što što se dogadja u Africi. (Ili na onim mestima u Evropi koja nisu "prava" Evropa. To jest, na Balkanu.) Možda ponovo preterujem. Ali nakon što sam u Sarajevu provela veći deo vremena od 1993. do 1996, čini mi se da ovde nema preterivanja.

Ivim na ivici NATO Evrope, samo par stotina kilometara od izbegličkih kampova u Draču, Kuksu i Blacama, mesta najveće masovne patnje na teritoriji Evrope jošod Druge svetske rata, i ne mogu da čujem NATO avione kako poleću iz svoje baze u Pulji. Ali, mogu prošetati do dokova u Bariju i videti alban-ske i kosovske porodice kako naviru iz ferija koji svakodnevno stizu iz Drača — verovatno zakoniti imigranti — ili se noću odvesti par stotina kilometara na jug i videti kako italijanska obalska straža traga za gumenim čamcima prepunim izbeglica koji noću polaze iz Vlore na opasno putovanje preko Jadrana. Ako iz stana izlazim samo da bih se videla sa prijateljima ili otišla na picu ili sedela u nekom baru, ratu ne prilazim bliže od televizijskih vesti i novina koje mi svako jutro ostav-

ljaju na pragu. Mogla bih biti i u Njujorku.

Naravno, lako je okrenuti glavu od onoga što se dogadja ako niste onaj kome se to dogadja. Ili ako niste otišli tamo gde se događa. Sećam se kako mi je u Sarajevu 1993. godine prijateljica iz Bosne žalobno govorila kako je 1991. godine gledala snimke Vukovara koji su Srbi sruvnili sa zemljom i kako je pomislila — ovo je užasno, ali to je Hrvatska, to se ne može desiti ovde u Bosni, i promenila kanal. Sledеće godine, kada je počeo rat u Bosni, otkrila je koliko nije bila u pravu. Onda je i ona postala deo televizijske priče koju drugi gledaju i govore — ovo je užasno, i menjaju kanal.

Da se našo nekoliko afričkih zemalja spremnih da vojno intervenišu u vreme genocida nad Tutsima u Ruandi (milion ljudi!), da li bismo postavljali pitanja zašto ništa nisu učinili za Kurde ili Tibetance?

Kako se bespomoćnom oseća "naš" pacifkovana, udobno smešena Evropa pred prioritom svog tog iracionalnog klanja i bola u drugoj Evropi. Ali, slike se ne mogu odagnati recima — slike izbeglica, ljudi izbačeni iz svojih domova, njihovih spaljenih se-la, stotina hiljada njih, koji izgledaju kao mi. **G**eneracije idealizmu nesklonih Evropljana, nesposobnih za indignaciju, osim u slučaju starih antiimperijalističkih hladnoratovskih zanosa. (A ipak, ključna stvar u vezi sa ovim ratom je to što je on direktni proizvod kraja hladnog rata i raspada starih imperija i imperialnih rivalstava.) Zaustavite rat i Zaustavite genocid, piše na transparentima kojima se maše na demonstracijama u Rimu i ovde u Bariju. Za mir. Protiv rata. Ko bi mogao biti protiv toga? Ali kako možemo zaustaviti one koji su skloni genocidu, ako ne započnemo rat?

Ovde smo već bili. Užasi, užasi. Naš pokušaj da izadjemo sa "humanitarnim" odgovorom. Naša nesposobnost (da, i posle Aušvica!) da shvatimo da se takvi užasi mogu dešavati. I dok se užasi umnožavaju, sve nam je manje

jasno zašto bismo uopšte reagovali na bilo koji od njih (kad već nismo reagovali na druge). Zašto bašovaj užas, a ne neki drugi? Zašto Bosna ili Kosovo, a ne Kurdistan ili Runda ili Tibet?

Zar na ovaj način ne tvrdimo da su evropski životi i evropska patnja dragoceniji, vredniji naši zaštite nego životi ljudi na Bliskom istoku, u Africi i Aziji?

Jedan od načina da se odgovori na ovaj često korišćeni prigovor NATO intervenciji jeste spremno reći, Da, briga za sudbinu ljudi na Kosovu jeste evrocentrična, i šta je tu loše? Ali, nije li i sama optužba za evrocentrism samo još jedna od osobenosti evropskog stava, stava evropske univerzalističke misije: da svaki deo globusa polaže jednakopravo na pažnju Evrope?

Da se našo nekoliko afričkih zemalja spremnih da vojno intervenišu u vreme genocida nad Tutsima u Ruandi (gotovo milion ljudi!), na primer, pod vodstvom Nelsona Mandele, da li bismo kritikovali ovu inicijativu kao afrocentričnu? Da li bismo postavljali pitanje o tome odakle pravo ovim državama da intervenišu u Ruandi kada ništa nisu učinile da pomognu Kurdimu ili Tibetancima?

Drugi argument protiv intervencije na Kosovu jeste taj da rat jeste — predivna reč — nezakonit, "jer NATO krši nepovredivost granica suverene države. Kosovo je, uostalom, deo nove Velike Srbije poznate pod imenom Jugoslavija. Ono jeste, Milošević je Kosovarima oduzeo njihov autonomni status 1989. godine, ali šta se tu može. Zanemariće-mo i činjenicu da devedeset procenata Kosovara čine Albanci — etnički Albanci", kako ih nazivaju, da bi se razlikovali od državljanina Albanije. Imperije se menjaju. Da li nacionalne granice, koje su u poslednjih sto godina toliko puta menjane, zaista predstavljaju vrhovni kriterijum? Možete ubiti svoju ženu u svojoj kući, ali ne i napolju, na ulici.

Zamislite da nacistička Nemačka nije imala

eksspanzionističkih ambicija i da je za svoju politiku krajem tridesetih i početkom četrdesetih izabrala samo da masakrira sve nemačke Jevreje. Da li zaista mislimo da svaka vlada ima pravo da na svojoj teritoriji radi baš sve što poželi? Možda bi vlade evropskih zemalja pre šezdeset godina prihvatile takav stav. Ali, da li bismo mi danas odobrili njihovu odluku?

Prenesimo ovu pretpostavku u sadašnje vreme. Šta bi bilo ako bi francuska vlada počela da ubija Korzikanace i proteruje ih sa Korzike, ili ako bi italijanska vlada počela da čisti Sardiniju, stvarajući talas od milion izbeglica, ili ako bi se španska vlada opredelila za konačno rešenje problema pobunjeničke baskijske populacije. Zar se ne bismo složili da konzorcijum kontinentalnih sila ima pravo da upotrebi vojnu silu da natera francusku (ili italijansku, ili špansku) vladu da obustavi svoje akcije, što bi verovatno značilo i smenjivanje vlade u pitanju?

Ali, naravno, to se ne može desiti, zar ne? Ne u Evropi. Dok je tražala opsadu, moji prijatelji u Sarajevu su govorili: Kako "Zapad" može dopustiti da nam se ovo dogadjai? I ovo je Evropa. Mi smo Evropljani. "Oni" sigurno neće dozvoliti da to potraje.

Ali oni — Evropa — jesu to dozvolili.

Jer, u Bosni se desilo nešto zaista užasno. Od srpskih logora smrti na severu Bosne 1992. godine, prvih logora smrti na evropskom tlu još od četrdesetih godina. Do masovnih egzekucija hiljada civila u Srebrenici i drugim mestima u letu 1995 — Evropa je sve tolerisala.

Tako, očigledno, Bosna nije bila deo Evrope.

Oni medju nama koji su neko vreme proveli u Sarajevu govorili su da će dvadeset prvi vek početi u Sarajevu, baškao što je počeo i dvadeseti. Ako opcije sa kojima se NATO suočava izgledaju neostvarivo i neprivlačno, jedini razlog za to je što stižu sa osam godina zakašenjenja. Milošević je trebalo zaustaviti kada je granatirao Dubrovnik 1991. godine.

Godine 1993. i 1994. kreatori američke politike su govorili da čak i da nije bilo intervencije Sjedinjenih Država u Bosni, to bi bio poslednji slučaj sa kojim bi mu bilo dozvoljeno da se izvuče. Povućena je linija u pesku: nikada mu neće biti dozvoljeno da povede rat na Kosovu. Ali, ko je tada verovao Amerikancima? Bosanci nisu. Nije ni Milošević. Ni Evropljani. Čak ni sami Amerikanci. Posle Dejtona, posle uništenja nezavisne Bosne, došlo je vreme za vraćanje na počinak, kao da serija dogadjaja pokrenutih Miloševićevim uspo nom na vlast i oduzimanje autonomnog statusa pokrajine Kosovo 1989. godine neće nastaviti ka svom logičnom završetku.

Ako je Evropljanima teško da zamisle u čemu je značaj dešavanja u jugoistočnom čošku Evrope, zamislite kako je tek Amerikancima teško da misle da je to u njihovom interesu. Amerika nema inte-

sa da gura Evropu u rat. Evropa teško može imati neki interes u tome da se Milošević nagradi za razaranje Jugoslavije i izazivanje tolikih ljudskih patnji.

Zašto ne sačekati da šumski požar sam pridje svom kraju? To je argument koji nam neki nude. A progon milion ili više izbeglica u susedne zemlje, Albaniju i Makedoniju? To će sigurno dovesti do raspada krhke nove države Makedonije i do novog iscrtavanja mape Balkana — proces u koji će se sigurno umešati bar Srbija, Bugarska i Grčka. Da li zamišljamo da će se to odvijati mirnim putem?

Prilično očekivano, Srbi se predstavljaju kao žrtve. (Klinpton jednako Hitler, itd.) Ali groteskno je izjednačavati žrtve izazvane NATO bombardovanjem sa masakrom izvršenim nad stotinama hiljada ljudi u poslednjih osam godina u skladu sa srpskim programom etničkog čišćenja.

Nije svako nasilje jednak neprihvatljivo, nisu svi ratovi jednak nepravedni.

Izostajanje odgovora silom na nasilje države protiv ljudi koji su nominalno njeni građani? (A ratovi su većinom danas upravo to. A ne ratovi između država.) Najpoznatiji primjeri masovnog nasilja u današnjem svetu jesu primeri nasilja koje države čine unutar svojih granica. Možemo li tvrditi da na to nema odgovora? Mogu li se takvi pogromi otpisati kao građanski ratovi, poznati i kao "drevna etnička mržnja". (Uostalom, antisemitizam je zaista stara evropska tradicija, znatno starija od drevnih balkanskih mržnji. Da li bi to moglo opravdati dopuštanje Hitleru da pobije sve Jevreje na nemačkoj teritoriji?) Da li je istina da rat nikada ništa nije rešio? (Pitajte nekog američkog crnca da li misli da naš Gradjanski rat ništa nije rešio.)

Rat nije samo greška, neuspeh u komunikaciji. U svetu postoji radikalno zlo, i otuda postoje pravedni ratovi. A ovo je pravedan rat. I pored toga što je neveštvo vodjen.

Zaustavite genocid. Vratite sve izbeglice svojim kućama. To su ciljevi dostojni poštovanja. Ali, kako se bilo što od toga može postići ako se ne sruši Miloševićev režim? (A istina je da se to neće do goditi.)

Nemoguće je predvideti kako će se ovaj rat završti. Čini se da su sve opcije jednakomalo verovatne, čak i nepoželjne. Nezamislivo je nastavljati bombardovanje u nedogled, ako je Milošević zaista spreman da plati cenu razaranja srpske privrede, a nezamislivo je da NATO obustavi bombardovanje, ako Milošević ne popusti.

Miloševićeva vlada je konačno donela Srbiji jedan mali deo patnji koji je nanela susednim narodima.

Rat je kultura, ratobornost lako izaziva ovisnost, a poraz, za zajednicu koja zamišlja sebe kao večnu žrtvu istorije, može biti opojan kao i pobeda. Koliko će Srbima biti potrebljno vremena da shvate da su godine pod Miloševićem bile potpuna katastrofa za Srbiju, da

je krajnji proizvod Miloševićeve politike ekonomsko i kulturno ruiniranje čitavog regiona, a naročito Srbije, za nekoliko sledećih generacija. Avaj, jedino možemo biti sigurni da se to neće skoro dogoditi.

◀118

◀R.E.»▶

NEMA KA LEKCIJA

Daniel GOLDHAGEN

Sa engleskog prevec Emil Kerenji

Početkom četrdesetih godina ovog veka Nemačka i Japan vodile su surove imperijalističke ratove, osvajale zemlju po zemlju, iste-rivale pokorenog stanovništvo iz domova i vršle masovna ubistva. Devedesetih godina ovog veka Srbija vodi surov imperijalistički rat, osvaja teritoriju za teritorijom, isteruje nepoželjno stanovništvo i vrši masovna ubistva. Nemačka i Japan bile su velike sile čija je rušlačka moć prevazilazila okvire kontinenata i koje su zajedno uvukle čitav svet u rat. Srbija je mala, lokalna sila koja uništava u regionalnim okvirima i koja je uvukla NATO u ograničen vazdušni rat.

Usва tri slučaja najveći deo stanovništva tih zemalja sledio je ideologiju osvajanja životnog prostora, *Lebensrauma*, i potčinjavanja navodnih neprijatelja, podržavajući imperijalizam i varvarsko mučenje žrtava. Ti su ljudi fanatično verovali u ispravnost takvog delanja, iako su znali da svet to smatra zločinom. U sva tri slučaja, počinoci zločina često su bili obični članovi društva koji su, podstaknuti postupcima svojih vlasta, spremno pristali da iz takvih neljudskih nazora izvedu radikalne posledice.

Usва tri slučaja najveći deo naroda čije su zemlje činile ove užasne zločine zavaravao je sam sebe da je upravo on prava žrtva, a da su pokušaji da se zaustavi imperijalizam i masovno ubijanje (kao što je, na primer, bombardovanje) u stvari pravi zločini. U sva tri slučaja, disidentske manjine su se suprotstavljale zločinima, ali su bile preslabe da ih zaustave.

Usuštini, srpska zlodela se od nacističkih razlikuju samo po obimu. Milošević nije Hitler, ali jeste genocidni ubica koji je izazvao ubistvo desetina hiljada ljudi. Srbi se ne zalažu za totalno, geografski neograničeno istrebljenje drugog naroda, kao što je bio slučaj sa Nemcima i Jevrejima, ali se zalažu za eliminacionistički projekt čišćenja čitavih oblasti od Albanaca a pre njih i Bosanaca.

Srbi nisu, kao Nemci, započeli svoje osvajačke i genocidne rato-vje ne pretrpevši nepravdu i potpuno neugroženi; ti ratovi su započeti u atmosferi uzavrelih etničkih odnosa, nakon nepravdi

koje su Hrvati, pa čak i Bosanci i kosovski Albanci, naneli Srbima. No, i pored svega toga, Srbi su se zdrušno potrudili da podsete svet na Holokaust.

Većina Srbaca možda i nije pod uticajem apokaliptične ideologije koja je u sušini prizivala kraj zapadne civilizacije i koja je iznedri-la politiku za ostvarenje tog cilja, kao što je to bila većina Nemačaca. Međutim, ogromna većina Srbaca je pod uticajem naročito zlo-čudne vrste nacionalizma, koja je karakteristična za zapadnu ci-vilizaciju. Stravičan rezultat jesu svi mrtvi bosanski i albanski ci-vili, koji su – zvao neko to genocidom ili ne – mrtvi koliko i ubi-jeni Jevreji, Poljaci, Rusi, homoseksualci i ostali za vreme Hitlero-ve vladavine.

Krajem 1945, Nemci i Japanci prestali su da ubijaju. Nekoliko godina kasnije, oni više nisu predstavljali pretnju za svoje susede. Nemačka i Japan postali su demokratska društva, dobre komšije, i odgovorni i vodeći članovi međunarodne zajednice. Naročito je Nemačka postala značajna snaga demokratije, saradnje i prosp-eriteta bez obzira na granice. Ova paralelna transformacija jedan je od najvećih političkih uspeha dvadesetog veka. Kako je došlo do takve fundamentalne promene? I može li se ona ponoviti u slučaju Srbije?

Nemačka i Japan bili su potpuno poraženi i okupirani. Osvajači su ih naterali da usvoje demokratske institucije i da ponovo iz-grade svoj identitet, da očiste javni život od nacionalističkih, mi-litarističkih i neljudskih vrednosti. Postepeno se ustoličila nova politička kultura i praksa. Mentaliteti su se promenili. Ne bi mogli susedi Nemačke i Japana, kao ni sami Nemci i Japanci, da uži-vaju u miru i prosperitetu posleratnog sveta da se rat završo-pregоворima, da su vode-zločinci ostali na vlasti i da su se održa-li tada dominantni kulturni mitovi i vrednosti koji su propagira-li nasilno osvajanje i istrebljenje drugih naroda.

Na Balkanu neće biti mira, niti će pretnja novog "etničkog čišćenja" biti uklonjena dok god je Milošević na vlasti i dok god Srbi

budu gajili etno-nacionalističku mržnju, obuzeti zabludama o sebi, svojim komšjama i ostatku sveta ("svet hoće da obmane nevine Srbe"). Kao i sa Nemačkom i Japanom, poraz, okupacija i preobražaj političkih institucija i preovlađujućeg mentaliteta u Srbiji jesu moralna potreba, a na duže staze su i neizbežni. Sa Srbijom okupiranom od strane saveznika i sa prepravljenom mapom, na kojoj bi deo Kosova ili Kosovo u celini sigurno bilo odvojeno od Srbije, mir i prosperitet mogli bi da se vrate u taj region.

Različite zemlje i etničke grupe bile bi fizički bezbedne, a dobile bi i priliku da se izvuku iz sadašnje spirale mržnje i snova o osveti. Postojeće srpske demokratske snage mogle bi da se nametnu, a trebalo bi konkretno motivisati veći broj ljudi da se posveti razvijanju demokratskih institucija, metoda i idealja. Novi demokratski obrazovni sistem i javno mnjenje mogli bi da se zalažu za prosvetiteljske vrednosti poput tolerancije i moralne jednakosti svih ljudi.

Preobražaj Srbije nije poželjan samo za njene susede, nego i za njene stanovnike, koji su trenutno obuzeti zabludama, mržnjom, ratom i smrću, i žive u sve ratobornijem društvu. Okupacija je pretpostavka za ostvarenje sveobuhvatne demokratske transformacije u Srbiji i, šre gledano, bivšoj Jugoslaviji (ne treba gajiti iluzije da su susedi Srbije andeli). Čestu primedbu da spoljne sile ne mogu da uspostave mir i privedu razumu ratoborna društva, demantuju istorijsku činjenicu. Zadatak u Srbiji znatno je manji i jeftiniji – i u materijalnom i u ljudskom smislu – nego što je to bio u Nemačkoj i Japanu.

Raznovrsni troškovi NATO-saveznika ne bi, razume se, bili zane-marljivi. Saveznički vojnici bi ginuli; rat i okupacija bili bi skupi (kao što će i inače biti skupa i kopnena invazija za oslobođenje Kosova, posle čega bi sledila vremenski neodređena izolacija Srbije); verovatno bi se javile pukotine u diplomaciji u NATO-u; neprijateljski stav Rusa prema Savezu verovatno bi dodatno ojačao. Da bi se NATO upustio u takvu akciju, treba da postoji volja zemalja-članica koja bi bila dovoljno jaka da izdrži sve pritiske i troškove i da ostane nepokolebljiva. Nema, međutim, značajnih pokazatelja da političke vode i elite zemalja članica NATO-a imaju moralnu strukturu i političku hrabrost da to učine.

No, to ne znači da plan okupacije i transformacije Srbije nije u principu izvodljiv i moralno prihvatljiv. To neopravdano sužava debatu o trenutnoj krizi – u čijoj se žži nalaze diplomacija, sankcije, bombardovanje i trupe raspoređene samo na Kosovu. Zaista, moralne primedbe protiv okupacije i nasilne transformacije Srbije veoma su neosnovane.

Svaki narod koji vodi imperijalistički rat, čini masovna ubistva i napada čitave narode – ne samo njihove vojske, nego i nenaoru-

žane muškarce, žene i decu – prokockao je pravo na zaštitu koju obično podrazumevaju međunarodne norme i konvencije o suverenitetu. Slično tome, ako neki narod smatra da pravo na samoopredeljenje uključuje osvajanje, masovni progon i masovna ubistva, onda tom narodu treba osporiti pravo na samoopredeljenje – zbog toga što je to pravo sekundarno u odnosu na mnogo važnija prava, kao što je pravo na život.

Jasno je da se svaki narod koji počini takve zločine i otvoreno krš međunarodno pravo uprkos osudi čitave međunarodne zajednice sastoji od pojedinaca sa ošećenim osećanjem za moral. Taj narod je pao u moralni ambis iz koga, bez spoljne pomoći, neće moći da izade u bliskoj budućnosti. Stejsi Saliven, bivša dopisnica *Newsweek-a* sa Balkana, nedavno je napisala u *New Republic-u*: "...pre ili kasnije, obični Srbi prestaju da poriču, a počinju da opravdavaju masakre koje su počinile njihove snage. Nije cilj Miloševićeve propagande da stvori neki nov sistem vrednosti za svoje sledbenike; pravi cilj je da podstakne i učvrsti sistem vrednosti koji već postoji." Većina srpskog naroda, koja se ne protivi Miloševićevu eliminacionističkoj politici ili je čak podržava, proglašila je sebe zakonski i moralno nekompetentnom da upravlja svojim poslovima, što nju čini verovatnom i trajnom pretnjom za druge.

Usušini, njihova se zemlja mora staviti pod nadzor. Sekundarni principi međunarodne zajednice o suverenitetu i samoopredeljenju moraju biti suspendovani u ime osnovnih principa zaštite života i elementarnih sloboda napadnutih naroda. Zločinci među Srbima – Milošević, srpsko rukovodstvo, i oni koji su klali, proganjali i silovali Albance i Bosance – moraju biti kažnjeni. One koji su podržavali zločince, a to je visok procenat srpskog stanovništva, treba naterati da shvate svoje greške, a potom ih rehabilitovati. Srpski narod treba ponovo da stekne puni suverenitet tek onda kada dokaže da ima pravu demokratiju koja poštuje međunarodno pravo, uključujući, razume se, i Konvenciju o genocidu.

Neko može da primeti da bi NATO, upuštajući se u takav poduhvat, iskazao moralnu aroganciju i nedokazanost, da bi se on sam ponašao imperijalistički ili da bi bio nedopustivo selektivan, pošto u Srbiji radi ono što nije uradio negde drugde. Nasuprot svim ovim neubedljivim primedbama stoje nepobitna ispravnost i uspeh saveznika iz Drugog svetskog rata u intervencijama u Zapadnoj Nemačkoj i Japanu. Ovaj uspeh ne umanjuju neuspesi saveznika, kako tada tako i danas, koji nisu preduzeli slične akcije u drugim slučajevima genocida ili kvazigenocida – od slučaja kineskih komunista koji su decenijama vršili genocid, pa do genocida u Ruandi 1994. godine.

Osnovna zamka koju pri okupaciji Srbije treba izbaci jeste iskuš-

nje da se otpočne strogo kažnjavanje. Relativno blaga okupacija osnažila bi demokratske snage u Srbiji, kao što ih je osnažila i u Za - padnoj Nemačkoj. Saveznici bi, delimično i samom prirodnom okupacije koja bi pomogla ekonomsku izgradnju zemlje i regiona, morali jasno da stave do znanja da njihov cilj nije da iskoriste Srbe i da zarađuju na njima, kao i da osnovu njihovog delovanja čine principi univerzalnog moralu i neoborivi principi pravde. Pojam kolektivne krivice, koji je pojmovno i moralno neodrživ, mora biti odbačen.

Samo one pojedince koji su zaista počinili zločine treba i tretirati kao zločinče. Multilateralna priroda ovakve invazije pomogla bi da se Srbija na kraju ubede da su moralni temelji okupacije pravedni, kao što bi i umanjila šanse da okupacione snage ostvaruju zasebne i nelegitimne ciljeve. A ako među devetnaest zemalja-članica NATO-pakta ne postoji konsenzus oko ovakve politike, onda bi Sjedinjene Države i ostali trebalo da je sprovedu izvan okvira NATO-a.

Zemlje-saveznice ne bi trebalo da upušaju u takav projekat olako i na brzinu, naročito zbog toga što njihovi lideri jedva da mogu da se predstave kao moralno čisti. Trebalо bi da postoji visok prag za takvu intervenciju. Uverljiv standard za takvu intervenciju praktično je ustanovljen 1945. godine, zajedno sa principom da narod koji učestvuje u sistematskom masovnom ubijanju koje čini njegova vlada ili pristaje na njega – unutar granica svoje zemlje ili izvan njih – može biti okupiran, kao i da njegova zemlja može biti transformisana u skladu sa demokratskim principima. Po svim racionalnim merilima Srbija ispunjava ovaj uslov. Jedini važan argument protiv okupacije i transformacije Srbije jeste previsoka cena za saveznike, u žrtvama i resursima, kao i potreba da se očuvaju dobri odnosi sa Rusijom, koja bi se sigurno protivila ovakvoj politici.

Ipak, ako ljudi prihvataju ovaj princip intervencije, i ako prihvataju da je bilo moralno ispravno i mudro okupirati i transformisati Nemačku i Japan 1945. godine, onda moraju u principu da prihvate i ispravnost slične politike prema Srbiji 1999. godine. Oni koji odbijaju da izvuku takav zaključak trebalo bi bar da prestanu da se pretvaraju da su jedine političke opcije pregovori, sankcije bombardovanje i okupacija samo teritorije Kosova. Trebalо bi da ponude i ostvariv plan kako da se uspostave mir, red i neki privid normalnog života u regionu posle odlaska srpske vojske s Kosova.

Na sramotu sveta, a naročito Evropljana i Sjedinjenih Američkih Država, niko nije intervenisao kad su u Ruandi pripadnici plemena Hutu vršili genocid nad plemenom Tutsi. Sramota je što su se SAD i njihovi saveznici izmakli posle pobede nad Sadamom Huseinom i gledali ga kako čini masovna ubistva iračkih Šita.

Cena pasivnosti u svetu u kom vladari-ubice vode ljudе ispunjene mržnjom u eliminacionističke i čak genocidne pokolje dovoljno je visoka da bi čak i oni koji su sumnjičavi prema upotrebi američkog odnosno savezničkog oružja ili joj se protive trebalo da shvate da ne postoji nijedna druga moralna opcija osim potpune i konačne pobeđe nad genocidnim ubicama današnjice. U protivnom, počinjeni će nastaviti da ubijaju, i ubijaće verovatno sledeći put. A potencijalne genocidne ubice misliće – kao što misle ove danas – da će i oni proći nekažnjeno.

Savezna Republika Nemačka povratila je svoj suverenitet posle četiri godine takve okupacije i nastavila, najpre polako, a onda sa ogromnom odlučnošću, da gradi uspešnu demokratiju i dobre odnose sa susedima. Obrazovanjem ljudi i njihovim uključivanjem u demokratski život, uz garanciju da nasilje nije politička opcija, stara neprijateljstva mogu se prevazići.

Obrazovanje podrazumeva sposobnost da vidimo sebe kroz naočare drugih: za Nemce 1945. to su bile naočare saveznika; za današnje Srbije to bi bile naočare zemalja-članica NATO-a. Na kraju krajeva, nekadašnja neprijateljstva između Nemača i Francuza ili Nemača i Poljska prevaziđena su. To ne bi bilo moguće da su saveznici samo potisnuli Hitlerovu vojsku u nekadašnje nemačke granice, uspostavili "karantin", a potom ostavili Hitlera ili nekog sličnog naslednika (Himlera, na primer) na vlasti.

NATO nije učinio ništa više od prosipanja pobožnih reči i neefikasnih bombi, dok Srbija nastavlja da kolju i progone stotine hiljada Albanaca, kao što su to pre činili i bosanskim muslimanima. Pod pretpostavkom da NATO – trenutno osramočen svojom nemoću, zabranju za svoj kredibilitet, i pod sve većim pritiskom javnog mnjenja – odluči da potisne Srbije sa Kosova, njegovi lideri bi i dalje trebalo da artikulišu strategiju uspostavljanja istinskog mira i da stvore mogućnosti za svetliju budućnost ovog regiona.

Pitanje u svojoj ogoljenoj formi glasi: da li bi Albancima, Bosancima, Hrvatima, Evropljanima, Amerikancima, čak i Srbima, bilo bolje da u Srbiji vlada neko poput Sadama Huseina ili Konrada Adenauera?

(tekst je preveden iz: *The Guardian*, četvrtak, 29. april 1999)

◀12▶

◀R.E.»▶

 TA ĆEMO SAD (WHAT do WE do NOW) *go to page 112!*

Drinko GOJKOVIC

Pogled spolja

U New York Times Magazine od 3. maja 1999, u tekstu "Why Are We in Kosovo?" Suzan Sontag piše: "Režim Slobodana Miloševića konač - no ne doneo Srbiji mali deo patnje koju je naneo susednim <NAPOMENA> narodima. (...) </NAPOMENA> Rat je kultura, ratobornost je adiktivna, za zajednicu koja zamišla da je večna žrtva istorije poraz može da bude jednako zarazan kao i pobeda. Koliko će vremena proći dok Srbi ne shvate da su godine Miloševićeve vlasti predstavljale neprekidnu propast (...) za čitav region, uključujući Srbiju. E pa, jedno je sigurno, to se neće uskoro desiti."

U časopisu Njujorker od 10. maja 1999, u tekstu "Balkan Physics" eseist Majkl Ignjatijef piše: "Jedna prijateljica mi je odgovorila" — telefonom, pošto joj je ispričao o užasima izbegličkih logora u Makedoniji — "da njena četvorogodišnja čerka hoda po njihovom stanu u Beogradu držeći na ušma slušalice da ne bi čula zavijanje vatrogasnih kola i sirene za uzbunu. Osetio sam da je hrabra srpska majka male devojčice takodje začepila uš i ne uspeva da čuje ono što joj govorim. Ni meni ni njoj nije bilo lako da slušamo jedno drugo."

U New York Timesu od 11. maja 1999, u komentaru "Steady as She Goes" novinar Tomas L. Friedman citira Marka Mazovera, profesora Prinstonskog univerziteta: "Pretežno raspoloženje u narodu je intenzivni, makar i kratkovidni srpski nacionalizam — pun mržnje i narcističan, spremjan da sebe vidi kao žrtvu, a nezainteresovan za patnje stvarnih žrtava iz poslednjih meseci i godina." Sam Friedman komentariše: "Mi smo u ratu sa srpskom nacijom. (...) Ta ideja da smo u ratu samo sa jednim lošim momkom, Slobodanom Miloševićem (ko - ga je narod tri puta izabrao), sasvim je budalasta..." U tom duhu, Friedman predlaže i rešenje: "Ne mogu da zamislim veću kaznu za Srbe zbog svega što su učinili i što su mirno odobravali nego li da moraju da žive s njim zanavek (...)."

Ne znam šta me u ovim citatima više nervira, neznanje ili arogancija. Otkud Suzan Sontag zamišla da zna u šta će Srbi biti kadri da po - veruju, i kada? Gde je Mark Mazover proveravao 'pretežno raspoloženje u narodu'? Zahvaljujući čemu Tom Friedman veruje da u ruci drži moralno žezlo, pa da može tako samouvereno da određuje kazne, doživotne i duže? I koliko Majkl Ignjatijef zaista poznaće "hrabru srpsku majku" one male devojčice (njene tekstove, njene javne nastupe, njeno mišljenje o bilo kom od pitanja ovog ili predjašnjih ra - tova?) kad sebi dopušta da toj hrabrosti u svom tekstu da tako ironičnu notu?

Kad je počelo bombardovanje, jedan češki novinar je — na užasnuto pismo svoje koleginice iz Beograda — odgovorio da ne može da podeli njen gnev i bol. Srbi su, pisao je, načinili toliku zla po nekadašnjoj Jugoslaviji. I još uvek ih evo čine, sada na Kosovu. Morali bi konačno da shvate da tako ne ide, i da se malo približe priznanju i katarzi. On će, svakako, biti srećan da jednom popije s njom kafu u

<NAPOMENA: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa R.E.».

<http://www.freeb92.net/casopis_rec/>. Na mrežu je postavljen 24. maja 1999.

demokratskom Beogradu, ali to može biti tek kad se odigra proces "očišćenja", o kojem joj govorи. On može da razume njena osećanja, ali ne može da se s njima identifikuje. Akciju NATO-a, nпротив, smatra iznad svega poželjnom i opravdanom.

Razumevanje i konsekvenе

U velikom delu svetske javnosti napad NATO-a nije — bar prvih nedelja — izazivao nikakvo negativno uzbudjenje baš zato što je mnogima (pogotovo najglasnijim zapadnoevropskim i američkim intelektualcima) izgledao kao zaslужena, šaviš dugo čekana ka-zna. Srbi su krivci i grešnici, čitalo se između redova, ili su činili zla, ili su ih čuteći gledali, izvinjenja nema. Ko je htio da zna, mogao je da zna. Ko nije znao, htio je da ne zna. I neznanje i čutanje moralno su neoprostivi. Srbi su sa/učesnici. A sa/učesnicima se vatreñem željezom mora urezati žig. Možda će, noseći taj žig — kao da su podrazumevali najradikalniji intelektualni promotori ovih uverenja — jednom i oni postati ljudi.

Intelektualna skučenost ove vrste optužbi može se lako osuditi, ali se sama optužba teško može s jednakom lakoćom odbaciti i zaboraviti. Zbog čega? Zbog toga što je suviše ozbiljna. Ništa nismo uradili ako se u susretu s njom pravimo ludi. To nije vrsta stvari koja će iščeznuti samo ako je budemo dovoljno prezirivo i uporno ignorisali. Divlje bombardovanje Srbije i Jugoslavije takodje je neće izbrisati sa liste važećih problema. Bombardovanje je moralni problem za sebe, i s njim će tek imati da se nose oni koji su u njemu, paradoksalno, videli bogomdano rešenje svih moralnih problema. Ali, pitanje jesu li Srbi sa/učesnici u zločinima koji su pretvodili bombardovanju — i onima koji se odigravaju dok traje bombardovanje — ostaje, i traži odgovor, ne zbog fanatičnih svetskih moralizatora koje tako dobro olicava Suzan Sontag, nego zbog nas samih. Odgovoriti na njega ne znači posipati se pepelom pred sobom i pred svetom, a pogotovo ne davati opravdanje NATO-ovoj vojnoj intervenciji, koja stoji s one strane svakog smisla i ljudskosti. Nije tu presudno reč o dokazivanju sopstvene moralnosti (jесмо li ili nismo, mi Srbi, "moralna pustinja", kako nas je, takođe u *NYTimesu*, povodom kosovske drame okarakterisala predsednica Helsinskih komiteta za Srbiju S. Biserko, i to zato što, po njenom mišjenju, "čitava nacija negira zločin koji se odigrava pred očima sveta"). Reč je o nečem drugom: o tome da li smo u dovoljnoj meri načisto sa samima sobom da možemo trezveno, bez afektivne, i u krajnjoj liniji defanzivne, inferiore agresivnosti, da raspravljamo o činjenicama sopstvenog života i o koordinatama sopstvenog sveta. Kao zreli ljudi, koji ne teturaju između ready-made formula "krivci versus žrtve", "žrtve versus krivci", nego su sposobni i

voljni da shvate razmere ljudske tragedije čiji su akteri i svedoci. I da iz toga izvuku sve potrebne, dakako i političke konsekvenе.

Imagining Serbs

Pre svega, međutim, o kome govorimo kad govorimo o Srbima? Verovatno nijedna nacionalna oznaka nije, tokom poslednjih 10 godina, upotrebljavana sa više apriorne samorazumljivosti nego oznaka "Srbi". Ta je upotreba imala dva vida. Napolju, u zapadnom svetu, koji svakako ima moć da postavlja opšte standarde, Srbi su — kao što dobrim delom sledi i iz navedenih, u priličnoj meri reprezentativnih citata — shvatani i predstavljeni uglavnom kao zločinu skloni primitivni mitomani (zadovoljni jedino između gusala i noža), ili samoživi palančani, slepi za zločin. Nasuprot tome, unutar same Srbije, na svom terenu, Srbi su predstavljeni kao bezgrešne žrtve. I ta predstava trebalo je da ima status standarda, pre svega u unutrašnjim granicama. Svaka od ovih predstava imala je neko uporište u realnosti, odnosno mogla se pozvati na određeni krug činjenica. Ni u jednom od dva slučaja, nije dakle, bila reč o pukoj fikciji. Svakoj se, na drugoj strani, mogao suprotstaviti i neki drugi krug činjenica, koji bi narušio prividnu kompaktnost tumačenja. Svaka je, međutim, mogla da opstane samo pretendujući na opštost, odnosno — obezbedjujući homogenom, kompaktom tumačenju punu dominaciju. Ništa što je stajalo izvan tog tumačenja nije moglo biti uzeto u obzir, jer bi relativizovalo njegovu dominaciju. Svako od tumačenja bilo je projekcija na osnovu favorizovanja jednog i zanemarivanja drugog broja elemenata. Svakoj je imalo svoju funkciju, ili svoje polje delovanja — napolju, da uspostavi jasnu moralnu granicu između "nas" (zapadnih protivnika zločina) i "njih" (srpskih počinilaca zločina); unutra, da ojača političku moć, koja živi od predstave o žrtvi i, sledstveno tome, neophodnosti homogenizacije.

Oba tumačenja predstavljala su svojevrsno "imaginiranje" svog predmeta. Srbi su, tako, u oba slučaja sve manje bivali Srbi, a sve su više postajali "Srbi", oznaka za ovo, ili pak za ono, kako kome treba. Razume se da je "imaginiranje" u oba slučaja proizvodilo određeni efekat, efekat koji je uvek mogao biti samo kontraprodiktivan. Reakcija 'Mi nismo takvi', o kojoj god varijanti da se radi, terala je ljudi nužno u suprotnu krajnost, i sve dalje od sposobnosti da shvate što se stvarno dogadjao. Odbrambeno 'mi nismo zločinci' moralno je, neminovno, da sklizne u 'mi smo žrtve'; i obrnuto, 'mi smo žrtve' moralno je da završi u opravdavanju zločina, u brisanju same svesti o njemu. I tako, Srbe je sve manje razumevalo svet, i Srbi su sve manje razumevali sami sebe.

Ispred ogledala

Postojalo je, međutim, i još uvek postoji, i nešto što je sasvim pristupačno razumevanju. Od početka ove poslednje balkanske havarije u Srbiji se odvija proces neposrednog dekonstruisanja realnosti. Verovatno nema zemlje čiju je aktuelnu istoriju pratila toliko uporna i toliko ozbiljna refleksija te istorije, kao što je to slučaj sa Srbijom. Napisane su i objavljene hiljade stranica o problemima vezanim za ex-jugoslovenske ratove i za ulogu koju je u njima imala srpska politika i srpska oružana sila; za "mitologizaciju" i "nacionalizaciju" svakodnevice; za zloupotrebu medija; za razvijanje "jezika mržnje"; za ratne zločine; za tragična iskustva rata i međunarodnih sudara; za mogućnosti preokreta i pomirenja, i tako dalje i tako dalje. Teorijska i empirijska sociološka, pravna, antropološka, politološko-filozofska, lingvistička, feministička istraživanja, književna i politička eseistika, publicističke analize, ratni romani, poezija, dramski tekstovi — sve to čini bogatu biblioteku o novoj srpskoj istoriji vezanoj za period raspada nekadašnje Jugoslavije i ratove koji su potom usledili, drugim rečima o onome što se — jezikom stereotipa — zove 'srpskom krivicom'. Od "Srpske strane rata" do "Srebrenice" i "Pod lupom", od "Tri čiste obične pameti" i "Protiv nacizma" do "Pucanja duše", od "Demokratije ili despoticije" do "Boredela ratnika" i "Sukoba ili dijaloga", od "Potpalublja" do "Pomračenja" i "Mamca", da ponemem samo neke — tek će celovita bibliografija tekstova o ex-jugoslovenskim ratovima 1991-1999. pružiti pravi uvid u opseg zanimanja i dubinu analize ovog verovatno najkomplikovanijeg perioda novije srpske istorije.

Tekstovi o kojima je ovde reč osporavaju rezultat i spoljašnjeg i unutrašnjeg "imaginiranja Srba". Na jednoj strani, oni oduzimaju validnost predstavi da su svi Srbi oguglali

na zločin i slepi za patnje drugih. Jer, upravo Srbi su inicijatori istraživanja, autori tekstova, priredjivači i izdavači knjiga o srpskoj političkoj odgovornosti, organizatori i učesnici javnih rasprava, protestnih akcija, prosvjetiteljskih manifestacija posvećenih tim problemima, i učesnici u njima. Ne mogu svi Srbi biti smatrani slepima, ako su Srbi ti koji se bave pitanjima srpske odgovornosti. Na drugoj strani, upravo ukazujući na srpsku ogrešenja o zakone humanosti, sva ova istraživanja pokazuju i punu neosnovanost predstave da su svi Srbi tek bezgrešne žrtve. Istraživanja, dokumenti, evidencija jasno govore drugačije. Sami Srbi ukazuju na to. "Imaginiranje" je, dakle, jedan mogućan pristup 'srpskom pitanju', ali realnost ipak leži negde drugde.

Kakva vrednost?

Naravno, uvek je lako reći da intelektualna obrada problema, proših i sadašnjih, nije reprezentativna za 'čitav narod'. Ša je, međutim, reprezentativno i kako stići do uzorka koji bi mogao imati takvu validnost? Moguće je pozivati se na ove ili one primere, ali čiji su primeri validniji, i na osnovu čega? Da li numerička vrednost određuje reprezentativnost? I koja numerička vrednost, najzad? Ukoliko se uopšte može govoriti o 'narodu' a da se nužno ne zapadne u imaginiranje, taj je narod poslednjih petnaest godina sistematski guran u potpunu mentalnu konfuziju od strane onog dela svojih političkih i intelektualnih elita, koji poseduje najveću političku, dakle najveću javnu moć. Propaganda, poluinformacije i egzistencijalna neizvesnost kojima je izložen sad već više od decenije ili su uvećavali ovu konfuziju, ili su terali u rezignaciju, a najčešće je jedno išlo pod ruku s drugim. Bilo bi budalasto umanjivati efekte ovog kombinovanog pritiska. Kad je reč o kosovskom pitanju, stvari stoje isto tako, ili još gore. Da li je običan Srbin uopšte imao mo-

gućnost da stekne pravi uvid u zbivanja na Kosovu, pogotovo poslednjih godina, i može li iko čiste savesti da kaže da je onaj ko je htio da zna zaista mogao da sazna kako se na Kosovu vodi igra? Imati sve ovo na umu ne znači skidati s 'naroda' odgovornost. Ali, ako se govori o odgovornosti, mora se imati jasna predstava pod kojim se uslovima ta odgovornost realizuje, ili ne realizuje. Kao što se dobro zna, javno mnjenje u velikoj meri reaguje prijemčivo na poruku koja mu se šalje i oblikuje se u velikoj meri shodno toj poruci. Prodornost poruke zavisi pre svega od političkog pritiska kojim se ona prenosi. Najzad, i najnoviji primeri iz sveta svedoče upravo o tome. Harold Pinter, recimo, u sada već čuvenom članku "We are bandits guilty of murder" napominje kako je britansko javno mnjenje, koje je na početku NATO-rata većinski bilo protiv bombardovanja, za kratkih par nedelja — pod snažnim političko-medjiskim pritiskom svoje vlasti — počelo da ga odobrava: "Now Blair and his war party have a war that people would support".

Sigurno je jedno: srpska populacija misli o stvarima proših ratova, i ovog rata, različi to. Drugim rečima, ne misle svi isto. Ne postoji nikakav srpsko-narodni konsenzus, nikakva srpska sloga u oceni onoga što se dogodilo i onoga što se dogadja. Kako kaže Stiven Erlanger, dopisnik *NY Timesa* iz Beograda, srpsko društvo je "kao svako drugo društvo", što znači: razni ljudi imaju razne predstave o stvarima. Koliko njih misli onako kako misle trezveni, neideologizovani analitičari sprskih prilika, koje obično nazivamo kritičkim intelektualcima, a koji ni sami nisu malobrojni? Kad se govori o tome, nije zgodno zaboravljati ljude na ulicama Beograda u zimu 1996/7, slobodne gradove po Srbiji, ANEM-ovu mrežu nezavisnih medija i tako dalje i tako dalje. Samo onaj ko je namerno slep može da ne vidi koliki je potencijal pro-

mene ležao u tome.

Šta je moglo, šta još uvek može

U članku o Holbrukskoj poseti Miloševiću, povodom kosovske križe, Majkl Ignatjef u *New Yorkeru* (januar 1999) pominje da se Holbruk sreo i sa predstavnicima srpske 'opozicije'. U jednom trenutku, kaže Ignatjef, Veran Matić, glavni urednik Radija B92, povukao je Holbruku u stranu i pitao ga: "Zašto neprestano razgovarate samo sa jednim pregovaračem?" Holbruk je uzvratio protivpitanjem: "A s kim drugim da razgovaramo?" Na to je, završava članak Ignatjef, Matić rečito slegao ramenima. Sa čitalačkog stanovišta slika je efektna — rečito sleganje ramenima, nema se šta odgovoriti, potpuna pustoš — ali kod nekoga zainteresovanog za domaće (ne samo srpske!!!) prilike ona izaziva prasak gneva. Zar Matić nije mogao da odgovori ništa drugo?

Matić, međutim, jeste odgovorio nešto drugo. "Nabrojao sam mu ..." — i širi lepezu relevantnih imena ljudi koji su o Kosovu i o sve-

mu ostalom i te kako imali šta da kažu. Ignatjef je taj odgovor fališifikovao efektnom slikom. Anegdota bi bila beznačajna da u njoj nema sistema. Zapad je oduvek sistematski zaobilazio ozbiljan razgovor sa srpskom alternativom, tretirajući je većito kao neku vrstu zgodnog apartnog dekora u inače savršeno jednolično obojenom prostoru. Možemo se do bola pitati šta bi bilo da su još vo vremja ono, ili pak u bilo kom trenutku naše permanentne krize, zapadni političari pozvali na ravnopravan razgovor i one koji čine današnji srpski političko-intelektualni think-tank. Da su, ne odbacujući svog omiljenog pregovarača, započeli dijalog s nizom drugih pregovarača. Da su makar jednom nogom iskoraciли iz ravni formalne politike, kad u njoj ionako nisu uspeli da postignu neke ozbiljnije rezultate. Da su, na kraju krajeva, shvatili jednu staru zdravorazumsku mudrost — da više očiju bolje vidi. Jedno je sigurno: bili bismo na pouzdanim terenu nego što smo sada. Uostalom, čak i sada, možda, nije baš sve izgubljeno. Samo, ko hoće da vidi, mora najpre da otvori oči.

A view from outside

In the *New York Times* magazine of May 3, 1999, under the title *Why Are We in Kosovo*, Susan Sontag writes: "The Milosevic Government has finally brought on Serbia a small portion of the suffering it has inflicted on neighbouring peoples. (...) War is a culture, bellicosity is addictive, defeat for a community that imagines itself to be history's eternal victim can be as intoxicating as victory. How long will it take for the Serbs to realise that the Milosevic years have been an unmitigated disaster for (...) the entire region, including Serbia. Alas, one thing we can be sure of, that will not happen soon".

In The *New Yorker* of May 10, 1999, in a text entitled *Balkan Physics*, essayist Michael Ignatieff writes: "A friend of mine replied," - after he had told her all about the horror of the refugee camps in Macedonia - "that her four-year-old girl paced their Belgrade flat with headphones to avoid the sound of fire engines and air raid alarms. I felt the courageous Serbian mother of a little girl had also turned a deaf ear and couldn't hear what I was saying. We both found it hard to listen to each other." In the *New York Times* of May 11, 1999, Thomas L. Friedman, in an editorial headed *Steady As She Goes*, quotes Mark Mazover, a Princeton University professor: "The prevailing mood among the people is intense, if short-sighted, Serb nationalism, hate-imbued and narcissistic, all too ready to embrace victimhood while uninterested in the suffering of the real victims of the recent months and years." Friedman continues: "We are at war with the Serbian nation. (...) The idea that we are at war with one bad guy, Slobodan Milosevic (three times elected by his people) is entirely foolish..." Along the same lines Friedman suggests the solution: "I cannot imagine a greater punishment for the Serbs for everything they have done and tacitly approved of than making them live with him for ever."

I don't know whether it's the ignorance or the arrogance of these opinions that irritates me more. How can Susan Sontag assume she knows what Serbs would be able to realise or when it was going to happen? Where did Mark Mazover check his "prevailing mood of the people"? What makes Friedman believe he holds the spectre of morality, where did he acquire the self-righteousness to mete out punishment, like imprisonment and worse? And how well does Michael Ignatieff really know this "courageous Serbian mother" of a little girl (her papers, her public appearances, her views on any issue raised by this war or previous ones)? Well enough to take the liberty of investing this courage of hers with so ironic an overtone?

When the strikes began a Czech journalist replied to the letter of a horrified colleague from Belgrade to say that he was unable to share her anger and pain. The Serbs, he wrote, had committed so much evil throughout the former Yugoslavia. And they still do, now, on Kosovo. They should finally realise it was no good and seek confession and catharsis. Sure he would be delighted to have a coffee with her one day in a democratic Belgrade, but it could only be after the process of purging he was talking about had taken place. He sympathised, but could not identify, with her feelings. The Nato campaign, on the other hand, he deemed entirely desirable and justified.

Understanding and consequences

A resounding majority of the world public didn't fret too much about the Nato strikes, at least in the first couple of weeks, exactly because it seemed to many (and notably the most strident Western European and American intellectuals) as a well deserved, long overdue punishment. Between the lines it could be read that Serbs were the culprits, the sinners, that they had either perpetrated evil or stood idly by; there were no apologies. If they had wanted to know, they knew. If they didn't know it's because they didn't want to. Ignorance and silence are both unpardonable. The Serbs are partners in crime. And the partners deserve to be stigmatised with a fiery sceptre. Perhaps, by bearing this stigma, the most radical intellectual peddlers of these convictions suggest, they might even become human themselves one day.

The intellectual tenuousness of this kind of allegation is easy to condemn, but the allegation itself is scarcely dropped or forgotten quite as easily. Why? Because it's far too serious. You've done nothing by flouting the confrontation, it's not the type of thing which will disappear if comfortably disdained or stubbornly ignored. The rampant bombing of Serbia and Yugoslavia will not wipe it off the list of current issues. The bombing is a moral question *per se*, waiting to be tackled by those who have paradoxically seen it as a heaven-sent solution to all the moral questions. However the question of whether the Serbs have been partners in the crimes which preceded the bombing, and the ones taking place under the bombs, remains and demands an answer, not because of the zealous Western moralisers so aptly embodied in Susan Sontag, but because of ourselves. To answer it is not to resort to a half-hearted profession of guilt in your own eyes and in the eyes of the world;

especially not to offer excuses for the Nato military campaign which flies in the face of any sense of humane feeling. It's not about making a case for our own moral probity (are we Serbs the "moral desert" Sonja Biserka, director of the Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, dubbed us in the New York Times because, in her view, "People in Serbia are in mass denial, which is itself commensurate to the crime taking place in the eyes of the whole world.") What this is all about is something completely different: are we clear-headed enough to be able to discuss the facts of our own life and the direction of our own world soberly, unencumbered by affectionate and lengthily defensive inferior aggressiveness. It's about discussing the issue like mature people who do not totter between ready made formulas of the "culprits versus victims" and "victims versus culprits" types but who rather are able and willing to realise the scale of the human tragedy in which we are involved and to which we bear witness. And about drawing all the pressing and naturally political consequences resulting from it.

Imagining the Serbs

First, however, we must address the question of who we mean when we talk about Serbs. Probably no other national marker in the last ten years has been used with more *a priori* evidence than "the Serbs". This use has been in two modes. Outside, in the Western world, which certainly has the power to set a standard, the Serbs have chiefly been perceived and portrayed either as primitive mythomaniacs bent on crime (comfortable only with the gusle and the knife) or self-enamoured crime-blind provincials, as the rather typical quotes above largely testify. On the other hand, within Serbia itself, on its own territory, the Serbs have been portrayed as innocent victims. This portraiture also aspired to set a standard, primarily within the country. Every portrait has

a certain base in reality, in other words it can be reinforced by a certain chain of facts. Thus none of them are pure fiction. On the other hand, each could be confronted with another set of facts which would disrupt the ostensible cohesiveness of interpretation. Each could hold its own only by laying claim to universality, in other words by securing an overwhelming domination of this homogeneous, coherent interpretation. Nothing falling outside this interpretation could have been taken into account, for fear of jeopardising its dominance. Each interpretation is a construct based on promoting one element and the expense of the others. Each has its own function and its own practical impact. On the outside it provided a clear moral divide between "us" (the Western opponents of crime) and "them" (the Serbian criminals). On the inside it strengthened the political power which feeds of the image of victimhood and the ensuing need for homogenisation.

Each interpretation presents a kind of imagining of its subject. Thus in both cases the Serbs became less and less the Serbs and more and more "the Serbs", a signet of this or that, depending on the particular need. Of course the imagining in both cases produced certain effects which were necessarily counterproductive. The "we are not like that" reaction, whichever version is concerned, pushed people to the opposite extreme and further from the ability to realise what was actually going on. The defensive "we are not killers" was bound to slide into "we are victims" and conversely "we are victims" was bound to end up as a justification for crime and even the erasing of the awareness it had been committed. Thus the world's steadily diminishing comprehension of the Serbs was matched by the Serbs' equally diminishing comprehension of themselves.

In Front of the Looking Glass

There was and still is something quite comprehensible. From the onset of this most recent Balkans conflagration, a process of deconstruction of reality began to take place in Serbia. There is probably no country whose recent history has been reflected on so persistently and seriously as Serbia. Thousands of pages have been written and published on issues related to the Yugoslav wars of secession and the role played in them by the Serbian political and military elite. These issues included the mythologisation and nationalisation of everyday reality; media abuse; the development of "hate speech"; war crimes; the tragic experiences of war and interethnic conflict; the possibilities for a turnaround and reconciliation and so on and so on. Theoretical and empirical sociological, legal, anthropological, politico-philosophical, linguistic and feminist research, literary and political essay writing, publicity analyses, war novels, poetry, drama - all of these make a rich literature devoted to issues of recent Serbian history in the period following the break-up of the former Yugoslavia and the succeeding wars. In other words, the issue of what, in the language of stereotypes, is known as the Serbian quilt. From *The Serbian Side of War* (*Srpske strane rata*) and *Srebrenica* to *Under the Microscope* (*Pod lupom*); from *A Scrap of Common Sense* (*Tri ciste obicne pameti*) and *Against Nazism* (*Protiv nacizma*) to *The Rupture of the Soul* (*Pucanje duse*); from *Democracy or Despotism* (*Demokratije ili despotije*) and *The Warriors' Whorehouse* (*Bordela ratnika*) to *Conflict or Dialogue* (*Sukoba ili dijaloga*); from *Below Decks* (*U potpaljublju*) and *Eclipse* (*Pomracenja*) to *Bait* (*Mamea*), to mention just a few. A complete bibliography of writing on the 1991 - 1999 wars in the former Yugoslavia would provide an insight into a range of interests and the depth of analysis of what is probably the most complex period of recent Serbian history. The texts already to hand are at odds with the results of both the domestic and foreign imagining of the Serbs. On the one hand they question the validity of the image of Serbs as callous in regard to crime and blind to the suffering of others, because it is precisely the Serbs who conduct research, write papers, edit and publish books on the political responsibility of the Serbs, organise and participate in public discussions, protests and related educational programs. The Serbs cannot be deemed all blind if it is precisely they who deal with the issue of Serb responsibility. On the other hand, by pointing to a Serbian violation of the laws of humanity, all this research demonstrates how entirely unwarranted is the image of the Serbs as innocent victims. Research, documents, records all contradict it. The Serbs themselves point this out. Thus imagining proves to be only one possible approach to the Serbian question: the reality is somewhere else.

What value?

It is of course easy to say that the intellectual handling of issues past or present does not represent the entire nation. If not, what does represent it and how is one to acquire a sample which would be fully valid? Is it possible to present this or that example: whose values are more valid and on what basis? Does the numerical value define representation? And, finally, what numerical value? In order to speak of "the people" without inevitably slipping into imagining, we have to take into account the fact that this people has, for the last fifteen years, been systematically driven towards utter mental confusion by those of its political and intellectual elites which wield the greatest political, and therefore public, power. The propaganda, misinformation and anxiety about life they have been systematically exposed to for more than a decade have either exacerbated this confusion or turned it into resignation - and most often both. It would be foolish to downplay the effects of this combined pressure. Where the Kosovo question is concerned things are even worse. Have ordinary Serbs had the opportunity to gain an insight into the developments in Kosovo, particularly in the past ten years? And could anyone say with a clear conscience that anyone who had wanted to know would have been able to discover what the game was in Kosovo? To keep all this in mind is not to absolve the people of any responsibility but, speaking of responsibility, we must be clearly aware of the conditions under which it is or is not being exercised. It is well known that public opinion is susceptible to the message sent and is formed largely in accordance with the message itself. The impact of this message depends primarily on the political pressure with which it is transmitted. Even the most recent examples in the world attest to this. Harold Pinter, for example, in his now famous article *We Are Bandits Guilty of Murder*, notes that British public opinion which, in the beginning, was opposed to Nato bombing began approving of it after a few weeks of strong political and media pressure from the government: "Now Blair and his war party have a war which people would support."

One thing is certain: the views of the Serbian population on this war or the wars of the past are diverse. In other words, not everybody thinks the same. There is no Serb national consensus, no Serb unity, in assessing what has happened or what is happening. In the words of Steven Erlanger, the New York Times Belgrade correspondent, Serbian society is "like any other society", meaning that various people hold various views on various matters. How many of them think like sober, unideologised analysts of Serbian affairs, usually referred to as critical intel-

lectuals (and their number is not so insignificant)? Speaking of these, one should perhaps recall the people on the streets off Belgrade in winter 1996 - 97, the free cities of Serbia, the Association of Independent Electronic Media (ANEM) and so on. Only the stubbornly blind will fail to see the potential for change borne by all this.

What could have been done, what can still be done

In a text published in *The New Yorker* (January 1999), describing Holbrooke's visit to Milosevic to discuss the Kosovo crisis, Michael Ignatieff notes that Holbrooke had met representatives of the Serbian opposition. At one moment, writes Ignatieff, Veran Matic, the editor-in-chief of Radio B92, took Holbrooke aside and asked him "Why do you always speak with a single negotiator?" Holbrooke retorted by asking "And with whom are we supposed to talk?" Then, according to Ignatieff, Matic shrugged eloquently. From the reader's point of view the picture is effective: eloquent shrugging, nothing to say, utter devastation, but from the point of view of somebody interested in local (and not merely

Serbian) affairs it incites an angry cry. Could Matic not have replied? In fact Matic did reply: "I enumerated..." and goes on to list a range of names of people who would have a lot to say about Kosovo and everything else. Ignatieff counterfeited the reply with an effective image. The story would be a trifle if it didn't point to a system. The West has always systematically bypassed serious conversation with the Serbian alternative, forever treating it as a sort of peculiar handy decor in an otherwise perfectly monochrome space. There's no point in asking ourselves what might have been if Western politicians had then, or at any other point in our permanent crisis, called a serious meeting with those who make up the present-day Serbian politico-intellectual think tank, a meeting which would be convened on an equal footing. Or if they had broached a dialogue with a series of other negotiators, even without dropping their favourite. If they had at least strayed a few inches from formal politices, which has in any case failed to yield a serious result. If they had grasped the old folk wisdom that two heads are better than one. One thing is certain: we would have stood on firmer ground than we do now. Even now all is not lost. It's just that if you want to see, you first have to open your eyes.

◀130▶

◀R.E.»▶

UO I DIMNIH SIGNALA

Poučna porodična priča

Branko VU IĆEVIĆ

Veoma prošrena porodica sedi za večerom (kao u tipičnom ruskom romanu), srće se, mljacka, konverzira o prizemnim iliti uzvišenim
◀NAPOMENA▶stvarima.◀/NAPOMENA▶ Odjednom, neko nešto lupi ili se neprilично ponese. I sablazan upropasti porodičnu idilu. Osetljive tetke se hvataju za srce i piju valerijan na kocki šćera, uvek kriva deca se, uz nezaslužene šamare, progone na spavanje, priživaljčici i priživaljke su u panici, skrivaju zluradost... Itd. Itd.

Ružna anegdota (opet jedan upotrebljiv ruski naslov).

Šta da se radi.

Da li će od trenutka skandala u porodičnom šfonjeru čegrtati jošjedan skelet?

Ili, da se u svakoj zgodnoj priči "krivac" podseća na onu "svinjariju"?

Ili, pak, da se šfonjer odmah otvori i provetri?

Da neko izvede neki zabavni trik?

Onde nevešto dočarane porodice vole šrade, domaće pozorište, društvene igre, madioničarske veštine, zagonetke i pitalice.

Da probamo i mi.

Pogodi ko je pisac?

Why is it worse to kill civilians than soldiers?

Obviously one must not kill children if it is in any way avoidable...

A bomb kills a cross-section of the population, but not quite a representative selection, because the children and expectant mothers are usually the first to be evacuated, and some of the young men will be away in the army. Probably a disproportionate large number of bomb victims will be middle-aged...

War is not avoidable at this stage of history, and since it has to happen it does not seem to me a bad thing that others should be killed besides young men...

ak ni nastrani ujak, poluoslepo od čitanja, nije pogodio.

Ali, raspoloženje se popravilo.

Onde ću odustati od ruskog pastiša. (Te kasno probudjene spisateljske ambicije doći će mi glave!)

Valjda nije bila moja puka sentimentalna iluzija što sam ARKZIN+BASTARD Co. smatrao mrežom prijatelja iliti familijom.

◀NAPOMENA: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R.E.**.

◀http://www.freeb92.net/casopis_rec/▶. Na mrežu je postavljen 24. maja 1999.

Dogodio se incident.

Naš prijatelj Dejan <1>Kršić, </1> kome nikad nije bilo teško da istovremeno drži u glavi dve i više misli, i čak njima veselo (ni slučaj - no patetično) žonglira, iznebuha se pojavio kao tipični predstavnik JEDNOUMLJA.

Možda je uzrok ono što se u američkoj vojnoj terminologiji zove BATTLE FATIGUE.

Obezbedimo mu R(EST) and R(ECREATION).

Možda su i fascinacija teorijom i STATE OF ART tehnologijom dodale svoje.

Za "kaznu" neka napravi izbor iz Krausovih POSLEDNJIH DANA ČOVEČANSTVA za sledeći broj ARKZINA.

Koristiće svima.

Svi treba da čuvamo mozak.

(Još jednom citiram Dada-mudrost: MAŠNA ZA OBEZMOŽĐAVANJE RADI S VELIKOM LARMOM!!!

Ne mora se neprestano govoriti.

Kad je LARMA preglasna stavimo vatu u uš ili jastuk na glavu.

Akо se ne varam, onaj gnjavor GOETHE veli da je SIVA TEORIJA A ZELEN ŽBUN REALNOSTI/PRAKSE/ŽIVOTA.

Odmarađmo oči na hlorofilnom, sočnom zelenilu.

Tim pre što bar ovdašnjoj "ratujućoj strani" možda sleduje provereni i od vremena Vietnam-a jamačno usavršeni WEAPON defilacije.

Koristimo čari WWW dok ne budemo morali da predemo na indijanske dimne signale.

<1>Dejan Kršić wrote:

Everywhere I see "HELP B92"! What about Koha Ditore and Kosova Albanians? From the news on the HELP B92 web site it is quite hard to see what is so special, independent and democratic about B92! Ideology of "professional journalism" is just that – ideology. One thing is for sure: "Don't trust anyone..." and now we can add "...especially not them (B92)", because in all the noise about closing down of the world wide famous, democratic and independent radio station B92, all other much more problematic issues get lost – like the fact that in Kosova Albanians, even, or especially kids, women, old men, everyday loose their lives, homes, all possesings, documents... even future. Mr. Veran Matic has chosen very unfortunate title for his article – "Bombing the Baby with the Bathwater" – not only it puts his dear B92 in the position of cute and innocent, but actually powerless infant, it also perhaps involuntarily and unconsciously states that B92 is actually bathing in the dirty waters of Milosevic regime! Matic is really master of selfpromotion and this situation suits him well – international media recognition, support, fundraising... in your (helpB92) own words: "leading peace activist. He has won many international awards for media and democracy, the latest being last year's MTV Europe Free Your Mind award. Early this year he was named one of this year's hundred Global Leaders for Tomorrow by the World Economic Forum..." (...) On CNN Vuk Draskovic said that his party is in opposition to Milosevic, "but not in opposition to his country". Almost the same sentence can be found in Matic's article. We should remember Slavoj Žižek who apropos sentence of "throwing baby with the dirty water" said that baby is really uninteresting, that it should be "thrown away", and we should really concentrate on examining "the dirty water"...</1>

Pozdrav svima.

P.S. Autor citata nije Goebbels ni neki NATO-strateg, već George Orwell. Nobody is perfect.

BALKAN: OD INVENCije DO INTERVENCije

Marija TODOROVA

Sa engleskog preveo Dejan Ilić

Godine 1989. u nekim istočno-evropskim zemljama prepričavala se jedna <NAPOMENA> šala. </NAPOMENA> Obuzeti malodušem zbog propasti komunizma (kao prečice ka modernom dobu), dva političara razmatrala su kako da svoju zemlju prevedu u kapitalizam (kao prečicu do modernog doba). Mislim da je najbolji način da postanemo pedeset i prva država Sjedinjenih Država. Odlično. Ali kako to da uradimo? Objavimo rat Sjedinjenim Državama. I onda? Onda nas oni uzmu za ozbiljno, napadnu, okupiraju, i izvedu na pravi put. Sjajno. A šta ako mi pobedimo? Deset godina kasnije, ovo više nije smešno, i ne zvuči kao šala.

Kao stručnjak za istoriju Balkana uzdržavala sam se od davanja kratkih izjava (od dva do deset minuta zavisno od informativnog programa; od šesto do osamsto reči zavisno od novina ili časopisa) o sadašnjem stanju stvari na Balkanu. Konačno, moj posao upravo i jeste razmatranje složenih pitanja i izbegavanje uprošćenih rešenja, i ja verujem, eto, u ovo profesionalno načelo. Međutim, ovo što se sada događa nije samo balkanski problem, a sva - kako nije ni prvenstveno balkanski problem: to je globalni međunarodni problem. I budući da nisam stručnjak za medunarodne odnose i novi svetski poredak, mislim da bih mogla da sažmem svoje stavove u jedan srazmerno kratak iskaz. Dozvolite mi da počnem kratkim pregledom istorije i prirode ovog sukoba.

Okolnosti u kojima su se nađi Albanci na Kosovu predstavljaju ozbiljan slučaj kršenja ljudskih prava. Autonomna oblast unutar Srbije od 1946. godine Kosovo je, kao i Vojvodina, 1963. godine proglašeno za autonomnu pokrajinu. I Kosovo i Vojvodina dobili su 1974. godine široka prava koja su im *de facto* dala status republike, mada ne i naziv republike. Od kraja šezdesetih godina znatan broj pripadnika albanske elite na Kosovu zalagao se za to da Kosovo dobije status republike unutar jugoslovenske feda-

cije, a vrhunac tog zalaganja bili su nemiri 1981, godinu dana posle Titove smrti. Izloženi represiji, ali ne i potpuno osujećeni, kosovski prvaci su u narednim godinama radili u izuzetno teškim okolnostima. Usled demografske eksplozije albanskog stanovništva, izmerjen je procentualni odnos između dve etničke grupe: od približno 65 odsto 1948. godine albanska većina dostigla je blizu 90 odsto na kraju devedesetih. U opštoj ekonomskoj krizi koja je zahvatila Jugoslaviju tokom osamdesetih godina, ovaj demografski porast bio je praćen porastom nezaposlenosti od endemskih 20 odsto do preko 70 odsto u poslednjem desetleću. Iako su dve napredne republike Slovenija i Hrvatska otvoreno i s pravom blagonaklono gledale na zahteve kosovskih Albanaca i kritikovale Srbiju zbog oštrine i nepopustljivosti s kojom se odnosi prema Albancima, i jedna i druga su, takođe, dosledno bojkotovale tradicionalno pro-jugoslovensku politiku Beograda u preraspodeli sredstava iz fondova bogatijih republika u siromašnije delove Jugoslavije. Bosna, Makedonija, a naročito Kosovo smatrani su "prljavim jugom", Timbuktuom u civilizovanom prostoru Ljubljane i Zagreba.

U drugoj polovini osamdesetih, odlivom srpskog stanovništva sa Kosova, situacija je postala naročito napeta. Ovaj odliv uglavnom je bio posledica teških ekonomskih okolnosti, a njih je, opet, dodatno pogoršavala težnja različitih etničkih grupa da preuzmu kontrolu nad ionako ograničenim resursima. Premda je van sva- ke sumnje bilo slučajeva u kojima su Albanci zlostavliali pripadnike srpske manjine, ovi slučajevi nisu bili u srazmeri sa stravičnim pričama o sistematskom etničkom čišćenju, silovanjima, i tome sličnom, koje su kružile među Srbima. Uprkos tome, ovakvo osećanje ugroženosti jačalo je svakim danom, ali nije moglo da bude javno artikulisano, jer je tada dominantna jugoslovenska politika nastojala da ublaži, prikrije ili kontroliše etničke sukobe.

<NAPOMENA: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R. E. ».**

<http://www.freelib92.net/casopis_rec/>. Na mrežu je postavljen 25. jun 1999.

Na talasu ovog osećanja Milošević je započeo svoj uspon posle 1987. godine. Jedna stvar mora da bude jasna: Milošević nije stvorio srpski nacionalizam. On je samo dao legitimitet najradikalnijoj struji srpskog nacionalizma, upotrebovivši je da osuđeti titoističku (ili pro-jugoslovensku) struju u srpskom, odnosno jugoslovenskom vrhu koja je teškom mukom pokušavala da se odupre sve jačim centrifugalnim silama u Hrvatskoj i Sloveniji. Godine 1989, 8. marta, Kosovu i Vojvodini oduzeta je autonomija; 5. jula 1990. raspisan je kosovski pokrajinski parlament i zavedeno je vanredno stanje. U septembru iste godine albanski predstavnici proglašili su ustav fantomske kosovske republike na tajnom skupu u Kačaniku; godinu dana kasnije, septembra 1991, oni su organizovali tajni plebiscit na Kosovu na kojem je sa više od 90 odsto glasova izglasana nezavisnost. Ova izuzetno osetljiva situacija, nalik na intifadu, trajala je gotovo deset godina i mogla je da traje i dalje da nije bilo jednog nepredvidljivog dogadjaja: kraha piramidalne sheme u Albaniji, kojom je predsednikovao veliki demokrata i prijatelj Sjedinjenih Država Sali Beriša. Za ovim krahom usledili su raspad državnih institucija i kratak gradjanski rat u kojem je vojska nestala, a vojni magacini se otvorili, što je stvorilo jeftino slobodno tržište kalašnjikova (deset dolara komad) i ručnih granata. Novcem iz fonda kosovskih zajednica u dijaspori u Nemačkoj, Šajcarskoj, Britaniji, Belgiji i Sjedinjenim Državama, sve radikalnija kosovska mladež naoružala se da bi formirala vojnu silu od 40.000 vojnika, kako je tvrđeno prošle godine, a kako se kasnije ispostavilo tek šicu od 15.000 vojnika UČK-a. Mislim da oko ovih činjenica uglavnom postoji saglasnost.

Ono što sledi jeste niz stavova u kojima sam sažela svoje poglede na sadašnji sukob. Rasporedila sam ih tako da će na kraju gotovo svi biti uvredeni.

Stav 1.

Srpski nacionalizam s kraja dvadesetog stoljeća posebno je ružna vrsta nacionalizma na Balkanu, i jednak mu je, a povremeno ga i nadmašuje, samo njegov brat blizanac — hrvatski nacionalizam. Ono što srpski nacionalizam od njegovog postanka krajem 18. i početkom 19. stoljeća čini jedinstvenim na prostoru Balkana jeste to što je on jedini balkanski nacionalizam koji nikada do sada nije doživeo poraz. On je platio izuzetno visoku cenu, kao što su i svi ostali, ali uvek je, psihološki, izlazio kao pobednik. Da 1922. godine nije doživeo katastrofu u Maloj Aziji, grčki nacionalizam bi se izborio za sumnjivu čast da bude prvi u isticanju svog kompleksa nadmoći. Ali, kao što biva, poraz je uvek poučan, otrežnujući i, na kraju krajeva, često koristan. Srpski nacionalizam pokazivao je naročito ru-

žno lice u ogledalu albanorskog pitanja. Sve do 1998., srpsko busanje u grudi još uvek se oprezno držalo u granicama podnošnjivog, bar na praktičnom planu, ali njegovu retoriku sve su više prožimali hipsterični i rasistički tonovi. Izuzev nekoliko retkih, časnih pojedinačnih izuzetaka (neki od njih su moji prijatelji nad čijim glavama pada pada krišta NATO-bombi), srpska opozicija se u proteklih deset godina nijednom nije ozbiljno pozabavila albanskim pitanjem kao nacionalnim pitanjem. Ako se ovo ima u vidu, žalopijke srpske opozicije da joj Albanci, bojkotom parlamentarnih izbora u Jugoslaviji, nisu pružili ruku u obaranju Miloševićevog režima zvuče prazno.

Stav 2.

Srpski nacionalizam jeste ružan nacionalizam, ali nije i genocidni nacionalizam. Milošević nije Hitler. Za mene je ovo tako očigledno da to ne bih ni izdvojila kao poseban stav da ne srećem mnogo uvaženih intelektualaca, čak i prijatelja, koji su iskreno poverovali u poređenje sa Holokaustom. Milošević se nikako ne može predstaviti kao pretnja svetskom miru, evropskom miru, pa čak ni balkanskom miru. Argument o eksparzionizmu prilično je slab čak i ako se u obzir uzmu prethodni slučajevi u kojima je Milošević predstavljen kao agresor na "suverene, nezavisne države", koje su, zatećene, Evropska zajednica i Sjedinjene Države na brzinu priznale, pošto ih je Nemačka stavila pred svršen čin. I u slučaju Kosova ovo očigledno ne piye vodu.

Optužba koja je mnogo ozbiljnija, i koju svakako treba izneti, glasi — u poslednjih deset godina postojao je srpski obrazac etničkog čišćenja; imamo pouku iz Bosne, i nad njom se nadnosi senka Holokausta. O Bosni: srpski dosije je porazan. Ovo je sve što ću reći o tome. Prezirem da merim i poredim zla, ali sam prisiljena da tome pribegnem, jer to nalaže poređenje sa Hitlerom i Holokaustom. (Ima intelektualaca koji, rekla bih, s dobrim razlozima ne prihvataju Goldhagenovu tezu o Hitlerovim dobrovoljnim izvršiocima, a koji su sada voljni da prihvate tezu o Miloševićevim dobrovoljnim izvršiocima.) Iako ne pod ovim imenom, etničko čišćenje, odnosno prisilno iseljavanje stanovništva sa jedne teritorije, pratilo je tokom čitave istorije većinu ratova, i dostiglo je astronomске brojke za vreme II svetskog rata, na kraju kog je broj etnički počišćenih Nemaca dosegao 13 miliona. Etničko čišćenje u Bosni bledi u poređenju sa ovim i drugim događajima slične prirode u svetu. U Bosni je bilo surovih primera etničkog čišćenja čiji su glavni počiniovi u početku bili Srbi. Ali nemojmo da zaboravimo da su baš Srbi, ironično, završili kao najveće žrtve ove politike, sa 650.000 ili 700.000 srpskih izbeglica u današnjoj Jugoslaviji, i sa pretrpljenim najvećim etničkim čišćenjem u toku rata: proterivanjem krajinskih

Srba iz Hrvatske, uz prečutno odobrenje Zapada.

Ne mislim da je održiva optužba o genocidu. Izuzev Holokausta, koji stoji kao nesporan metagenocid, međunarodna zajednica nije se složila oko toga što je genocid. Nije priznala za genocid čak ni masakr počinjen nad Jermenima 1915. godine, i cepidlači oko brojeva i namera. Istrebljenje miliona Poljaka, Belorusa i Rusa za vreme II svetskog rata nije bilo zvanično proglašeno za genocid, kao ni istrebljenje Srba koje su počinile Ustaše. Što se mene tiče, sa svim je u redu ako se Arkanu, Karadžiću ili bilo kom drugom pojedinačno sudi kao ratnim zločincima, ali kada analiziramo pojave koje imaju (ili treba da imaju) pravne posledice, moramo biti pažljivi. Ako je Milošević Hitler, mora biti tačno i obrnuto: onda je i Hitler Milošević. Ako je usud bosanskih Muslimana uporediv sa Holokaustom, onda i Holokaust može da se svede na njihov usud. Onima koji ne vode računa o opasnostima retoričkih preterivanja čiji je cilj da se uzdrma javno minjanje, opasnosti od normalizacije i trivializacije Holokausta možda će zazućati kao ozbiljnija opomena.

to se samog Kosova tiče, stvari stoje jos gore. Čuli smo za Miloševićev pakleni, genocidni plan, ali stvarni efekat je sledeći: u poslednjih deset godina u Jugoslaviji je postojala država u državi, koja se nalazila u nekoj vrsi unutrašnjeg egzila, i koja nije doživela krah. Krah je otpočeo prošlog leta, kada je secesionistička gerila stavila pod svoju upravu 40 odsto teritorije Kosova. Beograd je na to odgovorio na način na koji bi to učinila svaka centralna vlada (bilo autoritarna, bilo demokratska): pokušajem da povrati vlast. Od tada, zapadna štampa je tokom sledećih godinu dana iznela podatke o 2.000 žrtava na obe strane, među kojima je bilo i mnogo civila. U gerilskom ratu, u kojem protivnici deluju u veoma uskom, familijarnom krugu, ove žrtve trebalo je očekivati.

Vratioču se na odgovor Zapada, kao i na temu Holokausta, ali dozvolite mi da ovde iznesem

Stav 3.

ta je UČK? Bilo je optužbi koje su uglavnom iznosili Srbi (ali koje je na zanimljiv način poduprla retorika NATO-a) da je ovo teroristička organizacija, finansirana novcem zarađenim od trgovine drogom, koja ne ubija samo srpske policajce, nego likvidira i uzdržane Albance, primenjuje ucenu i prisilno regrutovanje, i propoveda sumnjuvinu mešavinu ideologija: od utilitarnog, desničarskog nacionalizma do maoizma. Sve ovo moglo bi da bude tačno (zapravo i jeste tačno). Ali koji to nacionalni, oslobodilački pokret ne primenjuje taktike sumnjiće sa stanovišta održanja postojeće vlasti, i koji na početku nije nazivan terorističkim?

Dozvolite mi da ovde napravim još dva poređenja, koja su, mislim,

mnogo prikladnija kada se govori o Kosovu. Time ujedno i prošrujem listu povredenih osećanja — osećanja, dakle, koja danas svesno provociram.

a) Prvo je poređenje sa Palestinom. Tako se o kosovskom problemu sve češće govorilo u Beogradu. Vlastita slika o sebi, kao i istorijski prestiž i te kako su zanačajni. Kao što se dobro zna, Hitler je bio nadahnut ponašanjem Amerikanaca prema "crvenokožnim Indijancima", i u skladu sa tim uputio je namesnika Poljske da na isti način postupa prema Slovenima. Srbe nije nadahnuo Hitler. Naprotiv, oni svoj odnos prema Kosovu i Albancima poredi sa odnosom Izraela prema Jerusalimu i palestinskom problemu. Nema potrebe da se zalazi u detalje i da se poredi broj žrtava u svakom od ova dva slučaja. Mnogo bi uputnije bilo uporediti reakcije spoljnog sveta, koji je bio neverovatno strpljiv i, zbog toga, od velike pomoći u rešavanju višedecenijskog izraelsko-palestinskog sukoba, dok u vezi sa mnogo mladim albansko-srpskim sukobom nije pokazao ni jednu od ovih osobina. Znam da labavo poređenje sa Srbijom odbija mnoge jevrejske intelektualce, koji se čak ne obaziru ni na optužbe palestinskih aktivista o hitlerovskom ponašanju Jevreja.

b) Drugo je poređenje sa problemom Kurda u Turskoj. Iako se ne-uporedivost ova dva slučaja često obrazlaže legalistički (čemu se, na moje razočaranje, pridružuju i liberalni turski intelektualci), po mom mišljenju postoje samo dve osnovne razlike: a) Turska je članica NATO-a, i još uvek ima geo-startežki značaj za Sjedinjene Države; i b) dok PPK nije uspela da proda svoj separatizam Zapadu (naprotiv, Zapad, odnosno CIA, prodao je Odžalana turskim snagama bezbednosti), UČK je u tome uspela. Ponovo ne želim da zalamim u detaljno poređenje broja žrtava (37.000 u slučaju Kurda), ili razmatranje vojne akcije na teritoriji suverene države (Irak), ili gradanskog rata na njenoj sopstvenoj teritoriji. I ovo poređenje je izazvalo gnev mnogih Turaka koji insistiraju na razlikama između ova dva slučaja. Pa, razume se da je svaki slučaj različit. Kao što je Tolstoj davno rekao, samo srećne porodice liče jedna na drugu. Međutim, ja želim da ukažem na nešto opšte. Istoriska poređenja retko su prikladna ako je njihova svrha da olakšaju razumevanje nekog događaja ili pojave. Najčešće je svrha istorijskog poređenja da izazove predvidljive emocionalne reakcije i da njima manipuliše.

Stav 4.

ta nam je činiti u okolnostima koje su se, po mom mišljenju, pre 24. marta mogle opisati kao ozbiljan slučaj kršenja ljudskih prava, ali ne i kao humanitarna katastrofa, a pogotovo ne kao genocid? Humanitarna nesreća izazvana je kao odgovor na akciju NATO-a,

a istovremeno je i posledica te akcije.

Bila su moguća tri odgovora na kosovsku kriju. Dva se zasnivaju na legitimnim ali uzajamno isključivim načelima suvereniteta i samoopredeljenja. Mnogo toga može se reći u korist oba rešenja, ali biću izuzetno kratka.

a) Ako se poštuje načelo suvereniteta, onda je trebalo držati se po strani i ne činiti ništa iz bojazni da se ne poremeti izuzetno osetljiva ravnoteža u regionu i ne izazove nestabilnost i, verovatno, "efekat domina". Kako se može braniti suverenitet Bosne ako se narušava suverenitet Jugoslavije? Ako je narušeno načelo suvereniteta, onda je to opasna poruka svim secesionističkim pokretima da mogu da drže vlade kao taoce. S druge strane, ovo je sa stanovišta morala naročito neprijatno rešenje, koje izaziva osećanje bespomoćnosti i krivice, kao što ide i u prilog argumentu o stalnom pravljenju ustupaka. Ove negativne posledice može da ublaži jedino osećanje da potpuna uzdržanost često prouzrokuje manje zlo. Odbraćena načela suverenosti, kako ga je do sada odredivao postojeći međunarodni sistem, osnova je za argumente koje iznose kritičari akcije NATO-a, a među njima ističu se Moskva i Peking.

b) Međutim, neko bi jednako ubedljivo mogao da brani stav da se treba držati načela samoopredeljenja. Na kraju, zar nisu u poslednjih sto pedeset godina sve zemlje u regionu, i u čitavoj Evropi, pre svega nastale poštovanjem ovog načela? Ali, ako se neko odluči za poštovanje ovog načela, onda stvar treba da dovede do kraja i pripremi se za predvidljive posledice.

c) Treća mogućnost bila je dalja primena diplomatskih sredstava, dalji pritisci delovanjem kroz usaglašene međunarodne institucije, insistiranje na pregovorima i, pre svega, isto strpljenje i umerenost koji su pokazani i tokom više decenija dugih, ozbiljnih kriza širom sveta: Tibet, Palestina, Kurdistana, da pomenem najčešće. Ova poslednja mogućnost nije iskoričena, Rambuje je bio potpuni promašaj, s obzirom na to da je bio neprihvatljiv za obe strane. Druga verzija Rambujea, koju su potpisali Albanci i koja je posle poslužila kao ultimatum Srbiji, zapravo je omogućavala održavanje referendumu o nezavisnosti u roku od tri godine, stvarala protektorat NATO-a na teritoriji Jugoslavije i obezbeđivala NATO-u prava koja uključuju svaki vid jugoslovenskog suvereniteta. Da li treba pribeci neprikladnom istorijskom poređenju sa ultimatom iz 1914. godine?

Stav 5.

Zapad je pribegao drugoj od tri mogućnosti (dakle, načelu samoopredeljenja) uprkos svim problemima. Što se mene lično tiče, to je u redu, ali — Zapad: a) nije stvar doveo do kraja; i b) nije pripremio protivmere za posledice. I ne samo to, u vreme samita

NATO-a Clinton je neprekidno ponavljao da neće biti izmena međunarodnih granica. Zapravo, uprkos tome što je *de facto* izabran druga mogućnost, opasnosti su bilo tako očigledne da se bombardovanje moralno pravdati kao intervencija u ime ljudskih prava. Dozvolite mi da kratko dodam da ni za trenutak ne sumnjam u iskreno godenje zapadnih prvaka (Clintona, Blera, Šraka, Šedera i ostalih) nad sramnim Miloševićevim ponašanjem i počinjenim ubistvima, godenje koje je, razume se, pratilo licemerno primenjivanje dvostrukih merila. Oticiću i korak dalje i razočarati neke balkanske analitičare koji izmišljaju i recikliraju najzamršnije teorije o zaveri. (Jedna od najsmelijih koja kruži govori o Kosovu kao o najbogatijem svetskom nalazištu uranijuma i zlata, o tome da je u toku sukob između britanskih i nemačkih firmi oko kontrole nad ovim područjem, i da postoji stravičan plan da se ljudi uklone sa ove teritorije kako bi se ona što bolje iskoristila.) Da verujem u teorije o zaveri, lansirala bih vlastitu teoriju, koja bi bila mnogo verovatnija: sadašnji rat rezultat je tajnog dogovora između Miloševića i američke vojne industrije. Nažalost, ne verujem u teorije o zaveri i ne mislim da Zapad ima neposredne — ostavimo sad po strani teritorijalne — geo-strateške interese na Balkanu. Mogla bih čak da prihvatom i argument da bi u nekim trenucima prirodan ljudski bes i potreba da se nešto učini mogli da budu glavni motiv u ponašanju nekih nešto više ideološki (ili mesijanski, ili krstaški) opredeljenih voda alijanse, kakva je, na primer, gospoda Olbrajt, ali teško je u to poverovati kada govorimo o onima manje romantičnima, za koje je "kredibilitet" NATO-a i Zapada glavni argument. Najzad, u ovom poglavljiju rekla bih i to da razumem logiku na koju se sve ovo oslanja i da podržavam preispitivanje filozofske osnove međunarodnih odnosa i težnju ka stvaranju novog međunarodnog sistema unutar kojeg će ljudska prava imati glavnu ulogu. Ali pre nego što se u obzir uzmu i posledice i pre nego što se pridobije međunarodna podrška, odbijam da prihvatom da stanovnici Balkana treba da budu zamorčiću jednom neuspelom eksperimentu.

Stav 6.

Da ne ispadne da u ovim razmišljanjima Zapad zapravo nije brutalni nasilnik nego naprsto neznačica zapala u nemoguću situaciju protiv svoje dobre volje i uprkos svojim dobrim namerama, želim da budem jasna: moj najveći, nesuzdržani i bezuslovni gnev usmeren je prema njegovim vodama.

a) Oni su se u proteklih deset godina bahato i stalno pogrešno odnosili prema situaciji u Jugoslaviji, i umesto da doprinesu duhu pomirljivosti i kompromisa, oni su ubrzali (mada, razume se,

ne i pokrenuli) stravičan proces raspada Jugoslavije.

b) U ovu poslednju krizu uši su nespremni da se nose sa humanitarnom nesrećom, za koju su, prema vlastitim izjavama, znali da je u toku ili da će se neizbežno dogoditi. Zapravo, oni su je sami stvorili. Kada je krenuo talas izbeglica, Ema Bonino, predsedavajuća komisije za humanitarnu pomoć Evropske zajednice, predložila je da Rumunija i Bugarska prihvate gomile izbeglica kao da je to problem čitavog regiona, pa, dakle, i njihov problem. Ovo je podela rada u duhu dobre volje: bogati bombarduju, siromašni prehranjuju. Većina je pratila ponižavajući prvobitni plan da se 20.000 izbeglica zbrine u zalivu Guantanamo. Čak i sa izmenjenom strategijom bilo je potrebno mesec i po dana da prvih 400 ljudi odleti za Sjedinjene Države. U međuvremenu, na desetine američkih novinara doletelo je u suprotnom smeru da fotografise usud al-banskih izbeglica i objasni američkoj javnosti zamršenost balkanske istorije (recimo, Čarli Gibson i Peter Dženings objasnili su svojim američkim gledaocima da Makedonci mrze Albance i plaše ih se, jer su oni, zapravo — Srbijani). Čak i kada bi, kao što je obećano, Nemačka zbrinula 40.000, Turska 20.000, Bugarska, Rumunija i Grčka i neke druge manje zemlje po 5.000 izbeglica, to je tek 1/6 ili 1/7 ovog tragičnog ljudskog talasa.

Zapad je takođe bio nepripremljen (psihološki, a ne materijalno) da do kraja izvede svoju misiju. Zapad je u stvari jasno naglasio da nema namjeru da ugrozi život ni jednog svog civilizovanog građanina zarad bilo kog Balkanca (implicitno, ovo je u skladu sa Bismarkovom izjavom iz devetnaestog veka o kostima pomeranskog grenadira, ali to, s obzirom na imperativ političke korektnosti s kraja dvadesetog stoljeća, nije moglo da se kaže neuvijenije). Dovolite mi da vas uzgred podsetim: uz sve svoje prikrivene motive, Rusija je vodila rat protiv otomanske imperije i za bugarsku nezavisnost, rat u kojem je poginulo 220.000 ruskih oficira i vojnika. Ima li 220 Amerikanaca ili Zapadnih Evropljana spremnih da poginu za stvar kosovskih Albanaca? Ali sigurno ih ima više od 220 koji su radi da igraju "video-igrice" sa B2 bombarderima i drugim igračkama vrednim milijardu dolara.

c) Posledica toga jeste da je Zapad grubo poremetio ravnotežu na Balkanu, postigavši ono što je rekao da želi da izbegne: Albanija je na ivici građanskog rata između severa i juga zemlje, Makedonija se nalazi u izrazito eksplozivnoj situaciji, a da i ne pominjem dugoročne efekte koje će ova destabilizacija imati u zemljama iz ne-posrednog susedstva Bugarskoj i Rumuniji — sve dublju i ozbiljniju ekonomsku krizu u ovim dvema zemljama. Žrtve su i Grčka i Mađarska, ali, kao članice društva povlaštenih, sa manje ozbiljnim posledicama. Tokom svih ovih godina, od 1989, Zapad stalno odbija

ja da području Balkana posveti pažnju, a bio je dosledan samo u sprovodenju politike koja je izolovala region u geto, podigavši spustavajuće ekonomske i administrativne prepreke; da ne govorimo o nanošenju kulturne nepravde ovoj oblasti u skladu sa hanting-tonovskom podelom (oblast vekovnih mržnji, organski anti-demokratski i autoritarni duh, primitivizam, tribalizam, varvarstvo, cenzaropapizam, pravoslavlje, i tako dalje i tome slično, i, razume se, cirilično pismo).

Stav 7.

I pored svega, tokom devedesetih nije došlo ni do kakvog balkanskog rata. Ni Grčka, ni Bugarska, ni Albanija, ni Rumunija, ni Turska nisu bile u ratu uprkos stalnim podmetanjima u zapadnoj štampi. Sve ove zemlje svim snagama su se trudile da izbegnu sukob. Rat tokom devedesetih bio je rat za jugoslovensko naslede. Ali, budimo sada jasni. To više nije jugoslovenski rat. Sada je u toku neobjavljeni evropski, ne, svetski rat koji je povelo 19 nacija protiv jedne balkanske zemlje, i ovo nema ogromne i zastrašujuće posledice samo za region, nego i za čitav svet.

Tokom poslednjih deset godina, Sjedinjene Države namerno su i dosledno podrivale i uspešno omalovažavale međunarodne organizacije poput Ujedinjenih nacija, OEBS-a i drugih, i umesto njih promovisale NATO kao svetskog sudiju i policajca. Glupost učinjena u vezi sa Kosovom samo je poslednja u nizu. Razume se da je moralno neprihvatljivo, kao što je Clinton istakao, da se u novo tisućljeće uđe sa strašnim nasleđem etničkog čišćenja iz dvadesetog veka. Ali, jednako je zastrašujuće dočekati novi milenijum sa nasleđem neproverenog, nepouzdanihponašanja jedne sile koja samu sebe proglašava sudijom. Mogao bi to da bude kratak milenijum.

I da se vratimo na početnu šalu: tekući rat stvorio je situaciju u kojoj, ma ko da pobedi, svi gube. Ali, zar nije tako u svim ratovima.

(Ovo je tekst predavanja održanog na univerzitetu "Kolumbija" 11. maja ove godine. Originalni tekst skinut je sa mreže, na koju je bio stavljen bez naslova i bez dozvole autora. Marija Todorova naknadno je naslovila tekst i dozvolila da R.E.Č. objavi prevod.)

IZDAJA INTELEKTUALACA

Edvard SAID

Sa engleskog preveo Željko Vučen

Nema nikakve sumnje da je ono što se na Kosovu dogodilo ne samo kao posledica surovosti Slobodana Miloševića nego i odgovora NATO-a na nju u velikoj meri pogoršalo stanje koje je i pre bombardovanja bilo loše. Cena ljudske patnje kod svih strana je užasna, i bez obzira na to da li je u pitanju izbeglička tragedija ili uništenje Jugoslavije, neće je biti lako obraćunati niti popraviti još za bar jednu generaciju, a možda i duže. Kao što svaki čovek koji je ostao bez domovine i bez imovine može da potvrdi, ne postoji nekakav istinski, jednostavan povratak kući, niti nadoknada (osim proste, gole osvete koja ponekad pruža iluzornu zadovoljštinu) ikada može biti adekvatna gubitku doma, društva ili poznatog okruženja. Kombinacijom faktora čiji pravi odnos nećemo nikada saznati, i pored propagande NATO-a i srpske propagande, Kosovo je zauvek lišeno nadе da će zajednički život različitih nacionalnih zajednica u dogledno vreme biti moguć. Izvestan broj časnih novinara priznao je da je još uvek prilično nepoznato što je zapravo istina u vezi sa etničkim čišćenjem koje su Srbi počinili nad Albancima, pošto su se bombardovanje Kosova od strane NATO-a, akcije Oslobođilačke vojske Kosova i istinske surove individualne ili kolektivne akcije Srba odvijale istovremeno. U takvom haosu veoma je teško, ako ne i nemoguće utvrditi krivicu i odgovornost, ali jeste moguće osvojiti koji poen radi opravdavanja sopstvenih postupaka.

Ali, nesumnjivo je da je nezakonito bombardovanje ubrzalo izgon jošvećeg broja ljudi sa Kosova. Potpuno je neshvatljivo kako su visoki komandanti NATO-a, sa Bilom Klintonom i Tonijem Blerom na čelu, uopšte mogli da prepostavate da će broj izbeglica znatno opasti posle bombardovanja. Simptomatično je da nijedan od ove dvojice nije iskusio užase rata, nijedan se nije borio u ratu, nijedan nema neposredno saznanje o tome što znači očajnički se boriti za opstanak, zaštitu ili prehranjivanje porodice. Već samo zbog toga obojica zasluzuju najsnažniju moralnu osudu, a imajući u vidu još Klintonov stravičan dosje iz Sudana, Avganistana, Iraka i sa hodnika Bele kuće, treba ga optužiti za ratne zločine koliko i Mi-

loševića. U svakom slučaju, čak i po američkom zakonu, Clinton je prekršio Ustav, jer je poveo rat bez odobrenja Kongresa. Na njegove zločine dodajmo i kršenje Povelje UN.

Etika nas uči da, ako neko hoće da interveniše sa željom da ublaži patnje ili nepravdu, što je glasovita ideja humanitarne intervencije koju toliki liberali sa Zapada potežu kao izgovor za bombaški rat, onda on pre svega mora da bude siguran da time neće dodatno otežati stanje. Ta lekcija je izgleda promakla vodama NATO-a, koji su se u intervenciju upustili nesmotreno, loše pripremljeni i loše informisani, hladnokrvno zapečatljivši sudbinu stotine hiljada kosovskih Albanaca, koji su, opet, da li zato što su morali da podnesu svu težinu osvete Srba, da li zbog obima i intenziteta bombardovanja (ostavimo sad po strani smešne tvrdnje o preciznosti kao imperativu), postali žrtve i drugi put.

Sada predstoji ogroman zadatak: milion ljudi treba vratiti kućama, bez jasne predstave o tome kakva će, kada se vrati, biti njihova sudbina. Samoopredeljenje? Autonomija u okviru Srbije? Vojna okupacija pod NATO-om? Podela? Delimičan suverenitet? Po kojoj dinamici? Ko će to da plati? To su samo neka pitanja na koja nema odgovora, ako sporazum postignut posredstvom Rusije važi i ako se postupa po njemu. Šta, po tom sporazumu, znači da će deo srpske policije ili vojske smeti da se vrati na Kosovo? Ko će ih zaštititi od nasilja Albanaca i ko će kontrolisati njihove akcije? Ko će zaštititi Srbe na Kosovu? Dodajte tome i ogromne troškove obnove Kosova i Srbije, i imate splet problema koji jednostavno izmiču ograničenim moćima shvatanja i političkom sezbilitetu koji bi krasili jednog, ili svakog, od sadašnjih voda NATO-a.

Mada, ono što mene kao Amerikanca i gradanina najviše brine, jeste što na osnovu kosovske krize možemo da zaključimo o budućnosti svetskog poretku. "Sigurni" ili "čisti" ratovi, u kojima su američki vojnici i njihova oprema skoro potpuno nedodirljivi za neprijateljski odgovor ili napade, vrlo su problematični. Kao što je pokazao uvaženi stručnjak za međunarodno pravo Ričard Folk (Falk),

takvi ratovi imaju istu strukturu kao mučenje, sa istražiteljem-mučiteljem koji poseduje moć da odabere i zatim primeni koji god metod želi. Žrtva, pak, nema nijedan i zato je prepuštena mučitelje-voj čudi. Ugled Amerike u svetu danas je na najnižem nivou, ona ima imidž glupe bitange, sposobne da izazove više štete nego ijed - na sila do sada.

Američki vojni budžet je za 30 odsto veći od zbira vojnih budžeta svih ostalih zemalja-članica NATO-a. Preko pola zemalja u svetu osetile su ili pretrju ili primenu američkih privrednih ili trgovinskih sankcija. Države-parije kao što su Irak, Severna Koreja, Sudan, Ku - ba i Libija, koje su parije jer su ih tako žigosale SAD, morale su da podnesu svu jačinu američkog jednostranog besa. Irak, kao jedna od njih, nalazi se u procesu genocidnog raspadanja zahvaljujući američkim sankcijama, koje se nastavljaju iako su izgubile svaki smisao osim da opravdaju američko osećanje pravednog gneva. Ša sve time treba da se postigne i što to svetu govori o američkoj moći? To je preteća poruka koja nema nikakve veze sa bezbednošću, nacionalnim interesom ili dobro definisanim strateškim ciljevima. Radi se prostro o moći koja je sama sebi cilj. Tako da kada Clinton u etar pošalje poruku Srbima i Iračanima da neće dobiti pomoć od zemlje koja ih je unišila dok ne promene svoje vode, arrogancija postaje bezgranična. Haški tribunal, koji je žigao Miloševića kao rat - nog zločinca, u sadašnjim okolnostima ne može biti sposoban za opstanak ni imati kredibilitet dok ne primeni iste kriterijume na Clintona, Blera, Olbrajtu, Sendiju Bergera, generala Klarka i sve ostale čije su ubilačke namere premašle svaku predstavu o pleme - nitosti i ratne zakone. U poređenju samo sa onim što je Clinton uradio Iraku, Milošević je sa svom svojom surovošću ipak običan amater u opakosti. Ono što Clintonove zločine čini gorim, jeste pri - tvornost i lukava briga kojom se zaadeva i koja, još gore, izgleda uspeva da zavede neoliberalne koji vode natopolitski svet. Bolje ča - stan konzervativac nego manipulativni liberal.

Ovo nezdravo stanje dodatno pogoršavaju i mediji, koji nisu igrali ulogu nepristrasnog izveštča već dobrovoljca i pristrasnog svedo - ka ludila i surovosti rata. Tokom 79 dana bombardovanja sigurno sam odgledao najmanje 30 dana konferencija za novinare NATO-a i ne mogu da se setim više od pet, šest novinarskih pitanja koja su makar izdaleka osporavala nagvaždanja Džejmija Šeja, Džordža Robertsona i, najgoreg od svih, Havijera Solane, NATO-vog gazde, koji je prostro prodao svoju "socijalističku" dušu hegemoniji SAD-a u svetu. Mediji nisu pokazali ni trunku skepse, niti su pokušali da učine išta više od "pojašnjavanja" pozicija NATO-a, čiji su nam pen - zionisani pripadnici, nikad pripadnice, detaljno iznosili divote ovog užasnog bombardovanja. Slično je i sa liberalnim kolumnisti -

ma i intelektualcima, čiji je rat ovo u izvesnom smislu i bio: oni su prosto sklanjali pogled od unišavanja infrastrukture Srbije (sa procjenjenom štetom od 136 milijardi američkih dolara), oduševlje - ni idejom da "mi" činimo nešto da bismo zaustavili etničko čišće - nje. I što je najgore od svega, mediji su o protestima protiv rata u SAD-u, Italiji, Grčkoj i Nemačkoj izveštavali sa polovičnim intere - sovanjem, ako su uopšte i izveštavali. Nigde podsećanja na ono što se pre četiri godine dogodilo u Ruandi, ili u Bosni, niti na 350.000 Srba koje je proterao Tuđman, ili na nove turske zločine nad Kur - dima, na preko 560.000 civila ubijenih u Iraku ili – da se vratimo tamo gde smo počeli – na etničko čišćenje Palestinaca 1948. godine koje je počinio Izrael, a koje se uz podršku liberala nastavlja sve do danas. U čemu se to stavovi Baraka, Širona, Netanjahua i Ejta - na prema drugaćijim i "inferornim rasama" sušinski razlikuju od Miloševićevih i Tuđmanovih?

U post-hladnoratovskom periodu i dalje se postavlja pitanje mogu li SAD, sa svojom prljavom vojno-ekonomskom politikom koja zna samo za profit i oportunizam, da predvode svet ili se prema toj po - litici ipak može razviti dovoljno moćan intelektualni i moralni otpor? Za nas koji živimo na tom području ili smo državljanji SAD-a, osnovna dužnost je da demistifikujemo iskvaren jezik i predstave koji se koriste da opravdaju američke postupke i dvoličnost, da povežemo američku politiku u državama kao što su Burma, Indo - nezija, Iran i Izrael sa onim što se sada radi u Evropi – naime, osi - guravaju se američke investicije i poslovi, kao i da pokažemo da je ta politika u osnovi ista, iako se prikazuje kao različita. Otpor ne postoji bez sećanja i univerzalizma.

Ako etničko čišćenje u Jugoslaviji predstavlja zlo, što ono naravno jeste, onda ono predstavlja zlo i u Turskoj, Palestini, Africi i drugde. Krize ne prestaju u trenutku kada Si-En-En prestane da ih "pokri - va". Ne mogu da postoje dvostruka merila. Ako je rat surov i du - boko jalov, onda je surovo i ako američki piloti sa 10.000 metara visine bacaju bombe a ostaju neozleđeni. A ako diplomaciju uvek treba prepostaviti vojnim sredstvima, onda to treba činiti po sva - ku cenu.

Najzad, ako je nevini ljudski život svetinja, onda se on ne sme bez - očno žrtvovati ako žrtva slučajno nije belac i Evropljanin. Čovek mora da počne da pruža otpor u svom okruženju, otpor moći na koju kao građanin može da utice. Ali, avaj, elegantni nacionalizam, ma - skiran u patriotizam i moralni obzir, svladao je kritičku svest, i tako je lojalnost prema sopstvenoj "državi" stavljena iznad svega. Tada postoji samo izdaja intelektualaca i potpuno moralno bankrotstvo.

Naslov originala:

Edward Said, The treason of the intellectuals,

objavljeno u Kairu, u nedeljniku Al Ahram (on-line edition),

24-30. juna 1999. godine.

SPASAVANJE REDOVA HAVELA

Boris BUDEN

Sa engleskog preveo Emil Kerenji

Ubombardovanom Beogradu osvanuo je grafit "Slobo Klintone". Ova jednostavna, ali snažna poruka otkriva provaliju u koju je početkom vojne kampanje NATO-a protiv Jugoslavije propalo istinski demokratsko opredeljenje. Ona ne ukazuje samo na politički čorsokak u kome se našla demokratska opcija, nego i na sušinsku nemogućnost da se stane uz jednu od dve zaraćene strane, baškao i veoma opasnu *folie à deux*, koja je razvila svoju unutrašnju dinamiku eskalacije sa nepredvidivim posledicama. Zaista duhovito poistovećenje dvaju voda ratobornih tabora pokazuje takođe i do koje mere su njih dvojica povezani na jednom mnogo osnovnijem nivou.

Utvorenom pismu upućenom prijateljima u Jugoslaviji dva dana posle početka bombardovanja, slovenački publicista Lev Kreft istakao je bezizlaznost situacije u kojoj su se naše srpske demokrate "uhvaćene između Slobe i Bila" i zamislio Klintona kako šeta ulicama Prištine i govori Albancima "Dok sam ja sa vama, niko ne sme da vas bije". Upućenima u nedavnu istoriju kosovske krize neće promaći Kreftova aluzija. Dvadeset četvrtog aprila 1987. godine u Kosovu Polju, pretežno srpskom predgrađu Prištine, Milošević je izgovorio ovu frazu pred masom Srba koji su demonstrirali protiv albanskog nasilja. Policija, koju su tada kontrolisali albanski kadrovi, upotrebila je pendreke da bi rasterala demonstrante, ali je Milošević, koji je tada bio predsednik Saveza komunista Srbije, ustao u njihovu zaštitu. Po Miroslavu Štleviću, jednom od voda kosovskih Srba, "ta fraza ga je ustoličila za cara". Iz današnje perspektive, ta je fraza odredila sled dogadaja koji su kulminirali napadom NATO-a na Jugoslaviju. Ali kako razumeti što se zapravo tamo dogodilo?

Milošević je u svom čuvenom govoru u Kosovu Polju poručio kosovskim Srbima: "Treba ovde da ostanete. Ovo je vaša zemlja. Ovo su vaše kuće. Vaše doline i bašte. Vaše uspomene. Ne treba da napuštate svoju zemlju..."

On se nije pozivao na bilo kakvu komunističku ideologiju, niti na nacionalne vrednosti, nego na osnovna i univerzalna ljudska prava. Do čuvenog prelaska iz komunizma u nacionalizam nije došlo preko noći. Postojao je "ljudski posrednik". Milošević se ponudio da zaštititi prava manjine koju je ugrožavala većina, a po tadašnjem ustavnom sistemu albanske autonomije država je štitila prava većine. Po Miloševiću, sistem je bio suviše uzak da bi unutar njegovih okvira bio rešen problem, pa je trebalo iz njega iskoracići. Rešenje je, po njemu, trebalo tražiti "ili u okviru postojećih institucija, ili izvan njih". Ili "na ulicama ili van njih, populističkim ili elitističkim metodama". To je bio početak Miloševićeve takozvane "antibirokratske revolucije": rešavanje političkog problema, bez obzira na "birokratske prepreke" u datom institucionalnom sistemu.

Čigledno je da se Milošević i Clinton slično odnose prema političkim problemima. Zar NATO nije umesto jasnog političkog cilja koristio humanitarne argumente da opravda vojnu intervenciju protiv Jugoslavije? Zar intervencionisti nisu zanemarili zakonske, institucionalne okvire Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, Povelju Ujedinjenih nacija, i čitavo međunarodno pravo? I Milošević i Clinton učinili su istu stvar: istakli su jedno od osnovnih ljudskih prava, hegemonizovali ga, potom zanemarili "preuski" institucionalni okvir i dali se u akciju. Ako se ovako gleda, Milošević je već odneo pobedu u ovom ratu. Uvukao je NATO u prljavu igru. Raspad Jugoslavije pokazao nam je koliko ova igra može da bude opasna. Milošević je bio taj koji je 1987. godine počeo da se oglušuje o jugoslovenske institucije, narušava njihov autoritet i, na kraju, otvoreno ih ruši. Tek čemo videti koliko je danas opasna globalna "antibirokratska revolucija" koju predvodi NATO.

Napred u bolju prošlost

Na ovom mestu treba se prisjetiti čuvenog aforizma o demokratiji (pripisanog Vinstonu Čerčilu) — to je najgori od svih mogućih siste-

ma, ali ne postoji nijedan koji bi bio bolji. Razume se, pokušaj da se politički ili vojno deluje da bi se zaštitila ili unapredila ljudska prava u suverenoj zemlji u kojoj ih ugrožava sama država uvek bi mogao biti blokirana u Savetu bezbednosti zbog "sukoba interesa" zemalja-članica. Drugim rečima, uvek postoji neka vrsta antagonizma koji ne može biti potpuno razrešen, što čini Savet bezbednosti najgorim mogućim od svih mogućih saveta bezbednosti. Ali imamo li bolji? NATO se postavio prema institucijama Ujedinjenih nacija na način na koji su se boljevici postavili prema instituciji parlementa: tretirali su ga kao buržoaski klub u kojem istinska prava nemaju šansu da budu poštovana, jer će njihovo poštovanje biti osuđeno nekim pojedinačnim klasnim interesom. Zbog toga su boljevici ukinuli instituciju parlamenta, a danas se posledice tog čina obično zbirno nazivaju totalitarizmom. Naravno, oni su to učinili u ime nekog zajedničkog dobra, na isti način na koji NATO danas uništava institucije međunarodnog prava. NATO deluje u ime zajedničkog dobra isto toliko koliko su delovali i boljevici, a zalaže se za univerzalna ljudska prava isto koliko se pre dvanaest godina u Kosovu Polju zalagao lider Saveza komunista Srbije Slobodan Milošević.

Ova činjenica trebalo bi da bude očigledna svetskoj javnosti. Na kraju krajeva, kako neko može da se naziva zaštitnikom manjinskih prava kada je prethodno pružio šrodu vojnu i političku podršku surovoj represiji nad nekom drugom manjinom, na primer nad Kurdimama? Čak i ako moramo da priznamo da je upotreba sile pravedno sredstvo za uspostavljanje demokratskih ciljeva, kako neko može da bombarduje Beograd a da ne bombarduje Ankaru? Zašto ne bombardovati Moskvu zbog Čečenije, ili Kinu zbog Tibeta?

"Zašto da ne postupamo prema Albancima kao što Turci postupaju prema Kurdimama?" Ovo pitanje može da izgleda kao čudno opravdanje, ali dokle god je oponent nezainteresovan za univerzalnu pravdu, čini se da na njega ne moće ispravno da odgovori. Uvek postoji neki naročiti politički cilj koji se krije iza te silne humanitarnе retorike.

Ta je, dakle, cilj intervencije NATO-a u Jugoslaviju? Koliko znamo, to bi trebalo da bude politička autonomija za Albance u okviru Savezne Republike Jugoslavije: nešto što su već imali po Titovom Ustavu iz 1974. godine, i što im je Milošević oduzeo 1989. NATO želi da im vrati taj institucionalni okvir.

Kao politički projekt, ovaj poduhvat je istorijski skandal: devetnaest zemalja sa najrazvijenijim liberalno-demokratskim uredenjem na svetu bombarduju bivšu komunističku zemlju da bi uspostavile *status quo ante*. NATO bombama krči put u bolju prošlost. Kako da razumemo ovaj očajnički politički eklekticizam? Zašto je NATO

počeo da se zalaže za komunističke, ili "jugo-nostalgičarske" ciljeve, i to sada kada je zaista već prekasno? Jugoslovenska federacija (koja je zapravo bila konfederacija) pre 1990. godine sa svojih 37 odsto Srba predstavljala je jedini realni institucionalni i politički okvir za političku autonomiju Kosova.

U demokratskim uslovima u takvoj Jugoslaviji političar poput Miloševića nikada se ne bi našao u prilici da pobedi na izborima na platformi srpskog nacionalizma.

Patuljak, a ne div

Ovaj politički nonsens otkriva pravi smisao angažmana NATO-a u Jugoslaviji. Bombe ne padaju da bi se silom postiglo neko političko rešenje. One same jesu političko rešenje. Posle samo nedelju dana bombardovanja, predsednik Clinton je otvoreno naglasio da je cilj kampanje победа. Šta god to u političkom smislu značilo.

Iza NATO-a ne postoji politička strategija. Njegove članice se nikad nisu odlučile za jedan od dva kontradiktorna principa: principa državnog suverenitet i principa nacionalnog samoopredeljenja. Naprotiv, one su oba principa istovremeno i priznale i prekršle. NATO nema globalno demokratsko rešenje za ovu dilemu: rešenje koje bi bilo univerzalno, koje bi uzdrmalo sadašnji svetski poredak, i koje bi insistiralo na njegovoj radikalnoj reformi.

Ova okolnost najbolje ukazuje na razlog zbog kojeg NATO ističe "humanitarne razloge" kao motiv za vojnu intervenciju, a ne Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima. "Humanitarni razlozi" su najviš mogući nivo univerzalizacije koji Sjedinjene Države i njeni saveznici mogu da priuše, a ne samo retoričko opravdavanje za promovisanje nekih priljavih interesa moći, kao što to tvrdi većina današnjih levičara. Ne postoji takozvana tajni plan iza vojne intervencije NATO-a u Jugoslaviji, nekakva zavera u smislu uspostavljanja kontrole azijske naftne preko kosovskog raskršća, ili pljačkanja zlata koje je, kako se priča, nedavno tamo pronađeno. Staromodna materijalistička fantazija o politici kao nadgradnji nekog osnovnog ekonomskog interesa ne pomaže nam da shvatimo prave uzroke intervencije NATO-a. Naprotiv, ona potiskuje njeno pravo političko značenje na isti način na koji to čini humanitarna retorika. Jer ono što se nalazi iza jedne i iza druge retorike nije nezasiti imperialistički div, nego jadni, isfrustrirani i zbumjeni politički patuljak.

Ništa ne ilustruje bolje tu činjenicu do sve veći talasi moralnog zgraja nad tragičnom sudbinom nevinih žrtava rata i genocida. Istinски skandal danas, na kraju dvadesetog veka, nije činjenica da se ljudi proteruju iz domova, siluju i ubijaju pred očima bespomoćne demokratske publike (u svetu našeg istorijskog iskustva iz

ovog veka, sve to izgleda prilično trivijalno), nego istina da ta demokratska publika i njeni politički predstavnici još uvek nemaju nikakav politički odgovor na taj izazov. Ideološka svrha humanitarnog pristupa je, dakle, da predstavi rat kao neku vrstu prirodnog katastrofe. Ona naturalizuje društvene i političke poja ve i, na neki način, onemogućava bilo kakvu vrstu racionalnog angažmana. Ona ostavlja samo dve grupe aktera na istorijskoj sceni: anonimnu masu nevinih žrtava s jedne strane i nekoliko monstruoznih psihopata s druge. Priteći u pomoć jednima znači uništiti druge. Za konkretne političke netrpeljivosti, za ceo spektar političkih ideja i njihove protagonisti nema više mesta na sceni. Ova iskrivljena slika istorijske situacije u potpunom je sukobu sa realnošću, ali ne i sa potrebama onih koji su je proizveli. Kao istinska ideološka fantazija, ona služi svojoj svrsi i onda kada potpuno protivreći činjenicama. Ono što bi svako mogao da smatra za najobičniju laž – "mi bombardujemo Miloševića, a ne srpski narod" – služi kao veoma korisna laž i jednima i drugima: i onima koji bombarduju, i onima koji su bombardovani. Jer ona u stvari čini Srbe, unazad gledano, nevinim: oni više nisu odgovorni za zločine koje su počinili ratni zločinci koji i dalje bezbržno žive među njima ili za zločine počinjene pod prisilom političara koje su sami slobodno birali. Sa druge strane, ona neguje iluziju da ljudi u demokratskim sistemima nikada ne prave pogrešan izbor; ili, ako ga prave, onda je to uvek zbog "nedostatka objektivnih informacija". Kad bi Srbi u Beogradu znali što im rade vojnici i policajci na Kosovu, nikada ne bi dozvolili da dođe do etničkog čišćenja.

Nažalost, zli diktator im je oteo slobodne medije, i tako ih pretvorio u nevine žrtve manipulacije. Naravno, zapadna demokratska publika mnogo više veruje ovoj naivnoj iluziji nego sami Srbi. Ona im pomaže da potisnu najtežu traumu demokratije – činjenicu da ne postoji sto odstotak pouzdan osigurač koji potpuno može da zaštitи demokratiju od pada u neku vrstu totalitarizma. U celoj ideološkoj konstrukciji, "slobodni mediji" igraju ulogu takozvanog "subjektivnog faktora". Ako sistem funkcioniše, to je zbog njih. Ako ne funkcioniše, onda treba naći krivca.

Providnost zla

Naravno da Srbi znaju dovoljno o etničkom čišćenju Albanaca na Kosovu, ili barem ne znaju ništa manje nego što su znali što se događalo u Vukovaru ili kasnije u Sarajevu. U tom pogledu ne razlikuju se od Hrvata, koji dobro znaju da je 400.000 Srba proterano iz Hrvatske u poslednjih deset godina i da je 24.000 kuća spaljeno, i koji po imenu znaju svoje ratne zločince sa kojima ži-

ve u miroljubivoj koegzistenciji, ne pomisljajući da im ikada su-de. Hrvati – uz par izuzetaka nevažnih za političku situaciju – nikada nisu pozvali svoje srpske sugradane da se vrate, kao što, uo-stalom, ni Srbi ne bi pozvali proterane Albance.

Ako postoji lekcija koju treba naučiti iz jugoslovenske katastrofe, to je ona o potpunoj prozirnosti zla. Ništa se nije dogodilo u ovih poslednjih deset godina što nije bilo "potpuno predvidljivo", i što nije bilo unapred najavljenog. Zbog čega onda takvo zgražavanje nad genocidom na Kosovu, kad se iste stvari dešavaju po celoj Jugoslaviji gotovo čitavu deceniju? Zašto nije bilo zgražavanja pre nego što je rat uopšte počeo, kada je današnji predsednik Hrvatske Tuđman objavio u svojoj knjizi ideju da bi genocid mogao da ima potpuno pozitivne posledice, jer bi "vodio etničkoj homogenizaciji date nacije i stoga... — većoj harmoniji"?

Političara kome je bliska ovakva ideja podržale su finansijski, politički, a kasnije i vojno zemlje koje su danas najangažovanije u ratnoj kampanji NATO-a u Jugoslaviji. I Tuđman i Miošević su skicirali etničko čišćenje pre nego što je rat u Sloveniji (1991. godine) počeo, i to je takođe dobro poznata činjenica. Onima koji pitaju kako je moguće da je balkanski Pol Pot Slobodan Milošević jošdo juče bio svugde prihvatan kao pouzdani pregovarač mogli bismo da odgovorimo još cincinijim pitanjem: zar Pol Pot nije dobar, s obzirom na to da su upravo Sjedinjene Države protestovale protiv vijetnamske vojne intervencije u Kambodži Crvenih kmera?

Vratićemo vas u kameno doba nevinosti

"Samo kamen je potpuno nevin", napisao je jednom Hegel. Ako ovo igde ima nekog smisla, onda ga ima u politici. Ni Srbi u Beogradu nisu nevini, a nije ni zapadna demokratska javnost. Navedna nevinost i jednih i drugih posledica je depolitizacije unutar humanitarnog okvira koja je upravo u toku. U svakom slučaju, danas humanitarizam nije samo novi opijum za narod, koji sprečava ljudе da shvate političko značenje istorijskih događaja. Njegova ideološka upotreba vrednost mnogo je važnija. Najbolji primer za to je pokušaj da se nađe neko pravno uverljivo opravdanje za vojnu intervenciju u Jugoslaviji, koja je, po međunarodnom pravu, nelegalna. Tu se koristi pojам "humanitarne intervencije" da bi se pokazalo da je to delo iz "običaja i prakse". Naravno, "običaji i praksa" nikada nisu univerzalni. Oni su promenljivi u zavisnosti od kulturnog identiteta. "Srpski genocid nad Albancima" je zločin protiv čovečnosti samo zato što se ne uklapa u evropske kulturne standarde – i zbog toga je neophodna

vojna intervencija. U isto vreme, "turski genocid nad Kurdima" je čudan turski običaj koji, već po sopstvenom nahođenju, možemo da odobravamo ili sažaljevamo.

Nisu samo demokratija i pravda posebni običaji, nego je to i rat. Umesto da pokuša da razume njegovu političku logiku, Zapad je na Balkanu sve vreme video samo "ljude koji se tuku vekovima". Rat je deo njihovog kulturnog identiteta, te nije bilo potrebe za intervencijom. Prisetimo se reči Mariona Grefina Dorenhoфа, koji je u septembru 1991. pisao na naslovnoj strani *Di cajta*: "Bilo bi suludo svojom voljom vojno intervenisati u tom balkanskom haosu. Bilo bi to čisto ludilo. (...) Ako žele da daju oduša svojoj srpsko-hrvatskoj mržnji, onda ih treba pustiti". Iako se humanitarizam smatra opravdanjem za vojnu intervenciju, on joj je zapravo prepreka. Zbog toga se čini da su vojne intervencije u bivšoj Jugoslaviji došle prekasno. Zakasnile su jer su sledile humanitarnu logiku, a ne političku. One stoga ne predupredaju humanitarne katastrofe. One ih u stvari proizvode tako što unose smisao u njihov politički besmisao. Da - našnje Kosovo je najbolji primer.

Humanitarizam je poslednji pojmovni okvir praktičnog univerzalizma, i u tom smislu je samo simptom politike koja je odbacila svaku univerzalnu pretenziju.

Zapadni demokratski svet, koji trenutno predstavlja NATO, ne može da se nosi sa najdubljim krizama svetskog političkog poretku. Nedostaje mu globalna vizija unutar koje bi bilo moguće obrazovati politiku ljudskih prava koja bi bila dosledna svojoj univerzalnoj prijenljivosti. Zbog toga je bombardovanje Jugoslavije samo *ersatz* za ideološki i politički neuspeh. Bombe ne padaju da bi spasile univerzalna ljudska prava, nego da bi zaštite pojedine zapadne običaje, a ono što najviše narušavaju je postojeći svetski poredak, nasavršen, naravno, ali jedini koji imamo. On mora biti promjenjen, možda čak i radikalno. Ipak, slab politički um NATO-a najmanje je sposoban da to postigne.

Kolateralni dobitak

Ako postoji lice koje je predstavljalo oteleotvorene neminovine pobede demokratije u vreme kad pad komunizma još nije bio na vidiku, onda je to lice Vaclava Havela. Pre deset godina on je bio oličenje svih univerzalnih vrednosti demokratske civilizacije, od Magna Karte do Frenka Zape. U to vreme on je otvorio perspektivu ponovnog otkrivanja demokratije, mnogo fundamentalnijeg od običnog prilagodavanja postkomunističkih zemalja zapadnom liberalnom kapitalizmu.

U svom predsedničkom obraćanju pre dve godine u Vašingtonu, naslovljenom "Šarm NATO-a", Havel se sa entuzijazmom založio za Ameriku koja bi preuzeila odgovornost za ceo svet. Ona bi to trebalo da uradi na način koji bi, po njegovim rečima, "obuhvatilo one premlise koje imaju šansu da sačuvaju vrednosti naše globalne civilizacije... vrednosti koje bi trebalo da prihvate sve kulture, sve nacije, kao uslov svog opstanka". Naravno, Havel je pozdravio odluku o uključenju tri istočnoevropske zemlje u NATO.

Te tri zemlje — Poljska, Mađarska i Republika Češka — konačno su postale članice zapadne vojne alianse, samo nekoliko dana pre nego što su prve bombe pale na Beograd. Na taj način je takođe ispisana i najveća personifikacija demokratije u skorijoj istoriji.

Danas, dok bombe padaju po Beogradu, hrabri vojnik Havel zna na čijoj je strani. Da li te bombe zaista mogu da "sačuvaju našu globalnu civilizaciju"? Da li bi "sve kulture i sve nacije" trebalo da ih prihvate "kao uslov svog opstanka"? Zar one zaista mogu da sačuvaju nadu u demokratiju, čije je oličenje jednom bio Václav Havel, poslednji vidljivi simbol moralne i političke veze između zapadnog sveta i univerzalnih ideja o demokratiji?

Izgleda da je demokratija ponovo izgubila svoje pravo lice. Ovo samo po sebi nije ni tako loše. Šavise, to bi mogao da bude jedini "kolateralni dobitak" od šete nanete demokratiji vojnom intervencijom NATO-a u Jugoslaviji. "Slobot Klinton" ne znači samo radikalnu nemogućnost istinski demokratskog opredeljenja. Jedina šansa demokratije trenutno leži u činjenici da više ne postoji njen stalno mesto u postojećim političkim okvirima, kao ni prepoznatljiva personifikacija. Značenje demokratije ponovo slobodno lebdi u vazduhu, i može ga definisati jedino naša imaginacija. Na nama je da odredimo njenu perspektivu. I da iskoristimo tu slobodu ovde i sada.

10. april 1999.

Tekst Borisa Budena skinut je sa <<http://www.ijt.cz/transitions/kosovo/savingpr.html>>

HUMANITARNO LICEMERJE

Robert HEJDEN

Sa engleskog preveo Željko Vučen

U oktobru 1998. godine NATO se suočio sa sledećom <1>dilemom:</1> dok su njegove članice pretile Jugoslaviji napadima iz <2>vazduha,</2> odgovarajući tako na jugoslovenske napade na kosovske Albance, one su istovremeno priznale i da je Kosovo ne-sumnjivo u okviru suverene teritorije Jugoslavije. Tu dilemu NATO je razrešio 24. marta 1999. godine, otpočinjući, iako nenapadnut, jedan kontroverzan vojni napad – prvi te vrste u Evropi posle invazije sovjetskih vojnika na Mađarsku 1956. godine. Ti napadi bili su, sa-svim očigledno, protivni normama međunarodnog prava i Povelji Ujedinjenih <3>nacija.</3> Agresija je prerasla u intenzivno bombardovanje jugoslovenske "infrastrukture", i predstavlja prvu obimu upotrebu napada iz vazduha u Evropi posle Drugog svetskog rata. Posle 60 dana, do 23. maja, NATO je u više od 7000 letova napao preko 500 ciljeva, a samo upotrebljena municija koštala je dnevno oko 20 miliona američkih dolara. Procenjeno je da je za tih 60 dana bilo "nekoliko stotina" žrtava na strani jugoslovenske

armije, a NATO je za isto vreme ubio čak 1.500 <4>civila.</4> Nadalje, treće nedelje maja NATO je počinio nekoliko školskih prime-ra ratnih zločina, usmerenih na civilno stanovništvo Srbije, koje je tada ostalo bez vode i struje, a ne direktno na vojnu silu na <5>Kosovu.</5>

eški predsednik Vaclav Havel rekao je da je NATO ušao u rat "iz po-šovanja prema ljudskim pravima" i da je to verovatno prvi rat koji je poveden "u ime načelâ i vrednosti". On je takođe rekao da čak i bez ovlašćenja Saveta bezbednosti UN ovakvo kršenje Povelje UN-a nije čin agresije ili nepoštovanja međunarodnog prava, nego da je, naprotiv, motivisano upravo poštovanjem prava, prava višeg reda od onog koje štiti suverenitet država – prava <6>čoveka.</6> Međutim, u ratu koji je trebalo da brani ljudska prava NATO je i sam počinio ratne zločine, a broj civilnih žrtava je bar tri puta veći od broja žrtava "neprihvatljivog" kršenja ljudskih prava, na koje je NATO, navodno, reagovao. U ovom tekstu želim da dokažem da je

<1>EECR vol. 7 no. 4 (Fall 1998), pp. 45-50. </1>

<2>Funkeioneri NATO-a, diplomate i novinari sa Zapada više vole da koriste termin "va-zdušni udar" (air strike) nego "napad" (attack), ali taj eufemizam treba izbeći: NATO sprovodi agresivne vojne napade. Nadalje, kad novinari na Zapadu kažu da NATO "tu-če", "udara" i "gada" mete, oni tim bokserskim terminima prikrivaju prave akcije NATO-a, u kojima se mete raznose velikom količinom eksplozivnih punjenja, od kojih neka sa-drže i osiromašeni uranijum. </2>

<3>Vidi Bruno Simma, "NATO, the UN and the Use of Force: Legal Aspects", European Journal of International Law, April 1999 (World Wide Web edition). </3>

<4>Podaci o ratnim aktivnostima, troškovima i gubicima iz: "The War So Far", The Times (London), World Wide Web edition, 23 May 1999. </4>

<5>Vidi npr. "NATO Warplanes Jolt Yugoslav Power Grid," Washington Post, 25 May 1999: "Stoga su udari do sada bili ograničeni na električna postrojenja u užoj Srbiji... ali komandanti NATO-a, kako kažu, planiraju da prošire napade na Kosovo". </5>

<6>V. Havel, "Kosovo and the End of the Nation-State", The New York Review, Ju-ne 10, 1999, p. 6. </6>

ovo izopačenje humanitarizma logična posledica akcije NATO-a i da su humanitarne katastrofe verovatno neizbežne kad se izgovor "humanitarne intervencije" koristi da opravda agresiju.

Opravdanja za NATO napade

"Sprečavanje humanitarne katastrofe"

Kada je 24. marta NATO najavio napade iz vazduha, američki predsednik Bil Klinton je rekao da to čini zato što srpske snage "idu od sela do sela, granatiraju civile i pale im <7>kuće".</7> NATO navodno napada da bi "zaštitio hiljade ljudi na Kosovu od sve jače vojne <8>ofanzive"</8>.

Međutim, jasno je da je snažnija srpska ofanziva protiv kosovskih Albanaca počela tek kad su počeli i NATO napadi. Kao što je i sam američki Stejt dipartment priznao, "krajem marta 1999. godine srpske snage su dramatično povećale razmere i tempo svojih akcija, narušujući takтику selektivnih akcija protiv određenih gradova i oblasti za koje se smatralo da pružaju podršku <9>OVK-u".</9> Drugim rečima, jugoslovenske snage su se, dok NATO nije počeo da ih napada, borile protiv gerilaca na sličan način na koji su se američke snage borile u <10>Vijetnamu.</10>

Ako je NATO zaista započeo napade da bi "sprečio veću <11>katastrofu"</11>, veću, dakle, nego što je ona za koju je Stejt dipartment priznao da je samo "selektivno ciljanje" mesta sumnjivih zbog aktivnosti OVK-a, onda je potpuno promašao: napadi su izazvali snažniju srpsku ofanzivu protiv Albanaca. Ne može se reći da takav ishod nikako nije predviđao, štaviš, najavili su ga analitičari vojske i CIA-e, ali su te prognoze ignorisane. Uz to, kako sam čuo iz

izvora američke administracije, pet dana pre nego što je NATO napao, dok je Klinton insistirao na bombardovanju Jugoslavije, bukvalno nije bilo plana šta treba uraditi sledeće, osim što su svi predviđali da će se Slobodan Milošević predati.

Nakon što je NATO počeo vazdušne napade a srpske snage masovno proterivanje Albanaca sa Kosova, cilj NATO-a navodno je postao povratak izbeglica. Međutim, nekoliko novinara zapadnih medija koji su bili na Kosovu u aprilu i maju izvestili su da su Albanaci tada odlazili uglavnom zbog bombardovanja od strane <12>NATO-a.</12> Kako je vreme prolazilo i što je NATO više uništao Kosovo, sve je veći broj Albanaca odlazio i sve je manje imao gde da se vrati: Srbi su palili albanske kuće a NATO uništao infrastrukturu.

Zbog toga je jasno da su akcije NATO-a izazvale humanitarnu katastrofu. Uništanje infrastrukture Srbije može tu katastrofu samo da uveća.

"Isrpeli smo sva diplomatska sredstva za postizanje sporazuma"

U članku *New York Timesa* od <13> 23. maja,</13> predsednik Klinton je izjavio da je NATO "iscrpeo sva diplomatska sredstva za postizanje sporazuma". U govoru od 24. marta on je rekao da su "srpski rukovodici... odbili čak i da raspravljaju o ključnim elementima mirovnog sporazuma" koji su im SAD i druge zemlje predstavili u Rambujeu u Francuskoj.

Potpuno je licemerno da se oni koji su ponudili dogovor po principu "uzmi ili ostavi" žale kako druga strana odbija da pregovara, pogotovo ako je navodno nepopustljiva strana u stvari ponudila

<7>Klintonov govor od 24. marta 1999. godine, objavljen u *New York Timesu*, 25. marta 1999. godine, u daljem tekstu citirano kao: "Clinton, March speech".</7>

<8>Ibid.</8>

<9>U.S. Department of State, Erasing History: Ethnic Cleansing in Kosovo (maj 1999. - izdato pre 12. maja 1999), at 6; kurziv moj.</9>

<10> Vidi raspravu o pravilima učešća američke vojske u Vijetnamu u: M. Walzer, Just and Unjust Wars (2d ed., 1992).</10>

<11>Prva izjava predsednika Klintona o NATO napadima, 24. mart 1999. godine, New York Times, March 25, 1999.</11>

<12>Vidi npr. "Dispatch From Kosovo: Serbs Steer Many Refugees Toward Home," Los Angeles Times (World Wide Web Edition), April 21, 1999; "Fleeing Kosovars Dread Dangers of NATO Above, Serbs Below," New York Times, 4 May 1991, p. 1; "Kosovo's Ravaged Capital Staggers Back to Life," New York Times, 5 May 1999, p. 1; "World: Europe: The Refugees Who Remained", BBC Online Network, May 18, 1999.</12>

<13>"A Just and Necessary War," New York Times, May 23 1999.</13>

<14>Kao i drugi dokumenti iz Rambujea, dostupno na <http://jurist.law.pitt.edu/kosovo.htm#Rambouillet>.</14>

alternativni <14> predlog. </14> Međutim, dokumenti iz Rambujea ne bi bili prihvatljivi ni za jednu državu. Delovi koji se tiču političkog i ustavnog uređenja sledili su logiku koju sam izneo u članku u istom ovom nedeljniku od decembra 1998. godine, i uključuju suverenitet Jugoslavije i Srbije na Kosovu. Vojni aneks (Dodatak B) bio je jošinteresantniji. Po njegovim odredbama, NATO bi imao "sloboden i neograničen pristup na čitavu SRJ" (član 8), priпадnici NATO-a imali bi imunitet u odnosu na sve pravne postupke Jugoslavije i Srbije, kao i u odnosu na "hapšenje, istragu i pri tvor" (članovi 6 i 7), ali bi mogli da "pritvaraju" ljudе i predaju ih nekakvom neprecizno određenim "odgovarajućim organima vlasti" (član 21). Tvrđnje nekih izvora iz NATO-a da je takav vojni plan sačinjen prema onom koji je uključen u Dejtonski sporazum pogrešne su: sporazum između NATO-a i SRJ u Aneksu Ia Dejtonskog sporazuma jedino odobrava NATO-u "sloboden prolaz... preko teritorije SRJ" i ne ovlašćuje NATO da ikoga "pritvara". Prema tome, u Rambujeu se zahtevalo da se Jugosloveni odreknu suverenosti na velikom delu svoje teritorije i da priznaju okupaciju cele zemlje od strane NATO-a, a malo je verovatno da bi oni to i prihvatali.

Zakonitost napada NATO-a

Pitanje da li napadi NATO-a na Jugoslaviju predstavljaju kršenje Povelje UN-a ne treba ni postavljati: napade NATO-a nije odobrio Savet bezbednosti, i nikakvim naprezanjem maše ne bi se moglo smatrasti da su preduzeti u <15> samoodbrani. </15> Zanimljivo je da neki komentatori koji priznaju te neprijatne činjenice ipak tvrde da ovakav izuzetak u medunarodnom pravu možda treba načiniti kao "humanitarnu protivmeru", kako to zove Antonio Kaseze, naime, onda kada se pokaže da "politički i moralni imperativi ne ostavljaju drugi izbor osim delovanja mimo zakona", prema rečima Bruna Zime, ili možda treba, kao što to čini Vaclav Havel, pronaći "zakon višeg reda" kojim bi se opravdalo ono što meduna-

rođno pravo jasno naziva agresijom. Valja primetiti da čak i oni koji podržavaju NATO priznaju da on krš zakon.

Rat protiv civila

Svaki put kada NATO bombarduje bolnicu, autobus, pijacu, centar grada, stambenu zgradu ili izbeglički konvoj, portparol NATO-a tvrdi da NATO "nikada ne gada civile", ali da su, iako su bombe NATO-a najpreciznije od svih do sada, "usputne štete" neizbežne. Međutim, NATO napadi bili su upereni na civilne mete doslovno od prve noći bombardovanja, kada je krstarećim raketama uništena fabrika traktora u beogradskom prigradskom naselju <16> Rakovica. </16> Od tada, mete NATO-a bili su putevi, železničke pruge i mostovi udaljeni stotinama kilometara od Kosova, elektrane, različite vrste fabrike, postrojenja za preradu hrane i šećera, crpne stanice, fabrike cigareta, toplane kojima se greju stambeni blokovi, televizijski studiji, pošte, ne-vojne vladine upravne zgrade, skijaški centri, vladine službene rezidencije, rafinerije nafte, civilni aerodromi, rafinerije i fabrike hemijske industrije. Strategija NATO-a nije bila direktno napadanje jugoslovenske vojske, već uništavanje same Jugoslavije, kako bi se vojska oslabila. Sa takvom strategijom, vojni gubici bili su "usputna šteta", jer je većina napada bila usmerena na civilne <17> mete. </17>

Kao dokaz da su napadi bili usmereni pretežno na civile mogu poslužiti podaci o žrtvama. Kao što je već rečeno, posle 60 dana bombardovanja i više od 7.000 napada, gubici srpske vojske merili su se "stotinama", dok je među civilima bilo čak 1.500 poginulih i 6.000 povredenih. NATO tvrdi da je manje od jedan odsto njegovih bombi promašio cilj, tako da razlog što srpske civilne žrtve premašuju vojne gubitke mora biti to što je NATO ciljao više na civile nego na vojsku.

Ova strategija nikako nije bila tajna. *Wall Street Journal* od 27. aprila preneo je da je NATO odlučio da napada "političke, a ne samo

<15> Simma, op. cit., A. Cassese "Ex iniuria ius oritur: Are We Moving towards International Legitimation of Forceable Humanitarian Countermeasures in the world community?" European Journal of International Law, April 1999 (World Wide Web edition). </15>

<16> O ovom uništenju i vremenu kad se dogodilo doznao sam iz vrlo pouzdanih izvora koji tvrde da su eksplozije odnеле kapke sa prozora kuće u Rakovici u kojoj sam živeo. </16>

<17> Vidi New York Times, April 30, 1999, p. 1 za neke primere. Listu infrastrukturalnih objekata uništenih između 24. marta i 19. aprila koju je sastavio Evropski pokret u Srbiji, nevladina organizacija pre rata prozapadno orientisana, poslao je 26. aprila MSNBC.COM. Fotografije mnogih uništenih zgrada mogu se naći, između ostalih, i na sajtu <http://www.beograd.com> </17>

vojne mete u Srbiji". *Washington Times* je 25. aprila pisao da NATO planira da gada "elektrane i vodovodne sisteme, približavajući tako rat civilima". Generali NATO-a su 21. maja rekli za *Philadelphia Inquirer* da "nije dovoljno da se usmerimo samo na borbene formacije... Ljudi moraju da shvate da su im svetla ugašena, da su im mostovi blokirani i da ne mogu da idu na posao". Primetno je da svrha uništenja tih mostova nije vojna, ali to je bilo jasno joška da je NATO uništo mostove u Novom Sadu, 500 kilometara udaljenom od Kosova, gradevine koje definitivno nisu mogle "znatno da doprinesu vojnim akcijama" na Kosovu, što bi ih učinilo legitimnim metama po članu 52 Protokola I pridodatog Ženevskim konvencijama iz 1949. godine.

Da je NATO od početka planirao da gada civilne mete, pojasnju mi je nekoliko dana pre početka napada službenik jedne američke obaveštajne organizacije, rekavš da je CIA dobila nalog da pri-premi liste jugoslovenske privredne imovine i da je "u suštini sve u zemlji meta, osim ako se ne skine sa te liste". To nije ništa novo. Kao što Majkl Volzer (*Walzer*) primećuje, u Zalivskom ratu 1990. godine američko-britanska "koalicija odlučila je, ili su to odlučili američki komandanti, da privredna infrastruktura iračkog društva – i to celokupna – predstavlja legitimnu vojnu metu"; no, dok su slični strateški ciljevi bili uobičajeni u Drugom svetskom ratu, novost je bila pokušaj da se stanovništvo Iraka li-š vode. Volzer gorko primećuje da to četrdesetih verovatno nije bilo praktično <18>izvodljivo.</18>

Ali jeste praktično izvodljivo devedesetih. "Petnaest NATO-ovih bombi pogodilo je crpnu stanicu... u Sremskoj Mitrovici, drugu noć zaredom" <19>²³. maja.</19> Napadi od 24. maja "prekinuli su dovod vode uništivši pumpe i presekavši dovod struje za nekoliko pumpi koje su još <20>funkcionisale".</20> Samo 30 odsto od dva miliona Beograda imalo je tekuću vodu, a gradske rezerve vode pale su na manje od 10 <21>odsto.</21> Da ti napadi nisu bili usmereni na vojne operacije na Kosovu jasno je na osnovu primedbi koje je *Washington Post* pripisao jednom funkcioneru Pentagona, da su napadi ograničeni na užu Srbiju,

ali da "komandanti NATO-a, kako kažu, planiraju da prošre napade i na <22>Kosovo".</22> Teško bi bilo naći jasniji dokaz da su meta NATO-a pre civili u Srbiji nego vojnici na Kosovu.

Ratni zločini NATO-a

Lišavanje civilnog stanovništva vode predstavlja školski primer kršenja medunarodnog humanitarnog prava, posebno člana 54 Protokola I Ženevskih konvencija iz 1949. godine. Kao što je primetio Arike Neier (*Neier*), Komisija UN-a za ratne zločine koja je istraživala rat u Bosni zaključila je da su napadi na civilno stanovništvo po svoj prilici ratni zločin i preporučila da komandant bosanskih Srba bude optužen za napade na civilno <23>stanovništvo.</23> Reklo bi se da nema sumnje da su komandanti NATO-a, a verovatno i bar nekoliko njegovih političkih rukovodilaca, krivi za ratne zločine samo po tom osnovu.

Ali to nije jedini osnov. Zbog obima šete nanete očigledno nevojnoj infrastrukturni u Srbiji, čini se da vojni komandanti i najmanje nekoliko političkih vođa NATO-a snose odgovornost po istim tačkama optužnice koju je tužilac Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) podigao protiv Ratka Mladića i Radovana Karadžića. Mladić i Karadžić su optuženi za unišavanje imovine velikih razmara, za to da su "lično i u saradnji sa drugima planirali, podstrekivali, naređivali ili na druge načine pomagali i podsticali planiranje, pripremu i izvršenje sveobuhvatnog, obesnog i nezakonitog unišavanja... imovine, neopravданog vojnom svrhom, ili su znali ili morali znati da su njihovi potčinjeni uništavali ili dozvoljavali drugima da uništavaju... imovinu, i tako činili ili propuštali da preduzmu potrebne i razumne mere da preduprede to unišavanje ili kazne njegove <24>pocinioce".</24>

Izgleda takođe da general Vesli Klark i politički rukovodaci NATO-a mogu biti optuženi za pokušaj ubistva jugoslovenskog predsednika Miloševića 27. maja 1999. godine, ili bar zbog bombardovanja studija Radio-televizije Srbije 22. aprila 1999. godine. Nema nikakve sumnje u to da su studiji RTS-a bili civilne mete: portparol NATO-a Džejmi Šećak je 12. aprila 1999. godine poslao pismo generalnom sekretaru Međunarodne federacije novinara, u kom

<18> *Walzer, Just and Unjust Wars*, p. xx.</18>

<19> *Washington Post* on line: 24 May 1999.</19>

<20> *Washington Post*, May 25, 1999, p. A1.</20>

<21> *New York Times*, May 25, 1999, p. A1.</21>

<22> *Washington Post*, May 25 1999, p. A1.</22>

<23> A. Neier, *War Crimes*, pp. 168-169.</23>

<24> *Indictment of Radovan Karadžić and Ratko Mladić*, ICTY, July 1995.</24>

<25> Šećovo pismo može se naći na <http://www.ijj.org/rights/natoreply.html></25>

istiće da se "televizijski i radijski tornjevi gađaju jedino ako su uključeni u vojna **<25>**postrojenja".**</25>** Niko nije ni pomislio da su studiji RTS-a imali ikakvu vojnu ulogu. I zaista, portparol NATO-a Dejvid Viloubi (*Willoughby*) izjavio je na konferenciji za novinare 8. aprila 1999. godine da RTS ne bi bio bombardovan da je prenosio vesti zapadnih zemalja šest sati dnevno, što jasno ukazuje na to da je potpuno irelevantno jesu li studiji bili deo vojnih postrojenja ili ne. Bombardovanje RTS-a bilo je svesno izvedeno da bi se rat proširio i na civilne **<26>**mete,**</26>** a prouzrokovalo je smrt najmanje 16 civila.

Vinost vojnih i političkih vođa NATO-a po pravilima Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju mogla bi biti posebno jasna pošto je tužilac faktički upozorio NATO da i njegovo delovanje podleže Ženevskim **<27>**konvencijama,**</27>** a organizacija *Human Rights Watch* poslala generalnom sekretaru NATO-a pismo u kom izražava zabrinutost zbog konkrenih slučajeva kršenja međunarodnog humanitarnog prava od strane **<28>**NATO-a.**</28>** Međutim, NATO izgleda nije oduševljen zabrinut. Zamoljen da prokomentariše mogućnost da se potegne pitanje odgovornosti NATO-a za ratne zločine pred Haškim tribunalom, portparol NATO-a Džejmi Šej rekao je 16. maja da je "NATO prijatelj Tribunal-a... zemalje-članice NATO-a su obezbedile novac za uspostavljanje Tribunal-a, mi smo među glavnim finansijerima". On je to isto ponovio i 17. maja: zemalje-članice NATO-a "uspostavile su te sudove..., one ih finansiraju i... konstantno podržavaju njihove aktivnosti". Ne, on ne očekuje optužbe protiv voda NATO-a ili pripadnika **<29>**vojske.**</29>**

U svakom slučaju, nezavisnost i nepristrasnost Tribunal-a potpu-

no je dovedena u pitanje 27. maja, kada je podignuta optužnica protiv jugoslovenskog predsednika Miloševića i njegova četiri politička saradnika. Mada postoji malo sumnje u to da je Milošević kriv za ratne zločine, "pravda" koja nije nepristrasna ne može izgledati pravedno. Činjenica da tužilac nije optužio NATO ili njegove štikenike izgleda potvrđuje poruku Džejmija Šeja da onaj ko plaća tužilaca određuje i ko će biti optužen. Posebno je značajno to što, kako je rečeno, tužilac ne može da optuži hrvatske generale za etničko čišćenje Krajine 1995. godine zato što je američka vlada odbila da dostavi tražene **<30>**informacije,**</30>** ali je, ništa manje, posećivao, i o tome se mnogo pisalo, američke i britanske funkcionere da bi prikupio informacije uz pomoć kojih će optužiti Miloševića. Kada tužilac koji je državljanin zemlje-članice NATO-a traži pomoći od vlada drugih članica da bi optužio predsednika zemlje koju NATO napada, onda se on čak i ne trudi da bude nezavisan.

Humanitarno licemerje

"Humanitarna intervencija" na Kosovu dovela je do bezočnog kršenja međunarodnog prava i Povelje UN-a od strane zemalja NATO-a, pretvarajući surovo gušenje surovog oružanog ustanka u humanitarnu katastrofu; to je prvo obimno bombardovanje jedne evropske zemlje od Drugog svetskog rata na ovom području, a cilj bombaških napada, od kojih su mnogi po svoj prilici ratni zločini NATO-a, navodno humanitarnog intervenijenta, bile su pretežno civilne mete. Istovremeno, preobražaj NATO-a od odbrambenog saveza u dičnog agresora, prvog u **<31>**Evropi**</31>** od invazijske Sovjetske Saveze na Mađarsku i Čehoslovačku, zapretio je ob-

<26>Wall Street Journal, April 27 1999.**</26>**

<27>CBCNews Online, May 5. 1999.**</27>**

<28>Human Rights Watch Letter to NATO Secretary General Javier Solana, May 13, 1999; na <http://www.hrw.org>**<28>**

<29>Šeji komentari na konferencijama NATO-a za novinare, 16. maj 1999,

<http://www.nato.int/kosovo/press/p990516b.htm>; komentari 17. maja:

<http://www.nato.int/kosovo/press/p990517b.htm>**<29>**

<30>New York Times, 21 March 1999.**</30>**

<31>Novi strateški koncept NATO-a, obeladanjen tokom proslave 50-godišnjice Saveza u aprilu 1999. dopušta operacije i na teritorijama zemalja koje nisu njegove članice i bez odobrenja Saveta bezbednosti UN – drugim rečima, dopušta agresiju, kao što je to učinjeno u Jugoslaviji. Vidi The Alliance's Strategic Concept,

<http://www.nato.int/docu/pr/1999/p99-065e.html>. Najmanje jedan lider NATO-a izričito je odbacio princip nemešanja: vidi govor Tonija Blera od 22. aprila 1999. na

<http://www.chicagotribune.com>.**<31>**

novom hladnog rata, ovoga puta između "Zapada" i ostatka sveta. Dok ja ovo pišem, bivši premijer Rusije Viktor Černomirdin, ruski diplomatski posrednik u kosovskoj krizi, direktno se suprotstavio objavljenim stavovima predsednika Klintona o odnosima sa Rusijom i da predviđa novi hladni rat u kom bi Rusiju podržale druge velike sile kao što su Kina i <32>Indija.</32>

Humanitarna katastrofa, izazvana akcijama poput ove NATO-a u Jugoslaviji, izgleda neizbežna iz nekoliko razloga. Prvo, na nivou međunarodnog prava, svaka država ima pravo da se brani od agresije. Na nivou političke prakse, napadnuta država pokušće da pruži otpor napadaču. Pobeda u ratu stoga zahteva poraz ne samo vojske, nego čitavog naroda: civilnog stanovništva. Zbog toga odluka o napadu na suverenu državu, logično, jeste odluka o napadu na civilno stanovništvo te države, ne samo na vojsku. Gađanje civilne infrastrukture Srbije, i ranije Iraka, stoga je logično, a stalno ponavljanje da "NATO nikada ne gada civile" licemerno je, i po svoj prilici treba da prikrije neprijatnu činjenicu da humanitarna intervencija zahteva činjenje ratnih zločina. Naravno, može se dokazivati da je civilno stanovništvo legitimna meta jer je država kao celina kriva. Klintonovi revnosni izvršoci u <33>New York Timesu</33> i <34>New Republicu</34> zaista su iznosili takvu argumentaciju, parafrasirajući reči Danijela Goldhagena da se srpski narod "sasvim jasno sastoji od ljudi sa uništenim osećajem za moralnu pravičnost i potonulih u moralni ambis iz koga izgleda ne mogu da izrone... bez nečije <35>pomoći".</35> Ta tvrdnja zanemaruje nepodobnu činjenicu da predsednik Srbije Milošević nije nikada bio izabran na poštnim i slobodnim izborima, da su se 1991, 1992, 1993, 1994. i 1996. na 1997. godinu održavali masovni protesti protiv njega, dok je Ričard Holbruk nastavio da pregovara sa Miloševićem, govoreći opoziciji da ne bojkotuje nameštene izbore. Ona zanemaruje i činjenicu da su mnoge od meta NATO bombardovanja, Beograd, Novi Sad, Kragujevac, Čačak i Niš bile centri demokratske opozicije, koji su bezuspešno tražili pomoć od Zapada sve do 24. marta 1999. godine, pa će ih sada, kako izgleda, NATO bombe izvući iz moralnog ambisa. Naravno, kada neko zagovara ubijanje civila, biće mu mnogo lakše ako prepostavi da oni nisu nevini. Moralnu smicalicu sadržanu u humanitarnoj intervenciji otkrio je Havel: on tvrdi da su vrednosti ljudskih prava tako moćne zato što su ljudi spremni da poginu za <36>njih.</36> Ovo je gotovo reminiscencija na Gandija, odnosno na njegovu čuvenu izreku da, iako postoji mnogo stvari zarad kojih bi bio spreman da umre, nema nijedne zbog koje bi ubio. Kako bilo, NATO nije spreman da umre za ljudska prava, već pre da ubija za njih, što, uostalom, humanitarna intervencija i jeste – a to je i ono što Havel pozdravlja.

Najzad, najopasnije licemerje može biti odbacivanje međunarodnog prava zbog arogantne tvrdnje da se poštuju zakoni višeg reda. Oni koji se usprotive po svoj prilici su ili manje prosveteni ili manje moralni. Što se tiče Kosova, NATO je tvrdio da nije mogao da traži odbijanje Saveta bezbednosti jer ga ne bi dali Rusi i Kinezi, što posredno znači da je NATO moralno superioran u odnosu na Ruse i Kineze. I sada zamislite što bi se dogodilo da je NATO odoleo zavodljivosti svoje superiorne moralnosti i izšao pred Savet bezbednosti. Možda bi Rusi i Kinezi uložili veto na moralni krstaški pohod NATO-a, u kom bi slučaju Srbi verovatno nastavili sa selektivnim napadima na gradove i oblasti za koje smatraju da su uporišta OVK-a. I stotine hiljada kosovskih Albanaca koji su sada izbeglice ostale bi u svojim kućama. I hiljade kosovskih Albanaca poginulih u međuvremenu još bi bili živi. I hiljade srpskih civila ne bi bili mrtvi i ranjeni. I stabilnost Balkana bila bi mnogo manje ugrožena, a odnosi NATO-a sa Rusijom i Kinom ne bi bili narušeni. Kakva bi to humanitarna

<32>"Comment: Bombs Rule Out Talk of Peace", Washington Post, May 27, 1999, p. A13.</32>

<33>Npr. Anthony Lewis: *ubijanje civila je "cena koja se mora platiti kada narod stane iza vode-kriminalca"* (New York Times, May 29, 1999, p. A27). Ranije je Tajmsov kolumnista Tomas Fridmen (Friedman) zagovarao bombardovanje jugoslovenskih vodovodnih postrojenja, što je školski primer ratnog zločina, i isto onakvo neobuzданo uništanje za koje su i Karadžić i Mladić optuženi.</33>

<34>Npr. D. Goldhagen, "A New Serbia", The New Republic, May 17, 1999, tvrdi da treba izvršiti invaziju i okupaciju Jugoslavije, zanemarujući potpuno verovatnoću da takva akcija prouzrokuje smrt desetina, ako ne stotine hiljada Srba, ali primećujući zato da će troškovi NATO-a biti "znatni": "Saveznički vojnici će ginuti, rat i okupacija biće vrlo skupi."</34>

<35>Ibid.</35>

<36>Havel, op. cit., p. 6.</36>

katastrofa bila.

Naslov originala: Robert Hayden "Humanitarian Hypocrisy"

Robert Hejden je direktor Centra za proučavanje Rusije i Istočne Evrope na univerzitetu u Pittsburghu.

KOSOVO: NE STVARAJMO LA NE MITOVE

Vaclav KLAUS

Sa češkog preveo Aleksandar Ilić

Nije istina da neslaganje sa bombardovanjem Jugoslavije predstavlja lak, oportunistički i možda čak i kukavički stav, kako se to danas neki naš političari i novinari trude da nas ubede. Naprotiv, reč je o stavu složenom i pre odvažnom, jer je on u znatnoj meri nepopularan. Neki naš političari i novinari, naime, žele da naš članstvo u NATO-u, staro nekoliko dana, "iskoriste" i zato prave "odlučna, oštra i ratnička" lica. To je mnogo lakše nego zastupati suprotno stanovište. To je tipično češko siledžijstvo, koje prikriva slabost i ne uzima u obzir složenost situacije u evropskom i zapravo balkanskom prostoru, i koje faktički uopšte ne razmišlja o stvarnim interesima Češke Republike. I pred Prvi svetski rat mnogi češki političari razmišljali su na sličan način i izvikivali svoje hura. O tome, uostalom, možemo naći dosta dokaza kod Šejka.

Nismo više u Varšavskom ugovoru

Neki među nama zaboravljaju da nismo više u Varšavskom ugovoru. Tada je jedina moguća stvar bila saglasiti se sa svime što je umešto nas naš veliki brat odlučio – recimo, sa intervencijom u Avganistanu. Upravo zato što imamo takva iskustva, moramo veoma pažljivo meriti svaku svoju reč, svaki svoj stav, svaku svoju odluku. Zar nismo toga svesni?

Veoma je lako i za neke čak i romantično vikati "Hura, na njih!" Ali ko makar i malo realistički razmišlja, zna da se bombardovanjem situacija neće rešiti. I to čak ni onda kada bi bombardovanje primoralo Miloševića da potpiše "mirovni sporazum". U stvarnosti će tu biti reči samo o kapitulaciji, sa kojom se Srbi faktički nikada neće pomiriti, a time će se na Balkanu stvoriti mesto daljeg, budućeg konflikta. Samo i jedino uporni pregovori mogu da vode ka nekom smislenom cilju.

Mi smo članovi NATO-a i naš članstvo iziskuje našu lojalnost. Samo što lojalnost ne znači saglasnost po svaku cenu i ne znači bezuslovnu saglasnost uvek i sa svim. Povrh toga važi da svaki čovek skriva u sebi više lojalnosti, a one često mogu biti u sukobu. Smešno je nazivati to izolacionizmom, panslavizmom, nacionalnim socijalizmom – kako nam to poneko prebacuje. Umeo bih i ja da upotrebim takve pojednostavljujuće nalepnice u suprotnom smislu, ali odbijam da to činim.

Bitka protiv celokupnog srpskog stanovništva

Ako je neko htio da ojača Miloševića i njegov režim, nije to mogao bolje uraditi nego ovim postupkom. U nekim našim i inostranim medijima se naime zaboravlja da ovde nije reč samo o predsedniku suverene Jugoslavije, nego da je tu reč i o njenoj vlasti, parlamentu (i ostalim institucijama) i da je reč o stavovima apsolutne većine srpske javnosti. I da o svemu tome mislimo što hoćemo, i da mislimo što hoćemo o Miloševiću (a ja o njemu ne mislim ništa dobro), trebalo bi da tu činjenicu uzimamo u obzir. Kada sam se pre nešto godina u toku svoje jedine posete Jugoslaviji u ulozi političara susreo i sa jugoslovenskom opozicijom, nisam upoznao većeg kritičara Miloševića od Vuka Draškovića (uzgred, njegovu knjigu *Nož svakom preporučujem*). Drašković je već nekoliko meseci potpredsednik jugoslovenske vlade, što je za mene veoma važna informacija. Da li to znaju gospoda Gabal, Urban, Palata, Placak i drugi?

Poziv na licemerje

Oni koji napad na Jugoslaviju bez razmišljanja brane i koji zastupnike drugačijeg gledišta optužuju za neloyalnost prema NATO-u, nisu samo tragično neodgovorni prema interesima svoje zemlje, nego sebi protivreče i "idejno". To su uglavnom upravo oni koji u drugim prilikama tako glasno zastupaju shvatanja "manjinskih" članova svih zajednica. Sada na to zaboravljuju.

Formalna saglasnost sa nečim što ne mislim direktn je poziv na licemerje. A to ne treba da radimo. Živimo u slobodnoj zemlji i izražavamo svoja slobodna shvatanja – iako će nam se to kratkoročno ljutito prebacivati. Na to smo se u poslednjim godinama već naveli. Ali to nije razlog da začutimo, ako smo uvereni da time artikulišemo najsuštinske interese češkog društva. Primitivni antirusizam isto kao i zaslepljeni amerikanizam samo su različite strane istog novčića. Na čijoj strani stojimo u osnovnom idejnem konfliktu kraja dvadesetog stoljeća, to je jasno. Samo nemojmo sebe uveravati da je današnji konflikt na Kosovu upravo spor između komunizma i slobode. Shvatanja ne moraju biti nužno ispravna samo zato što su ih izgovorile nama prijateljske velesile i što drugačije shvatanje brane države koje ne računamo u nama najbliže. Nećemo se ponašati kao odrasli ljudi sve dok se, posle poluvekovnog klimanja glavom "moćnim saveznicima", konačno ne naviknemo na samostalne stavove. Sada za to imamo dobru priliku.

Iz: **Lidové noviny**, utorak, 30. marta 1999.

**O KOSOVU I NA OJ ZAJEDNI KOJ ODGOVORNOSTI **

Vaclav Klaus

Sa češkog preveo Aleksandar Ilić

Proteklo je već više od sedmice od početka avionskih napada NATO na Jugoslaviju, a izgleda da počinju da se ostvaruju ona najgora moguća scenarija. Napadi do sada nisu primorali jugoslovenskog predsednika da kapitulira, već su mu dali izgovor da počne da ostvara neizmerno brutalan i očigledno unapred pripremljen plan entičkog čišćenja kosovske pokrajine. Ratno stanje je nažalost dalo Miloševiću veoma snažnu domaću podršku i omogućilo mu da prestane da se obazire na shvatanja i stavove međunarodne zajednice. Zahvaljujući tome, danas srpske vojne i poluvojne formacije isteruju stotine hiljada Albanaca iz njihovih staništa i teraju ih da beže u susedne zemlje.

Pokazuje se, takođe, da avionski napadi nisu sposobni da spreče etničke čistke. Humanitarna katastrofa, čije je odvraćanje predstavljalo glavni motiv cele akcije, postaje stvarnost. Povrh toga, javlja se pretnja destabilizacije susednih balkanskih zemalja i izaziva teško savladiv problem izbeglica. Nade u obnavljanje mirne koegzistencije Srba i Albanaca na teško iskušanoj teritoriji počinju da nestaju. Otvara se Pandorina kutija mogućih promena državnopravnog potreka o kojima danas нико nema jasne predstave, a koje u svojim posledicama mogu uzdrmati stabilnost – i to nipošto samo Balkana.

Postavljanje neprijatnih pitanja nije kukavičluk, nego nužnost

Sve ove strepnje imao sam na umu već u onom trenutku kad sam – posle otpočinjanja avionskih napada – izrazio svoje razočaranje zbog izneveravanja diplomatičke, i kad sam naznačio da koraci NATO ne moraju doneti tačno one rezultate koji se od njih očekuju.

Nisam bio sam među onima koji su bili (i jesu) relativno skeptični u pogledu mogućnosti da avionski napadi reši konflikt na Kosovu. Brige zbog vojne akcije kojoj nedostaje jasna strategija u pogledu dugoročnog rešenja izrazio je, na primer, poznati strateg američke spoljne politike Henri Kisindžer, isto kao i niz republikanskih politi-

čara u SAD i konzervativnih poslanika u Velikoj Britaniji i drugim zemljama, koje valjda niko ne može osumnjičiti zbog simpatija prema Miloševićevom režimu. Uveren sam da pitanja ove vrste moramo sebi da postavljamo, i to bez obzira na trenutnu političku korist. Trebalo bi da ih postavljaju pre svega oni kojima leži na srcu budućnost NATO-a kao čvrste transatlantske odbrambene zajednice. NATO je ustanova ključna za stabilnost Evrope i sveta, i važno je da ne dovodimo u pitanje njegovu budućnost, međunarodni prestiž i težinu akcijama koje nisu zasnovane na jasnoj, očiglednoj i ostvarivoj konцепциji budućeg političkog ustrojstva datog regiona.

Odsustvo alternative sili uvećava zabrinutost

очекuje se da će Milošević biti zastrašen i da će kapitulirati. U slučaju da se ova pretpostavka ne ostvari (a to se trenutno događa), ne postoji nikakav alternativni scenario – osim eskalacije napada. Ali humanitarna katastrofa tako će dobiti tragične razmere. U tom smislu vreme radi protiv, a naročito protiv Albanaca i Srba koji pate na obe strane današnjeg konflikta.

Zabrinut sam zbog pravca u kojem se konflikt razvija, zabrinut sam zbog onoga što on može doneti Aljansi, Balkanu, Evropi i nama, zabrinut sam zbog neočekivanih improvizacija, zabrinut sam zbog "brige" da ćemo izgubiti lice, zabrinut sam zbog promene raspoloženja birača i javnosti i zbog političkih posledica koje sve to može imati. Zabrinut sam i zbog ekonomskih posledica koje može izazvati nova, evidentno dugoročna kriza Balkana u Evropi (i bez sumnje i u našoj zemlji).

Promišljena diplomatička mera uvek mora imati prioritet

Zato se nisam pridružio onima koji se lakomisleno slažu, a slažu se

pre svega zato što ih to niša ne koša i zato što to izgleda zagaran - tovano prozapadno. Mi koji smo se toliko dugo trudili da uđemo u Alijansu, moramo imati sušinski interes za to da NATO dobro iz - vršava svoj zadatok i da u modernom svetu ima trajnu ulogu. Ja u kosovskoj krizi osećam rizik za NATO i njegov prestiž. Dosadašnji razvoj pre jača nego što smanjuje moju zabrinutost.

Izraziti mišljenje, makar i nepopularno i drugačije, nije u mom slu - čaju izraz makar i najmanjih simpatija prema Miloševiću, niti je iz -

raz ravnodušnosti prema patnjama proganjanih Albanaca, kako moj stav pokušavaju da prikažu neki naš novinari. Kao političar čiji je veliki cilj bilo upravo članstvo naše zemlje u NATO-u, osećam odgovornost, i to i za rezultate koje ostvaruje čitava Alijansa. Ube - den sam u to da vojna akcija ima smisla samo kao sastavni deo dugoročnog rešenja. Zato će uvek biti zastupnik promišljenih di - plomatskih rešenja, i mislim da takvo shvatanje valja ostvarivati i u sadašnjoj kosovskoj krizi.

iz: Večerník Praha, 2. aprila 1999.

KNJI EVNOST PROMENE

David ALBAHARI

Uvremenu u kojem ništa više ne izgleda onako kako je nekada bilo, a sumorna predviđanja o sutrašnjici iz dana u dan (sa svakim novim "sutra") postaju sve sumornija, zvuči gotovo bogohulno kada se kaže da srpska književnost ne treba da strepi od <NPOMENA>budućnosti.</NPOMENA> Činjenica je, međutim, da rat sam po sebi ne menja poetičke pristupe književnosti, izuzev u slučaju kada ga prati ustoličenje totalitarne ideologije jednopartijskog političkog sistema. Ukoliko, kao posledica rata, u Srbiji uopšte dođe do političkih promena, povratak totalitarizmu (onom pravom, tvrdom) predstavlja najmanje verovatnu mogućnost, što znači da, posle rata, nema razloga da srpska književnost ne sačuva svu onu raznolikost poetičkih pristupa koja je odlikuje poslednjih nekoliko decenija.

Neke druge promene će se svakako odigrati, pogotovo kada je reč o temama i osećanjima, ali one su neumitne posle tako velikih potresa kakav je napad NATO pakta na Jugoslaviju. Ratna tematika je ionako dominirala srpskom književnošću tokom devedesetih godina; lako je prepostaviti da će se ta dominacija nastaviti i tokom naredne decenije (prve u novom veku), jer dok su doskoro još postojale pukotine kroz koje je mogla da se nazre neka druga stvarnost, sada je svaka stvarnost proizvod stvarnosti rata. O čemu god

pisac bude pokušao da piše, neće moći da izbegne rat. S druge strane, prirodno je i da osećanja poraza, nemoći, ojačenosti, izgubljenosti ili ravnodušnosti natkrile sva druga osećanja, i to će trajati onoliko koliko bude potrebno da se odigra neka stvarna promena - politička ili ekonomski - u posleratnoj stvarnosti Srbije.

Ono što ostaje kao svojevrsna sumnja jeste pitanje koje se sada često čuje - da li će pisci, posle rata, moći i dalje da veruju u iste vrednosti, u iste modele u koje su do sada verovali (etičke, estetske, političke, itd). To pitanje je zapravo blisko onom čuvenom pitanju o tome da li je posle Aušvica moguće pisati poeziju, jer je ista sumnja tada prožimala ceo svet. A bez obzira na razlike u stavovima po tom pitanju - sama poezija, sama književnost, dokazala je da je čak i posle takvog užasa - posle bilo kog užasa - moguće, čak i neophodno, pisati poeziju, prozu, drame, eseje. Gubitak vere u pisani reč, zasnovane na vrednostima zapadne civilizacije, u suštini je najava obnove vere u najviše domete ljudskog duha i moralu. I kao što jin smenjuje jang a jang potom smenjuje jin, u večnom kretanju, u kojem nikada nema kraja, tako će se i ono što sada deluje kao strmoglava putanja naniže pretvoriti u puteljak koji će polako početi da se uspinje prema vrhuncu.

<NPOMENA>: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R. E. ».**

<http://www.freeb92.net/casopis_rec/>. Na mrežu je postavljen 24. maja 1999.

NEPREVODIVO

Sreten UGRI IĆ

Serbski car Dušan Silni poželi da mu se knjige Starog Zaveta prevedu sa grčkog na «NAPOMENA» serbski. «NAPOMENA» Sila Boga ne moli, Bog silu ne blaži. Po predanju, među sedamdesetoricom preporučenih za taj veliki posao, učenih i jeziku naklonjenih, našao se i mladi Simeon Filozof.

Simeon Filozof, kao i svaki od sedamdeset odabralih Serba, dobi nebeskog opunomoćenika, anđela utešitelja, da mu sedi na rame nu dok radi, da mu zauzdava urođenu pohlepu za Bogom i da mu pomaze, da se istina otkrije i sačuva u obličju serbske veroispovesti.

Samo što andeo Simeonov ženski — Anđelka. Anđelka večno mlada, pa kao svako dete — voli da se igra. Anđelka zažmuri, pokriva oči dlanovima i šapuće, ovim serbskim rečima:

— Nađi me... Nađi me...

Spokojan i usresreden na svoj posao, Simeon joj se smeš.

Andelka čitala sa grčkog, a prevodilac pisao na serbskom. Što se tako otkrilo i sačuvalo onda prevodilac šaptao na serbskom, a Anđelka zanavek pamtila.

Simeonu zapalo da otkrije i na serbskom sačuva baš knjigu protivnika Isajije. Kad Isajija kaže, ostane zapisano i na serbskom. Kad Simeon zapiše — čitalac zanemi. Jer Serb, dragi brate, pismen ili nepismen — kad poveruje, više ne pita.

Kada kod Isajije naiđe na grčke reči da jednom će jedna devica zatrudneti, i kao "devica" roditi sina Gospodnjeg, Spasitelja sveg Izraelja — a ne "mlada žena", kako smatrao da treba da piše, jer *kako devica može ostati devicom, a noseća* — zastane u poslu, nedušan. Pomicali da prorok pogrešio.

Potom pomiclio da pogrešio što pomiclio da prorok pogrešio. Pravu kažu da čud ženska nestalna i prevrtljiva — da li se to andeo

utehe na desnom ramenu Simeona Filozofa premeće u anđela ironije na levom ramenu Simeona Filozofa? Ali Simeon se ne uplaš zagonetke pred kojom se našao.

Ani Andelka. Ko u pravu — ili starozavetni Isajija, ili mladi Simeon? Anđelka na Simeonovom ramenu kao da se kolebala, hoće li se prikloniti na stranu proraka, ili na stranu tumača. Gde, brate dragi, istina — gde?

Izgleda da se na grčkom može nazvati devicom mlada žena koja u utrobi nosi dete, a da to ipak istina, pomici mladi i bistroumni prevodilac serbski Simeon, jer nijedna reč nema samo jedno značenje. Može li se, pitao se dalje mučenik Simeon, isto tako i na serbskom nazvati devicom mlada žena koja u utrobi nosi dete?

— Može — odgovori, sam sebi serbski jasno i glasno — ali samo ako se protivreči jeziku. Istina kao Bog — nikad tu, ali ako ipak ima istine na svetu, ona u jeziku, nigde drugde.

— Ko protiv serbskog taj protiv istine — potvrđuje Anđelka Simeonu šapatom, ali sa kojeg ramena, levog ili desnog? Doduše, ima jedna serbska reč, sine Simeonu Filozofu serbsko-znalcu, koja označava i devicu i mladu ženu, i ta reč *djeva*, beleg nesvakidašnje ženske plemenitosti i lepotе.

— Pri tom, pogledaj malo bliže i videćeš — reče Simeon svojoj Anđelki čuvarki — način upotrebe serbskog određuje značenje serbskog. Serb ume da pogreši, ali tu, barem, Serb nikada ne greši. Zna se tačno kad djevom misli na plemenitu mladost ženinu, istančanu vrsnost njenih sitnih leta — bilo da je telesno već upoznala muža, bilo da nije.

— Ma siguran li? — još ne pristaje Anđelka.

— Siguran, nego šal! — odgovara u zanosu Simeon — Kao što se tačno zna i kad Serb, opet, misli na plemenitu nevinost plotne

«NAPOMENA»: Tekst je prethodno objavljen u elektronskom izdanju časopisa **R. E. ».**

«http://www.freeb92.net/casopis_rec/». Na mrežu je postavljen 22. jula 1999.

nedodirljivosti, bez obzira na uzrast ženinu.

— A ima li joškoje značenje ta serbska reč *djeva* — pita, ironično, opet Anđelka.

— Jošbarem jedno — Simeon će brže — bolje, da se vidi koliko on zna — plemenitost roda ženinog i rodbine njene, bez obzira na uzrast i bez obzira na nevinost ili grešnost ploti.

U Isaije, međutim, reč še ni o jednom ni o drugom ni o trećem. Reč še o očiglednoj protivrečnosti: o čistoti plotnoj i majčinstvu u jednoj istoj osobi, nesporno plemenitoj. To ne reč, brate, već *protivrečje*, u serbskom kao i u bilo kom drugom jeziku, jer nema te ljudske reči koja istovremeno može da označi i devičanstvo i majčinstvo, a da bude smislena.

Simeon morao da bira šta starije — proroko-ve reči, ili jezik kojim se prorok u svom govoru služi. Zaključi da *jezik ne nastaje iz Prorokovih reči, nego njegove reči iz jezika*. Jezikoznalač, kakav še mladi Simeon Filozof, nikako drugačije ne mogao je razume ovu zagonetku.

Voden sopstvenim zaključkom, neiskusni Simeon prekoraci ovlašćenja svoga zadatka, pa umesto da zapiše kako na serbskom glosi Isajino proročanstvo, on se usudi da promeni sam izvornik. Jer še ubeden da tamo neispravno zapisano.

Ne zavisi to, zaslepljeno mislio Simeon Filozof, ni od serbske, ni od grčke, niti od ine transkripcije, već od onoga što svakom od zapisa *podležeće* — od same istine koja se nemarno i lakomisleno u ljudskom govoru skriva, umesto da se otkriva. A pod istinom Simeonovom tada, tek samouvereni razum Simeonov ležaše.

Pokuša da noktom izgrebe sa papirusa prorokove reči. I vide Anđelka čuvarka Simeonova da što ne razumeju, Serbi ne trpe.

Sažali se Anđelka na Simeona Filozofa, svoga štikenika, jer svi andeli na svetu znaju da ne razume jedino onaj koji nije iskusio. Simeon še učen i pametan, ali mlad i neiskusan. I reši Andelka da ponudi Simeonu priliku, da i

on iskusi, kako bi ipak razumeo o čemu Isaija govorи, dok Hrista prorokuje.

I spreči Anđelka Simeona u ionako uzaludnoj nakani da izgrebe i u prah razveje svete reči Staroga Zaveta. Ukoči mu obe ruke, zgrči mu šake u čokot stare loze koja odavno ne rađa, i došpne mu andeosku utehu, koja na serbskom zazuča kao tajanstvena ženska pretnja, rečima:

— Živečeš sve dok na svoje ruke ne primiš Hrista.

Andeoska pretnja — Serbinu odlučno obećanje, ako pride ženska — tim jošslade.

Iživeo mladi Simeon Filozof, sve manje mlađim, a sve više filozofom. Hteo ne hteo, iskustvo ga mudrilo, neprimetno ga bližilo istini. Živeo dugo, noseći dilemu u sebi a bol u rukama, čak i kad već odavno umrli svih še sedeset sdevet njegove braće prevodilaca. Živeo dugo, noseći dilemu u sebi a bol u rukama, čak i kad hu već odavno svi serbski carevi umrli, i kraljevi, i knezovi, i gospodari. Život bez ruku, dragi brate, predugo traje.

Simeon Filozof, sužanj života. Preživeo bez ruku, i kad je narod serbskog Carigrada i okoline pogodio veliki pomor, dnevno umiralo po pet i više hiljada. Preživeo bez ruku i kad se strašni zemljotres iz Antiohije premešao sve do Save i Dunava, a zemlja pod nogama pomerala kao veter nad glavama.

Preživeo bez ruku i na Vidovdan trista osamdeset devete, kad Serbi razmeniše carstvo zemaljsko za carstvo nebesko, zavetom do stojnjim jedino andeoskih vojski, a ni jedne ljudske, pa ni serbske. Ta bitka na smrt i na život većni še odlučna za svakog Serba, osim za Simeona, jer on i da še hteo, umreti slav no na Kosovu polju — ne mogao. Jer njegov život davnih dana već razmenjen še za jednu reč.

Preživeo starina Simeon Filozof bez ruku i kad Omraz, a nekad bogoumilni Miodrag, čukununuk Dušana Blagog, a nekad Silnog, naredio strogi post kroz deset leta i blagu

molitu kroz deset zima po celom Nekadarstvu, a da bi se Gospod smilovao svome narodu. Preživeo bez ruku i kad Nekadarstvo spalo na jedan grad i kad ovaj Nekadar — grad spao na tri glave, cele tri glave a jedno srce i jedna jedina nada.

Preživeo bez ruku i kad iz tih srpskih glava opet sve vaskrslo, a da niko osim njega, Simeona Filozofa ukočenih šaka, ne poznavao nekdašnju slavu, pravoslavnu, samo mnogo tišu, skromniju i otporniju.

Drugi umirali, on ne. Živeo kako mu obećano: Živečeš sve dok na svoje ruke ne primiš Hrista. Simeon Filozof, sužanj života. Onu dilemu u njemu i bol u rukama blažila jedino molitva.

Serbi mislili da mu šake ukočene zbog stariosti. Simeon uz svu mudrost i dalje še ne iskusan, a najstariji. Anđelka, večno mlađa, lepa i vragolasta, s vremenom na vreme svračala sa neba da ga obide i da mu obeli i potkreše kosu i bradu. Neše mu se prikazivati, da ubogi Simeon ne pati jošviše.

Kad mu dode, Anđelka kao uvek zažmuri, pokriva oči dlanovima i špuče, ovim serbskim rečima:

— Nadi me... Nadi me...

Spokojan i usresreden na svoj posao, Simeon joj se smeš.

Simeonov zadatak još uvek stajao tamo gde jednom davno še prekinut, kod Isajije, tamo daleko, daleko kraj reči *djeva*. Tamo ceo život njegov, tamo Serbia. Jer Simeon još ne še rešio laki zadatak svog mučeničkog života, živeo i mučio se u svom jeziku, jer serbski ne gibak — jako se opire, ne da od sebe. Po tvrdom otporu što boli poznaje se serbski.

Za utehu, opetuje mu mila Anđelka na serbskom: Živečeš sve dok na svoje ruke ne primiš Hrista i onda ode od njega. Šta, dragi brate, strašnije: ironija kao poslednja uteha, ili uteha kao poslednja ironija?

Bol koju nosi u rukama ni starila ni blažila. U dubokoj starosti, Simeon doživeo da nje-

govu nepojamnu dob Serbi cene na više stotina godina, verujući da to iznosi koliko i večnost, ili bar približno toliko.

Øno za šta na zemlji serbskoj potrebno še četrsto godina, na nebu svetskom traje četrdeset dana. I tako, četrdesetog dana po rođenju, Marija u pratnji Josifa donese mlađenca, malenog Hrista, u Pećku Patrijaršiju, da bi ga i pred Srbima posvetila Gospodu, kako i pisano.

Njena plava odeća služi njenom telu kao što njeno telo služi njenoj lepoti.

Kad je ugleda i Serb može da nauči šta še lepota: ono u šta se zaljubljujemo. Marijina lepota probija kroz veo telesnosti kojim se zagr - nula iz uvidavnosti, da ne ometa ljude sa kojima se susreće. Ali oni se stalno osvrću za njom, spotiču, zaboravljujući sve svoje dotada-šnje namere i želje, znanja i imanja, slede je u zaprepašenju, gube glavu, nalaze serdce.

Tako i sad, umotana še u svilen oklop, marame marama, plavet prikriva njen devičanstvo, ali devičanstvo se sakrili ne da. Marijina lepota služi Marijinom devičanstvu kao što Marijino devičanstvo služi Marijinom Sinu.

Ali ipak niko da toga dana ljudski dočeka Josifa, Mariju i Isusa. Zateklo ih napušteno Kosovo, prazno i od ljudi i od Boga. Srbi više ne - hu tu, podlegavš urodenoj pohlepi za Bogom, koji nikad tu.

Posle Kosovskog boja stolecima u Serba odolevaše plemenitost i slava vidovdanskog zaveta. Ali Bog kao Bog — nikad tu. Daleko od serbskih očiju, daleko—daleko od serbskog serdca, govore Serbi, ali ne znaju da kad tako kažu, izriču upravo suprotno: *daleko od sreća, daleko od očiju*.

Onda, u toj Božjoj daljini, lakoverni i lakovski izneveriš. Spleti kod očiju, izdali kukavički, od straha.

— Od čega, tako ti Boga, hu uplašeni? — pita ironično Andelka.

Simeon Filozof čuti, kao da ne čuje.

— Od samih sebe, zar ne? — pomaže mu malo Andelka.

— Jeste, od tog nema većeg straha — odgovara Simeon čista serdca, i dalje progovara:

— Ne umesmo da sačuvamo Kosovo, što na serbskom znači: sebe. A još mnogo pre svih dušmana, pre Turaka i Arbanasa...

— Germana i Kroata — ubacuje, kao za sebe, Andelka, šalom blažeći Simeonovu gorčinu i preozbiljnost — Bugara i Anglosaksonaca...

— Znasmo da više nešte u našoj moći — ne obazire se Simeon — da nećemo umeti da ga sačuvamo. To saznanje toliko nas prestravi, da izgubisimo serdce i glavu.

Andelka še pažljivo slušala šta Simeon ima da kaže. I on uzdahnuvš nastavi, ovim serbskim rečima:

— Na smrt uplašeni od sebe samih, satrsmo druge, inoverne, na Boga manje pohlepne. Pobismo, spalismo, opljačkasmo, proterasmo preko Prokletija. Ni decu im ne štedesmo.

Čuti sirota Andelka, sluša raba Božijeg Simeona Filozofa, Serba kome davnih dana še ruke ukočila.

— A da savest umirimo, njih okrivismo da hu uzeli od nas što odavno već sami izgubisemo. Jeste, tako še.

— *Drugi hu krivi*, to nehu samo serbske reči za zlo — teš Simeona Andelka — I u drugim jezicima *Drugi hu krivi* znači isto što i u serbskom. Ali Simeon jednako nastavlja, ne da joj da mu ovaj govor prekine:

— Spleti kod očiju, nepočinstvom prvo sebi pred Bogom naudismo, bespovratno, pa tek onda drugima. Za Gospoda znam, beskrajne mislosti, ali kako moliti oproštaj od ljudi, kojima tolika zla nanesmo?

Tek sad začuti Simeon Filozof. Njegovo serdce, serbsko, najzad se ukoči, kao i ruke.

— Nedostojni hu. Tako sebe izdali za čas tili, i sve u čego se kleli stolecima — zaključi umesto Simeona blaga Andelka — Tako i procerdali serbsko pravo na serbsko Kosovo.

Onda se umori Andelka od mučnog razgovora i odleprša, ne kazavš kad će mu ponovo doći.

Jaka še mera serbska — misli Simeon Filozof, misleći da je ostao sam, sa sobom, serdca kamenoga — izdržavala, izdržavala, ali najzad ipak pade mera serbska, nadjačana kukavičlukom koji najveći še u nas Serba, jer baš mi verovasmo kako od pamtiveka najhrabriji.

— U drugih mera njina ni upola toliko ne istraja — omakne se Andelki, jer i kad daleko od svog štićenika, ona ipak uvek še tu, u njego - vim mislima, da uteš ili da se dobroćudno podsmehne. Ali već zna Simeon tvrda serdca za jadac:

— Samo ako, mila sestro, nudišlažnu utehu za mene — progovori serbski naglas opet, kao da sam sa sobom priča.

Eh, lako li se serbskim rečima utešti, pomisli, a od tada više puta, gledajući od tog doba češće kako *serbski poče da laže jer serbski nema više šta da kaže. Serbski serbske slave propade u serbski serbske sramote.*

Ipak, pretekne trica savesti, da Serbi priznaju, da progledaju i u oči pogledaju, sebi i drugima, ovim serbskim rečima:

— *Serbija ubija*. Serbija ubija i druge i sebe.

Kako priznaće, tako i odoš s Kosova, bez ičega svog iza ili ispred, osim crne serbske sramote.

Kako dolikuje, Serbe poveo Patrijarh serbski, kao vodu što vodi nizbrdica, jer se odveć strmo uzdiže ta crna zemlja nekad znana i zva - na serbskom, bez korena u serbskim ljudima, bez uzdignutih ruku u Bogu. Ko prekuče, ko juče, a poneko, bogami, jošjutros. Kud koji mili moji. I neće se vratiti. Serbi kad odu, dragi brate, ne znaju da se vrate.

Od tog doba u serbskom nema glagola kojim se kazuje bivstvo — da čego ima, a ne nema — kojim se kazuje postojanje, tu gde mu mesto i sad kad mu vreme, kojim se kazuje život.

Bez razloga serbskog bivstva, ni razloga serbskog jastva. A bez razloga serbskog jastva, brate moj, ni razloga serbskog jemstva, jemstva da Serbi kad govore — govore istinu.

Namesto glagola koji daje jemstvo svim drugim glagolima serbskog — jemstvo nemuže praznine. Serbski ne zna za istinu, po serbskom — istine nema, to nekakva tuda, nesrpska reč, što li? Po toj odsutnosti što zvrji poznaje se srpski. Jezik našeg srama, u kome, brate, i ovo što čitaš napisano, iako ne može da se napiše.

Serbski bez bivstva kao god Simeon bez šaka.

Među ono malo prestarelih monaha — koji i posle serbske stvarnosti ostali u Serbskoj Patrijaršiji, jer će ionako ubrzo umreti, pa nemaju raša kretati na dalek i neizvestan put — najstariji je Simeon Bez Šaka. Tako ga, jadnog i poslednjeg filozofa, zvali: Simeon Bez Šaka. I sužanj života se odazivao, pokorno, tvrda serdca.

U podne, kad naiša Sveta porodica, stajao sužanj života bašpred vratima hrama Božjeg, rasejan i sam, ne sećajući se niti zašto preknuo molitvu, koju nikad ne prekida, niti kuda se toga jutra zaputio, kad ionako nema kud odavde. Noge ga još dobro služile, ali ukocene šake bolele jače nego ikad.

Marija, Josif i Hristos stali mu iza leđa, ne vaskrsli nego živi — samo Bivstvo na kamenitoj stazi što kroz travu i trnje vodi ka stepeništu hrama Božjeg — dok starina Simeon sporo vrteo glavom, pokušavajući da se priseti što će tu. Joših ne ugleda.

Zaključi konačno da mu nema druge, nego da se vrati nazad u keliju, zadnju u dugom hodniku puste lavre, da nastavi molitvu. Okrene se, da pode. Ali ne bi mu pisano da otud pode, nego da ostane gde je. Čim se okrenuo, u serducu se premetnuo.

Ah kakva Marijina lepota — svi počastovani! — i biljke i životinje i oblaci na nebu, čak i zemlja crnica — svi u svetlosti. Simeon Filozof, bez ruku, na strašnom mestu kadar izdržati, klekne ničice na oba kolena, pred Djevu. A bolne ruke Simeona Filozofa pruže se same, prema Spasu.

Primi Simeon Bez Šaka Sina Marijinog na svoje šake.

Dečje lice živo, dete mu zaplakalo na rukama. Simeon ne. Dečje lice živo, dete se umiri. Simeon još ne. U dobar čas seti se Andelkine igre, sklopi čvrsto kapke i obrati se živom licu svoga Spasitelja veselo, ovim serbskim rečima:

— Nađi me... Nađi me...

Dečje lice živo, dete se obraduje.

Izaista, Simeon se najzad obraduje, čisto i prisno, baškao novorodenče.

Hristos, što na serbskom znači: Hristos, radosno se premetao na šakama Simeona Bez Šaka. I gugutao kao golub Duha Svetoga. I mrdao prstićima kao da broji suze radosnice Simeona Filozofa. Bol se ovaplotila u radost, sočni grozd iz suvog čokota.

Ugleda iz prikrajka dobrim očima Andelka prizor koji nikada neće zaboraviti: gde Djeva Marija sa svojim Sinom, tu i Simeon Filozof sa svojim Spasiteljem. I zaklepeta zvončićima Andelka, pozdravljujući mali sveti skup:

— Cin—cin! Cinci—linci—cin!

— O Andelka, Andelka, zvonce moje milo — pomisli u serdcu Simeon Filozof — istinu, meni gluvom, oduvek govorila. A ja sporio, ni ne mnevajući da nemi nemaju šta reći. A sad gle: evo Sina, a evo Mu i Majke, Device Marije. Živa istina. Istina u Isajie, a ne u serbskom.

Spozna Simeon Filozof: da istina se objavljuje tek ako iskaz otkriva smisao koji u serbskom pre toga nepoznat.

Stariji od jezika u kojem nastaju, iskazi oduvek hu deca koja tek treba da se oroditelje, deli Andelka misao sa Simeonom. Istina — to tajna koju ljudi povezani jednim jezikom tek treba da prepoznaju. A Serbi baštakvi — utvrdi Simeon — rodaci kojima se, eto, tek čini da se razumeju.

Ivrti sužanj života Sina Božijeg u naručje Bogorodici, Devici Mariji, ovim serbskim rečima:

— Uzmi svoje čedo, Djeko Marijo, i mene s njim.

Na te reči, Marija prihvati Sina nazad u naručje. I pomiluje starog filozofa Simeona, nirje i prisno, ovim serbskim rečima:

— Gospode pomiluj raba svoego Simeona Bez Ščaka.

Đodirnu Simeona Marijine reči milošu, kao trećom rukom. Serde skoči i reče:

— Hop!

Sada Andelka čuvarka Simeonova zamoli Gospoda da otpusti najzad iz ovog života rjenog šiđenika, mučenika, sužnja.

Inadu ga na stepenišu pred vratima hrama Božjeg, Simeona Filozofa Bez Ščaka, mrtvog. Sa rukama koje rastu uvis iz nepomične plote, koja še serbska zemlja, Kosovom zvana i znana.

Inadu ga u hramu Božjem, živog i zdravog, kako piše.

Hop! Hopa—cup! Piše živo serbsko serdce. Škrip—škrip, lako pe rom po hartiji.

Prišući, Sveti Simeon Filozof, vrsni jezikoznanac, ispisujući sa radošu reči Starog Zaveta Gospodnjeg baškako izvorno iskazane — ispočetka učio svoj jezik, serbski, koji znači, kad se sav ispriča:

I djeva zatrudne, i djeva rodi sina, bez kojeg ni njoj nema života.

Sveti Simeon Filozof pravi Serb. Svi Serbi nalik maloj deci koja tek uče da govore — kad progovore serbski tek počeli da uče serbski. Uče da govore celog života. Uče od serbskog, koji kakav—takav mnogo zna i sve priznaje, a oni ni malo.

Na kraju, serbski nauči ovog posramljenog serbskog čoveka, Svetog Simeona Filozofa, da Prorokove reči ne nastaju iz serbskog, nego serbski nastaje iz Proročkih reči. Ne može istina u serbskom

da se čuva, nego samo obrnuto — serbski u istini.

Sveti Simeon Filozof još i ovo naučio od serbskog: dve su rase Serba, jato malobrojnih rodaka koji serbski uobičiju i stado mnogobrojnih rodaka koji serbski troše, razobličavaju. Jato leti visoko i ne vidi se, a stado pase u nepreglednom broju i ne da ti da prodeš i kud ćeš — šta ćeš, nema ti brate druge nego da ih preletiš

Hop! Leti Sveti Simeon Filozof, leti, uznesen: dao mu Bog da piše, pa leti, lako perom po hartiji, a krilom po nebu, još lakše krilom po hartiji a perom po nebu, ceo dan od podne i noć do ponoći, bez predaha, poletno, visoko nad svetom. Odande, neki put, čini mu se — Gospod: ne tako dalek kao što izgleda.

Ali oči ga najzad peku. Jer ko piše — mora da čita, a ko čita — mora da piše. Ako ne tako, ništa ni od jednog ni od drugog. *Svaka sledeća napisana rečenica kaligrafska beleška o tačno pročitanoj pretvodnoj rečenici.*

Najzad zaspa, tako, za tesnom skamjom. Glava klonu. Svom težinom pritiska mu podlakticu. Diše vrlo tiho. Iz zaustavljene šake posle nekog vremena ispadne olovka — obrne se nekoliko puta oko sebe, sklizne sa rukopisa, kucne o skamiju. Zaustavi se. Ali Sveti Simeon to ne mogao znati. Već daleko.

Oči više ne peku. Ako se prevrtljivi ženski andeo na ramenu nagnе i pogleda mu preko ramena, pročitaće poslednju rečenicu koja glasi: Neće se vratiti. Andelka već mora da zna: sve poslednje rečenice u serbskom tako glase.

Dok bespovratno piše što ima da napiše, Sveti Simeon Filozof lako maše krilima — jasno se vidi u prozračnom jatu malobrojnih. Sa Andelkom i svim svetima u dobrom društvu.

— Cin—Cin! Cinci—linci—cin!

Eno ga!

Kako to piše naš Sveti Simeon Filozof? Piše bespovratno, spoko jan i usredsreden, kao detence, tek probuđeno, koje se igra vlastitim rukama, u rano jutro, kad odrasli još uvek spavaju čvrstim snom, brigama začarani.

ta to piše naš Sveti Simeon Filozof, sad kad serbski prevod pro-roka Isajije uspešno okončan? Evo tih stihova, na beskrajnoj margini Prvoga Zaveta:

Zemlja nam ernica

Pšenica bjelica

A Marija Devica

To, po predanju serbskom, piše Sveti Simeon Filozof, serdcem. Ruke ga služe vrlo dobro, kao uvek. A i krila bogami, kaligrafski.
Ne pitaj da li će se vratiti. Serbski se to lepo kaže, da te ceo svet razume:

— Neće se vratiti.

KOLIKO JE OVEKU POTREBAN ZAVI AJ

Priredila: Aleksandra Bajazetov-Vučen

Reč staromodna, bačena u zasenak pojmom otadžbine, reč koja se izgovara sa snebivanjem: ili zato što ne odaje ni trunku borbenosti, tako spoželjne u paranoji opšte ugroženosti, ili zato što je imperativ politički korektnog kosmopolitizma potrebu za samoodređivanjem putem slučajnih lokalnih spona učinio izlišnom, zavičaj se na prostor (bivše) Jugoslavije vratio na najbolni - ji mogući način – kao izgubljeni zavičaj. Priča o zavičaju izgleda je nužno i priča o politici, ili bar o nesrećnim posledicama koje ona ima po male ljude. No, već je i ovo tipično jugoslovenski način razmišljanja, koji politiku uvek povezuje sa nesrećom... Pitanje zavičaja uvek potežu ljudi koji se nalaze u problematičnim situacijama, ljudi koji više ne mogu da računaju ni sa kojim delom svoje svakodnevice, te stoga ne čudi što je ton njihovih izveštaja rezigniran. Ako ostavimo po strani instrumentalizaciju zavičaja u političke svrhe, kada se njemu prida pozitivna emocija, ako ne i euforičnost, zavičaj se uglavnom realizuje preko čežnje, nostalгије za nečim bespovratno nestalim. Utoliko on uvek odražava subjektivan stav, žal ne samo za nekakvim individualnim zlatnim vekom, za blaženošću detinjstva, nego za spokojem prekinutim upadom dogadaja čiji se razvoj možda i mogao pratiti i predviđeti, ali čijim posledicama mašta nije bila dorasla. Izgnanstvo, izbeglištvo, beskućništvo, većito dokazivanje identiteta, nasilno i naknadno otkrivenog, pred novim poznanicima, pred oguglalim šalterskim službenicima, strepnja od vlasti, izloženost njenoj samovolji, čine novu stvarnost čoveka koji je postao svestan zavičaja. Njegov značaj spoznaje se prekasno. Svest o zavičaju uvek je nametnuta, a nametnuta je često i potrebom da se definisi stav prema njemu – stid? ponos? Otkud uopšte tako neprimerena osećanja, koja bi inače trebalo imati samo u odnosu na ono što čovek sam zgreš ili postigne? Čemu definisanje preko slučajnosti rođenja umesto preko onoga što umete, što ste naučili, čemu stremite? Ovo je argument na koji su posebno osetljivi službenici stranih ambasada, odeljenje za izdavanje viza; uostalom, nije slučaj što i Said i Ameri spominju traumatično iskustvo prelaska preko granice, kao što nije slučaj ni to što se mnogi mlađi Jugosloveni, dragovoljno ili pod pritiskom, odriču blagodeti zavičaja i upravo granicu vide kao prag ka jednostavnijem, opuštenijem, vedrijem, ispunjenijem životu. Kako se postaviti prema zavičaju koji ne dopušta da ga vole, koji ne dozvoljava da mu se pomogne, koji traži prevelike usluge i postavlja previsoke zahteve, koji traži mnogo više nego što zauzvrat pruža? Kome se takva ekonomija čini neprimerenom za svetinju kakva je navodno zavičaj, neka pokuša da u to ubedi sve brojnije nevoljnike iz najbliže okoline kojima je oduzeto i mnogo više od zavičaja. Nemam li svako pravo da s nerazumevanjem i nestručljivo odmahnjem rukom na ono "ne pitaj što tvoja zemљa može da učini za tebe, nego što ti možeš...", ili možda i ne treba ništa ni da tražim od nje, osim da ona ne traži ništa od mene? – "Pitam se kako mogu da umrem za Irsku ako moram još i da igram i pevam za Irsku. Kako to da mi niko ne kaže, možeš da jedeš slatkiš i da izostaneš iz škole i da ideš na plivanje za Irsku", kaže Frenk MekKort u svojim memoarima.

U zemlji koja je obeskućila tolike ljude, ne postavlja se pitanje koliko nam je potreban zavičaj, nego kakav nam je zavičaj potreban, u kakvom zavičaju možemo da pristanemo da živimo. Tačno je, kako zaključuju i Ameri i Miloš da egzil prekida čovekovu solidarnost sa grupom, ali se Milošev pravom pita nije li i to zajedništvo samo iluzija. Da li je *Wahlheimat*, zavičaj po izboru, paradoks? Ili se treba čuvati takve oholosti, ne uobražavati da nam se već sve dogodilo, i ozbiljno uzeti opomenu s kraja Amerijevo teksta? Treba li se povući u geto svog kruga prijatelja, na pusto ostrvo svog posla, ili se treba prikloniti borbenosti Ursule Kolert, koja shvata da se na zavičaj može i uticati, da se on i oblikuje, a ne samo nasleđuje? I ima li u takvom stavu išta više od naivnosti, posebno naočigled itekako oblikovanog i dobro raspoloženog plavog kordona, naočigled montiranih sudskih procesa, gulaga, paravojski ili čak samo bezazlene radosti potkazivača kada ga vlast pomiluje po glavi za zasluge?

Priča o zavičaju, dakle, uvek je priča o politici: o aragonciji sile, ali i veličini i snazi prostora i njegovog duha (Odizio), o bezobzornosti ideologije (Ameri), o svuda istoj bedi izbeglištva (Ameri koliko i Said, Zijada koliko i Miloš, o nadi da se i u egzilu može pronaći dom (škvorecki protiv Amerija), a danas i o prevazidenosti tog pojma (Kolert protiv Nejbauera), ali je to uvek priča koja postaje akutna kad zavičaj prestane da se podrazumeva kao datost, kao nesporan, a pitanje ličnog identiteta postane i pitanje opstanka. I dok mi rešavamo sužinska i u sužini prevazidena pitanja, ostaje nam samo da sa blagom zavišću, iz prikrajka gledamo one koji prema svom zavičaju mogu da se odnose bez grča, sa vedrim humorom.

Aleksandra Bajazetov-Vučen

KOLIKO JE OVEKU POTREBAN ZAVI AJ

an AMERI

Sa nemačkog prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen

Put nas je vodio kroz zimsku noć po krijumčarskim stazama kroz Ajsfel ka Belgiji, čiji bi nam graničari i žandari zabranili legalan prelazak granice jer smo dolazili bez pasoša i vize, bez ikakvog isprav nog dokumenta o državljanstvu i identitetu, kao izbeglice. Bio je to dug put kroz noć. Sneg je bio napadao do kolena; crne jеле nisu izgledale drugačije od svojih sestara u zavičaju, ali su to već bile belgijske jèle, znali smo da nas ne želete. Jedan stari Jevrejin u gumenim cipelama koje su mu svaki čas spadale hvatao se za kaiš mog ka puta, stenjao i obećavao sva blaga ovog sveta ako mu samo sada dozvolim da se drži za mene, njegov brat u Antverpenu je velik i moćan čovek. Negde, možda u blizini grada Ojpena, pokupio nas je jedan kamiondžija i odvezao dalje u unutrašnjost. Sledecég jutra smo moja mlađa žena i ja stajali pred poštom na željezničkoj stanicu u Antverpenu i poslali telegraf na slabom školskom francuskom da smo dobro stigli. *Heureusement arrivé* – bilo je to početkom januara 1939. godine. Od tada sam toliko puta ilegalno prešao granicu da se i sada osećam neobično i čudnovato kada, srećno snabdeven svim potrebnim putnim ispravama, u kolima prodem pored carinarnice: uvek mi srce pri tome prilično snažno zakucu, povinujući se nekakvom Pavlovljevom refleksu.

Kad smo, dakle, tako srećno prispleli u Antverpen i to brzovatom potvrdili rodbini koja je ostala kod kuće, razmenili smo preostali novac, sve zajedno petnaest maraka i pedeset pfeniga, ako se dobro sećam. To je bio imetak sa kojim je, kako se to kaže, trebalo da započnemo novi život. Stari smo ostavili za sobom. Zauvek? Zauvek. Ali to znam tek sada, skoro dvadeset sedam godina kasnije. Sa nekoliko stranih novčanica i novčića uši smo u egzil, kakva beda. Ko nije znao, kasnije ga je tome naučila svakodnevica izgnanstva: naime, da se reč beda (*Etend*), u čijem se ranijem značenju skriva progonstvo, još uvek najbolje može definisati preko svoje etimologije.

Ko poznaje izgnanstvo, dobio je puno životnih odgovora, i jošviše životnih pitanja. U odgovore spada i najpre trivijalna spoznaja da povratka nema, zato što se povratkom u određeni prostor nikako

ne može povratiti i izgubljeno vreme. No, među pitanjima koja izgnaniku već prvog dana takoreći sednu za vrat i više ga ne napuštaju nalazi se i pitanje koje bih – uzalud, znam i pre nego što počinem – pokušao da rasvetlim u ovom eseju: koliko je čoveku po treban zavičaj? Ono što će u njemu uspeti da utvrdim jedva da će imati neko opšte važenje, jer ja to pitanje postavljam sa specifičnog stanovišta čoveka izgnanog iz Trećeg rajha, čoveka koji je, doduše, napustio svoju zemlju zato što bi pod datim okolnostima svakako i želeo da je napusti, ali koji je, osim toga, otiašo u tuđinu zato što je *mora*. Tako će se moja razmišljanja iz više razloga jasno razlikovati od razmišljanja onih Nemaca, na primer, koji su protezani iz svojih domovina na Istoku. Oni su izgubili imetak, kuću i okućnicu, radnju, bogatstvo ili čak samo skromno radno mesto, uz to i zemlju, polja i brda, šumu, obrise grada, crkvu u kojoj su krizmani. Mi smo izgubili to isto, ali smo pored toga izgubili i ljudde: druga iz školske klupe, suseda, učitelja. Oni su postali potkazi-vači ili silnici, u najboljem slučaju su zbunjeno oklevali. I izgubili smo jezik. No, o tome kasnije.

Nаш izgnanstvo ne može se porebiti ni sa samoizgonom onih emigranata koji su iz Trećeg rajha pobegli isključivo zbog svojih uverenja. Oni su imali mogućnost da se nekako prilagode Trećem rajhu, da se vrate, bilo kao pokajnici, bilo samo sa prečutnom lojalnošću, što su neki i učinili, kao nemački romanopisac Ernst Glezer. Za nas koji tada nismo smeli da se vratimo, pa zato danas i ne možemo da se vratimo, ovaj problem postavlja se u mnogo akutnijem obliku, ostavljajući nas gotovo bez daha. Navešču sada jednu anegdotu, ne zato što je duhovita, nego zato što je ilustrativna. Priča se da su romanopisca Eriha Mariju Remarka u njegovom domu u Tesinu posle 1933. stalno posećivali izaslanici Gebelsovog ministarstva, jer su hteli da preobrate pisca u emigraciji koji je "arijevac" i koji stoga nikako ne može u potpunosti da se oda zlu, te da ga nateraju da se vrati. Pošto je Remark ostao gluv za njihova ubedivanja, jedan poslanik Rajha ga je konačno zapitao: Pa pobogu, čoveče, zar vas ne muči nostalgija? Nostalgija, zašto, navodno je

odvratio Remark, pa zar sam ja Jevrejin?

No, što se mene tiče, ja sam i te kako bio Jevrejin, čega sam postao svestan po proglašavanju Nürnberških zakona 1935., i zato me je mučila i još uvek me muči nostalgija, težak, iscrpljujući osećaj koji ne-ma veze sa poznatim psmama niti mu ikakve konvencije osećaja daju privid svetosti, o njemu se ne može govoriti u Ajhendorfovom maniru. Prvi put me je taj osećaj prozeo kad sam sa petnaest maraka i pedeset pfeniga stajao u Antverpenu na šalteru menjačnice, i nije me napustio koliko ni sećanje na Aušvic ili na mučenje ili na povratak iz koncentracijskog logora, kad sam se sa četrdeset pet kilograma i u šraftastom odelu ponovo obreo u svetu, dodatno lakš posle smrti jedinog bića zbog kog sam se dve godine održavao u životu.

ta je bila, šta jeste ta nostalgija kod ljudi koji su iz Trećeg rajha prognani i zbog svojih ubedanja i zbog svog rođenstva? Nerado u ovom kontekstu spominjem jedan koliko jošjuće moderan pojam, ali podesniji verovatno ne postoji: moja, naša nostalgija bila je sa-mootudenje. Prošlost je iznenada bila zatrpana, i mi više nismo znali ko smo. U to vreme još nisam imao spisateljski pseudonim francuskog prizvuka, kojim danas potpisujem svoje rade. Moj identitet bio je vezan za jedno tipično nemačko ime i za narečje kraja iz kog sam potekao. Međutim, narečje sebi više nisam htelo da dozvolim od onog dana kada mi je zvanična uredba zabranila da nosim narodnu nošnju, gotovo jedino što sam i nosio od ranog detinjstva. Tada više ni ime kojim su mi se prijatelji, uvek sa notom našeg narečja, obraćali, nije imalo mnogo smisla. Ono je moglo da posluži eventualno još pri upisivanju u registar nepoželjnih stranaca u Gradskoj većnici u Antverpenu, gde su ga flamanski službenici izgovorili tako čudno da sam ga jedva prepoznao. A i prijatelji sa kojima sam razgovarao na narečju zavičaja bili su izbri-sani. Samo oni? Ne, sve što je ispunjavalo moju svest, od istorije moje zemlje, koje više nije bila moja, pa do pejzaža čije sam slike potiskivao: sve to mi je postalo nesnosno posle onog jutra 12. marta 1938., kada su se čak i sa prozora udaljenih majura zavijorile kravocrvene zastave sa crnim paukom na beloj pozadini. Ja sam bio čovek koji više nije mogao da kaže "mi" i koji je stoga samo iz na-vike, ali ne i sa osećajem potpune vlasti nad sobom, govorio "ja". Ponekad sam umeo da u razgovoru sa mojim manje ili više dobro-namernim domaćinima u Antverpenu uzgred ubacim: kod nas kod kuće je drugačije. "Bij ons", to je mojim sagovornicima zvučalo kao najnormalnija stvar na svetu. Ali ja bih tad uvek pocrveneo, jer sam znao da je to drskost. Ja više nisam bio nikakvo Ja i nisam bio deo nikakvog Mi. Nisam imao ni pasoš ni prošlost, ni novac, ni istoriju. Imao sam samo pretke, ali i oni su bili tužni vitezovi Bez

zemlje, anatemisani. Naknadno im je oduzeta i zavičajnost, i ja sam u izgnanstvo morao da ponesem njihove senke.

“*Vn wie kimmt Ihr?*” – odakle ste, upitao bi me ponekad na jidiš neki poljski Jevrejin, kome su lutanje i progon bili sastavni deo porodične istorije koliko i meni sedelaštvo, u međuvremenu obe-smišjeno. Kad bih mu odgovorio da sam iz Hoenemsa, on, naravno, ne bi znao gde je to. Uostalom, nije li moje poreklo bilo potpuno nevažno? Njegovi su preci tumarali sa jednim zavežljajem po selima oko Ljvova, a moji u kaftanu između Feldkirha i Bregenca. Između toga dvoga više nije bilo nikakve razlike. Pripadnici SA-a i SS-a nisu baš bili fini kao kozaci. A čovek kog su kod mene zvali vođom bio je mnogo gori od Cara. Jevrejin-latalica imao je više zavičaja od mene.

Ako bi već na ovom mestu trebalo da dam prvi i privremeni odgovor na pitanje koliko je zavičaj potreban čoveku, rekao bih: tim više što manje od njega može da ponese sobom. Naime, postoji i ne-što kao pokretni zavičaj ili makar zamena za zavičaj. To može da bude vera, kao što je to jevrejska. "Do sledeće godine u Jerusalimu", obećavaju od vajkada Jevreji jedni drugima u uskršnjem ri-tualu, ali uopšte nije važno da čovek zaista i stigne u Svetu zemlju, koliko je dovoljno da ljudi zajedno izgovore tu formulu i da znaju da su deo magičnog sna o zavičaju koji sanja plemenski bog Jahve. Zamena za zavičaj može da bude i novac. Kao da još uvek vidim jednog Jevrejina iz Antverpenu kako, bežeći 1940. od nemačkih osvajača, sedi na nekoj poljani u Flandriju, vadi iz cipele dolare i broji ih sa svečanom ozbiljnošću. Blago vama što nosite toliko go-tovine! rekao mu je jedan drugi sa zavičju. A ovaj što broji novča-nice odvratio mu je dostojanstveno na svom flamanskom prožetom jidišem: "*In dezen tijd behoord de mens bij zijn geld*" – u ovakva vremena čovek treba da bude gde mu je i novac. On je zavičaj nosio sobom u solidnoj američkoj valuti: *ubi dollar ibi patria*.

I slava i ugled takođe ponekad mogu da zamene zavičaj. U memo-arima Hajnriha Mana, *Razgledanje jedne epohe*, čitam ove redove: "Gradonačelniku Pariza rekli su kako se zovem. On mi je prišao ra-šrenih ruku: *C'est vous, l'auteur de l'Ange Bleu!* Veću slavu ne mogu ni da zamislim." Veliki pisac ovde ironiče, jer ga je očigledno uvredilo to što jedan francuski zvaničnik o njemu zna jedino da je napisao roman po kom je snimljen film *Plavi andeo*. Kako veliki pisci umeju da budu nezahvalni! Hajnrih Man bio je zaštićen u zavičaju slave, pa makar ona i bila jedva prepoznatljiva i pomalo čudno olijena u nogama Marlene Ditrhi.

to se mene tiče, ja sam, izgubljen u redu izbeglica koji su u jevrejskom Komitetu za pomoć u Antverpenu svake nedelje čekali sledovanje u novcu, bio sve samo ne zaštićen. U to vreme čuveni

ili bar koliko-toliko poznati pisci na nemačkom jeziku koji su bili u emigraciji i čija su dokumenta iz izgnanstva sabrana u knjizi *Progon* izdavačke kuće Vegner, sretali su se u Parizu, Amsterdamu, Cirihi, Sanari-sir-meru, Njujorku. I oni su imali svojih briga i razgovarali o vizama, dozvolama boravka, hotelskim računima. Ali su razgovarali i o nekoj upravo objavljenoj knjizi, o sednici Udruženja za zaštitu pisaca, o međunarodnom antifaštičkom kongresu. Oni su, osim toga, živeli u iluziji da su bašoni glas "prave Nemačke" koji u inostranstvu glasno sme da se uzdigne za otadžbinu okovanu nacionalsocijalizmom. To za nas anonimne nije važilo. Nije bilo nikakvog poigravanja sa imaginarnom pravom Nemačkom koju smo poneli sobom, nikakvog formalnog rituala nemačke kulture, sačuvane u izgnanstvu dok ne dođu bolji dani. Bezmene izbeglice vodile su društveni život koji je nemačkoj i međunarodnoj realnosti više odgovarao: takvim životom određena svest dozvoljavala je, zahtevala, iznudivala temeljnije spoznavanje stvarnosti. Oni su znali da su najureni, da nisu čuvari nekakvog nevidljivog muzeja nemačke duhovne istorije. Oni su i te kako shvatali da su lišeni domovine i mogli su, nemačući nikakvu pokretnu zamenu za zavičaj, bolje da spoznaju koliko je čoveku potreban zavičaj.

Međutim, ne bih želeo da me smatraju zakasnelim pobornikom *Blut-und-Boden*-ideologije, pa zato hoću jasno da kažem da sam i te kako svestan novih bogatstava i prilika koje nam je položaj apatrida nudio. Otvorenost za svet koju nam je emigracija dala znam da cennim. Otišao sam u inostranstvo, a da o Polu Elijaru nisam znao mnogo više osim njegovog imena, ali sam zato pisca po imenu Karl Hajrih Vagerl smatrao znamenitom književnom figurom. Imam za sobom dvadeset sedam godina izgnanstva, i moji duhovni sunarodnici su Prust, Sartr i Béket. No, i dalje sam uveren da čovek mora da ima sunarodnike na seoskim drumovima i po ulicama gradova da bi mogao da uživa u duhovnim sunarodnicima, kao i da kulturni internacionalizam može da uspeva samo u zemaljskom carstvu nacionalne sigurnosti. Tomas Man živeo je i diskutovao u anglosaksonsko-internacionalnoj atmosferi Kalifornije i napisao je, snagama nacionalne samouverenosti, uzorno nemačkog *Faustusa*. Pročitajte Sartorovu knjigu *Reči* i uporedite je sa *Izdajnikom*, autobiografijom njegovog učenika, emigranta Andrea Gorca. Kod Sartra, čistog Francuza, prevladavanje i dijalektička asimilacija nasleda Sartrovih i Šajcerovih, koji njegovom internacionalizmu daju na vrednosti i na težini; kod austrijskog emigranta, polu-Jevrejina Gorca grozničava potraga za identitetom, iza koje стоји само čežnja za upravo onom ukorenjenošću u zavičaj koji se onaj drugi ponosno i muževno oslobođio. Čovek mora da ima zavičaj da mu on ne bi bio potreban, kao što se i u mišljenju mora vladati formalnom logikom da bi se iz nje zakoraciло u plodnija prostranstva duha.

No, vreme je da objasnim šta taj zavičaj, koji mi se čini tako neophodnim, za mene uopšte znači. Kada o tome razmišjam, moramo da se oslobođimo tradicionalnih predstava i romantičarskih klišea, koje ćemo, međutim, i sami promenjeni, promenjene ponovo susresti na jednoj višoj tački na spirali razmišljanja. Zavičaj je, sveden na pozitivno-psihološki sadržaj tog pojma, *sigurnost*. Kad razmišjam o prvim danima izgnanstva u Antverpenu, uvek imam asocijaciju na teturanje po nesigurnom tlu. Već je bilo strašno i to što nisam mogao da dešfrijem lica ljudi. Pio bih pivo sa jednim visokim, krupnim čovekom četvrtaste lobanje, taj je mogao biti kakav solidni flamanski građanin, možda čak i plemič, ali je isto tako mogao da bude i sumnjivi lučki radnik koji je upravo hteo da me udari pesnicom u glavu i otme mi ženu. Lica, gestovi, odeća, kuće, reči (čak i ako sam ih donekle razumeo) bili su čulna stvarnost, ali ne i znaci koji bi se dali rastumačiti. U tom svetu za mene nije bilo reda. Da li je osmeh policajca koji pregleda naša dokumenta dobroćudan, ravnodušan ili podrugljiv? Da li je njegov duboki glas ljutit ili blagonaklon? Nisam znao. Da li je stari bradati Jevrejin, čije sam grlene glasove makar razaznavao kao rečenice, imao dobre namere ili smo mu bili mrski zato što već samim svojim prisustvom u slici grada budimo bes domaćeg stanovništva, umornog od stranaca, izmučenog besparicom, te stoga sklonog antisemitizmu, bes prema njemu? Posrtao sam svetom čiji su mi znaci ostali nerazumljivi kao etrursko pismo. No, za razliku od turiste, za koga takve stvari mogu da predstavljaju pikantno potuđenje, ja sam zavisio od ovog sveta punog zagonetki. Čovek sa četvrtastom lobanjom, policijski agent snažnoga glasa, Jevrejin grlenog govora bili su moji gospodari. Povremeno sam se pred njima osećao lomnijim nego pred SS-ovcem kod kuće, jer za njega sam makar sa sigurnošću mogao da kažem da je glup i zao i da mi radi o glavi.

Zavičaj je, dakle, *sigurnost*. U zavičaju smo suvereno vladali dijalektikom poznavanja i spoznavanja, verovanja i poverenja: pošto nju znamo, spoznajemo, usuđujemo se da govorimo i da delamo, zato što s razlogom možemo da imamo poverenja u naš znanje i spoznaju. Čitavo polje srodnih reči, poput veran, verovati, pouzdanje, poveriti, poverljivo, pouzdano, spada u širi psihološki domen osećanja sigurnosti. No, sigurno možemo da se osećamo tamo gde ne moramo da očekujemo ništa proizvoljno, ništa potpuno nepoznato. Živeti u zavičaju znači da se ono poznato stalno odvija pred nama sa neznatnim varijacijama. To može da vodi pustoš i duhovnoj učimalosti, kao u provincijalizmu, kad čovek poznaje samo zavičaj i ništa više. Ali ko nema zavičaj, postaje žrtva nereda, smetenosti, rastrojstva.

Moglo bi se eventualno prigovoriti da izgnanstvo možda nije neizlečiva bolest, pošto i tudina, ako se u njoj i sa njom provede dugo vreme, može da postane zavičaj; to se onda zove pronaći novi zavičaj. Ovo je utoliko tačno što čovek polako, polako uči da dešfriuje značke. Ponekad neko u tuđoj zemlji može da te mere da bude "kod kuće" da na kraju čak stekne sposobnost da socijalno i intelektualno procenjuje ljudе prema načinу govora, prema crtama lica, njihovoj odecī, da na prvi pogled može da odredi godine, funkciju, ekonomsku vrednost neke kuće, da nove sugrađane bez muke stavlja u okvir njihove istorije i folklora. No, uprkos tome, čak i u ovom najpovoljnijem slučaju, izgnanik, koji je u stranu zemlju došao kao odrastao čovek, ove znake neće moći da prozire spontano, već će to za njega uvek ostati intelektualni čin, povezan sa određenim duhovnim trudom. Samo oni signali koje smo jako rano primali, koje smo u isto vreme naučili da tumačimo dok smo prisvajali i spoljni svet, mogu da postanu sastavni delovi i konstante naše ličnosti: kao što se materniji jezik uči bez poznavanja njegove gramatike, tako se upoznaje i domaće okruženje. Maternji jezik i svet zavičaja rastu zajedno sa nama, urastaju u nas i postaju tako ona prisnost koja nam jemči sigurnost.

Isad ponovo nailazimo na tradicionalnu predstavu o zavičaju, kakvu znamo iz narodne pesme i banalne mudrosti poslovica, a nju sam isprva uspeo da izbegnem. Kako nepoželjni prizvuci dolaze s njom! Bajke stare dadijle, majčino lice nad krevetom, miris jorgova na iz susedne bašte. Pa zašto ne i prela i posela oko seoske lipe, koja ljudi poput mene ionako samo iz književnosti i poznaju? Rado bi čovek odagnao sladunjavе tonove koji se povezuju sa rečju zavičaj i asociraju na niz pojnova poput zavičajna umetnost, zavičajna književnost, zavičajne budalaštine svake vrste. Ali kad su one uporne, stalno su nam za petama, zahtevaju svoja prava. No, pri reči zavičaj ne mora se odmah misliti na duhovnu inferiornost, nikako. Neka Karosa samo ostane onaj osrednji pisac kakav je i bio. Ali ša bi bio Džojs bez Daublina, Jozef Rot bez Beča, Prust bez Iljea? I priče o služavki Fransoazi i tetki Leoni u *Potrazi* jesu zavičajna književnost. To što je nazadnjačko tevtonstvo zauzelo za sebe čitav kompleks pitanja vezanih za zavičaj, nas ne obavezuje da ih ignorisemo. Stoga još jednom jasno i glasno: nema "novog zavičaja". Zavičaj je zemlja detinjstva i mladosti. Ko nju izgubi, uvek će biti izgubljen, pa sve i da nauči da se u tudini više ne tetura kao pijan, nego da sa kakvom-takvom sigurnošću stupa po njenom tlu.

Meni je ovde važno da odredim meru i dejstvo gubitka zavičaja koji je pogodio nas izgnanike iz Trećeg rajha, tako da sada moram podrobniјe da izložim ono što sam do sada samo naznačio. Sve implikacije tog gubitka potuno sam spoznao tek 1940, kad je zavičaj u vi du nemackih osvajačkih trupa krenuo za nama. Prisecam se jednog posebno jezovitog doživljaja iz 1943, neposredno pre no što sam uhapšen.

Sediše naše grupe iz pokreta otpora tada je bilo u stanu jedne devojke; tamo se nalazio aparat za umnožavanje, na kom smo pravili ilegalne letke. Povremeno i samo uzgred je ta odveć neustrašva osoba, koja je kasnije i životom platila, umela u razgovoru da spome-ne da u njenoj kući stanuju i "nemački vojnici", no to nam se, bar kad je u pitanju bezbednost stana, prečinilo kao pogodnost. Ali, jednog dana su našrazgovor i posao narušili popodnevni mir Nemca koji je stanovao ispod našeg skrovišta. Popeo se do nas, snažno za kucalo na vrata, grmeći prešao preko praga: SS-ovac sa crnim reverima i utkanim simbolima Službe bezbednosti, ni manje ni više! Svi smo prebledeli u samrtnom strahu, jer je u susednoj sobi bio sav materijal našeg propagandnog rada koji je, avaj, tako slabo mogao da ugriži opstanak Rajha. No, ovaj čovek, koji je u raskopčanoj uniformi, razbarušen, pospano buljio u nas, nije imao namere svojstvene njegovom poslu lovačkog psa, nego se samo izdralo na nas da njemu i njegovom drugu treba malo mira posle noćne smene. Taj zahtev – i to je ono što me je u čitavoj sceni zapravo prepalo – on je postavio na narečju mog bližeg zavičaja. Dugo već više nisam bio čuo tu melodiju, pa mi se zato javila sumanuta želja da mu odgovorim na njegovom narečju. Bio sam u paradoksalnom, gotovo perverznom stanju straha od kog su mi se tresla kolena, pomešanog sa sve većom familijarnom srdačnošću, jer momak koji mi u ovom trenutku, doduše, nije radio o glavi, ali čiji se glavni zadatak sastojao u tome da ovakve kao ja u što većim količinama šalje u logore smrti, odjednom mi je izgledao kao potencijalni drugar. Zar nije bilo dovoljno samo da mu se obratim na njegovom, na mom jeziku, pa da onda uz vino nazdravimo zavičaju i pomirenju?

Srećom, strah i razum bili su dovoljno jaki da spreče moju absurdnu nameru. Odmucao sam fraze izvinjenja na francuskom, i one su ga izgleda umirile. Zalupivš vrata, čovek je napustio mesto subverzije i mene, kog je sudbina namenila da budem plen njegove vojničke dužnosti, osokoljene lovačkom straču. U tom sam trenutku *potpuno* i za svu večnost shvatio da je zavičaj neprijateljska zemlja, a da je dobrí drugar poslat iz neprijateljske zemlje da bi me likvidirao.

Bio je to prilično banalan doživljaj. No, tako nešto nikako nije moglo da se dogodi nekom nemačkom izbeglici sa Istoka, baškao ni emigrantu koji je Nemačku napustio zbog Hitlera i koji je u Njujorku ili u Kaliforniji gradio u vazduhu kule nemačke kulture. Nemački izbeglica sa Istoka zna da mu je neka strana sila oduzela zemlju. Kulturni emigrant, živeći u bezbednosti, misli da ispreda sudbinsku nit

nemačke nacije, koju je samo privremeno svladala nacionalsocijalistička vlast, takođe strana. Ali mi nismo izgubili zemlju, nego smo morali da shvatimo da je nikad nismo ni imali. Za nas je sve ono što je bilo u vezi sa tom zemljom i njenim ljudima bilo životni ne-sporazum. Ono što smo mi smatrali prvom ljubavlju, to je bilo, kako su oni tamo govorili, skrnavljenje rase, *Rassenschande*. Ono za šta smo mi mislili da čini naš biće – zar je to ikad bilo išta više od mimikrije? Uz trunku duhovnog poštenja, za nas koji smo tokom rata živeli pod neprijateljskom okupacijom zavičaj nikako nije mogao da bude zemlja koju tlači strana sila: zemljaci koje smo mi, sa kriveni iza jezika koji se govore u Belgiji, prerašeni u odeću belgijskog kroja i po belgijskom ukusu, slučajno susretali po ulicama i restoranima, bili su isuviše dobre volje. Isuviše su se jednodušno izjašnjavali za svog vodu i njegove poduhvate kad bismo, na namereno iskvarenom nemačkom, zapodenuli razgovor sa njima. Pevali su kako će ići u pohod na Englesku, pevali snažnim glasovima verničke mladosti. I često su, maršrajući, znali da zapevaju jednu prilično budalastu pesmu, čiji je tekst govorio da će Jevreji ići tamo-amo Crvenim morem dok ih jednom talasi ne poklope, pa da svet konačno ima mira; bila je to snažno ritmična pesma, i pevali su je sa ubedenjem. U takvom nas je obliku sustigao zavičaj i tako je zvono našeg maternjeg jezika odzvanjalo u našem uhu.

Sad je jasnije na šta sam mislio kad sam govorio o potpuno novom kvalitetu našeg nostalgijskog, neopterećene emocionalnim konvencijama iz književnosti. Tradicionalna nostalgijska pesma – pa, dobro, nju smo dobili na dar kao mali dodatak. Mogli smo da joj damo oduška u pretencioznoj seti, seti koja je bila drska jer na nju nismo imali pravo, kad bismo u izgnanstvu razgovarali o zavičaju sa domaćinima. Onda bi se javila i meškoljila se u svoj plačljivosti, jer mi smo, hteli to ili ne, pred Belgijancima morali da se odredimo kao Nemci ili Austrijanci, tačnije rečeno, mi smo to u tim trenucima čak i bili, pošto su nam naš sagovornici nametali zavičaj i propisivali ulogu koju treba da igramo. Tradicionalna nostalgijska pesma naša – i ona to jeste za svakoga ko tužno uživa u njoj – utešno sa-mosažaljenje. No, ona je stalno bila prožeta sveštu da smo je bes-pravno prisvojili. Kad bi se ukazala prilika, gradašnica Antverpena smo, jezika razvezanog alkoholom, pevali zavičajne pesme na našem narečju, pričali im o zavičajnim brdima i rekama, krišom bri-sali oči. Kakva obmana duše! Bila su to putovanja kući sa falsifikovanim dokumentima i ukradenim rođokrvnim dokumentima. Morali smo da izigravamo ono što jesmo, ali što nismo imali prava da budemo, kakav budalast, zametan poduhvat!

Prava nostalgijska pesma, "njiveća bol", ako, s poštovanjem, smem da po-kradem Tomasa Mana, bila je druge vrste i ona nas je mučila kad

bismo ostali nasamo sa sobom. Tada više nije bilo pesme, sanjar-skog prizivanja izgubljenih pejzaža, oka koje suzi i u isti mah mo-lečivo namiguje u znak saučesništva. Prava nostalgijska pesma sa-mosažaljenje, nego samouništenje. Ona se sastojala u postepenom demontiranju naše prošlosti, što nije moglo da se izvede bez samoprezira i mržnje prema izgubljenom Ja. Neprijateljski zavičaj smo uništavali, i tim potezom brisali onaj deo sopstvenog života koji je za njega bio vezan. Boleta nas je mržnja prema sebi, pove-zana sa mržnjom prema zavičaju, a bol je jačao do neizdržljivosti kad bi, usred posvećenog rada na samouništenju, povremeno buknula i ona tradicionalna nostalgijska pesma tražila oduška. Imali smo snažnu želju i društvenu obavezu da mrzimo nešto, a ono bi se iz-nenada našlo pred nama i tražilo da ga priželjkujemo: jedno pot-puno neizdržljivo, neurotično stanje kom nikakva psihoanaliza nije dorasla. Kao lek je mogla da posluži samo istorijska praksa, hoću da kažem: revolucija u Nemačkoj i sa njom snažno izražena že-lja zavičaja za našim povratkom. No, do revolucije nikako nije do-lazilo, a zavičaj je, kad je nacionalsocijalistička vlast konačno slo-mljena spolja, bio samo zbumjen našim povratkom.

Sličan odnos prema zavičaju bio je u godinama izgnanstva i od-nos prema maternjem jeziku. U jednom sasvim odredenom smislu smo i njega bili izgubili, a ne možemo da pokrenemo postupak za naknadu. U već pomenuutoj knjizi *Progon*, zbirci dokumenata izgna-nih nemačkih pisaca, nalazi se jedna zabeleška filozofa Gintera An-dersa, koja kaže: "Niko ne može godinama da se kreće isključivo u jeziku kojim ne vlada i koji u najboljem slučaju može samo ne-spretno da oponaša, a da pri tom ne postane žrtva svog oskudnog govora... Engleski, francuski, španski još nismo bili naučili, a ne -mački je već počeo da nam se kruni, komad po komad, a najčešće tako prikriveno i postepeno da taj gubitak nismo ni primećivali." No, ovo još uvek nije čitav jezički problem izgnanikov. Umesto o "krunjenju" maternjeg jezika ja bih pre govorio o njegovom sme-žuravanju. Naime, ne samo na stranom jeziku, nego i na nemačkom, kad bismo se njime i služili, mi smo se kretali u sve tešnjem prostoru rečnika čije su se reči stalno ponavljale. Razgovori koje smo vodili sa ljudima sa kojima smo delili istu sudbinu neminovno su se vrteli oko istih stvari: najpre oko novca, oko dozvole za boravak i putnih isprava, a potom, pod nemačkom okupacijom, oko pukog preživljavanja. Oni koji su sa nama razgovarali nisu na-šem jeziku davali novu supstancu, samo su nam vraćali odraz na-še sopstvene. Neprestano smo se vrteli u krugu istih tema, istih re-či, istih fraza, i eventualno ružno bogatili svoj govor nemarnim uvođenjem konstrukcija iz jezika zemlje-domaćina.

Tamo, u neprijateljskom zavičaju, jezik se razvijao svojim tokom. To

šo je tamo nastajalo nije bio lep jezik, to se nikako ne bi moglo reći. Ali on je bio – čak i sa kovanicama poput *Feindbomber* (neprijateljski bombarder), *Kriegseinwirkung* (uticaj rata), *Frontleitstelle* (centrala na frontu), pa čak i sa svim izrazima nacističkog slenga – jezik *stvarnosti*. Svaki razvijen jezik govori u parabolama, bilo da nam priča o drvetu koje prkosno pruža golu granu ka nebū ili o Jevrejini koji ubrizgava bliskoistočni otrov u telo nemačkog naroda. Građu za parbole uvek pruža čulna stvarnost. Mi smo bili izolovani od svekolike nemačke stvarnosti, pa tako i iz nemačkog jezika. Vecina nas ionako se branila od fragmenata jezika koji su do nas u okupiranim zemljama dopirali iz Nemačke, sa principijelno ispravnim, ali u praksi samo delimično korisnim argumentom da se tamo jezik sistematski kvari, a da je našzadatak da očuvamo "čistotu" nemačkog jezika. Pri tom smo i sami govorili delom našemigrantski pidžin, delom neki veštački jezik koji se na naše oči deformisao i dobijao staračke bore, i ne sluteci, osim toga, koliko će se jezičkog dobra ili, neka bude, nedobra tog vremena zadržati u Nemačkoj i daleko posle Hitlerovog sloma, te uči čak i u književni jezik.

Drugi, pak, kao ja sâm, uzalud su pokušavali da se uhvate za nemački jezik koji se i dalje razvijao. Dnevno sam, i pored najvećeg gadenja, čitao *Briselske novine*, organ nemačke okupacione sile na Zapadu. One mi nisu pokvarile jezik, ali ga nisu ni unapredile, jer ja sam bio isključen iz sudbine nemačke zajednice, pa time i iz jezika. "Feindbomber", dobro, ali za mene su to bili nemački avioni koji razaraju engleske gradove, a ne leteće tvrdave Amerikanaca koje su obavljaše isti taj posao u Nemačkoj. Smisao svake nemačke reči za nas se menjao, da bi konačno, branili se mi od toga ili ne, i maternji jezik postao neprijatelj koliko i ljudi koji su njime govorili. I po tome se naša sudbina razlikovala od sudbine onih emigranata koji su živeli u sigurnosti u Sjedinjenim Državama, u Šajcarskoj ili Švedskoj. Reči su bile otežale od jedne sasvim konkretne stvarnosti, a ona se zvala smrtna opasnost. <1>"Fülltest wieder Busch und Tal" </1> – tu nije bilo jedne reči koju ne bi mogao da izgovori i ubica sa isukanim mačem. Žbun i dol, tu je čovek možda mogao da pokuša da se sakrije. Ali pronaši bi ga u tihom maglenom sjaju. I treba li uopšte da naglašavam da je taj tako težak stvarnosni sadržaj maternjeg jezika, koji nas je tišao u izgnanstvu pod nemačkom okupacijom, bio užasno trajan i da za nas i danas optereće jezik?

No u meri u kojoj nam se maternji jezik ukazivao kao neprijatelj, strani nam ni izdaleka nije postajao pravi prijatelj. On se držao i još se drži rezervisano i prima nas samo u kratke kurtoazne poseste. Idete mu u vizitu, *comme on visite des amis*, ali to nije isto kao kad svraćate kod prijatelja. *La table* nikada neće postati sto, u najboljem slučaju se za njim možete najesti. Čak i pojedini vokali, sve i kad imaju iste fizičke odlike kao domaći, bili su tuđi, i to su i ostali. Prisećam se kako sam u prvim danima izgnanstva u Antverpenu čuo jednog dečaka, malog mlekadžiju, kako na holandskom sa snažnim flamanskim dijalektom, isporučivši na jednim vratima robu, kaže "Ja" sa istim onim tamnim A koje se skoro približava glasu O kako je to kod te iste reči uobičajeno u narečju mog zavičaja. To "Ja" bilo je u isti mah poznato i strano, i ja sam shvatio da ču u tom drugom jeziku uvek biti gost na oponiz. Dečakove usne koje su izgovarale "Ja" nisu imale oblik koji je meni bio poznat. Vrata na kojima je izgovorio tu reč izgledala su drugačije nego kapija kod kuće. Nebo nad ulicom bilo je flamansko nebo. Svaki jezik je deo sveukupne stvarnosti nad kojom čovek mora da ima utemeljeno pravo vlasništva ako mirne savesti i sigurna koraka treba da kroči u jezički prostor.

Pokušao sam da otvrijem i rekonstruišem ša je nama izgnanicima iz Trećeg rajha značio gubitak zavičaja i maternjeg jezika. No pitanje ša zavičaj inače i uopšteno, nevezano za pojedinačne sudbine, znači u današnje vreme, nameće se samo, a i naslov mog rada će ka na odgovor. Duh epohe nije mnogo sklon konceptu zavičaja, to je jasno. Kada to čuju, ljudi uglavnom pomisljaju na uski nacionalizam, na teritorijalne pretenzije zavičajnih udruženja prognanika, na sve prevaziđeno. Zavičaj, nije li to vrednost koja bledi, nešto staromodno, pojma koji je opterećen emocijama ali polako gubi smisao, i koji u modernom industrijskom društvu više nema nikav korelat u stvarnosti? Videćemo. Ali, pre toga treba ukratko razjasniti odnos izmedu zavičaja i otadžbine, jer postoji rašreno mišljenje da pojma zavičaja, u svoj njegovoj regionalnoj, folkloričkoj ograničenosti, treba i dalje da postoji makar zbog slikovitosti, dok se otadžbina kao demagoška krilatica i izraz reakcionarne zadrtosti smatra krajnje sumnjivom. *L'Europe des patries* – to ne zvuči dobro, to je samo opsesija jednog starog generala preko kog će vreme uskoro preći brzim korakom.

Ja nisam stari general. Ja ne sanjarim o nacionalnoj veličini, u

<1> Iz Geteove pesme "An den Mond", "Ponovo svoj maglen sjaj / prosipaš na dol" (prev. B. Živojinović) – prim. prev. </1>

<2> Ono što bi u današnjem žargonu bio jajoglavac – prim. prev. </2>

mom porodičnom albumu ne nailazim na vojнике niti na visoke državne činovnike. Osim toga, gajim duboku averziju prema lovačkim, pevačkim i folklornim svećanostima, i uopšte, ja sam upravo ono što se u Nemačkoj pre ne tako mnogo vremena nazivalo **<2>Intelligenzbestie, </2>** i nisam siguran da ne posedujem baš ni trunku destruktivnosti. No, pošto sam ja obučeni apatrid, usudujem se da tvrdim da zavičaj ima veliku vrednost, a odbijam i domišljatu razliku između zavičaja i otadžbine i verujem, konačno, da čovek moje generacije teško može da živi bez to dvoje koji su u stvari jedno. Ko nema otadžbinu, odnosno ko nema sklonište u jednom samostalnom socijalnom korpusu koji predstavlja nezavisnu državnu celinu, taj, smatram, nema ni zavičaj. "Kde domow muj – Wo ist mein Vaterland?", gde je moja otadžbina, pevali su Česi, pošto svoju češku zemlju, koja u višenacionalnoj austro-ugarskoj monarhiji nije bila nezavisna država, nisu mogli da smatraju ni da osećaju kao zavičaj ili otadžbinu. Pevali su to zato što su želeli da osvoje neku otadžbinu i tako da ostvare svoj zavičaj. Dobro, moglo bi se prigovoriti, ali to je bila reakcija jednog kulturno i ekonomski potlačenog naroda, kog je nemacki narod Austrije "kolonizovao". Kada se ravnopravne nacije slobodnom voljom udružuju u veću zajedničku celinu, one mogu da sačuvaju svoj zavičaj kroz negu regionalnog i jezičkog partikularizma, a da im otadžbina u vidu države ne bude neophodna. Njihova će otadžbina biti veća: mala Evropa danas, velika Evropa sutra, a u budućnosti koja se još ne nazire, ali se svakako približava, i čitav svet.

Na ovom mestu moram da izrazim sumnju. S jedne strane, smatram da sam dovoljno jasno iskusio kako zavičaj prestaje da bude zavičaj čim istovremeno nije i otadžbina. Kada je 12. marta 1938. izgubila državnu nezavisnost i dopala Velikonemačkom rajhu, moja zemlja mi je postala potpuno strana. Uniforme policajaca, pošanski sandučići na kućama, grbovi po nadležvima, mnogi natpsi na radnjama dobili su novo lice, a čak su se i na menijima u gostionicama nalazila nova, meni nepoznata jela. S druge strane, veća otadžbina gubi svojstva otadžbine ako isuviše preraste prostor koji još može da se doživi kao zavičaj. Ona tada postaje imperija koja svoje stanovnike ispunjava imperijalnom sveču i užarenim nacionalizmom velikog carstva, kao u slučaju Sovjetskog Saveza i SAD. Kad bi Severni Amerikanci sutra osvojili čitav kontinent sa latinskim državama, njihova imperijalna svest ostala bi ista kakva je i danas. Oni bi se onda, kao što se danas sele iz Nove Engleske u Ajovu ili Kaliforniju, selili sa svojim porodicama iz Njujorka u La Paz, nošenim uzvišenim osećanjem da sva ta prostrana zemlja pripada njima i da je potčinjena predsedniku u Beloj kući. Od otadžbine i zavičaja oni ne bi imali više no što imaju danas, kada su svog carstva između Teksasa i Nju Džersija svesni kao sveobuhvatnog društvenog tela pre zahvaljujući standardizovanim proizvodima gigantske industrije nego zahvaljujući jeziku. Tamo gde je *General Motors*, tamo je njihova pseudo-otadžbina i njihov pseudo-zavičaj.

Naravno, možete da kažete: pa šta. Nije neka nesreća kad čovek izgubi zavičaj i otadžbinu. Naprotiv. On raste zajedno sa prostorom koji podrazumeva kao svoj. Ne osećaju li Nemci, Francuzi, Italijani, Belgijanci, Holandani, Luksemburžani već danas onu nastajuću malu Evropu, koja u uobičajenom značenju nije ni otadžbina ni zavičaj, kao nešto što im pripada? Sa istom sigurnošću oni se, kažu, kreću po Karlsruhem u Napulju, Brestu i Roterdamu. Oni imaju iluziju da se nalaze u položaju čoveka koji je bogat i koji zato ima svu slobodu kretanja i odlučivanja, čoveka kom već pripada *svet*: jer on džetovima može brže da stigne iz Pariza u Tokio, iz Njujorka u Toronto nego što sam ja pre manje od četiri decenije putničkim vozom mogao da stignem iz Beća u neko selo u Tirolu. Moderni čovek menja zavičaj za svet. Kakva sjajna trampa!

La belle affaire! Ali ne morate biti nikakav tupi mračnjak pa da i u to posumnjate. Jer ima ljudi koji, menjajući ono što se do juče zvalo zavičaj za nekakav drugorazredni kosmopolitizam, menjaju vrapca u ruci za kolibrija na grani. Neko ko iz Firta privatnim automobilom otputuje na Azurnu obalu i tamo na terasi restorana naruči *deux martinis* odmah misli da je gradanin sveta u duhu druge polovine veka i da je već učario od posla sa zavičajem i svetom. Tek kad se razboli, pa mu *médecin* prepiše neki domaći lek, njemu se javi mračne misli o francuskoj farmakologiji, i onda uzdiže za Bavarskom i za *Herr Doktor*-om. Površno poznavanje sveta i jezikâ, stečeno na turističkim i službenim putovanjima, ne može da nadoknadi zavičaj. Ispostavlja se da je ona trampa problematična.

No, time ne želim da kažem da generacije koje dolaze i te skako neće moći, ili da neće morati da žive i bez zavičaja. Ono što francuski sociolog Pjer Berto naziva mutacijom čoveka, psihičkom asimilacijom na naučno-tehničku revoluciju, prostо je neizbežno. Novi svet će biti *jedan* na način mnogo dalekosežniji nego što to smeli san o velikoj Evropi danas zamišlja. Predmeti koje koristimo u svakodnevnom životu, i za koje danas još uvek vezujemo odredene emocije, biće u punoj meri svedeni na svoju upotrebnu vrednost. Američki urbanisti već danas razmišljaju o tome kako bi u budućnosti od kuće načinili potrošnu robu. Čujemo da će u intervalima od dvadeset do dvadeset pet godina rušiti čitave gradske četvrti i graditi nove, pošto će se popravke na kućama tako slabo isplatiti koliko se danas isplate odredene popravke automobila. Ali kako će u takvom svetu uopšte moći da se stvara pojma zavičaja? Gradovi, auto-putevi, serv-

isi, nameštaj, električni uređaji, tanjiri i kaške svuda će biti isti. Može se pretpostaviti da će i jezik tog sveta budućnosti biti čisto funkcionalno sredstvo za sporazumevanje kakvo on već jeste u današnjim prirodnim naukama: fizičari komuniciraju jezikom matematike, a na koktelu uveče koriste *Basic English*. Svet sutrašnjice koji danas nastaje sigurno će isključiti iz sebe zavičaj, a možda i maternji jezik, i oni će postojati samo na margini, kao predmet specijalističkih studija učenjaka sa istorijskim obrazovanjem.

Medutim, još nismo stigli dotele. Ni izdaleka. Još nam ono što nazivamo zavičajem omogućava pristup jednoj stvarnosti koja za nas postoji u čulnom opažanju. Za razliku od fizičara, za kog se stvarnost ne nalazi u kretanju klatna nekog kontrolnog aparata, nego u matematičkoj formuli, mi smo upućeni na vid, na sluh, na dodir. Mi smo — a možda ne govorim samo za moju generaciju na zalasku, generaciju pedesetogodišnjaka — upućeni na to da živimo u stvarima koje nam pričaju priče. Nama je potrebna kuća za koju znamo ko je u njoj živeo pre nas, potreban nam je komad nameštaja u čijim sitnim nepravilnostima prepoznajemo majstora koji ga je pravio. Potrebna nam je fizionomija grada koja budi makar bleda sećanja na stari bakrorez u muzeju. Za urbaniste sutrašnjice, ali ne samo za njih, nego i za starnovnike koji na određenim topografskim tačkama ionako žive samo od danas do sutra, stvarnost jednog grada postojaće u statističkim tabelama koje predviđaju demografske trendove, u gradevinskim planovima i projektima novih ulica. U našu svest stvarnost, međutim, u svojoj celini još uvek prodire kroz oko - drago prozorče starog Gotfrida Kelera! - i obrađuje se mentalnim procesom koji nazivamo sećanje.

Sećanje. To je ključna reč, i naša razmišljanja vraćaju se sama od sebe na svoj glavni predmet: na gubitak zavičaja na primeru čoveka kog je prognao Treći rajh. On je ostario, i u vremenskom periodu koji sad već može da se broji i decenijama morao je da uvidi da m niye zadata rana koja će protekom vremena da zaceli, nego da pati od podmukle bolesti koja se, kako godine prolaze, pogoršava.

Jer sušina starenja jeste u tome da nas ono u sve većoj meri čini zavisnim od sećanja na prošlost. Kad pomislim na prve godine izgnanstva, onda, doduše, znam da sam joštada osećao žal za zavičajem i za prošću, ali se sećam i da je oba osećaja u izvesnoj meri potirala nada. Kad je čovek mlađ, on sam sebi daje onaj neograničeni kredit koji mu najčešće i okolina priznaje. On nije samo onaj koji jeste, nego je i onaj koji će tek biti. Vidim sebe sa petnaest maraka i pedeset pfeniga, vidim kako se gubim u redu koji čeka novčanu pomoć, kako čućim u vozu za deportaciju, kako iz konzerve jedem supu. Nisam umeo tačno da odredim sebe, pošto su mi konfiskovali prošlost i poreklo, pošto nisam živeo u kući nego u baraci

broj taj-i-taj, pošto sam imao i drugo ime, Izrael, koje mi nisu dali roditelji, nego neki čovek po imenu Globke. To nije valjalo. To je bilo na smrt opasno. Jer ja sam, iako možda nisam bio prošlost ili sadašnjost koja bi se mogla dešrovati, svakako bio neka budućnost: možda čovek koji će ubiti nekog nadzornika, možda radnik u Njnjorku, iseljenik u Australiji, pisac koji živi u Parizu i piše na francuskom, klošar na obali Sene koji uživa uz flašu jeftinog alkohola.

Ali kad čovek počne da stari, taj se kredit troši. Horizont počinje da ga stešnjava, njegovo sutra i preksutra nema snagu i nema izvesnost. On je samo onaj koji jeste. Ono što dolazi više nije oko nje - ga, pa zato nije ni u njemu. On više ne može da se pozove na ono što tek treba da bude. On svetu pokazuje samo golu sadašnjost. No, on i uprkos tome može da opstane ako u toj sadašnjosti spokojno počiva i nekakva prošlost. Ma, čujte, kaže čovek koji stari, čija sadašnjost bez budućnosti sadrži prošlost koju nijedno društvo ne može da ospori — ma, čujte, vi to sad možda vidite samo malog knjigovodu, osrednjeg slikara, astmatičara koji se s mukom i bez daha pegne uza stepenice. Vidite ono što jesam, a ne ono što sam bio. Ali čak i ono što sam bio još uvek čini moje Ja, i mogu da Vam se zakunem da se moj učitelj matematike silno uzdao u mene, da je moja prva izložba dobila sjajne kritike, da sam bio dobar skijaš. Uključite to, molim vas, u predstavu koju imate o meni. Priznajte mi dimenziju moje prošlosti, inače bih bio nepotpun. Nije tačno, ili bar nije sasvim tačno da je čovek samo ono što je uspeo da ostvari. Nije sasvim tačno ono što je Sartr jednom rekao, naime da za život koji se bliži kraju taj kraj predstavlja istinu početka. Da li je on bio žalosna priča? Možda. Ali on to nije bio u svim etapama. Moje nekadašnje mogućnosti pripadaju mi baš koliko i moji kasniji neuspesi ili nepotpuni uspesi. Povukao sam se na tlo prošlosti, ona je ta stara slava od koje živim. Živim u miru s njom, hvala, i nije mi loše. Tako otprilike glase reči čoveka koji ima pravo na svoju prošlost.

ovek prognan iz Trećeg rajha njih nikad neće moći da izgovori, neće moći ni da ih pomisli. On se osvrće, pošto je budućnost nešto što samo još mlade čeka i što zato samo njima i priliči, i nigde ne uspeva da vidi sebe. On leži u ruševinama godina od 1933. do 1945. izobiljen. I to je tako bilo od samog početka. Još se vrlo dobro sećam onih prostodušnih Jevreja-trgovaca koji su se na početku izgnanstva, puneći čekaonice egzotičnih konzulata, pozivali na svoje upravo uništene društvene položaje u Nemačkoj. Ovaj je imao veliku modnu kuću u Dortmundu, onaj je imao uglednu prodavnicu posuđa u Bonu, a onaj treći je navodno bio izabran za trgovinskog savetnika i člana privrednog suda. Svi su oni vrlo brzo prestali da se razmeću i čutke se šućurili pored onih drugih koji nikad nisu imali novčanicu od hiljadu maraka u rukama. Zapanjujuće brzo su

shvatili da su mušterije u Dortmundu i Bonu godine 1933. ponišile sve kupovine. Njihovu prošlost kao socijalni fenomen društvo je opozvalo; onda se ona nikako nije mogla zadržati ni kao subjektivno psihološko vlasništvo. I kako su godine prolazile, to im je taj gubitak teže padaо, čak i kad su već odavno u Njujorku ili Tel Avivu ponovo držali unesne trgovine sa odećom ili posuđem, što je, uzgred, samo relativno malom broju njih pošlo za rukom.

Ali nekima nije bilo stalo do robe, nego do vazdušnog duhovnog vlasništva, i njima je gubitak onog što je nekad bilo značio potpuno opustošenje sveta. To nisu tačno spoznali samo oni koji su već u trenutku progona bili stari. U logoru Gir u južnoj Francuskoj, gde sam 1941. proveo nekoliko meseci, nalazio se i Alfred Mombert, sedamdesetogodišnjak iz Karlsruha, u svoje vreme čuveni pesnik, i evo šta je on napisao jednom prijatelju: "Sve otice sa mene, kao neka velika kiša... Sve smo moralni da ostavimo, sve. Stan, zapečatio ga Gesta - po. Bilo nam je dozvoljeno da ponesemo slovima i brojem sto rajhsmaraka. Ja i moja sedamdesetdvogodišnja sestra, zajedno sa čitavim jevrejskim življem Badena i Falačke, od dojenčeta do najstarijeg starca, poterani smo u roku od nekoliko sati na željezničku stanicu, potom otpremljeni preko Marseja i Tuluza u Niske Pirineje u veliki logor za internaciju... Da li se iša slično dogodilo nekom nemačkom pesniku?" Ove gotovo nepodnošljive redove navodim ovde samo zbog prve i poslednje rečenice: između njih zjapi ona protivrečnost koja sadrži svu problematiku našeg izgnanstva i čije rešenje zaista ne treba očekivati od starca koji je, godinu dana pošto je napisao ovo pismo, umro u Šajcarskoj. Sve otice kao kakva velika kiša, to je dobro formulisano. Prošlost neoromantičarskog pesnika Alfreda Momberta, pisca knjige *Nebeski pijanac*, otekla je iz sveta onog dana kada je jedan sedamdesetogodišnjak po imenu Alfred Izrael Mombert deportovan iz Karlsruha a da nije bilo ruke koja bi ga zaštitila. A on je ipak, čak i kada se dogodilo ono što se ne da ispraviti, pisao o sebi kao "nemačkom pesniku". U baraci u Giru, gde su ga mučili glad i gamad, gde ga je možda škanirao neki neupućeni žandar režima u Višju, on nikako nije mogao da spozna nešto za što su mnogima od nas bile potrebne godine i godine usredsređenog razmišljanja, traganja: da nemački pesnik može da bude jedino neko ko ne samo što peva *na* nemačkom, nego i *za* Nemce, i to na njihovu izričitu želju, da su, kad jednom sve otekne, nestali i poslednji tragovi prošlosti. Ruka koja se nije podigla da ga odbrani odgurnula je ovog starca. Nekadašnji čitaoci koji se nisu pobunili protiv njegove deportacije ponišili su njegove stihove. Mombert je, u trenutku kad je pisao ovo tragično pismo, bio nemački pesnik koliko je i onaj trgovinski savetnik bio trgovski savetnik kad je otisan u Komitet za pomoć po stari kaput. Da bi čovek bio ovo ili ono, potrebna mu je saglasnost društva. No, ako društvo opozove činjenicu da smo to ikada bili, onda mi to zaista nikad i nismo bili. Mombert u baraci u Giru nije bio nemački pesnik: tako je htela ruka koja se nije pomerila kad su ga odvodili. Umro je bez prošlosti – a možemo samo da se nadamo da je umro u kakovom-takvom miru što to nije znao.

Da sve otice kao kakva velika kiša, to su mnogo bolje iskusili oni koji su preživeli Treći rajh i imali vremena da sa sobom izadu na čistac. Shvatili su to najkasnije onog dana kad su prvi put osetili da stare. Teško se stari u izgnanstvu. Jer čoveku je potreban zavičaj. Koliko? To, naravno, nije bilo pravo pitanje, samo naslov o čijoj srećnoj formulaciji možemo da raspravljamo. Ono što je čoveku od zavičaja potrebno ne može se kvantifikovati. No, upravo u ovim danima, kada zavičaj tako gubi ugled, čovek pada u iskušenje da odgovori samo na retorsko pitanje i da kaže: potrebno mu je mnogo zavičaja, u svakom slučaju više nego što ljudi koji imaju dom i kojima je za ponos dovoljan kosmopolitski godišnji odmor mogu i da sanjaju. Treba se braniti od neprimerene navale osećanja koja čoveka može da otrgne iz sfere razmišljanja i da ga baci u sentimentalnost. Tu je Niče, koji samotniku preti zimskim snegom i krešavim vranama što škripava leta idu ka gradu. Teško onom ko zavičaja nema, kaže pesma. Čovek ne voli da izgleda egzaltirano, pa potiskuje lirske no te. Ono što ostaje, jeste najtrezveniji zaključak: nije dobro nemati zavičaj.

Naslov originala:

"Wieviel Heimat braucht der Mensch?", u: Jean Améry,

Jenseits von Schuld und Sühne.

Bewältigungsversuche eines Überwältigten,

Szczesny Verlag München 1966, str. 71-100.

◀178▶

◀R.E.»▶

ODLAZAK IZ PALESTINE

Edvard SAID

Sa engleskog prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen

Prvi dan novembra 1947. kad sam napunio dvanaest godina, moja najstarija braća od tetke u Jerusalimu, Jusif i Džordž, oplakivala su sa čudnom žestinom kao "najcrnji u našoj istoriji", jer je sutradan trebalo da se usvoji Balfurova deklaracija. Nisam imao pojma o čemu govore, ali sam shvatio da je sigurno u pitanju nešto strašno značajno. Možda su oni i moji roditelji, okupljeni oko stola sa rođen-danskom tortom, smatrali da ja i ne moram da znam za nešto tako složeno kao što je to našsukob sa cionistima i Britancima.

Znaci predstojeće krise već su bili svuda oko nas. Jerusalem je bio podeljen na zone koje je kontrolisala britanska vojska, označene policijskim punktovima kroz koje su morali da prođu svi automobili, pešaci i biciklisti. Svi stariji članovi moje porodice imali su pasoš u kojima je bilo naznačeno za koju zonu ili zone važe. Moj otac i Jusif imali su pasoš za više zona (A, B, C, D); ostali su bili ograničeni na jednu ili dve. Pre dvanaeste godine meni pasoš nije ni bio potreban, pa sam mogao slobodno da lunjam, zajedno sa rođacima Albertom i Robertom. Siv i trezven, Jerusalem je bio grad napet ne samo zbog aktuelne politike nego i zbog verskog suparništva između različitih hrišćanskih zajednica, ali i između hrišćana, Jevreja i muslimana. Moja tetka Nabiha jednom nas je propisno izgrdila što smo otišli u Ridžent, jevrejski bioskop ("Šo se ne držite Arapa? Ša fali Reksu?", pitala je pomalo krešavim glasom. "Uostalom, kao da oni idu u naše bioskope!"), i mada smo bili u grdnom iskušenju da opet odemo u Ridžent, više to nikad nismo učinili. U školi i u kući govorili smo isključivo arapski; za razliku od Kaira, gde smo provodili dosta vremena i gde se favorizovao engleski, moja porodica u Jerusalimu bila je "integrисана", a maternji jezik dominirao je svuda, čak i kad bismo pričali o holivudskim filmovima: Tarzan je postao "Tarazan", a Laurel i Hardi "al Buns wal rafi", Debeljko i Mršavko.

Porodica moje tetke Nabihe proterivana je iz Jerusalima u etapama, tako da je u rano proleće 1948. godine u gradu ostao samo moj najstariji brat, Jusif; on je napustio kuću u Talbiji zato što je čitav kvart pripao Hagani, i preselio se u stančić u Gornjoj Baki, predgrađu Zapadnog Jerusalima. No, marta meseca napustio je čak i ovo poslednje uporište i više se nikad nije vratio. Ono čega se sasvim jasno sećam iz tih najranijih dana pa sve do danas jeste da su u Talbiji, Katamonu i Gornjoj i Donjoj Baki, rekao bih, živeli isključivo Palestinci, a većinu njih je moja porodica poznavala, i njihova imena mi i dalje zvuče blisko: Salame, Dajani, Avad, Hidr, Badur, David, Džamal, Baramki, Šamas, Tanus, Kobejn – i svi su oni postali <1>izbeglice.</1> Nisam video niti jednog od novih jevrejskih doseljenika, osim u drugim delovima Zapadnog Jerusalima, i kad danas čujem da neko spominje Zapadni Jerusalem, mene to uvek asocira na arapske četvrti mog detinjstva. Još uvek mi teško pada da prihvatom činjenicu da su delove grada u kom sam rođen, u kom sam živeo i osećao se na svome, preuzeli poljski, nemački i američki doseljenici, koji su osvojili grad i načinili od njega jedinstven simbol svoje prevlasti. Tu nije bilo mesta za palestinski život, izgleda ograničen na istočni deo grada, koji sam slabo poznavao. Zapadni Jerusalem sada je postao

<1>Nasuprot svemu što mi je prebačeno u jednom članku u Komentaru (septembar 1999), ja u ovom članku i u memoarima koji uskoro treba da se objave govorim samo o izbeglištvu moje porodice, a ne o mom ličnom. </1>

potpuni jevrejski, a njegovi bivši stanovnici zauvek su isterani po-lovinom 1948. godine.

Jerusalim koji smo moja porodica i ja poznavali 1948. bio je daleko manji, jednostavniji i na prvi pogled mnogo uredniji nego što je to bio Kairo četrdesetih godina. Britanci su imali mandat, ali su ga se neočekivano odrekli 1948., oko šest meseci pošto je moja porođica konačno napustila Jerusalim. Britanski vojnici bili su svuda – većina njih je već nestala iz Kaira – i opšti utisak je odavao jedno veoma englesko mesto, sa urednim kućama, srednjim saobraćajem i institucijom pijenja čaja, mesto čiji su stanovnici, u slučaju moje porodice i njenih prijatelja, bili Arapi sa engleskim obrazovanjem; nisam imao predstavu o tome šta mandat ili palestinska vlast, čije je ime bilo na novčanicama i pošanskim markama, zapravo znaće. U poređenju sa Kairom, Jerusalim je bio svežiji, grad bez pompe i bogatstva – raskošnih kuća, skupih prodavnica, velikih automobila i velike, bučne svetine – koje nas je okruživalo u Kaidu. Osim toga, činilo se da je stanovništvo Jerusalima homogenije, da ga uglavnom čine Palestinci, iako se sećam da sam ponekad viđao ortodoksne Jevreje, a sećam se i jedne posete Mea Šarimu, ili tom kraju, gde sam osetio neku mešavinu radoznalosti i distance, ne usvajajući i ne razumevajući to čudno drugačije prisustvo ortodoksnih Jevreja sa crnim odelima, crnim Šešrima i crnim kaputima.

Jedan dečak iz odeljenja ostao mi je u jasnoj uspomeni. Mislim da je David Ezra, čiji je otac bio vodoinstalater, bio jedini Jevrejin u sedmom razredu osnovne (u celoj školi bilo ih je nekoliko), a posmisao na njega još uvek me dotiče i zbujuje u svetu kasnijih promena u mom životu i životu Palestine. Bio je krupan, tamne kose i obraćao mi se na engleskom. Činilo se da se izdvaja od ostatka razreda, da je nekako nezavisan, manje proziran, manje povezan sa drugima: sve me je to privlačilo. Iako nije ličio na levantske Jevreje koje sam znao iz nižih razreda ili iz kluba u Kaidu, imao sam tek slabu predstavu o tome šta njegovo jevrejstvo nama znači, osim što se jasno sećam da njegovo prisustvo među nama nije budilo u meni nikakvo posebno osećanje. Bio je odličan sportista, i ostavio je na mene jak utisak zbog moćnih ramena i snažnih butina, kao i zbog agresivnog načina igre. Nikada nam se nije pridružio kad bismo se popodne vraćali iz škole, u malim grupama, što je bio način da se čovek, zaštićen gomilom, provuče prema policijskim punktovima. Kad sam ga video poslednji put, stajao je na kraju druma i gledao u mom pravcu, dok smo se nas trojica-četvorica klatili put Talbije. Kad je moja porodica iznenada,

pred Božić, procenila da bi bolje bilo da se vratimo u Kairo, moja pokidana veza sa Ezrom uskoro je počela da simbolizuje i neprestostiv jaz između palestinskih Arapa i Jevreja, jaz potiskivan u nedostatku reči ili pojmova kojima bi se o njemu moglo razgovarati, i strašnu tišinu nametnutu našoj zajedničkoj istoriji od tog trenutka nadalje.

Dok je u Jerusalimu odmicala jesen, mi smo sve više i više bili upućeni na porodicu, na uzak krug braće i sestara, ujaka, stričeva i tetaka. Ono što mi se sada nameće jeste stepen iskorenjenosti koju su moja porodica i prijatelji doživeli, a koje sam ja 1948. bio jedva svestan, sušinski neupućen svedok. Kao dečak od dvanaest i po godina u Kaidu, često sam na licima i u životima ljudi koje sam ranije u Palestini poznavao kao obične ljude iz srednje klase vidovali tugu i sirotinju, ali nisam sasvim mogao da shvatim tragediju koja ih je zadesila, niti sam mogao da spojim sve one različite narativne fragmente kako bih shvatio što se u Palestini stvarno dogodilo. Moja sestra Ivljin, Jusifova bliznakinja, jednom je za večerom u Kaidu strastveno govorila o svojoj sudbini kod Kavukđija, ali meni to ime, kad sam ga prvi put čuo, nije značilo ništa; "doći će Kavukđi i oterati ih", rekla je odlučno, iako je moj otac (kog sam zamolio da mi objasni stvar) opisao tog čoveka sa nešto skepse, pa čak i s omalovažavanjem kao "nekog arapskog generala". Tetka-Nabihin glas često je bio plačevan i srdit kad bi opisivala užasne događaje poput onog u Deir Jasinu – "gole devojke vozili su po kampovima na kamionima". Mislio sam da je to sram koji žena oseća kad je izložena pogledima muškaraca, a ne užas hladnokrvnog masakra nad nevinim civilima. Nisam tada za-mišljao čije su to oči, nisam ni mogao.

Kasnije su u Kaidu veze u prošrenoj porodici održavane onakvima kakve su uvek i bile, ali se sećam da sam i tada već otkrivaо pukotine, sitne protivrečnosti i omaće kojih ranije nije bilo. Činilo se da smo svi digli ruke od Palestine kao od mesta na koje se nikad nećemo vratiti, koje se retko spominjalo, za kojim smo tiho i patetično čeznuli. Bio sam dovoljno velik da primetim kako rođak mog oca, Zber Šamas, u Jerusalimu patrijarhalna figura sa velikim autoritetom i imetkom, sada, u Kaidu, izgleda mnogo stariji i krhkiji, da uvek nosi isto odelo i isti zeleni džemper, i da njegov savijeni šap pridržava veliko sporo telo dok se on bolno i polako spušta na stolicu, na kojoj bi onda sedeо čutke.

Samo jednom, na svoj tipično neodređen način, otac mi je objasnio opšte stanje u Palestini, kad je za Zbera i njegovu porodicu

rekao da su "sve izgubili", a trenutak kasnije dodao "i mi smo izgubili sve". Pošto meni nije bilo jasno na što misli, jer se činilo da su nje - gov posao, kuća, naš način života i u Kairu ostali isti, on je samo rekao "Palestina". Tačno je da je on nikad nije posebno ni voleo, ali je ovo neobično brzo, šturo priznanje i podjednako brzo pokopavanje prošlosti bilo karakteristično za njega. "Što je prošlo, prošlo je i ne može se vratiti; mudar čovek ima dovoljno briga i oko onog što jeste i što će doći", često je umeo da kaže, dodajući hitro "Lord Be - kon", čime je stavljao pečat Bekonovog autoriteta na temu o kojoj nije želeo da raspravlja. Uvek me je impresioniralo što ovako priba - no okreće leđa prošlosti, čak i ako su se njene posledice osećale i u sadašnjosti.

Opitanju Palestine retko se razgovaralo otvoreno, iako se po povremenim opaskama mog oca mogao naslutiti katastrofalni slom jed - nog društva i nestanak jedne zemlje. Jednom je za Šamasove rekao da su ranije trošili više od hiljadu litara maslinovog ulja godišnje, što je "u našoj zemlji znak blagostanja", rekao je, jer gde ima mnogo maslinovog ulja, tu ima i maslina i zemlje. Sada je sve to nestalo.

No, uglavnom se moja tetka Nabiha trudila da ne zaboravimo nesreću i bedu Palestine. Petkom je uvek dolazila kod nas na ručak – njena dinamičnost uvek je bacala u zasenak, a sada već i potpuno potisnula, stariju tetku Meliju – i opisivala muke kojih se nagledala tokom nedelju dana koliko je obilazila izbegličke porodice u Šibri, moljakajući oguglale vlasti za radne i boravišne dozvole za njene izbegličke porodice, i obilazeći neumorno jednu dobrotvornu službu za drugom u potrazi za novcem.

Sada mi se čini neobrašnjivim kako to da su moji roditelji u toj meri potisnuli, zaobilazili i prečukivali problem Palestine i njenog tra - gičnog gubitka, problem koji je generacijama odredivao naše živote, koji je pogodio doslovce sve ljudе koje smo poznavali i tako iz ko - rena promenio naš svet. Oni su rođeni u Palestini i odrasli su u Palestini, mada su se i u Egiptu (i mnogo češće u Libanu) takođe do - bro snašli. U detinjstvu su i sestru i mene sklanjali od "zlih ljudi" i od svega drugog što je moglo da uznemiri naše "glavice", kako je če - sto govorila moja majka.

Medutim, potiskivanje Palestine zapravo je bilo posledica apolitičnosti mojih roditelja, koji nisu voleli politiku i prema njoj su gajili ve - liko nepoverenje, smatrajući da im je pozicija u Egiptu isuviše nesigurna da bi se angažovali ili da bi čak otvoreno raspravljali o njoj. Politika se uvek ticala drugih, nas ne. Kada sam, dvadeset godina kasnije, počeo da se uključujem u politiku, oboje su snažno negodovali. "Uništiće te", rekla je majka; "ti si profesor književnosti", rekao je otac, "toga se ti drži." Poslednje reči koje mi je rekao nekoliko sati pre smrti bile su: "Brine me da ti cionisti nešto ne urade. Čuvaj se." Mog oca i nas decu od politike u Palestini čuvao je naštalsman, američki pasoš (otac bio je američki državljanin, pošto je služio vojsku u Drugom svetskom ratu), i mi smo pored carinika i službenika imigracionog odeljenja prolazili naizgled nasmešeni i opušteni u poređenju sa poteškoćama sa kojima su se suočavali oni manje privi - legovani i srečni u tim ratnim i posleratnim godinama. Međutim, moja majka nije imala američki pasoš

Po padu Palestine, otac se sve do kraja života ozbiljno bavio time da mojoj majci obezbedi bilo kakav američki dokument, ali mu to ni - je pošlo za rukom. Posle njegove smrti, i majka je to isto pokušavala do kraja života, ali ni ona nije imala uspeha. Ruku vezanih pale - stinskim pasošem, koji je kasnije zamenila propusnica, majka je na svim našim putovanjima predstavljala neku vrstu blago smešne ne - prijatnosti. Otac bi po navici pričao priču (a ona ponavljala za njim) kako čemo njen pasoš staviti ispod svežnja naših elegantnih zele - nih američkih pasoša, u uzaludnoj nadji da će je carinik propustiti kao našu. To se nikad nije desilo. Uvek bi se okupili viš činovnici, ko - ji bi, ozbiljnih pogleda i biranim rečima, pozvali moje roditelje u stranu i zapitkivali, držali kratke pridike, čak i upozoravali, dok smo sestra i ja čekali, ne razumevajući u čemu je problem i dosađujući se. Kad bismo konačno prošli, niko mi nije objašnjavao da je pro - blematičnost njenog postojanja, oličena u tom komplikovanom dokumentu, u stvari posledica razornog kolektivnog iskustva progo - na. I u roku od nekoliko sati, čim bismo ušli u Liban ili Grčku ili same Sjedinjene Države, pitanje državljanstva moje majke palo bi u zaborav a život se vratio svom uobičajenom toku.

Posle 1948. tetka Nabiha, koja se nastanila u Zamaleku, u Kairu, neka tri bloka dalje od nas, otpočela je svoj usamljeni, očajnički do - brotvorni rad za palestinske izbeglice u Egiptu. Najpre se obratila humanitarnim organizacijama sa engleskog govornog područja i mi - sijama povezanim sa protestantskom crkvom, u šta su spadale i *Church Mission Society* (CMS) i anglikanske i prezbiterijanske misije. Naj - više se brinula za decu i bolesne; kasnije je pokušavala da muškarcima, a ponekad i ženama, pronade posao u kućama ili firmama pri - jateljâ. Najupečatljivija mi je uspomena na umorno lice tetke Nabihe i na njen patetičan glas koji se stalno žali na bedu "njenih" izbe -

glica, kako smo ih svi zvali, i na jednu još veću bedu, moljakanje egipatskih vlasti, koje su odbijale da izdaju dozvolu boravka za više od mesec dana. Ovo smišljeno škaniranje Palestinaca, ljudi bez zaštite, prognanih i uglavnom veoma siromašnih, postalo je tetki na opsesiju; umela je beskrajno da govori o tome, prožimajući svoje izveštaje srceparajućim pričama o neuhranjenosti, o deci bolesnoj od dizenterije i leukemije, o desetočlanim porodicama koje žive u jednoj sobi, o ženama odvojenim od muževa, o siromašnoj deci koja prose (što je posebno umelo da je razbesni), o muškarci ma koji boluju od neizlečivog hepatitisa, crevnih bolesti, od jetre ili od pluća. Pričala nam je to iz nedelje u nedelju, i tako više od deset godina.

Upravo sam preko tetke Nabihe i stekao prvu predstavu o Palestini kao istoriji i uzroku besa i užasavanja koje je u meni izazivala patnja izbeglica, onih drugih, koje sam upoznao preko tetke. Od nje sam naučio sav jad čoveka bez zemlje ili mesta na koje bi se mogao vratiti, čoveka kojeg ne štiti nikakva državna vlast ili institucija, čoveka koji prošlost više ne može da rastumači drugačije nego kao gorku, bespomoćnu tugu, a ne može ni sadašnjost, sa svakodnevnim stajanjem u redovima, sa mučnim traganjem za poslom, i sa siromašvom, gladi i poniženjima. O svemu ovom ste-kao sam veoma živu predstavu iz razgovora s tetkom i iz njenog sumanutog dnevnog rasporeda. Bila je dovoljno imućna, pa je imala kola i izuzetno pomirljivog vozača (Ostu Ibrahima, sa elegantnim tamnim odelom, belom košuljom i tamnom kravatom, ali i crvenim fesom, koji su ugledni Egipćani iz srednje klase nosili sve dok revolucija 1952. nije počela da negoduje zbog toga), čiji je radni dan počinjao u osam, koji ju je vozio kući na ručak u dva, opet dolazio po nju u četiri i ostajao sa njom sve do osam ili devet uveče. Kuće, klinike, škole, namesnišva bili su tetkina svakodnevna odredišta.

Tetkom bi uvek ostala kod kuće i primala ljude koji su samo čuli za nju kao za izvor pomoći i podrške. Bio sam veoma iznenađen kad sam jednom došao da je posetim u petak i skoro nisam mogao da se probijem do vrata. Živila je na drugom spratu stambene zgrade u ulici Fuada al-Avala, na jednoj od najživljih, najbučnijih raskrsnica; na jednom uglu nalazila se šlova benzinska pumpa, a ispod njenog stana čuveni bakalin, Grk po imenu Vasilakis, kom je pripadalo čitavo prizemlje. Njegova je radnja uvek bila puna mušterija koje bi se uvek parkirale tako da blokiraju saobraćaj, što je stvaralo večitu buku ljudi, kakofoničnih truba, isprepletenu

promuklim povicima i prigovorima svake vrste. Tetki ova strahovita buka nekako nije smetala, i ona se u retkim trenucima odmora ponašala kao da je u kakvom odmaralištu. "Kao u kasinu", govorila je za večernju graju; za nju "kasino" nije bio kockarnica nego, iz neobjašnjivih razloga, kafe na vrhu nekog brega iz mašte, u kom je uvek mirno i sveže. Dok sam pokušavao da udem u njenu zgradu, osim zaglušujuće ulične buke čuo sam još povike, čak i zapomaganje, desetina i desetina Palestinaca zbijenih na stepeništu sve do vrata njenog stana, pošto je njen zgroženi domar, jedan mrzovljivi Sudanac, na svu muku još isključio lift. U ovo teturavo, ustalasano more ljudi kakav-takav red unosilo je jedino to što je tetka odbijala da primi više od jednog molioca odjednom, pa se stoga gomila ljudi jedva smanjivala ili smirivala tokom čitavog dugog dana.

Kad sam se konačno probio do salona, zatekao sam je kako stalženo sedi na stolici uspravnog naslona, bez ikakvog stola ili vidljivog parčeta papira, i sluša sredovečnu ženu čije je uplakano lice pričalo žalosnu priču o siromašvu i bolesti, ali je to izgleda samo podsticalo moju tetku na veću efikasnost i praktičnost. "Jesam li ti rekla da prestaneš tim pilulama", rekla je razdražljivo, "samo te ošamute. Radi kako ti kažem, a ja ču ti nabaviti jošpet funti od crkve ako obećašda više nećeš uzimati pilule i da ćešpočeti da pereš rublje po kućama." Žena poče da prigovara, ali je tetka prekide zapovedničkim glasom. "To je sve. Idi kući i ne zaboravi da kažešmužu da ove nedelje opet ode kod doktora Hadada. Ja ču se pobrinuti za lekove koje mu on bude prepisao. Ali kaži mu da svakako ode." Odmahnula je ženi, a potom je ušla sledeća, sa dvoje dece.

Proveo sam tu dva sata u tišini, dok se tužna povorka nemilosrdno nastavljava. Tetka bi povremeno otišla u kuhinju po vodu, ali je inače sedela na mestu, prelazeći stalženo s jednog beznadežnog slučaja na drugi, delec novac, lekarske i administrativne savete, pomažući da se deca smeste u škole koje je uspela da nagovori da prime te uboge, smučene beskućnike, tražeći ženama poslove služkinja ili kancelarijskih pomoćnica, a mušarcima poslove portira, kurira, noćnih čuvara, radnika u fabrikama, pomoćnika u bolnicama. Bilo mi je trinaest i po godina u tom trenutku, i još uvek se sećam na desetine detalja, lica, patetičnih govora, zapovednog tetkinih tona, ali se ne sećam da sam ikad jasno spoznao da je čitav ovaj žalosni prizor bio direktna posledica politike i rata koji je pogodio i moju tetku i moju porodicu. Tako sam preko tetke shvatio kako se mogu ublažiti porođajne muke palestinskog identiteta, tako sam prvi put saznao za bedu i nemoć onih palestinskih izbeglica koje su zasluživale pomoći, brigu, novac – i bes.

Opšti utisak koji mi se zadržao iz tog vremena jeste da je najakutiji problem bilo zdravlje. Tetka nije imala neko vidljivo nadlešvo ili instituciju kao potporu, te mi je njena pomoć ljudima koje je ona dragovoljno shvatila kao svoju odgovornost izgledala upravo hipokratovska; ona je bila lekar oči u oči sa pacijentima, opremljena zapanjujućom disciplinom i moralnim poslanstvom, željom da pomogne bolesnima. I zaista, izgleda da su mnogi Palestinci zajedno sa zemljom izgubili i zdravlje. Umesto da ih hrani, novo egapsko okruženje ih je dodatno iscrpljivalo, iako su i prerevolucionarna i postrevolucionarna vlast javno podržale Palestine, zaklevš se da će se razračunati sa cionističkim neprijateljem. Kao da i sad čujem emisije na radiju, kao da vidim prkosne naslove u novinama na arapskom, francuskom i engleskom kako to poručuju jednoj u sušini gluvoj svetini. Meni je tada taj jedan detalj, nesreća koju su bolesni i dezorientisani ljudi živeli, bio važniji, a jedini lek za tu nesreću bila je lična posvećenost i ona vrsta duhovne nezavisnosti zahvaljujući kojoj se jedna sićušna sredovečna žena boriла da prevaziđe sve vrste prepreka, ne gubivš volju ni ubedenje.

Ma kakve političke ideje da je imala, u mom prisustvu retko ih je iznosila; u tom trenutku one nisu bile potrebne. Od najvećeg značaja bila je sirova, gotovo brutalna suština palestinske patnje, kojoj se ona posvećivala svakog jutra, dana i večeri. Nikad nije pridikovala, niti je pokušala da pridobije druge za svoju stvar: prostо je radila sama, bez ičije pomoći, iz glave i iz srca. Tri ili četiri godine

pošto je otpočela svoju misiju, pojavio se i jedan neupadljiv mladič kao sekretar, ali ga je tetka uskoro otpustila i nastavila da radi sama. Izgleda da нико nije bio u stanju da je prati.

Kao izgubljena zemlja, Palestina se retko spominjala, osim jednom prilikom, pre no što sam pošao za Ameriku; tada sam, posle živog razgovora o Džou Luisu i Džeriziju Džou Volkotu iznenada shvatio što je moj prijatelj Albert Koronel imao na umu kad je prezirivo rekao "šestorica na jednog". Ta me je fraza prodrmala, pošto mi se čini da stoji u suprotnosti sa onim u što sam bio čvrsto uveren: da su nam Palestinu oduzeli Evropljani koji su, došavš sa Britancima (a i posle njih), bili neuporedivo moćniji, bolje organizovani i moderniji od nas. Bio sam zgrutan time što neko poput Alberta – mog bliskog prijatelja, koji je, kao i njegova starija sestra Kolet, proveo sa mnom neko vreme u osnovnoj školi, i koji je sada pohadao u Kairu Školu za američku decu, jer je njegova porodica Jevreja sa španskim pasošima osetila opasnosti koje su posle 1948. vrebale decu u neprijateljskom arapskom okruženju – pad Palestine doživjava kao još jednu antijevrejsku epizodu. Sećam se i danas kako sam odmah osetio neku zbunjenu otuđenost od njega, ali i da smo obojica bili zbujeni (samo iz različitih razloga) nepouzdanoču i siledžištvom te šestorice. I sâm sam patio zbog razdvajanja od Palestine, i nikako nisam mogao da objasnim poreklo tog osećanja ili da ga u potpunosti razumem – sve donedavno, kad sam prestao

Naziv originala:

Edward W. Said, *Leaving Palestine,*

iz: New York Review of Books,
on-line edition, September 23, 1999.

to i da pokušavam. Pa čak i sada ta nepomirljiva podvojenost koju osećam prema tom mestu, zatim gubitak koji je bio zamršen, bolan, razoran, žalostan, i oličen u tolikim izobličenim životima, uključujući i moj, kao i poseban status koji ta zemlja ima za njih (ali, naravno, ne i za nas), uvek me boli i izaziva obeshrabrujuć osećaj usamljenosti, nezaštićenosti, izloženosti udarima trivijalnih stvari koje izgledaju važne i opasne, i protiv kojih ja nemam čime da se borim.

◀18▶

◀R.E.»▶

ZAPISI O EGZILU

eslav MILO

Sa engleskog preveo Aleksandar Ilić

Upotreba

Egzil prihvaćen kao sADBina, na način na koji prihvatom neizlečivu bolest, trebalo bi da nam pomogne da prozremo našu samo-zavaravanju.

Paradigma

Bio je svestan svog zadatka i ljudi su čekali njegove reči, ali bilo mu je zabranjeno da govori. Tamo gde sada živi, slobodan je da govori, ali niko ne sluša i, štaviš, on je zaboravio što je imao da kaže.

Komentar rečenog

Cenzura može biti tolerantna prema raznim avangardnim lakrdijama, jer one zapožjavaju pisce i pretvaraju književnost u nevinu razbibrigu za veoma ograničenu elitu. Ali čim pisac pokaže da je postao osetljiv za realnost, cenzura pristiže. Ako zbog zabrane ili na osnovu sopstvene odluke dospe u egzil, pisac nepromišljeno i burno izražava obuzdavana osećanja gneva, svoja zapažanja i refleksije, smatrući da je to njegova dužnost i misija. Ipak, ono što se u njegovoj zemlji ozbiljno razmatra kao stvar života ili smrti, vanni nikoga ne brine ili izaziva interesovanje samo zbog nevažnih razloga. Tako pisac uviđa da ne može da se obraća onima do kojih mu je stalo i da može da se obraća samo onima kojima do toga nije stalo. On sam se postepeno navikava na društvo u kom živi, a njegovo poznavanje svakidašnjeg života u zemlji njegovog porekla menja se od opipljivog ka teoretskom. Ako nastavi da se istim problemom bavi kao ranije, njegovo delo će izgubiti neposrednost zahvaćenog iskustva. Zato mora sebe ili osuditi na sterilnost ili se podvrći totalnoj transformaciji.

Nove oči

Nove oči, nova misao, nova distanca: očigledno je da je piscu u izgnanstvu sve to potrebno, ali da li će prevazići svoje staro ja, to zavisi od rezervi koje je ranije samo mutno nazirao.

Jedna mogućnost koja mu se nudi jeste da promeni svoj jezik, bilo doslovno, pišući na jeziku zemlje u kojoj boravi, bilo tako što će upotrebljavati svoj rođeni jezik na takav način da će to što piše biti razumljivo i prihvatljivo za novu publiku. Tada, međutim, prestaje da bude izgnanik.

Dруги, mnogo teži izbor sastoji se u očuvanju njegove prepostavljene i zamišljene prisutnosti u zemlji iz koje je došao. Zamišljene: jer on mora da vizualizuje istoriju i književnost svoje zemlje kao organizam koji se razvija u vremenu i da svom delu pripisuje funkciju u kretanju koje vodi od prošlosti ka budućnosti. To podrazumeva konstantno preocenjivanje tradicije u potrazi za vitalnim korenima, kao i kritičko sagledavanje sadašnjosti. Izvesni književni žanrovi (realistički roman, na primer) ne mogu se, po definiciji, praktikovati u egzilu. S druge strane, sADBina egzila, koja nameće piscu nekoliko perspektiva, favorizuje druge žanrove i stilove, naročito one koji su povezani sa simboličnom transpozicijom realnosti.

Očajanje

Očajanje, neodvojivo od prvog stepena egzila, može se analizovati, i tada će se verovatno ispostaviti pre kao rezultat nečijih ličnih nedostataka, nego kao posledica spoljašnjih okolnosti. Postoje tri glavna uzroka takvog očajanja: gubitak imena, strah od neuspeha i moralno mučenje.

Pisac stiče ime kroz složenu razmenu sa svojim čitaocima, bez obzira na to da li se obraća širokom slušateljstvu ili uskom krugu simpatizera. On razvija jednu sliku o sebi onako kako se ona odražava u očima onih koji reaguju na njegovo pisanje. Kad emigrira, ta slika se iznenada razlaže i on postaje anonimni pripadnik mase. Više ne postoji kao ličnost čije vrline i nedostatke poznaju njegovi prijatelji. Niko ne zna ko je on, i ako čita o sebi u štampi, primećuje da su činjenice o njemu groteskno izobličene. Tada je njegovo ponuđenje proporcionalno njegovom ponosu, i to je možda pravedna kazna.

On ima dobre razloge da se boji neuspeha, jer su malobrojni oni koji poseduju elastičnost neophodnu za suprotstavljanje korozivnim efektima izolacije. Pripadao je zajednici pisaca posvećenih određenom ritualu i zaposlenih međusobnim deljenjem pohvala i pokuda. Sada nema zajednice, nema rituala, ni slatkih igara zadovoljene ambicije. On pati zato što je ugovorio kolektivne običaje, što možda znači da nikada nije naučio da stane na sopstvene noge. On može da pobedi, ali ne pre nego što pristane da izgubi.

Egzil je moralno sumnjiv zato što prekida nečiju solidarnost sa grupom, odnosno zato što odvaja individuu koja prestaje da deli iskušto kolega koje je ostavila iza sebe. Njegova moralna muka održava njegovu privrženost herojskoj slici o samome sebi i on mora, korak po korak, stići do bolnog zaključka da napisati moralno vredno delo i sačuvati neokaljanu sliku o sebi jedva da je moguće.

Aklimatizacija

Posle mnogo godina provedenih u egzilu, on pokušava da zamisli kako to izgleda ne živeti u egzilu.

Prostor

Imaginacija, uvek prostorna, pokazuje sever, jug, istok i zapad sa nekog centralnog, privilegovanog mesta, koje je verovatno selo nečijeg detinjstva ili rodni kraj. Sve dok pisac živi u svojoj zemlji, privilegovano mesto, šreći se centrifugalno, postaje manje ili više identično sa njegovom zemljom kao celinom. Egzil između taj centar, ili, tačnije, stvara dva centra. Imaginacija povezuje sve u piševom okruženju sa "onim preko" – u mom slučaju, negde na evropskom kontinentu. Čak nastavljam da određujem četiri kardinalna pravca kao da još uvek stojim tam. U isto vreme, sever, jug, istok i zapad određeni su i mestom na kom pišem ove reči.

Imaginacija koja je usmerena ka udaljenoj oblasti nečijeg detinjstva tipična je za književnost nostalгије (distanca u prostoru često služi kao maska za Prustovu distancu u vremenu). Iako sasvim uobičajena, književnost nostalгије samo je jedan od mnogih načina da se savlada otudivanje od rodne zemlje. Nova tačka koja određuje prostor u odnosu na njega samog ne može se eliminisati, odnosno, pisac ne može da apstrahuje svoje fizičko prisustvo na nekoj precizno određenoj tački na Zemlji. To je razlog pojавljivanja neobičnog fenomena: dva centra i dva prostora stvorena oko njih među se uzajamno i – a to je srećno rešenje – ujedinjuju.

Senke na zidu

Gовори се да наša planeta polako ali neumoljivo ulazi u eru unifikacije koju donose tehnologija, higijena i pismenost. A ipak, i suprot-

no mišjenje može se zastupati, i samo u egzilu može se njegova vrednost u potpunosti razumeti. Pisac koji živi u stranoj zemlji donosi sobom temeljno poznavanje geografske oblasti iz koje dolazi – njenu istoriju, ekonomiju, politiku itd. On je osetljiv za svaku informaciju o onome što tako dobro poznaje, bilo da ona dolazi iz knjiga, novina ili sa televizije. To ga navodi da otkrije kako se javljaju nove podele među ljudima. Sto godina ranije, obični ljudi koji nisu poznavali udaljene oblasti planete prečutno su ih prenosiли u oblast legendi ili, u krajnjem slučaju, egzotičnog. Danas, međutim, oni osećaju da su im ponudena sredstva da prigrle mesta i dogadaje na celoj Zemlji, simultano. Ali kad se suoče sa znanjem pridošće, onom iz prve ruke, vesti i izveštaji o zemlji njegovog potekla pokazuju se kao potpuno pogrešni. Umnožena, suma sličnih razlika između poruke i činjenice dostiže astronomске proporcije. Platonova parabola o pećini, o kojoj se inače raspravlja samo na predavanjima iz filozofije, dobija sada mnogo praktičnija značenja. Kao što se sećamo, ljudi tamo vezani ne mogu da pomeraju vratre i mogu da vide samo zid ispred sebe. Na tom zidu projektuju se senke, a oni ih uzimaju kao realnost. Pridošćica se pita da li bi mogao da ubedi čitaoce novina ili gledaoce televizije da su u zabludi, ali zaključuje da to ne bi mogao da učini i da to nije ni potrebno. Da je varka posledica samo neznanja ili političkih predrasuda, nevolja modernih stanovnika pećine nudila bi neku nadu. Ali što ako – a to ne treba isključiti unapred – varka boravi u samoj prirodi medija, odnosno u medijaciji?

Samoispitivanje

Evo nacrtu koji pisac u egzilu može uputiti samom sebi: "Da li si siguran da tvoje kolege ovde koje se kreću u svetu koji im je jošod detinjstva blizak, prolaze bolje od tebe? Istina je da oni pišu na svom jeziku. Ali da li umetnost i književnost odgovaraju onome što smo o njima učili u školi i na univerzitetu? Zar se nisu mogli tako brzo promeniti u ovim poslednjim decenijama tako da njihova imena sada nisu više nego prazne školjke? Nisu li možda postali vežbanje iz usamljenosti, signal poslat unapred od onih koji su isključeni iz nasledstva? Koliko je takvih ljudi nagrađeno ljubavlju i poštovanjem u njihovim rodnim mestima, jedinom vrstom ljubavi i poštovanja vrednom stvarnog npora? Oni dele s publikom isti jezik, ali da li vide sjaj razumevanja na licima slušalaca? Nije li isti jezik samo jedna iluzija, jer bezbrojni individualni jezivi ispunjavaju prostor krcat bukom? Da li tvoje kolege sluša ili čita široka publike, ili oni čitaju knjige jedni drugima? Posle svega, moguće je da je tebi bolje: tvoj egzil je legitimizovan.

Uvek si verovao da je pravi cilj pisanja stići do svih ljudi u svetu i

promeniti njihove živote. A šta ako je takav cilj neostvariv? Da li to znači da on prestaje da bude vredan? Zar ne veruješ da je svako od tvojih kolega ovde sačuvao u svom srcu taj, da, dečji san. Ipak, zar nisi bio svedok njihovog poraza?

A kad ne možešda spaseš svoj svet, zašto bi brinuo da li imašveli - ku ili malu publiku?"

Jezik

Pisac koji živi među ljudima koji govore jezikom različitim od njegovog, posle izvesnog vremena otkriva da svoj jezik doživljava na

nov način. Nije tačno da dug boravak vani vodi u sušenje stilova, čak i kad je pisac lišen oživljavajućeg uticaja svakidašnjeggovora. Ali ono što jeste istina, to je da se otkrivaju novi aspekti i tonaliteti rodnog jezika, jer se suprotstavljuju pozadini jezika novog mjeseca. Tako se sužavanje u nekim oblastima (ulični idiomi, sleng) kompenzuje širenjem drugih (čistota vokabulara, ritmička ekspre-sivnost, sintaktička ravnoteža). Rivalstvo između dva jezika nije nužno tipično za književnost pisanih u engleskom. Nekoliko vekova u nekoliko evropskih zemalja literati su bili bilingvalni, njihov domaći jezik bio je modifikovan njihovim latinskim, i obrnuto.

Naslov originala:

Czeslaw Milos, Notes on the Exile,

u: Books abroad,

Spring 1976. Oklahoma University.

str. 281-284

◀189▶

◀R.E.»▶

KOD KUĆE U IZGNANSTVU: E KI PISCI NA ZAPADU

Jozef KVORECKI

Sa engleskog prevela Aleksandra Bajazetov-Vučen

Da je Ovidije bio hrišćanin, mogao je biti najbolji kandidat za titulu sveca-zaštitnika pisaca. Varvarska kazna koja ga je zadesila, a koju neki pisci pogodenim istom sudbinom smatraju okrutnjom od direktnog pogubljenja, to odsecanje, kako bi Rusi rekli, od korena koji pištu stvaralačku dušu povezuju sa hranljivim sokovima otadžbine i maternjeg jezika, ta kazna, na svu sramotu, zadaržala se u nekim zemljama i do današnjeg dana.

Ovakvo Ovidije, blebetava, nostalgična olupina od velikog pesnika, jeste paganski svetac samo jedne vrste izgnanih pisaca. Imamo i Džozefa Konrada; njemu ti "hranljivi sokovi otadžbine" očigledno nisu bili naročito potrebni, pa je vrlo dobro napredovao i u jeziku koji je tek kasnije naučio. Izgnanstvo jeste teško iskustvo, ali nije u njemu baš sve mrak, očaj i neizbežno samoubistvo. Zavisi od određenih stvari. Ovidiju, slavom overčanom pesniku ogromnog carstva, vrata sveta bila su otvorena. Međutim, on je ipak više voleo da ostane kod kuće, gde je slava laskala njegovom egu, a on se zanimao raskošnim matronama (što ga je na kraju verovatno i stajalo glave). Izbačen je iz ugodnog, toplog, svetlucavog kristalnog gnezda Prestonice Sveta i prognan u varvarski čošak carstva. Tu su jedini pismeni ljudi bili neki bolje obrazovani centurioni, a vojnici verovatno ni tada nisu mnogo marili za pesničku slavu. A što se tamošnjih dama tiče, teško možemo da prepostavimo da su bile posebno umešne u prefinjenoj, kozmetičnoj i krajnje ritualizovanoj rimskej *ars amandi*.

Dozef Konrad, pak, odrastao je u zemlji koju je okrutno pokorila daleko neprosvećenija super-sila. Njegov otac bio je intelektualac osuden na smrt kojom neposlušni robovi umiru na severu neosetljive Rusije, pa je majka sa mladim sinom napustila tu beznadežnu *Ultima Thule*, i umrla smrću osetljivih i krhkih, kao žrtva tuberkuloze. Konrad je bašinio kompleksnu tradiciju koju je gušla srednjovekov na ruka Rusije, pa je otišao u izgnanstvo. Izgnanstvo za njega nisu bili Ovidijevi pusti Tomi. Bila je to slobodna Britanija, čiji su talasi zapluskivali čitav svet: njen razradeni sistem pravne zaštite, društvo intelektualaca koji su živeli slobodno i mislili slobodno – ali, daka - ko, i siromašvo i teška borba, samo bez prepreka koje talenat i trud ne bi mogli da prevaziđu. I bez svemogućih cenzora, bez samovoljnih sudija, bez streljačkog odreda.

Ovo su, dakle, dve strane medalje zvane "pisac u izgnanstvu". Primetićete da nisam pomenuo izgnanike koji pripadaju čuvenoj američkoj Izgubljenoj generaciji. To nisu izgnanici. To su ljudi na godišnjem odmoru u zemljama u kojima dolar prosto duže traje. A primetićete i da ovom tvrdnjom ne pokušavam da se pridružim brojnim i glasnim kritičarima Amerike. Mislim da njom pre slavim siromašnu, nesebičnu, gostoljubivu zemlju Jenkija.

Kad smo mi češki i slovački pisci otišli u emigraciju 968-69, bili smo negde na pola puta između Ovidija i Konrada. Još uvek smo se život sećali slavnog početka šezdesetih, prelepih devojaka koje mole za autograme, osećajući da učestvujemo u zajedničkom pokušaju da vratimo našu naciju na mapu čestite svetske umetnosti, podsvesnog saznanja da, nevezano sa svom ličnom ambicijom, činimo to uglavnom *ad maiorem populi Boiochimi gloriam*. No, osećali smo i smrad oklopnih mašina na dizel. Ratnički poklici levičarsko-fašističkih <1>Jodasovih</1> poslušnika, militantnih neo-staljinista koji su tražili naše glave i zahtevali da nas predaju KGB-u, odjekivao je u nšim ušima jače od dalekih pesama Proleća '68. Bauk arhipelaga Gulag, dugo putovanje madarskih pobunjenika na istok 1956, tamna

<1>Političar Jodas, češki staljinista. </1>

senka carske Rusije koja guta naše maleno zapadnoslovensko ostrvo, sa tradicijom tako stranom ruskoj – sve je to bacalo tamnu senku na našu budućnost. Tako smo mi bili i Ovidije i Konrad, s tim što su neki po navici pre naginjali onom prvom, dok su drugi imali tu sreću da ipak više mogu da budu onaj drugi. U skladu s tim smo i prolazili.

Svima nam je zajedničko bilo iskustvo izvrnute Alise u zemlji čuda. Bili smo veterani nacizma, staljinizma, neo-staljinizma i periodičnog otopljanja i zahladivanja – i odjednom smo se naši u svetu neverovatno netaknutom našim znanjem. Ono staro i truističko saznanje sinulo nam je sa čudnim intenzitetom: da je jedino relevantno iskustvo, osim nekoliko izuzetnih slučajeva, *lično* iskustvo, a ne iskustvo iz knjiga ili priča. Svako od nas poznaje onaj osećaj potpunog očaja kad vam, posle višecasovnog nabranja ograničenja, navika i užasa diktature, pride zgodna, doterana domaćica Amerikanka i pita, radoznalog pogleda: "Da li ste se ikad vraćali u posetu otkako ste napustili zemlju?" Ili očaj kad u velikim, luksuznim američkim časopisima pročitate da se pokojna Džeklin Sjuzan dosađivala čitajući onaj tako često preporučivan "roman" *Arhipelag Gulag*, pa bespomoći bes kad se Endžela Dejvis zakune da će posvetiti život oslobadanju političkih zatvorenika šrom sve-ta, ali potom doda, sa logikom dostoјnom najčistijeg orvelovskog marksizma, da se njen plemeniti rad, naravno, ne odnosi na političke zatvorenike u socijalističkim zemljama, pošto su oni protiv socijalizma, znači, protiv Naroda, pa stoga i zasluzuju da trunu po zavorima. Ili, pak, bolnu alergiju koja nam izbjija i na samo veliko slovo u imenici narod (engl. *people*), pošto znamo da na staljinističkom ono znači Policija.

Prva naša zajednička reakcija bila je pokušaj da izračunamo kvadraturu kruga i da uspemo tamo gde velikani književnosti pre nas nisu: da ispričamo, da objasnimo, da pokažemo, da ubedimo, da napišemo "roman koji će Zapadu otvoriti oči". Neću spominjati pri padnike moje generacije izgnanih književnika koji su to pokušali i doživeli neuspeh. Dosta njih je pokušalo, i svi su do jednog doživeli neuspeh. Bio je to čak i umetnički neuspeh, bez obzira na to koliko su oni dobri umetnici bili. Isuviše je teško slomiti taj orah, osećanja isuviše snažna da bi se dala suspregnuti u delo sastavljenog od disciplinovanih reči. Do sada mi je poznat samo jedan slučaj koji je makar blistav promašaj, u Foknerovom smislu reči. Ne ga-jim nikakve iluzije da će taj roman izmeniti iša u zapadnjačkoj psi-

hi; ali on nju vrlo dobro prikazuje, sa zdravim cinizmom i ošroum-nim sarkazmom. Roman se zove *Izveštaj o smrti kavaljera s ružom* (*The Report of the Death of Rosenkavalier*, treba da izade tokom 1976. u Torontu, u izdavačkoj kući Sixty-Eight Publishers), a pisac je Kanađanin češkog porekla iz Vankuvera, Jan Drabek. Ovaj relativno mlađi čovek imao je tu sreću da na ovaj kontinent dove mlađ, tako da mu je pošlo za rukom što i Konradu: savladao je strani jezik. Njegovi romani – do sada dva, prvi je izvrsni *šta se to dogodilo Ven-ceslavu?* (izdavač Peter Martin, Toronto) – pisani su na engleskom, ali su po duhu i viziji češki: emigrantska maša, ne ovidjevskog, ne go konradovskog tipa, donekle nalik viziji u knjizi *Undern Western Eyes*, portret izgnanikovog uma, njegove *conditio humana* među drugim ljudima koji su po iskustvu mlađi od njega za jednu generaciju sve i ako su zapravo stariji od njega, i koji stoga mnogo manje pametni.

Ito je verovatno najbolje što možemo da učinimo: da uhvatimo ono što je za našu situaciju specifično, njenu tugu i osuđenost, ali i prilike koje ona pruža, osećaj *bezbednosti* kakav dotad nismo znali, taj staromodni, ismevani, ali za nas tako stvaran i sladak osećaj *slobode*. Dva pisca iz grupe emigranata iz '68. su, koliko je moguće poznato, do sada uspela na ovom polju, u ovom načinu pisanja, na ovu temu – pesnik Stanislav Mareši pisac kratkih priča Jaro slav Vejvoda. Marešima pristup zrelijeg, prefinjenijeg Ovidija. On čak i koristi antičku rimsku formu heksametra, stihovi su mu prožeti aluzijama na paganskog sveca-zaštitnika i on nam je, po mom mišljenju, u svojoj *Báje z Noveho svita* (*Bajka iz Novog sveta*; Sixty-Eight, Toronto 1975) podario jednu od najboljih poema savremene češke književnosti. On je pravi češki Ovidije, nastanjen ni manje ni više nego u gradu Volongong, u Novom Južnom Velsu. On ima i ovidjevsku prošlost, sin je zemljoradnika kom je režim 1948. oduzeo vlasništvo, sjajan prevodilac V. H. Odene, T. S. Eliota, Vejčela Lindzija i drugih modernih američkih pesnika, i autor drame koja je u kasnim pedesetim zabranjena, a nadahnula ju je gusta atmosfera Tennesija Vilijamsa i jošguša atmosfera Karlovog Univerziteta u godinama posle <2>Procesâ.</2> Sve to možda može da objasni zašto u njegovoj upečatljivoj poemi ima tako malo nostalгије. U njoj ima sarkazma za one koji su ostali, ne poznajući ili ignorirajući ono Džojsovo "Non serviam!", ima iskusne, pomalo začudene mudrosti sa kojom pesnik posmatra nezanimljivi novi dom u zemlji grotesknih kljunara, ima u njoj bogate i možda provokativne rezignosti čoveka koji je, oponašajući Konradovu želju da prema sve-

<2> Misli se na niz staljinističkih inšceniranih procesa, počev od sudenja Miladi Hovakovoj iz Socijaldemokratske stranke, pa do sudenja Slanskom i drugim komunistima. </2>

tu bude šo pravičniji, za svoj epigraf odbrao stihove iz robijaške pesme iz XIX veka: "True patriots we, for, be it understood, / We left our country for our country's good" (Mi smo prave patriote, jer, molim, nek' se zna da smo našu zemlju napustili za njeno dobro).

Uzbirci kratkih priča Jaroslava Vejvode, sa naslovom koji podseća na slike Marka Šagala, *Plujći andilé, letići ryby (Andeli koji plivaju, ribe koje lete, Sixty-Eight, Toronto 1974)*, čitalac se susreće sa najmladom generacijom emigranata '68, nekadašnjim Dubčekovim pristalicama, i studentima i mladim početnicima, u njihovom novom domu: konzervativnoj, zagušivoj, škroj i ksenofobičnoj Šajcarskoj. Neke priče su konradovske, one odišu duhom avanture koji obuzima mlade, donedavno ograničene sramnim izlaznim vizama njihove okupirane domovine: oni sada žudno stopiraju južnom Evropom do zabranjene Španije i do toplih peščanih plaža Sredozemnog Mora. Druge, opet, objektivno, sugestivno i sa razumevanjem za obe strane ispituju sukob između istočne i zapadne svesti, na način dostojan njihovog prototipa, *Under Western Eyes*. Neke zbirke su, opet, gotovo čisti Ovidije: na primer, onaj dirljivi *tour de force*, "Bako, posalji mi plavog slona", monolog deteta koje se zateklo u stranom svetu i čiji je izgubljeni raj otelovljen u smešnoj igrački ostavljenoj u Pragu. Priča "Perce" je, mislim, istinski univerzalna, jer simbolizuje situaciju svih izgnanika. Ona priča božićnu odiseju jednog momčića po Šajcarskoj, koji treba da proveđe Božić sa mlađom Čehinjom smešenom u konzervativni šajcarski pansion u nekom zabačenom kantonu. Slep za čari curica koje cvrkuću na šajcarskom nemačkom, promrzao i gladan, dečak stiže do kuće svoje devojke – koja ima poetski nepoetično ime M. Linhartova – i ona uspeva da ga prokrijumčari u svoju sobu,

pošto su posete muškaraca stroga zabranjene; međutim, on od iznurenosti i duhovne sreće pada u san na devojčinom uskom krevetu. Vejvodina knjiga dobila je 1974. nagradu Egon Hostovski, koja se svake godine dodeljuje za najbolju knjigu proze na češkom ili slovačkom nastalu u izguranstvu.

Ima još nekoliko značajnih dela koja estetski uobičaju izguranstvo: zbirka pesama Antonina Brouseka *Contraband*, (*Kontrabanda, Sixty-Eight, Toronto 1975*), ili prepiska pokojnog Vratislava Blažeka *Mariáš v Reykjaviku (Kartanje u Rejkjaviku, Sixty-Eight, Toronto 1975)*. Međutim, većina zaista dobrih proznih dela napisanih ili objavljenih u izguranstvu tražila je svoju temu u danima pre izguranstva. Jedna od takvih knjiga, koja je naišla na dobre kritike, bio je roman *Honzlová* Zdene Salivarove, objavljen 1972 (Sixty-Eight, Toronto), na engleskom štampan pod imenom *Leto u Pragu* (Harper & Row, New York 1973, i Harvill, London 1973). Ako postoji išta što Zapadu može da otvari oči, pa makar i malo, onda je to ova priča jedne prosečne devojke iz prosečne porodice koja zapada u sasvim prosečnu nevolju. Heroina je zaposlena devojka. Otac joj je u izguranstvu, dok je stariji brat u koncentracionom logoru, a junakinja Janu saleće jedan agent tajne policije, koji prvo pokušava da je zavrhuje, da bi kasnije postao žrtva naklonosti prema njoj. No, ta ljubav je neuvraćena, devojka ima isuviše nepoverenja prema pažnji kojom je obasipana njen neočekivani udvarač, i crna farsa jedinstvene ljubavne priče pretvara se u tragediju sudbine.

Međutim, roman Zdene Salivarove nije nekakva naturalistička hronika života u policijskoj državi. Ona je, kako je autorka, po zanimanju pevačica, napisala u podnaslovu, "protestna pesma". Česti su motivi pozajmljeni iz narodnih pesama, struktura romana predstavlja kontrapunktski splet izvrnu-

tih vrednosti, jezik je koncizan i sa poetično upotrebljenim elementima slenga, a u osnovi radnje nalazi se gotovo biblijska simbolička priče o palom andelu. I emigrantima i Zapadnjacima sviđa se ovakav pripovedački dragulj, pa čak i tako načitani naučnici poput Džordža Stejnnera koji pišu u tako prefinjenim časopisima kakav je *The New Yorker* (od 1. maja 1973) imaju samo reči najveće hvale za njega: "modulacije osećanja... kao da pripadaju svetu Dostojevskog". Ova spisateljica je upravo završila jošjedno delo, krtak roman *Nebe, peklo, raj* (*Nebo, pakao i raj*, treba da izade početkom 1976. kod izdavača Sixty-Eight), koji je neka vrsta odgovora na *Ljubavnu priču* Erika Sigala: tu muškarac umire, ili, tačnije rečeno, nestaje u Gulagu. Ovo delo varira temu Romea i Julije: dve neprijateljske porodice, dve socijalističke države, povezane (bar teoretski) uzajamnim prijateljstvom i ogrezele u nevidljivu slobodu.

Još jedan izvrstan pisac koji se pročuo u emigraciji jeste Ota Filip, čiji je roman *Nanebezvjeti Lojzka Lapačka ze Slezské Ostravy (Uspenje Lojzeka Lapačeka, Index, Köln 1975)* verovatno najznačajniji u kategoriji knjiga o prošlosti pre izguranstva. Filip, čovek velike lične hrabrosti, proveo je prve godine po invaziji Čehoslovačke u zatvoru. Kao nepoželjan, bio je pušten u neželjenu emigraciju 1974, kom je prethodilo objavljanje *Lojzeka Lapačeka u Nemačkoj*. Ovaj dugi i kompleksni roman jeste detaljna istorija običnog čoveka uhvaćenog u ludnici Srednje Evrope u epohi diktatura. Baveći se istorijom fudbalskog tima, Filipova savremena Ljudska komedija postaje sve intenzivnija (i absurdnija) i razvija originalan simbolizam koji čitaocu poručuje da običan čovek, iako uvek preživi, preživljava samo posle mnogo patnje. Otkako je ovaj plodni autor napustio Čehoslovačku, iz njegovog pera izašla su jošdva prozna dela: *Blázen v misti* (*Luda u gradu, Konfrontace, Zürich 1975*) i *Raskvрnине po-*

četí (*Grešno začeće*, koje treba da izade kod izdavača Sixty-Eight početkom 1976). Ovoj drugoj knjizi, koja prikazuje post-invazionu marksističku farsu u jednoj moravskoj varošći, verovatno pripada čast da predstavlja vrhunac crne komedije u češkoj književnosti.

Naravno, mnoga dela emigrantske književnosti jesu priče o životu u koncentracionim logorima ili, da upotrebim zvaničan izraz, pravnim domovima. Posebno treba istaći dva: roman *Druhý dech* (*Drugi dah*, Konfrontace, Zürich 1974) Jana Beneše i *Útik z rekreace* (*Bekstvo od oporavka*, Index, Köln 1974) Minke Ribakove. Zanimljivo je da ove dve knjige prilaze ovoj dobro poznatoj temi sa dijametralno suprotnih polazišta: Benešova knjiga jeste umetničko oblikovanje ličnog iskustva, dok je roman M. Ribakove *tour de force* žene koja nikad nije bila u logorima. Njena priča o Jevrejinu koji se zatekao u situaciji poput one u kojoj su bili njegovi sunarodnici pod prethodnom diktaturom, zasnovana je na savesno proučenoj dokumentaciji i iskazima drugih. Zanimljivo je takođe i da su oba romana brižljivo strukturisana, da obiluju realističnim detaljima, te da su zapanjujuće dramatični, ali i da teški jer prikazuju koliko je čovećnost nepobeđiva. Benešov roman objavljen je i na engleskom (Orion, New York 1969); pročitavši ga, Grejem Grin je zapisaо da iako svi romani o koncentracionim logorima stoje u senci *Jednog dana u životu Ivana Denisovića*, on smatra da je *Drugi dah* bolji. Ovakvoj hvali verovatno ne treba dodavati ništa, ali ču reći samo da i knjiga Minke Ribakove zaslžuje da bude prevedena.

Bilo je i nekoliko dobrih političkih satira, a dve najznačajnije, *Jeleni brod* (*Jelenski gaz*, Index, Köln 1971) i *Český happening* (treba da izade kod Sixty-Eight 1976), dolaze iz pera novinara Jiržija Hohmana. *Jelenski gaz* je postao jedna od najčitanijih knjiga među emigrantima, a BBC u Engleskoj i BBC u Kanadi veoma su je uspešno dramatizovali. U suštini, to je utopijska priča koja koristi motiv neobjašnjivog putovanja u neku vrstu četvrte dimenzije, gde se grupa staljinističkih birokrata i autokrata odjednom suočava sa istinskom "narodnom demokratijom". *Češki hepening* je daleko bogatiji i daleko ambiciozniji, i on tragičnu priču o sovjetskoj okupaciji prenosi u sadašnje vreme pod maskom sjajno apsurdne hronike savremenog češkog "Krähwinkel"-a (kako se u Srednjoj Evropi kaže palanka).

Moraču da preskočim mnoge ne-prozne knjige, uglavnom tomove i tomove memoara, objavljene u emigraciji tokom proteklih pet godina. Neke od njih, kao memoari *Knihy a osudy* (*Knjige i sudbine*, Index, Köln 1972) Julijusa Firta, nesumnjivo će ostati jedan od najvažnijih dokumenata našeg vremena, a neke su prevedene na engleski, na primer, jedinstveni prikaz progona pod dvama diktaturama, *The Victors and the Vanquished* (*Pobednici i pobedeni*, Horizon, New York 1973; češko izdanje *Na vlastní kuži*, Sixty-Eight, Toronto 1973) Hede Kovalj. U ovom drugom delu, napisanom zajedno sa Erazmom V. Kohakom, spisateljica prikazuje naajpre svoj život u Aušviku, a po tom brak sa Rudolfom Margoliusom, streljanim tokom sramne kulminacije staljinističke pomame, na suđenju Slanskom i ostalima. Izostavljam i naučnu literaturu, poput knjige *The Judge in a Communist State* (*Sudija u komunističkoj državi*, Athens, Oh., Ohio University Press, 1972; češko izdanje *Malá dozvání okresního soudu*, Sixty-Eight, Toronto 1974) Ota Ulča, koja na brilljantan način raskrinkava svakodnevnu staljinističku pravnu praksu.

Međutim, ne mogu da zaobiđem jedan kulturni fenomen koji je takođe postao karakterističan za Češku sedamdesetih, onaj drugi egzil, unutrašnji – naime, one pisce koji su ostali kod kuće i koji ili ne žele da objavljaju zajedno sa poslušnicima i istinski reakcionarnim piskarima okupacionog režima u Pragu (kakav je, na primer, Aleksej Pludek, pisac otrovno antisemitskog romana *Va Banque*), ili im to nije ni dozvoljeno. U tu znamenitu grupu nesumnjivo spadaju neki od najboljih i najhrabrijih čeških književnih stvaralaca, mnogi od njih i sa svetskom slavom, poput Vlaclava Havela, Ludvika Vaculika, Jaroslava Saiferta, Milana Kundere, Karel Pecke, Pavela Kohouta, Jozefa Topola i mnogih drugih. Oni su se udružili i pokrenuli ilegalno samizdat-preduzeće, takozvanu Ediciju Katanač (*Edice Petlice*), u kojoj je do danas objavljeno nekih šezdeset naslova. Zajedno sa više od stotinu naslova objavljenih kod nekoliko čeških izdavačkih kuća u emigraciji, ove knjige predstavljaju i te kako zadovoljavajući berbu. Neke od njih će se čitati i kad knjige nekih laureata sovjetske okupacije budu davno predate zaboravu.

Udružena, ova dva egzila, unutrašnji i spoljašnji, pokazala su da Aragonova Duhovna Bijafra i Belovo groblje kulture mogu da se odnosile samo na domen savremene zvanične Češke. Češka književnost je živa i zdrava, kod kuće u izgnanstvu.

Naziv originala:

"At Home in Exile: Czech Writers in the West",

u: Books Abroad,

Spring 1976, 2, University of Oklahoma, pp. 308-313.

ZAOKRU ENA PRO LOST

(ekskluzivno za R.E.Č.)

Hans NOJBauer

Sa nemačkog preveo Dragoslav Bajazetov

Ti to ne možeš bila je prva misao kad sam dobio poziv da za ovaj časopis pišem o zavičaju. Šta može jedan Nemac, posle bombi bače - nih na Beograd, da kaže o zavičaju čitaocima u Jugoslaviji? Ništa, znao sam to, pa sam – laka srca i čvrstog ubedenja da sam spretno izbegao neprijatnost – poletno napisao nekoliko šturih reči odbijanja. "Veoma mi je žao", pisalo je tu, i "iz pristojnosti (nažalost!) itd. Ali u svakom slučaju, šljem vam srdaćne pozdrave i želim mnogo uspeha." Šampač mi je ispljunuo papir koji sam potpisao i uvukao u te - lefaks. Dok sam tražio cedulju sa brojem drugog faksa, pogled mi je pao na jednu od dve fotografije u malom metalnom ramu na piša - čem stolu, prilično nejasni snimci polaroidom. Na njoj smo ja i moja starija čerka. Ja gledam u nju, ona gleda u kameru, i smeš se. Bi lo je to veselo popodne, pre tri godine. Kad sam pogledao i drugu fotografiju, znao sam da, u stvari, postoji sasvim drugi razlog da ne pi - šem o "zavičaju": tu reč ja ne koristim. Zapitao sam se zbog čega, i od tada napisana poruka leži pored aparata i čeka da postane suvi šna.

Kad me neko pita odakle sam, mogu o tome da govorim, i činim to rado, kao Rajnlandanin srećno izgnan u Berlin. Međutim, reč zavičaj ipak ne spada u moj aktivni rečnik. U njoj ima nečeg sladunjavog, nekakve zaštićenosti i udobnosti koje niko ko živi u sadašnjosti ne bi priznao kao svoj ideal. Možda je to deo urbanog identiteta da se zavičaj ne piše velikim slovom i da se živi i bez fraza poput zavičajna pe - sma, zavičajno pesništvo, ljubav prema zavičaju, zvuci zavičaja. (Osim toga, ta reč se sa svim svojim asocijacijama, koliko znam, i ne mo - že dobro prevesti na većinu stranih jezika.) U svakom slučaju, njena upotreba u javnosti više prikriva nego što otkriva: oblast života ko - ja ili ne postoji ili je, pak, toliko osetljiva da čovek uopšte ne želi da je imenuje – a ponajmanje sa tim jarko-roza ili crnim prizvukom.

Za to je verovatno krv Hajno. Prosto ne mogu da verujem da je Hajno poznat i u Jugoslaviji; međutim, u Zapadnoj Nemačkoj on je do pre nekoliko godina bio poznatiji od Helmuta Kola. Za neke je on poslednji pravednik, drugi u njemu vide plavokoso čudovište zadu že - no za dobro rasploženje. Hajno je fenomen i proizvod: plavokosi pevač sa tamnim naočarima i snažnim glasom već trideset godina predstavlja olicenje nemačkog vokalnog blaga za sve one koji, ili zbog svojih godina ili zbog proterivanja iz zavičaja (još jedna takva fra - za), svoju čežnju više hrane prošlošću nego budućnošću. U svakom slučaju, Hajno dolazi, peva i pobeduje. Vecito u džemperu sa rol- krag - nom, on zrači sentimentalnu ozbiljnost, divlje rešenu da uživa. Tu se svi klate i pevaju sa njim, penzionerke sa otečenim nogama no se mu cveće na binu, a prisutni u sali nekako uvek nose prilično nezgrapne naočari. I dok u sali odjekuje pesma o runolistu, ispred sale vo - zači autobusa prazne termos-boce i čekaju pozni kraj Hajnove poruke. Ona se sastoji od dve rečenice: prva glasi "uprkos svemu, bilo je tako lepo", a druga "sve će biti dobro".

Pri tom, Hajnovi protivnici spadaju u ovu idilu koliko i u bajku vuk. Dok smo se mi pre dvadeset godina, naravno u farmericama, izleža - vali, još uvek slušali *Rolling Stones*, mada su i *Sex Pistols* već bili na vidiku, vežbali vatanje i duvanje, ljubio je on – "Karamba, karačo!" – "najlepše dete što ga u Poljskoj ima". Mi, građanska deca, koja smo sebe smatrali levičarima, bili smo, naravno, uvek protiv toga – i pro - tiv atomske energije, saveznog premijera, izgradnje novih aerodromskih pisti. Ali, Hajno je uvek bio tu, nepokolebljivo oličavajući do - bro raspoloženje i čistoću. "Radujem se kad su ljudi srećni", kaže on, i ja mu verujem. Fotografije zvezde sa obožavaocima pokazuju: sre - ča će doći i do tebe. Tako je on postao bogat i slavan, istovremeno simbol udobnosti i političkog revisionizma. Pri tom je on nekada, pre nego što su ga konzervativni političari podgovorili da peva sve tri strofe nemačke himne, bio glasač Socijaldemokratske stranke. Jer nje - gova sklonost ka koračnicama rodila se u Rurskoj oblasti: "... bilo je to kod prijatelja u Esenu", piše on u svojoj autobiografiji. "Sedeli smo u bašti, u senci, medu dalijama i pasuljem-tackašem, dok je otac mog druga svirao gitaru i pevao. U pauzama nam je pričao, i ja sam bio općinjen njime. Ponekad se iz daljine čulo pištanje lokomotive, a zatim bi se nebo zarumenelo. Tada još nisam znao da to sve do -

lazi iz visoke peći." Tako je Hajno – i pored ironične faze iz osamdesetih godina – poslednji dobromerni glasnik ruralnog davno prošlog vremena u visoko industrijalizovanoj Nemačkoj; možda on u međuvremenu peva o visokim pećima, ugljenokopima ili nostalgiji poslednjeg mašnovode parne lokomotive iz Halea na Zali.

Hajno i sve ostalo što uz njega ide (konkurentski pevač mornarskih pesama Fredi, sva ta muzička posela, večeri narodne muzike i parade curica u narodnim nošnjama na nemačkoj televiziji, kao i njegovi rokerski bašinici, grupa "Bap" iz Kelna i Herbert Grenemajer iz Hernea 2, odmah pored varošće Herne), sve nam je to olakšalo odnos prema reči "zavičaj". To je uvek bila reč one druge strane, neizreciva i kićerska, pogrešna i lažna. Zbog toga i ne mogu da pišem o tome. Razlog da to ipak učinim, jeste druga slika na pisačem stolu. To je slika moje bake. Na njoj je ona fotografisana na svoj devedeseti rođendan, avgusta pre tri godine – kako стоји pored svečane trapeze. U haljinu na cvetiće deluje i elegantno i krhkno; jednom rukom se oslonila na sto, šap joj je pri ruci. Dok deci, unucima i prauuncima drži pozdravni govor i zahvaljuje im se, iz nje zrači ozbiljnost, dobrodošljost i radost. Čini mi se da još uvek čujem njen glas; ona je najstariji čovek kog znam. I jedini koji koristi reč zavičaj.

Bakin život promenio se upravo na njen devedeseti rođendan. Do tada je živela u svom rodnom mestu, jednom selu u Zauerlandu, u Vestfaliji, neplodnom brdovitom kraju južno od Rурсke oblasti. Govovo trideset godina udovica, uvek je sama vodila svoje malo domaćinstvo, svakodnevno je silazila – u poslednje vreme s mukom – niz dva stepeniča ispred stana kad bi išla u kupovinu ili u crkvu. Njen najmlađi brat (ona je najstarija od desetoro dece) stanovao je pored nje, a susetka je dolazila svakog dana da proveri da li je sve u redu; kod pekara je baka poznavala sve mušterije. Ona je bila živ i veoma živahan spomenik svog vremena. A onda se sve promenilo: leda, noge, pamćenje. Od devedesetog rođendana baka živi kod mojih roditelja u Nojsu na Rajni, dva sata vožnje od rodnog mesta. Moji roditelji su joj odvojili jednu sobu i namestili je njenim stvarima; uveče baka najčešće sedi u dnevnoj sobi, gleda televiziju i hekla. Kad sam letos poslednji put bio tamo, seo sam pored nje, a ona mi je pri-

čala o prošlosti, o velikom imanju na kom je rasla i, kao i većina se-ljačke dece, veoma brzo odrasla, jer je pomagala i u kući i na imanju, a morala je da se brine i o braći i sestrama. Može se reći da za sobom ima dobrih osam decenija teškog rada. Kao i uvek kad je pitam kako je, i sada je odgovorila: "Kao i svaka stara žena. Ne može se više onako brzo kao pre, ali je glavno da je glava još uvek u redu". Potom je ispričala kako se jednom ždrebe otreglo, kako je sestra naša svinjski zub u kafi, kako je teška bila očeva ruka. I kao uvek, kad bi pričala omiljene dogodovštine iz detinjstva i mladosti, i ovoga puta baka se nasmejala svojim mladalačkim smehom i malo koketno dodala da danas sve to nikoga više ne interesuje – stari trik kojim me je redovno mamilia da je molim da ispriča još nešto, a to sam i ovog puta rado učinio. Nešto kasnije sam je upitao kako se privikla na život kod mojih roditelja. "Da, oni se tako dobro brinu o meni! Baš mi ništa ne nedostaje", reče i podiže pogled sa ručnog rada. "Ali zavičaj, ne, ovo ovde ipak nije moj zavičaj. Već sama reč zavičaj, ne, to se nikom ne može objasniti, zavičaj – tek kad ga više nema, čovek shvati šta je on."

Bakin zavičaj nije i moj. Ponovo gledam sliku na pisačem stolu i sećam se tog dana od pre tri godine, koji je protekao tako svečano i posle kog se za nju sve promenilo. Pored te slike je slika moje čerke, njen crveni džemper, njen smešak. I tome sad ima tri godine. Danas popodne ići ću sa njom kod zubara, potom ćemo prošetati Moabitom, a ona će mi sigurno opet prepričavati vesele dogadaje iz škole. Odmah pored turske piljare je ona ljubazna Italijanka, kod nje ćemo opet otići po sladoled, pre nego što sledeće nedelje zatvori radnju, da bi hladno godišnje doba provela kod kuće, s one strane Alpa. Potom ćemo preći veliku ulicu, i dok kroz parkić prolazimo kući, pitaću se da li je ova sirotinjska, ali i lepa gradska četvrt u stvari zavičaj moje čerke – ili će to možda jednom biti.

Za mene je to mesto u kom rado živim: voda iz slavine je pitka, kad upalim lampu, ona zasvetli, moja ulica je mirna, deca su mi zdrava i vole da se smeju, ne samo na slikama. I kad se setim kako baka kaže da se zavičaj stekne tek kada ga više nema, postane mi jasno zašto se ustežem da koristim tu reč: iz straha da ne shvatim da sam ne -

Naslov originala:

Hans-Joachim Neubauer, "Vollendete Vergangenheit,

oder: 'wenn man sie nicht mehr hat'".

Hans-Joachim Neubauer (1960), donedavno predavač na Katedri za opštu i uporednu književnost na Slobodnom univerzitetu u Berlinu,

sada živi kao slobodan pisac, novinar i dramaturg, između ostalog i za zatvorsko pozorište

Njegova poslednja knjiga, Fama, istorija glasina (Berlin: Verlag 1998) dobila je izuzetno dobre kritike,

i prevedena je na kineski, engleski, japanski i korejski jezik.

šo već izgubio. U zaokruženoj prošlosti "zavičaja" ne može se živeti.

BROTHER FROM ANOTHER MOTHER

Hip-hop scena i pojam zavičaja u Nemačkoj

Ursula KOLERT

Sa nemačkog preveo Drašošlav Bajazetov

*Ja, sie ist hart, die Realität,
Aber wir wissen, woher wir kommen
und wohin wir müssen
Und pissem auf alle, die's besser wissen!*
(Absolute Beginner)

*Da, realnost je gruba,
Ali znamo odakle dolazimo i kuda moramo,
I boli nas za sve koji se prave pametni!*
(Absolute Beginner)

Kod nas u Nemačkoj pojam zavičaja ima nesumnjivo nacionalističku konotaciju, pa već i zbog toga on ne postoji kao "zaokružena prošlost". Zavičaj ima ne tako malu ulogu i u tzv. subkulturi hip-hop-scene nemačkog govornog područja, ali u potpuno drugačijem semantičkom sklopu. Hip-hop postoji u Nemačkoj oko deset godina, a u međuvremenu su se razne grupe ovog pravca pojatile i na top-listama. Pre svega, hip-hop se ne sastoji samo od repa, bita i semplera, nego se odlikuje i specifičnim stilom života, koji je načelno oblik protesta protiv dominantnih diskursa (odeća, žurke, droga iskazuju pre svega otpor da se učestvuje u društvu onakvom kakvo je ono sada). U međuvremenu, modni dizajneri i stručnjaci za reklamu preuredili su ovaj stil življenja i smekšali ga, pa je on uspeo i da se rasprostrani.

Da je hip-hop na nemačkom jeziku povezan sa pojmom zavičaja, može da se utvrdi na osnovu regionalnog udruživanja umetnikâ. U suštini, ovi projekti su osnivani u cilju međosobnog potpomaganja, pa su tako još nepoznati DJ-evi i MC-jevi gostovali kod već poznatih grupa, a sve u želji da se hip-hop populariše u Nemačkoj.

Ova udruženja ograničena su na gradove i njihovu okolinu; izuzimajući ligu "3P" iz Frankfurta i okoline (Sabrina Setlur, Zavje Najdu i ostali), u Nemačkoj zapravo postoje jošdva saveza: jedan je "Kolhoz" sa juga republike, iz okoline Šutgarta (*Freundekreis/Krug* prijatelja, *Afrob* i dr), i kao drugi severnonemačka grupa "Mongo" iz okoline Hamburga (*Fünf Sterne de luxe/Pet zvezdica de luxe, Fettes*

Brot/Debeo hleb i dr). Kod sva tri udruženja primetna je snažna privrženost zavičaju, a pripadnost odgovarajućem udruženju i gradu dolazi do izražaja u skoro svakom tekstu.

Samim tim što hip-hop-scena ima korene u afro-američkim getima na zapadnoj i istočnoj obali SAD-a, neprestano prizivanje zavičaja (ni) na hip-hop-sceni nemačkog govornog područja ne može da ima ikakvu nacionalnu konotaciju. Zbog predstave koju hip-hop-ri sa nemačkog jezičkog područja imaju o sebi, kao i zbog činjenice da su mnogi članovi te scene "stranog porekla", pojam porekla odvaja se od pojma zavičaja. Zavičaj tako postaje lični stav, i više se ne odnosi na naciju, nego na (vele)grad.

Svaki grad u čijoj okolini čovek odraste, jeste njegov zavičaj. U suprotnosti sa nacionalnim shvatanjem zavičaja, grad se po prirodi stvari sastoji od najrazličitijih ljudi i najrazličitijih društvenih konstellacija. Grad tako faktički postaje ono mesto koje svako može da prihvati kao svoj zavičaj. Sa druge strane, hip-hop-scena nemačkog govornog područja pojam "zavičaj" naglašava upravo zato što se ovde on ne priznaje svakom. Stalna prisutnost reči zavičaj u rep-tekstovima direktno je usmerena protiv nemačke (i)migracione politike, ali je i izraz prkosa kritički nastrojenog pojedinca koji u ovoj zemlji nije poželjan, ali ipak u njoj ostaje. Hip-hop je i borba protiv sistema koji ne prestaje da deportuje ljude ili da ih socijalnom izolacijom pretvara u *displaced persons*, u ljude bez zavičaja. Zavičaj nema veze sa mistifikacijom krvi i tla, a ni sa religioznim shvatanjima. Zavičaj je deo mog identiteta čak i ako mislim da se ovde dosta toga pogrešno radi. To je i moj zavičaj, i ja ga neću bez borbe prepustiti principu ekskluzivnosti.

Ursula Kolert (Kohlert), 25 godina, napisala je ovaj tekst kao komentar i protivstav članku Hansa-Joahima Nojbauera; tudira filozofiju i teatrologiju u Berlinu, a sarađuje na više pozorišnih projekata.

GDE JE MOJA DOMOVINA?

Mej ZIJADE

Slahorom moje domovine smešala su se božanska nadahnuća i proročva.

Sa sunčevim zrakom u njoj šre se slike lepote.

Vodila je ona život bleštav i plamsav iza prizora mrtvila i seoba, njo - me večno hode seni bogova, vazda promišljenih i pogleda pomnih.

Svrhova i iz dolja, iz stena i studenaca, iz čestara i s livada ukazuju se, u odmakla jutra, odličja moje zemlje. A pred suton, duše pred meta stiču punoču i roje se i kruže kao da grade nove svetove.

Volim miomirise predačke zemlje i miris oranice što ju je, koji čas ranije, zagolicao plug.

Volim oblutke i trave, i kapi vode što traže ubežišta u prslinama skorelog tla.

Volim bujno drveće što pruža duge senke, i kad skriva lice sred doline, i kad ga razotkrije na visu da bi gledalo k dalekom moru.

Volim divlje puteve što naporedo prosecaju škare, i one drumo - ve krivudavce što, nalik na bele zmije, obavijaju planinska pleća, i one što se protežu kroz pustu dok im se zlatni prah diže do samo - ga sunčevog diska.

Ali zar je dovoljno da nešto volimo da bi nam to pripalo? I zato, uprkos svojoj bezmernoj ljubavi, sebe u svojoj domovini vidim kao onu skitnicu

- programnicu što domovine nema.

Okusila sam različne patriotizme: patriotizam ideja, ukusa, sklonosti. I ono sveto, idealno rodoljublje – rodoljublje srca.

U svetu smisla nadoh ono što već bejah poznala u svetu oseta.

Osim jednog dalekog predela – tačke u kojoj su slike jedinstvene, a smisao uznesen iznad svega.

Sinovi i kćeri moje domovine darovali su mi kulturu; sinovi i kćeri drugih domovina dali su mi obrazovanje.

Usrećivali su me sinovi i kćeri moje domovine, usrećivali su me i tuđinci.

Ne dajem prednost deci svoje domovine kad mi izobila zadaju bol.

I od stranaca su mi dolazile množe patnje.

Kojim merama, dakle, da merim decu domovine?

Tzašto da budem ja jedina koja ne zna gde joj je domovina?

Vi srećnici, što imate svoje rodene i svoje domovine, upoznajte me sa svojom srećom i dajte mi da učestvujem u njoj!

Nekoć sam bila zadovoljna što nauka, filozofija, poezija i umetnost nemaju domovine. Danas znam da i naučnik, i filozof, i pesnik, i umetnik ima domovinu. Poznala sam slabost čoveka koji, kad se priklanja snu i odmoru, traži za svoje malaksalo telo meku ložnicu, a ne široku ledinu gde će ga moriti i žega i studen, niti nepregledno more gde će ga progutati bura.

Obožavam tvoju čutljivu mudrost, drevni filozofe, ti koji si, otkriv znakove misli i njene divote, prstio dubok uzdah što beše ko žal - ba iskonci, i rekao: "Ah, želim prijatelja, pa da za nj umrem!"

I ja sad ponizno klečim pred pomenom tvoga imena, ponavljajući nešto nalik na tvoje reči: želim jednu domovinu da umrem za

Iz knjige:

Faruk Saad: Buketi iz Mejinih vrtova

(Beirut, 1973.)

Mej Zijade (1895-1945), arapska književnica, Libanka iz Nazareta, živila i radila u Kairu, izuzetno obrazovana,

poznavalač više evropskih jezika; poezija, kratke prozne forme i pisma M. Zijade odlikuju se refleksivnošću i lirizmom.

Bila je "muza" savremenih arapskih književnika, pre svih slavnog Džubrana H. Džubrana.

nju, ili da živim u njoj!

◀20▶

◀R.E.»▶

OTAD BINA „MEDITERAN”

Gabrijel ODIZIO

Sa francuskog preveo Darko Tanacković

Dopada mi se to što Viktor </1>Berar</1> kult Feničana uzdiže dotle da im pripisuje carstvo nad celim homerskim morem, a još više što Miloš, etimologičar domišljatiji čak i od samog Berara (što nikako nije mala stvar), otkriva jevrejskom narodu njegovo iberijsko poreklo. Eto nas tako istinski uronjenih u kotlić gde krčka "krv rasa", s dobrano zabiberenim umakom.

Ah! Neka nas samo poštede olakog latiniteta! O njega se otimaju politika, književnost, osećaj... Poznato je s kakvom razdraganošću g. Luj <2>Bertran,</2> eminentni hagiograf Avgustina <3>Hiponskog,</3> ukida dvanaest vekova islama koji su opteretili Magreb, i s koliko uverenja se obraća latinskoj svesti severnoafričkih muslimana. Ništa više oprosnog razumevanja nemam ni za druga uop štovanja što se nameću mome moru – helenističko, vizantijsko ili feničansko: za mene, istočnjačke talasokratije, grčko čudo sa svojim <4>amfikcionijama, <4> rimsko carstvo, katolicizam i, bliže nama, himere jednog Karla V, Napoleona, pa i samog Musolinija, nisu ništa drugo do "trenuci", prolazna ospoljavanja većitog Mediterana. Ponajviše, ipak, zameram tom latinitetu, svadljivom i izazivačkom. Pažljivo posmatram svoju rasu i nalazim da ona od njega nije bogzna šta sačuvala. Oj latinitetu, na našte stare priobalne narode što ih je Rim slabo ubačvio, od Igura do Katalonaca, bezbroj moreplovaca, prispeleih iz svih mogućih udaljenih luka, izručilo je toliko pomešanih

urni da ti ne preostaje ništa drugo do da ishlapiška voda prosuta po užarenom gvoždu! A kad se samo setimo onih tajanstvenih plemena, Sarda i Balearaca, pa ne znam više čega jevrejskog, možda i crnačkog... "Moja arapska i fenička krv", kako peva Marsejac Brokije...

Sve su to mešanja što oblikuju jednu rasu, prozvanu "čistom", ako vam se tako svida! Ne verujem u čiste rase. Ova moja, koju bih radije zvao "moj narod", mnogolika je, kao i sve što živi, a njegova autentičnost, poput svih istina, počiva na smesi nepouzdanih predaja. To je upravo ono što me razgaljuje kod <5>Kagajua,</5> alžirskog Panurga, mešane krv i jezika sazdanog od francuskog, arapskog, španskog i svih mediteranskih dijalekata. (...)

Za mene nema nikakve sumnje u to da je Mediteran jedan kontinent, ne unutrašnje jezero, već svojevrsni tečni kontinent čvrstih rubova. Već je Dijamel rekao da to nije more, nego zemlja. Idem dalje i tvrdim: *otadžbina*. Pobliže, to znači da narodi ovoga mora imaju samo jednu istinsku otadžbinu, to more samo, Mediteran. I zato govorim: otadžbina "Mediteran", iznova pridajući tom određenju centripetalnu snagu koju je atribut "mediteranski" potpuno izgubio.

Gabrijel Odizio (Gabriel Audisio, 1900-1978), svestrani francuski književnik "alžirske škole" (ovaj izraz, koji je preuzeo i učinio poznatim A. Kami, njegov je). U svojim briljantnim, prodornim ogledima zalagao se za mediteransku kulturnu sintezu, kao najprimerenije tle ukorenjivanja slojevitog i polivalentnog alžirskog identiteta. Pored eseja, pisao romane, memoarsku prozu, poeziju... Ovaj tekst je deo ogleda *Mladost Mediterana, Jeunesse de la Méditerranée, 1935*.

objašnjenja i beleške o piscu:

Darko Tanasković

◀203▶

◀R.E.»▶

MI, PERSIJANCI

(ekskluzivno za R.E.Č.)

Peter KRASTEV

Sa madarskog preveo Arpad Vicko

"Njegova izuzetna moć zapažanja, izbalansirani optimizam i zabavan stil svedoče o tome da veoma dobro poznaje ljude i životinje, i da ih, uprkos tome, voli."

Katalin Veg o Lorensu Darelju
u Leksikonu svetske knjičevnosti, 1972.

Nikad nisam voleo da razmišjam o svom identitetu. Nisam naročito voleo ni kada su drugi govorili o vlastitom identitetu, mada znam da to nije sasvim u redu, jer je politički korektno stanoviše da je lični identitet mera svakog pojedinca, i da se sve ostalo ne računa. Sa onima koji su se identifikovali sa većinom (nacionalnom, političkom, seksualnom, verskom itd.) nekako nisam ni imao o čemu da razgovaram, a one koji su se fiksirali na manjinski identitet smatrao sam žrtvama prethodne sorte, mogao sam da ih razumem, ali ne i da zajedno sa njima grdim većinu. Držao sam se, dakle, onog klasično liberalnog temeljnog načела prema kojem je svako sloboden da bira identitet, da sam sebi i prema svojoj meri kreira vlastiti identitet, i ne samo jedan, nego i dva, pet, pa i više, da će se vremenom oslobođiti nekih i da će otkriti nove, i tako dalje, a one koji sve to poriču i tvrde da je identitet genetski urođen i da nas doživotno određuje, najradije bih poslao na analizu, pod uslovom da terapeut nije jungovac. Najkraće, verovao sam da se nalazimo na pragu normaliteta, pošto sve više društvenih grupa i zajednica ispoljava međusobnu solidarnost, kako bi to valjani Rorti rekao, ili da se istorija primiče svome kraju, kako bi se izrazio manje valjani Fukujama, iliti jednostavno: poznavali bismo, ali bismo ipak voleti, ili u najmanju ruku trpeli jedni druge. Tokom druge polovine osamdesetih godina Kundera, Konrad, Miloš i ostali disidentski intelektualci izmislili su mit o "srednjoevropskom" identitetu. Bio sam oduševljen svakom njihovom rečju, pošto se krajnja konkluzija svih njihovih priča svodila na "desovjetizaciju" ovog regiona, govorili su o slobodi, o tome da pripadamo Evropi i da će prirodno i da sraste sve što je međusobno blisko. Bilo je u tome nečeg i neizrečeno mesijanskog: nama Srednjoevropljanim je zapalo da uvedemo sve narode/nacije/zemlje/države sa ovih post-totalitarnih prostora u jedinstveni Zapad. Ova metafora je vremenom, međutim, izašla iz upotrebe, a u uvodu knjige *In Search of Central Europe* (1989, London), koja je zamišljana kao svojevrsna rekapitulacija ovog idejnog kruga, jedan od njenih priredivača, Džordž Šepflin, nagomilao je neverovatne količine kulturno-istorijskih besmislica s isključivim ciljem da rasvetli granice (Srednje) Evrope: na jednom boku sa Rusima (kao takvima), a dole sa Balkancima (takođe kao takvima). Slutnja segregacije probudila je u meni moj balkanski identitet. Zbog toga sam pomislio, dakle, da bih radije bio Persijanac nego Srednjoevropljani.

Ali kako bi neko mogao da bude Persijanac? - pitao se Monteskije, a pitam se i ja. "Persijanac" je, naime, dobro upućeni posmatrač koji je istovremeno i unutar i izvan stvari: poznaje određenu sredinu bar onoliko koliko je poznaje i onaj koji je stvara i održava u funkciji, pa ipak nastoji da je interpretira pojmovima neke druge sredine. Njegov pristup nije bezuslovno kritičan, niti obavezno akceptabilan, nije u "graničnoj situaciji", odnosno, nije u položaju da se opredeljuje za ovu ili onu stranu, on naprosto prebiva na jednom mestu za koje je, prema vlastitom osećanju, više vezan nego za neka druga mesta, i pri tome se trudi da dokuči šta je ono sa čim bi jedna sredina mogla da unapredi samospoznaju druge sredine.

“Persijanstvo” je, u principu, prirodna datost bilingvalaca koja se ispoljava čim neko naumi da u njih usadi identitet. U Bugarskoj, gde sam proveo prvih dvanaest godina svog života, još u zabavišu sam skandirao slogan sa ostalima: “Za mene je najveća radost da me Bugarčetom zovu” (prema Vazovu, u nešto slobodnijem prevodu), dok me je kod kuće mati nekoliko puta opomenula da bih tu stvar ipak jednom morao da promislim do kraja. Otac me je kljukao herojskom prošlošću bugarskog naroda, a deda, onaj iz Madarske, pokušao je da napravi od mene dobrog katolika, premda je još 42. ušao u "partiju". Kada smo se preselili u Mađarsku, i kada sam već naučio i da čitam i pišem na mađarskom, morao sam da shvatim da se *ona* školska istorija i *ova* školska istorija nekako ne slažu: kao da granice dveju zemalja nisu bile nekih petstotinak kilometara udaljene. I ovde i tamo radoznalci su me stalno propitkivali, što sam, po svom osećanju, u većoj meri: Bugarin ili Mađar, i pošto nisam nikoga htio da uvredim (ni ovde, ni tamo), obično bih odgovorio da se osećam pola ovako, a pola onako. A ako bi i posle toga insistirali, rekao bih da to uvek zavisi od toga ko će postići prvi gol na bugarsko-mađarskom meču.

Savršenu apsurdnost situacije shvatio sam tek u svojoj trinaestoj godini, kada se ispostavilo da jedna grana mojih predaka i nije baš toliko katolička, nego su se pokatoličili, i da nisu "jednostavno" Mađari, nego mađarski Jevreji. Otkriće ove "treće polovine" delovalo je na mene snagom prosvećenja: konačno, nisam više morao da se opredeljujem da li se osećam više Bugarinom ili Mađarem, mogu mirno da sačekam da se stvari razjasne do kraja, jer čovek nikad ne može da zna kakvi još sve rođaci mogu da ga iznenade. I svoje prezime smatram od tada velikom šalom sudsbine: Krastev, što na mađarskom znači "krstaš".

Prapostojbina mi je, dakle, u Izraelu, u Bugarskoj srednja, a u Mađarskoj nova domovina - ova linija krije neverovatne mogućnosti jednog grandiozognog porodičnog mita; samo što je posle usledila Moskva, pa Vilnius, Prag, Dubrovnik, Ljubljana, Varšava, Minsk, Beograd, Tirana, Hisinau, Istanbul, Kijev i Skoplje - sve su to moje domovine u kojima sam nešto ili nekoga ostavio, i kojima bih mogao da se vratim, ili bih se i vratio, da bismo nastavili razgovor tamo gde je prekinut; svako od ovih poprišta na svojevrstan način tumači, interpretira ono drugo, čak i ako pojedine, zasebne istorije nisu međusobno "kompatibilne".

U poslednje vreme neki moji stari poznanici me sumnjičavo pitaju: zar vi (više gradska četvorka) zaista mislite da nam uvedete vize? zašto ste vi (natoovci) bombardovali našu zemlju? zar cete vi (danas-sutra članice EU) da nas pretvorite u banana-republike? što da im odgovorim? Izvinite, momci, znate, ja sam Persijanac, sećate li se o čemu smo pričali, da u ovom svetu imamo više korena, da smo istovremeno i unutra i napolju, mada jedino ja, doduše, imam u džepu pasoš i samo ja mogu da vršjam okolo tragajući za novim iden titelima, a oni ostaju unutra, i pronalaze ono što tu mogu da nađu. U krajnjoj liniji, na dobitku su oni radi kojih sam, suprotstavljajući se njihovim istorijsko-političkim argumentima, izmislio ovu stvar sa Persijancima: naše su granice debelo povučene, sve što se iza njih dešava, kao da se dešava u Boliviji, toliko je izvan interesa onih koji su unutra. I to je neiscrpni izvor novih identiteta.

Sve mi se čini da smo mi, Persijanci pali na ispitnom pitanju meštra Monteskijea.

Ali - kako bi se u Pešti reklo - barem smo oprčali jedan krug.

Jedan izvrnuti maraton.

Od tada su me identiteti iznova preplavili. Tako da sada dobrovoljno glasamo za naše diktatore.

Ne želim više ni Persijanac da budem. Moguće je da više i ne mogu da budem Persijanac.

SALUBRITAS CRITICAE

◀20▶

◀R.E.»▶

< B > RAZBORITOST U RASKOLU

an-Fransoa LIOTAR

Sa francusko preveo Branko Romčević

Čak i sam rat, ako se vodi pravilno i uz poštovanje građanskih prava, ima u sebi nešto uzvišeno...

Kritika moći sudenja, §28

I

Kada mu je bilo sedamdeset i četiri godine, Kant se požalio <1>Hu-felandu</1> kako već dve godine pati od "epidemijskog zapalje-nja sluzokože praćenog osećanjem *težine u glavi* (*Kopfbedrückung*)". To nezdravo stanje prati mišljenje i čini ga bolnim "u meri u kojoj misliti znači pridržavati se (*Festhalten*) jednog pojma (jedinstvena svest o povezanim predstavama)". Kant je objasnio da duh ima moć da, skrećući ljudsku volju, zagospodari nad bolešu uzimaju-ći obličja spazama, grčeva, kašja, kijanja, nesanice i hipohondrič-ne inhibicije. Ali u slučaju ove upale, priznaje on, doživljava se osećanje jednog "spazmodičkog stanja organa mišljenja (mozga), neka vrsta opresije". To stanje bez sumnje ne oslabljuje samo mišljenje i refleksiju (*das Denken und Nachdenken*), niti dotiče sećanje (*Gedächtnis*) na ono što je ranije bilo mišljeno (*das ehemal Gedachten*). Ali "tokom izlaganja (pismenog ili usmenog) u kome treba (dokazujući bolest o kojoj govori, Kant pravi lapsus i propušta da napiše u kome treba) osigurati protiv rasejanosti jedan solidan skup vremenski nanizanih reprezentacija, ona (glavobolja) proiz-vodi u mozgu jedno nevoljno spazmodičko stanje, neku vrstu ne-moci zadržavanja jedinstva svesti o tim predstavama u toku njihove sukcesije". "Evo šta mi se dešava, dodaje on: Diskusiju (*Rede*) uvek počinjem pripremom slušaoca ili čitaoca za ono što će reći. Pažnju usmeravam prvo na predmet ka kome stremim, a posle na pred-tem od koga polazim. Bez te dvostrukе usmerenosti ne bi bilo ko-

herencije u diskusiji. Ali kada dodem do toga da povežem drugi predmet sa prvim, odjednom (*auf einmal*) moram da zapitam slu-šaoca ili sebe: Gde sam? Gde sam krenuo? Ta izgubljenost manje je posledica mentalne greške ili čak greške u sećanju, nego de fekta u prisutnosti duha (*Geistesgegenwart*) prilikom pravljenja spojeva. Ta nevoljna rasejanost je najteži defekt, i trebalo bi izbegavati pisanje, pogotovo filozofsko pisanje, pošto u filozofiji ionako nije uvek lako vratiti se na nečiju polaznu tačku."

an-Lik Nansi je analizirao ovu trenutnu nesvesticu diskursa iz vla-stite perspektive: perspektive nemogućnosti, ili makar neodluči-vosti jedne čisto filozofske predstave (*Darstellung*), predstave mišljenja. Njegov argument, preveden u kantovske termine, kaže da filozofsko izlaganje, koje zavreduje svoje ime, nastoji da postigne "direktnu prezentaciju" celokupnog sistema mišljenja, ali, kako je taj celokupan sistem po pretpostavci jedna celina, i kako je celina predmet jedne ideje koja ne može biti predstavljena direktno, onda filozofsko izlaganje ne može ništa drugo sem da *nagovesti* spekulativni predmet kakav je sistem. Ono može priložiti jedan ili dva *znaka* sistema, ali ono ne može predstaviti opažaje sistema putem šema ili primera. Iz toga sledi da, kada ga se osmotri kao čulno de-lo (literarno ili plastično), filozofskom diskursu (*Rede*), bilo da je iz-govoren ili napisan, nedostaje povezanost koja obezbeđuje održa-vanje sistema. Sledi i to da je sam filozofski diskurs izmučen jed-

<1> "Treći spor među fakultetima", Kant, Werke, Insel-Verlag, hgg Wilhelm Weischedel, VI, p. 389-390. </1>

nim nezdravim spazmodičkim stanjem. Osećanje koje taj mučni poremećaj izaziva jeste užvišeno osećanje. Taj znak (treba li da kažemo simptom?), taj diskurzivni grč, proizvodi u čitaocu ili slušaču tri senzacije: prvo, zadovoljstvo zbog beskonačne sposobnosti uma da formira jednu Ideju (celokupnog sistema misli); drugo, tugu koja se rada iz nesposobnosti moći predstavljanja da stavi na raspolaganje intuiciju ove Ideje u diskursu (izlaganju ili knjizi); konačno, dobrobit do koje dovodi ova neuskladenost između moći. Ta druga dobrobit (koja nije nižeg reda, već je ontološki ulog kriticizma) počiva na činjenici da je potres u kome "pre" i "posle" gube svoje su-prisustvo u diskursu, takođe jedan signal koji obeshrabruje transcendentalnu iluziju, putem koje bi Ideja predstave samog sistema u njegovom totalitetu pretendovala da bude realizovana u usmenom ili pisanom diskursu.

Iz tog razloga, ono što predstavlja bolest i muku za empirijskog pacijenta zvanog Kant (pacijenta koji boluje samo zato što je osetljiv na transcendentalnu iluziju, posebno kao autor ili predstavnik filozofskog diskursa), jeste podjednako i "transcendentalno <2>zdravlje". </2> Ta bolest uključuje čak i to ontološko zdravlje, koje je kriticizam. Ja bih, prema tome, voleo da počnem ovaj rad — koji je simbol uposlenog života i sinkopiranog zdravstvenog ritma — pozdravljujući senku koju kritičko stanje baca na iskustvo, ili ono što bi antropolozi nazvali njegovom razboritom prirodom. Suditi znači iskopati ponor između stranaka analiziranjem njihovog raskola. Taj čin je odreden polutatom onog složenog osećanja koje je Berk nazvao "ushaćenje".

UKantovom tekstu o čoveku — bilo u *Antropologiji* ili *Sporu među fakultetima*, istorijsko-političkim radovima ili kritici teleološkog suda — zdravlje tela, duha, nacionalnih i internacionalnih institucija, zdravlje "organizacije" uopše, uvek je predstavljeno kao jedan *Wechsel*, kao naizmenična razmena, promena između dve krajnosti, zamah zaustavljen nekom preprekom, kao povratno kretanje, hod odavde tamu i odande ovamo, jedan visceralni *vibrato*, jedno bodrenje životne snage. U §25 *Antropologije*, uzroci koji su kadri da uvećaju ili smanje čulne impresije, hijerarhizovani su po stepenovima, od kontrasta, preko noviteta i *Wechsel-a*, sve do uvećanja intenziteta. Na početku §79, koji se bavi emocijama, tvrdi se da kroz određene emocije, kakve su smeh i suze, "priroda me-

hanički podupire zdravlje". Na kraju istog paragrafa, Kant pošteduje, u ime veselosti, čak i dvorsku budalu, *Hofnarr-a* čiji je zadatak da smehom začini prehranu elite; njegova situacija je, piše Kant, "zavisno od toga sa koje se strane gleda, ili iznad ili ispod svakog <3>kriticizma". </3>

Prisetimo li se "kvaliteta zadovoljstva u sudu o užvišenom" koji Kant analizira u §27 *Kritike moći sudjenja*, prepoznaćemo istu krajnju uznemirenost koja daje tom sudu ontološku prednost nad osećanjem lepoga. Ta uznemirenost je primenljivija na transcendentalnog subjekta nego na empirijskog individuuma. "U predstavljanju užvišenoga u prirodi duševnosti se oseća *uzbudenom (bewigt)*", dok se prilikom estetičkih sudova o lepom nalazi u stanju mirne kontemplacije. To užvišeno uzbudjenje "može da se uporedi sa trza njem (*Erschütterung*) jednog te istog objekta, to jest sa njegovim odbacivanjem i privlačenjem koji se brzo <4>smenuju". </4> Zna se da je u tom uzbudjenju uobrazilja gurnuta kao u neki ponor u kome će se izgubiti, pa čak i ako ju je um namamio. Tako se, putem nedostatka, signalizira nesposobnost moći predstavljanja, pravac, superioran nad svakim uprimerivanjem, od duševnosti ka Idejama. Od samog početka Analitike užvišenog, u §23 iste *Kritike*, ista ta transcendentalna uznemirenost karakteriše to posredno zadovoljstvo, to ushićenje koje je užvišeno, i koje je rođeno, kako Kant piše, iz "nekog trenutnog kočenja (*Hemmung*) životnih sila i njihovog izlivanja (*Ergiesung*) koje odmah posle toga nastupa, usled čega je utoliko <5>jače". </5>

Uznemirenost ovde nije upotrebljena kao predikat koji bi distinguirao jedno zadovoljstvo od drugoga (oba data u ljudskom iskustvu). Ona je transcendentalna afekcija, rasejanost ili disperzija (to je striktno značenje reči *Zerstreung*) koja je, kao paradoksalno osećanje (zadovoljstvo u bolu, ili zadovoljstvo uzrokovano bolom), uslov mogućnosti ljudskog iskustva užvišenog. "Subjekt" koji je njome aficiran nije ludska individua u iskustvu, već subjektivni entitet (takođe nepredstavljiv, kako se sećamo) kome Kant ne prestaje da pripisuje moć Ideja i moć predstava kao njegove vlastite moći. Može se, svakako, smatrati da je taj "subjekt" još uvek u prevelikoj meri izgrađen po uzoru na ljudsko iskustvo, i obeležiti ono što, analoški, ostaje "humanističko" ili antropomorfno u onome što, nakon svega, nije ništa drugo do jedna serija (mada jedva jed-

<2> Upotrebljavam izraz Žan-Lik Nansija, *Le discours de la syncope*, Paris, Flammarion, 1976, p. 74. </2>

<3> VI, p. 599. </3>

<4> V, p. 345. </4>

<5> V, p. 329. </5>

na serija, zapravo disperzija, *Zerstreuung*) uslova mogućnosti čulnosti, pozitivnog znanja, spekulacije, etike, lepog, uzvišenog itd. Viđeće se da ta istrajnost onoga što je Kant 1770. nazvao svojom fe-nomenologijom u njegovoj kasnijoj, kritičkoj strategiji, približava našraskol njegovoj misli. Ali, složićemo se da je Kant sa jednom energijom bez preanca stavio akcenat na uzvišeno, i to u jednoj ina-če dugoj tradiciji refleksije o uzvišenom (koja je počela, u najma nju ruku, sa Boaloovim prevodom, 1674. Pseudo-Longinove rasprave). Akcenat je stavljen na disperziju subjektivnog entiteta i na parađoks koji iz toga sledi. Ono što Kant naziva slobodnom igrom moći u vezi sa refleksivnim sudom uopšte, je u slučaju lepog ne-posredno harmonično. Kada je u pitanju uzvišeno, ta igra je po-sredna. Igra između uobrazilje i uma ovde je, u §27 treće *Kritike*, kako Kant piše, "harmonična putem njihovog kontrasta (*Kontrast*)" i, ako postoji neka subjektivna svrhovitost, ona je, eto paradoksa, proizvedena, *durch ihren Widerstreit*, tim <6>konfliktom. </6> Pri-zivanje suda je posledica koflikta između moći. Dve rečenice pod heterogenim režimima, u ovom slučaju uobrazilj i um, ne uspeva-ju da se slože u pogledu jednog objekta (objekta koji daje povod uzvišenom), i njihov konflikt se signalizira preko jednog znaka, jedne elokventne tištine, jednog osećanja, koje je uvek jedna uznemire-nost, to će reći jedna nemoguća rečenica.

II

Pomoću analogija između transcendentalnog i antropološkog (ko-je se daju kritikovati, priznajem, ali u kantovskom smislu, kao što je to slučaj i sa znacima, simbolima, monogramima) smo navedeni da posumnjamo kako se sama kritička aktivnost — ona koja se od-

vija u refleksivnom суду, која bi trebalo да konstituiše objekt Kri-tike kritičkog uma, која se provlači kroz sve tri (ili četiri) napisane *Kritike*, — odvija manje u znaku delovanja jednog sudsije ili porote koji se vladaju u skladu sa zakonskim telom i po sudsko-praktič-nim odredbama, nego u znaku uznemirenosti jednog nesigurnog i potresenog posmatrača, uvek pažljivog i u pogledu slučaja i u po-gledu pravila. Jednog stražara.

Analogija sa tribunalom je česta u Kantovom tekstu i dobro nam je poznata. Ona, da ne idemo dalje, opisuje *happy end* romana o ratu između doktrina, opisanih u prvom Predgovoru za prvu *Kritiku*. "Indiferentnost" (*Gleichgültigkeit*) prema metafizičkim pitanji-ma, koja je proistekla iz epizoda tog rata, nije sasvim negativna, ona takođe potvrđuje jedan "duboki način mišljenja", "snagu su de-nja", jedan *Urteilskraft*, koji priprema (ali kako se za to zna?) osni-vanje jednog suda, "a taj sud jeste samo i jedino <7>*Kritika čistog uma*". </7> Njegovim osnivanjem, bojno polje, ili bar arena u ko-joj su se odvijale metafizičke borbe, pretvara se u sudnicu. Presu-da će biti doneta "prema (*nacht*) večnim i nepromenljivim zakonima uma". Zahvaljujući trijumfalizmu ovog teksta iz 1781. stiče se utisak da suđenje neće biti ništa više nego supsumiranje jednog slučaja pod prethodno određen pojmom. Roman o ratu niti govori niti pita zašto se kriticizam nije umešao još na početku, kako bi sa čuva-mištenje od beskorisne patnje u dogmatičkm <8>svadama. </8> Mo-žemo samo da pretpostavljamo da je srećno rođenje kritičke filo-zofije moralo biti plaćeno tim nedaćama. S polemičke tačke gledi-šta, disciplina čistog uma sugeruje kakva može biti svrha tih rato-va, zapravo jednog rata koji je trajao dve hiljade godina. Pod izvr-snim rukovodstvom prirode, ti ratovi unapređuju razvoj istraži-

<6> V. p. 346. </6>

<7> Immanuel Kant, *Kritika čistog uma*, Beograd 1990, BIGZ, prev. Nikola Popović, str. 7. </7>

<8> Tema rata između doktrina je očvidno dugo vremena bila retorički prostor za pre-ambule uopšte, a posebno za predgovore filozofske delo. Hjum se njome koristi u uvodu za Raspravu o ljudskoj prirodi. Ali on nema namenu da presudom okonča rat, on naprsto želi da u njemu pobedi, i to jednim odlučujućim udarecem: "Umesto da zauzme-mo tad i tad dvorac ili selo na granici, mi želimo da umaršamo direktno u glavni grad ili centar tih nauka (humanističkih), u centar same ljudske prirode" (tj. p. 59). Ova stra-tegija Blitzkrieg-a nije zapravo postigla predviđeni uspeh, i to, velikim delom, zahva-ljujući Kantovom protivudaru. Ali ta strategija je bila predodređena za drugi uspeh, ma-nje "prosvećen" i više opasan, a to je dvojekovna instalacija (uključujući tu delimično i Kanta, kako smo nagovestili) humanističkih nauka na mesto metafizike i pozitivizma u srce metode, kakvo god da bi bilo Hjumovo mišljenje na tu temu. </8>

vačkog, kao i kritičkog uma. Jedna takva svrha trebalo bi da je dovoljna kako bi se zabranili pokušaji bilo kakve cenzure u spekulativnim kontroverzama. U tom smislu Kant piše: "ne postoji zapravo nikakva polemika u polju čistog uma". Još jednom, kriticizam zaustavlja i zamenjuje rat, "pribavljajući nam spokojstvo pravnoga stanja u kome ne možemo rešavati naš sporove drukčije već samo u formi sudskega <9>*procesa*".</9> Jedna mala indikacija, međutim, zahteva pažnju; ona nagoveštava korist za kriticizam. Naime, iako je borba dopušena do mile volje šampionima različitih doktrina, um može profitirati jedino iz borbe koja progredira ka kriticizmu. Ma koliko bolna bila borba za učesnike, mi koji smo udobno smešteni na kritičku poziciju (ukoliko se to može zvati pozicijom) možemo je mirno (*geruhig*) posmatrati i čak od toga napraviti uveseljavajuću razonodu <10>(*unterhaltend*)</10>. Ukoliko je uopšte sudija, kantovski sudija ima jedno neobično, lukrecijansko, ironično zadovoljstvo škaniranja.

Kant odbacuje materijalističku ili stoičku ironiju humora, lansiranog petnaest godina kasnije u polemici sa Šoserom, kako bi otvorenoprivojio njegov kritički smisao. Figura instance koja sudi postaje tako, pod Kantovim perom, manje sudska no ikad. Predmet portretisanja je kritički filozof, koji kao čovek spada u domen iskustva. Figura je nanovo antropološka. Ona pripada "fiziološkom znanju o čoveku" koje, prema *Antropologiji s pragmatičkog* </11>*stanovišta*, </11> "stremi ka istraživanju onoga što priroda čini od čoveka". Pošto pomoću kritike priroda čini neke stvari od čoveka koji misli, onda treba da postoji i neka fiziologija ili fizika filozofije koja sudi. Evo šta fiziološka antropologija pronalazi u filozofskom duhu: izbijanje (*Drang*), sklonost (*Hang*) ka rezonovanju ili mudrovanjumu (*vernünftelen*), diskutovanju i, u naprasitosti *Affekt-a*, sklonost ka prepiranju (*zanken*). Borbena narav uma je verovatno "mudra i blagotvorna dispozicija prirode", pošto, narušavajući validnost argumenta i jedne i druge strane, kako idealista tako i empirista, borba pobuduje kritički duh i vodi ga do ustanovljenja kritičke filozofije. Poznata šema tako se ponavlja i javlja se nuda da će sa tribunalom mir zameniti rat. Naziv manjeg Kantovog rada iz 1796, *Objava skorog zaključenja sporazuma o večnom miru u filozofiji*, ohrabruje to očekivanje na jedan nametljiv način. I, zaista, prvi deo tog spisa potvrđuje spokojnu perspektivu večnog mira. Ali, čak i pre

nego što je u drugom delu došlo do prihvatanja toga da se sa što - serom pomenuta perspektiva zamčeće, obećani mir sam od sebe nudi jedan manje očekivani aspekt.

Kritička filozofija, piše Kant, "jestе stanje permanentne naoružnosti (*ein immer bewaffneter Zustand*) protiv onih koji pogrešno uzimaju fenomene za stvari po sebi". To naoružano stanje "neprestano prati aktivnost uma". Ako "perspektiva večnog mira među filozofima" nastaje iz poštovanja Ideje slobode, to nije zato što ovi mogu doći do konsenzusa po pitanju te Ideje, već zato što ta Ideja ne može biti ni dokazana ni pobijena, dok postoje najjači praktični razlozi da se prihvati princip slobode. Zbog toga taj mir predstavlja iznad svega (*Überdem*) još jedno preim秉stvo (*noch ein vorzug*): "to da uvek drži u stanju budnosti (*rege*) ili uznemirenosti one subjektovne snage koje agresija (poput one Šoserove) preti da dovede u opasnost". U isto vreme, taj nemirni mir predstavlja način da se "zahvaljujući filozofiji podupre plan prirode da se subjekt kontinuirano oživljuje i brani od sna <12>smrti".</12> Tako učimo da je filozofija u planovima prirode "sredstvo da se čovečanstvo osnaži (*Belebungsmittel*) u pogledu svoje krajnje svrhe". Ukoliko neki Šoser kreće da napada filozofiju, on je stavljaju u stanje uzbune, povišene pažnje, i pomaže joj da ispunji svoju prirodnu svrhu. On bez svoje volje doprinosi snaženju "borbene (*die streitbare Verfasung*) dispozicije (ili konstitucije) koja nije ratnička, koja upravo može i treba da spreči rat", ali koja, s druge strane, ne predstavlja ni grobljanski mir.

Sa antropološkog stanovišta, dobrobit koja proističe iz filozofije neposredno je fizička: zdravlje, *status salubritatis*. Ali, kako ljudsko zdravlje nije ništa drugo do neprestano kretanje između bolesti i izlečenja, to zdravstveni efekt filozofije ne spada isključivo u dijetetu koja bi štitila jedno stabilno zdravlje od bolesti. Kant podseća na Ciceronovu priču kako se Posejdon Stoik izlečio, pred Pompejivim očima, od silovitog napada kostobolje uz pomoć žive rasprave (*durch lebhafte Bestreitung*) protiv epikurejske škole. Dobro dijalektičko rasudivanje o slobodi, koje je ubedeno da pobija svog protivnika — ali *Kritika praktičkog uma* ostavlja obe strane bez rešenja, ima u svakom slučaju za posledicu zdravlje tela. Kant priznaje Hufelandu u trećem *Sporu među fakultetima* da je on sam s godinama postao žrtva grčeva koji mu ne daju da spava, a koji su po opštem mišenju simptomi kostobolje. "Tada se u mozgu oseća neka vrsta

<9> Immanuel Kant, op. cit., str. 451.</9>

<10> ibid., str. 448.</10>

<11> Predgovor, VI, p. 399</11>

<12> III, p. 409.</12>

spazma." Da bi izlečio svoju nesanicu, Kant je uveo običaj da veže svoju misao za ma koji predmet ("na primer, piše on, za Čiceronovo ime sa kojim se združuju brojne predstave, *Nebenvorstellung*"). Putovanje kroz asocijacije odvraća njegov duh od tih poremećaja i donosi mu san. Nepokolebljivost u toj vrsti odluka (potpomognuta jednom dobrom dijetetikom) treba da dovede do okončanja nevolja sa kostoboljom, ali takođe i sa konvulzijama, epileptičnim napadima i čak **<13>** podagrom.**</13>**

Moglo bi se verovati, i Kant na to podstiče, kako je u pitanju stočka terapeutika koja treba da dovede do *apatheia*-e. Ukoliko apatija postoji, ona bi ovde pre bila sadistička, jedna uz nemirena apatija. "Delatnost filozofiranja, piše Kant, čak i kada neko nije filozof, jeste način da se odbrani protiv mnoštva nepoželjnih osećanja, a istovremeno to je uz nemirena (*Agitation*) duha, koja uvodi u ono što ga zanima jedan interes koji je nezavisan od spoljnih sadržaja. Taj interes je prema tome moćan i dubok, iako je gotovo igra, a sprečava da vitalne snage krenu da popušaju **<14>**(*stocken*)."**</14>** Ukoliko neko nije dovoljno inteligentan za filozofiju, čak i **<15>** laičku, **<15>** onda će mu istu terapeutsku uslugu pružiti bilo koja "besciljna zabava". Na primer, neko može podesiti da nijedan od satova u kući ne zvoni u isto vreme. Takva vežba definitno je produžila život jednog starca (iz Kenigsberga, prepostavljam), dok je njegovom sajdžiji donela novčanu dobit. Ljubitelj parahronizama, koji uzrokuje grčeve u vremenu satova, tako ojačava svoje snage i produžava svoj život. Ljubitelj ponora, sa svoje strane, sluša konvulzije između moći i duha, ili ih izaziva — to mu drži pažnju. Tražeći prelaze (*Übergänge*) tamo gde ih nema, on živi dugo i snažno, i na taj način ispunjava svrhu za kojom priroda teži kroz filozofiju.

Tako vežba sudjenja može imati nečeg stimulativnog. Razborit duh (*gescheit*, od korena: *scheiden*, razdvojiti), kakvog ga opisuje *Antropologija* (§46), ne nudi više sliku dostojarstvenog magistrata naučužanog kodom koji bi se koristio u rešavanju sporova između zavadenih strana. To je pre neka vrsta besanog osmatrača, noćnog stražara, nadzornika, koji se pomoću kritike brani od dremeža kav postoji u doktrinama. Ove poslednje bacaju čini koje anticipiraju smrt. Spazam je dobra bolest zato što budi iz dogmatskog dre-

meža. A ukoliko besanica postane bolest, tada se spavanje pretvara u kritički protivotrov, koji dopušta da se uz nemirena prenese u drugi domen dok se vitalne funkcije odmaraju; to je domen uobičajenje: san je, kako kod životinja tako i kod čoveka, uz nemirena koju priroda održava čak i prilikom odmora, kako bi se spričio prelazak u **<16>** smrt.**</16>** Kritički stražar je čas besaničar, čas snevač, bilo da živi u gradu ili na selu, piše pripovesti ili pesme, radi ili se odmara, putuje i ostaje kod kuće; on voli da se igra jer u igri ima i straha i nade, ide u pozorište zato što u njemu pronalazi i strepnju i radost, puš zato što duvan nanosi zlo ali i pobuđuje nove senzacije i misli, radi zato što je to zamorno ali manje nego odmor, i, obratno, odmara se iako je to zamorno — jer je to manje zamorno od **<17>**rada.**</17>**

Uz nemirena je beskrajna, zanemarimo li to što na kraju svako umire. Ali mi umiremo uprkos uz nemireni, ne zbog nje. Ona potpomaže dug život, koji predstavlja jedini objektivni simptom dobrog zdravlja, pošto je zdravlje kao Božji glas: "Zasigurno se možemo *osećati* dobro (na osnovu sopstvenog osećanja dobrog zdravlja) ali nikada ne možemo *znati* da smo **<18>** dobro".**</18>** Zdravlje je takođe predmet jedne ideje, ne nekog pojma razuma. Pozno doba nam makar dopušta da kažemo da smo *bili* zdravi. I ne samo što prosudivanje doprinosi dugačkom životu, već je starije doba, recipročno, neophodno za dobro sudjenje. Sudjenje je "ono razumevanje koje dolazi s **<19>** godinama",**</19>** koje se ne može naučiti već samo uvežavati, a njegov razvoj se zove *Reife*, zrelost, zato što je ono jedan plod koji priroda kultivise u duhu. Sudeњe je jedno makrobiotičko uputstvo. Kako suditi? Često i intenzivno. Pošto to doprinosi dugom životu, treba da sudimo mnogo. Što više sudimo, to bolje sudimo.

III

Kako se čuva zdravlje kritičkog stražara? Rat doktrina je dobar utoliko što uključuje igru, vežbu kojom se održava uz nemirena. Ratovi su sami po sebi loši, dobar je jedino njihov polet, sukobljavanje, sporenje, razmena, *Wechsel*. To postaje očiglednije kada ra-

<13>VI, p. 381-383.**</11>**

<14>VI, p. 377.**</14>**

<15>Opus post humum, *Liasse XI*, fo. V, p. 3.**</15>**

<16>*Treći spor*, VI, p. 381-382.**</16>**

<17>Antrtopologija, § 25, § 60.**</17>**

<18>*Treći spor*, VI, p. 374.**</18>**

<19>Antrtopologija, § 42.**</19>**

tove smene trgovinske transakcije. Novac je dobar ne zato što uvećava bogatstvo, — trebalo bi "prepostaviti da je bogatstvo sreća" — nego zato što omogućuje *Zerstreuung*, disperziju. (Na primer "Palestinaca koji žive među nama", kako piše Kant u beležci za §46 *Antropologije*: njihova dijaspora prema svetu nije prokletstvo već blagoslov. U manuskriptu te beležke stoji još "Najpotpuniji gubitak njihove Države postao je za individue najveća sreća (...) ako se prepostavi da je bogatstvo <20>sreća").</20>

Dijaspora je grčenje, ona je možda dobra, ukoliko se ne uspavamo u pomoći koju ona sadrži (novac, na primer). Osmatračevo rasuđivanje ne odnosi se na sadržinu doktrina koje iznose svoje uzajamne pretenzije. Ono je logično, oslanja se na odnos prema pravilu (ili smislu) i prema slučaju. Ono se pita *na šta* pretenduju doktrine: na istinitost, na dobro, na lepo, na opšti interes? Analiza ograničava ulog. Ulog postavlja jedan režim rečenica. Ulog koji se nalazi u nekoj zapovesti ne postoji ukoliko je istinit već ukoliko se potčinjava. U jednom umetničkom delu na kocki nije ono što je u njemu etički dobro nego njegova sposobnost da proizvede zadovoljstvo. Analiza obraduje tanane uslove dotičnih uloga: uslove obaveze na potčinenost jednom poretku, uslove zadovoljstva koje mora da proizvede jedno delo. Ta stanja ne pronalazimo u iskuštu u šrem smislu. Etičko i estetičko iskustvo (koja nisu iskustva u striktno kantovskom smislu, već učinci u iskustvu onoga što samo nije empirijsko) su mogući u svojoj različitosti jedino zato što postoje različiti rečenični režimi koji zahtevaju da budu potvrdeni, što znači da postoje i sami slučajevi koji se razlikuju u svojim načinima predstavljanja. To je ono što je Vitgenštejn zove "gramatičkim napomenama" kada uočava, npr. u §717 *Listića*: "Ne možeš tući Boga kako govori drugima, možeš ga čuti jedino ukoliko govori tebi. Ovo je gramatička napomena". Moram da primetim da je ili lapsus ili željeni paradoks to što je napomena pisana u drugom licu.

Kritika se dakle kreće između pravilâ i slučajeva, a ne između doktrina. Tu leži pravi rat, dobar rat, istinski raskol, *Streit* i *Widerstreit*. A raskol između fakulteta iz 1798. jeste raskol između duhovnih moći, to će reći, između heterogenih rečeničnih režima. Mora se naći slučaj za pravilo, ili pravilo za slučaj, a to se ne da naučiti. To se vežba. To je ono što se naziva suđenjem. Ako se ne može naučiti

ti, onda se ne može ni predavati. Razume se i zašto. Zato što je reč o "moci razdvajanja kada se ispituje da li taj slučaj jeste ili nije slučaj tog pravila", objašnjava Kant u §42 *Antropologije*. Predavanje se, s druge strane, sastoji u komunikaciji između pravila. "Ako treba da postoji nastava o suđenju, onda bi trebalo da postoje opšta pravila po kojima bi se moglo distinguirati da li određeni slučaj potпадa pod pravilo. To bi odvelo pitanje u <21>beskonačnost."</21> Taj argument bio je već iznet u Uvodu u Analitiku osnovnih <22>stavova.</22>

Kako saznati da li je ovo slučaj za pravilo, ako supsumcija slučaja pod pravilo nije već određena, kao što je to u šemî? Mi to *ne znamo*, ali možemo pronaći. "Sudenje je, piše Kant u *Antropologiji* (§44), moć pronalaženja (*auszufinden*) posebnog za opšte (za pravilo)." A pronalaženje pravila za slučaj? To je, piše on, delo *ingenium-a*, Witz, kome uspeva da "smisi opšte za posebno". Ova dva kretanja unutar oblasti kritičkog delovanja potpuno zavise od talenta. Najbitniji aspekt tog talenta, u oba slučaja, jeste oština duha, *acumen*: sudenje "opapa razlike usred nekog raznolikog koje je delimično identično", dok *Witz* "identificuje neko raznoliko koje je delimično različito". Oba kulminiraju u "uočavanju najmanjih sličnosti ili nesličnosti". Ukoliko produbljujemo sitne razlike, onda imamo egzaktan duh (*Genauigkeit*), a krenemo li dalje sa sitnim sličnostima, onda uživamo u *Reichtum des guten Kopfa*, bogatstvima pametne glave, koja su sam cvet duha. Dakle sa cvetovima priroda stupa u igru, dok sa plodovima obavlja svoj posao. Obično smatramo da je talenat za igru inferiorniji od talenta za posao. Pronalazač pravila je umetnik kritike, pronalazač slučaja je šef preduzeća.

Ova podela uloga donekle je osuđena silovitim, militantnom hijerarhijim koju *Antropologija* (§41) uspostavlja između tri saznajne moći. Razum je pravo (*richtig*), um je temeljit (*gründlich*), a suđenje uvežbano (*geübt*). Prva, razum, dovoljna je za domaćeg ili političkog službenika čiji je zadatak da sledi pravila. Generalu je, zauzvrat, potreban um jer on mora da smisi (*ausdenken*) pravilo za moguće slučajeve. Potrebu za suđenjem ima niži oficir: njemu se propisuju opšta pravila, a njegov je zadatak da ih primeni na date slučajeve. Ova hijerarhija talenata ponavlja se u §43; ona je bila nazvana još 1784. u tekstu "Odgovor na pitanje: Šta je <23>prosve-

<20>VI, p. 519.</20>

<21>VI, p. 508-509.</21>

<22>Kritika ~istoguma, str 123.</22>

<23>VI, p. 55-57</23>

ćenost?".

</23>
Izneta stratifikacija taktičke inteligencije jasna je samo na prvi pogled. Smislići pravilo za slučaj — da li je to konačno posao uma, ili *Igneniuma*-a, poznatog pod imenom *Witz*? I ako suđenje shvatimo kao igru bez pravila, nije li i ono tada u potrazi za pravilom, ili ga treba ograničiti na istraživanje slučajeva? Sudjenje kritičkog osmatrača bar, ne zadovoljava se razaznavanjem slučajeva koji odgovaraju pravilu; to će reći da se ne zadovoljava prilaganjem primera ili predstava koji imaju pokaznu vrednost za već pozнате rečenične režime. On traga i za pravilom koje u datom slučaju nije poznato. Na primer, koje bi pravilo moglo upravljati slučajevima, naoko jasnim, kao što su emocija proizvedena tragedijom, ili politički patos, ili intelektualni heroizam, ili osećanje krivice? Ako su navedene pojave slučajevi, onda su one takođe i rečeniće, čak i ako su veoma složene, koje se povezuju određenim pravilima formacije koja su u sebi složena. Ili, obratno, šta bi to bilo neko pravilo za koje se ne bi mogao predstaviti nijedan slučaj? Kritičko pitanje prepostavlja da postoji mogući odnos između jednih i drugih. Sve u svemu, najmanje jedan slučaj postoji za najmanje jedno pravilo. Prepostavka da ne smemo zanemariti pojedinačne egzistencije daje polet Kritici teleološkog suda.

IV

Ali postoje raskoli i raskoli i nisu bašvi veseli. Čime se zabavlja posmatrač prvih sporova Antitetike čistog uma iz prve *Kritike*? Uzaludnoču dogmatičkih argumenata koje nude obe strane. Ta uzaludnost proizvod je iluzije koja čini da jedan režim predstava bude uzet za neki drugi. Ima li svet ili nema svoj početak, postoji li neka apsolutno neuslovljena celina? I teza i antiteza su postojane u odnosu na svoju negaciju — one nisu intrinzično kontradiktorne. Ali ne može se neposredno predstaviti slučaj ni za jednu ni za drugu, ne može se naći neka čulna datost, neko ovde i sad, koje se da pokazati kao dokaz za diskutovanu rečenicu. Iluzija dolazi od pometnje koja postoji oko prirode predstavljivog. Rečenice iz dijalektike uma nemaju kao svoj objekt (mi kažemo kao referenta) nešto što može biti i predmet pokazivanja, a to znači neke rečenice tipa: *Evo ga*.

Streit, konflikt kojim se um u sebi samom deli u svojoj dijalektičkoj upotrebi, ne može da bude rešen (*nicht abzuurteilenden*) pred tribunalom uma. Naša rasprava je nišavna (*um nichts*) ako pod

"nečim" zaista razumemo mogući predmet pokazivanja. U osnovi, to i nije pravi raskol, barem saglasno pravilima saznanja ustanovljenim u Analitici, pravilima na koja se pozivaju obe strane. Nije pravi zato što može ičezenuti, može ga se izbaciti iz oblasti saznanja. Analiza ga proteruje. Branilac teze i branilac antiteze, raspravljujući o večnosti sveta, mogu pokazati, i jedan i drugi, neku datost, neko *ovo*, i potom, zahvaljujući onome što Kant zove regresivnom sintezom uslovjenog, neko drugo *ovo* koje prethodi onom prvom, i tako redom. Svaki tako preduzima ponovno iscrtanje serija uslovjenosti, s tim što jedan vidi te serije kao beskrajne a drugi to opovrgava. Pravilo kojem se oni pokoravaju takvim vladanjem jeste ono koje nalaže da sinteza datog mora uvek za tačku polaska uzeti njegov uslov.

Položaj (Anstellung) sinteze se ne nalazi u serijama, već u instrukciji "i tako redom", koja nalaže ponavljanje primene jedne operacije na njen <24> rezultat. </24> Eksplikacija empirijskih datosti nije ništa više nego primena na pokazivanjem dobijene ("Ovo je *a*") referente operacije koju je Kant zove empiričkom sintezom, a koja jeste implikacija ("Ako *a*, onda *b*") — i to kroz ponavljanje ("Ovo je *b*; ako *b*, onda *c*"). Eksplikacija je, dakle, beskonačna (ili nedefinisana, zanemarujući ovde tu distinkciju), zbog "i tako redom" koje je uključeno u njenu formulaciju. Kada je reč o samom svetu, to da li je on beskonačan ili nije ne možemo znati u smislu saznanja. Jer on je totalitet svih datosti, dakle objekt jedne Ideje, koji sam ne može biti pokazan. Čak i ako bi ga se moglo pokazati, to bi neminovno palo pod pravilo eksplikacije koje upravlja svim objektima pokazivanja. Zbog toga raskol koji Kant naziva matematičkim nije ureden nego naprsto raspušten kao proizvod jedne iluzije ili greške koja je zajednička obema stranama.

Kada je reč o kauzalitetu uslovjenog i o kauzalitetu slobode, stvari nisu iste za oba. Zna se kako Kant tematizuje tu razliku između raskola. *Streithandel*, svada, se može ukloniti (*abgewisen*) kada se radi o svetu, zato što njen predmet, koji je kosmološka serija fenomena, proizlazi iz sinteze koja je u sebi *homogena*, i zato što obe strane prave istu grešku oko pozicije koju dodeljuju ovoj sintezi. Ali sa kauzalitetom slobode uvodi se *heterogena* pozicija (*Anstellung*) u seriju uslova, i to dvostruko heterogena ako nastavimo prethodnu analizu: prvo, uzrok (ili uslov), kada pripada kauzalitetu slobode, ne može biti pokazan; drugo, instrukcija primene operacije na njen rezultat (*I tako redom...*), koja je ono što

<24> Taj problem je postavio Vitgenštejn u Tractatus-u, od § 5.251 do § 5.254, ali umesto samostalne sinteze logičko-matematičke serije. </24>

Kant naziva empiričkom sintezom, jeste isključena. Slobodan čin se ne pokazuje i njegov uzrok se ne ponavlja. Ne samo što totalitet serije uslovljenosti nije prikaziv ovde i sad, nego u ovoj seriji postoji neko uslovljeno za koje je prepostavljen jedan uslov koji sam nije predstavljen ovde i sad.

Stražar će, ukoliko je osetljiv za razliku između raskola (koji su, međutim, svi duture klasirani pod rubriku Antitetike), prestati da se smeje i uživa kao što je to činio sa lažnim *Streit* između idealizma i empirizma po pitanju sveta. U tom slučaju, stražar je bio sposoban da razabere ono što je identično u onome što je izgledalo da je različito ili čak suprotno: to je ista ona iluzija koja stavlja u referenta ono što zapravo pripada nizu pravila (pokazivanje, implicacija, ponovljena primena). U raskolu koji se tiče slobode, stražar razabire razlike u onome što izgleda da je slično. Dve strane ne govore istim idiomom, mada govore o istoj stvari. S obzirom da ne govore istim idiomom, obe mogu biti u pravu. To će reći da isto "ovo" može biti pokazano od jedne strane kao da je implicitirano nekim "to" koje je takođe implicitirano i može biti pokazano. U isto vreme, isto "ovo" može biti pokazano ili barem prizvano od druge strane kao rezultat dobijen iz "to" koje ne može biti ni pokazano ni implicitirano, sa svoje strane, u regresivnoj sintezi.

Ako je tribunal kompetentan za stvari saznanja, on će morati da odluči da poniši proces. Jer on sam ne može ništa drugo nego da dà za pravo braniocu determinizma, koji, govoreći idiomom tribunala, deluje kao savršeno razumljivo. Ali kada je reč o braniocu slobode, zapitani tribunal, koji za pravilo ima to da argumentacije budu izvedene bez posredovanja slobodne igre, da dokazi koji su izneti budu očigledni, i da postupak upravljanja dokazima može biti ponovljen koliko god to puta trebalo, ne može ništa *saznati* o stvari koju zastupa branilac slobode. Kao što Kant piše, "sudiji ne dostaju (*Mangel*) principi prava (*Rechtsgründe*)".

Međutim, kao što se zna iz teksta prve *Kritike*, sudija će "nadoknadić" (*ergänzt*) ovaj nedostatak, upotpuniti nedostajuće pravo, na takav način da raskol "može biti poravnat (*vergleichen*) na zadovoljstvo (*Genugtuung*) obe strane".

U čemu će se sastojati ta nadoknada, to upotpunjavanje? Da li možda u ustanovljavanju jednog drugog tribunalu, koji će biti kompetentan da presudi u slučaju slobode? Izgleda da će to biti u pitanju, pošto je ustanovljena nova *Kritika* da bi se ispitao taj slučaj. Ova institucija zahteva dopunu prava koje stoji pod saznanjnim režimom, pošto treba etablirati (*ausdenken*) pravilo prema kome slučaj slobodnog čina može biti predstavljen. Dakle, to pravilo prezentacije nema nikakav odnos, ukoliko to nije analoški odnos (putem zahteva čiji je *tip* pozajmljen od saznanja, zahtevom za uni-

verzalnom legalnošću koji je upisan u kategorički imperativ), sa pravilom prezentacije "ovoga" koje dopušta da se znanje potvrdi. Zapravo, jedina prezentacija koja je u stanju da potvrdi etičku rečenicu saobrazno njenom vlastitom ulogu — pravedan propis — neće biti neko "ovo" koje je pokazivo, nego radije osećanje, znak čije pokazivanje mora ostati problematično. To znači da, s obzirom da je lišeno mogućnosti direktnе prezentacije, pitanje "Da li je tačno da sloboda postoji" ne može naći odgovor u režimu saznanjnih rečenica. To takođe znači da, u režimu etičkih rečenica, nije sama njegova istina u pitanju, nego njegova obavezujuća priroda. Između prve i druge *Kritike* heterogenost je tolika da počinje da nadmašuje ulog upletenih rečenica. Izgleda da se ovde rasprava ne odvija ni oko čega, nego oko dve različite "stvari".

Ali ovakav način upotpunjavanja prava ili nadomeštanja njegovih nedostataka, u domenu slobode nije jedini mogući. Institucija druge *Kritike*, kadre da se izjasni o onome što je pravedno, daleko je od toga da upotpunjava saznanjno zakonodavstvo, ona ostavlja razapljen ponor između dve strane, to će reći između dva rečenica u režimu, i u isto vreme između dve jurisdikcije. Ova separacija, ova insularizacija, koja će se sa trećom i "četvrtom" *Kritikom* umnožiti do onoga što sam na drugom mestu nazvao arhi pelagom rečeničnih režima, suprotstavlja se upotpunjavanju. Ukoliko je ono i bilo zahtevano, i uprkos svome izgledu, ono nije sušinski ili ne jedino bilo zahtevano od strane Ideje sistema, njega je zahtevala priroda tog istinskog, ne-iluzornog raskola, koji suprotstavlja saznanju i etičku rečenicu. Ovaj raskol je stvaran ne samo zato što dve strane govore različitim idiomima, već zato što pretenduju na isti slučaj.

Razdvajanje rečeničnih režima nije novost samo po sebi, ono *grossō modo* korespondira klasičnoj podeli (počev od Aristotela) filozofije na brojne discipline. Sa doktrinarne tačke gledišta, ova podela ne čini ništa drugo sem što predlaže kao zadatak filozofa, barem onog modernog, ujedinjenje tih disciplina u sistematsku celinu. Ali sada među njima postoji jedan proces koji vodi poreklo iz raskola između dve pomenute discipline koje pretenduju na isti predmet. Ovaj raskol, naime, prepostavlja pre svega neku vrstu pretenzije — voledi bismo da kažemo: rivaliteta ili ljubomore — čiji je ulog predmet oko koga se obe strane bore. Ta pretenzija sa svoje strane prepostavlja da jedan isti slučaj može biti predmet dve (ili više) različite legislative. Čak i nakon što je etablirao odvojene jurisdikcije, kriticizam ne prestaje da zahteva, poput Kanta u drugom Uvodu u treću *Kritiku* (iako možemo smatrati da on to čini kako bi udovoljio zahtevima sistema), da uprkos ambisima koji odvajaju heterogene režime, šagod da je predstavljeno kao referent

za različite rečenice koje nastaju poštova njem svojih režima, to bu-
de makar kompatibilno sa svim pomenutim rečenicama, da izme-
du njih postoji jedan *Zusammenstimmung*, jedno saglasje, i da pre-
laz iz jednog u drugi (*Übergang*) bude moguć, *ohne Abbruch zu tun*,
bez šete po bilo koji od <25>njih.</25> Jasno, ako ne i razgovet-
no, govoreći: "Pojam slobode treba da u čulnome svetu ostvari svr-
hu koja je postavljena na osnovu njegovih <26>zakona." </26>

Kritika Kritike treba sa svoje strane da uzme u obzir ovaj zahtev za kompatibilnošću. On može ići u dva potpuno suprotna pravca. Podozrenje koje nadvija tu divergenciju jeste ono preko koga osećamo našu vlastitu divergentnost, našraskol sa Kantom. Jer zahtevana kompatibilnost, a to znači pripadnost jednog referenta različitim kritičkim tribunalima, može propisati jednu od sledeće dve stvari: da naglašena dvosmislenost koju kriticizam pronalazi u referentu ne razori njegov postojeći identitet (to je odista jedan ljudski akt kada se radi o trećoj Antinomiji), ili da rastavljanje celokupnog polja svih predmeta u domene ili teritorije razdvojene ponorima pokuša da se zagradi u nekom makar teleološkom jedinstvu, u jednom kretanju koje je podređeno nekoj krajnjoj svrsi. U prvoj hipotezi, jedinstvo referenta zahteva sama mogućnost kofuzije rečeničnih režima (mogućnost iluzije), i time sama mogućnost razlikovanja režima u kritici. U drugoj hipotezi, jedinstvo polja, koje se može postulirati jedino kao krajnja svrha, zahteva Ideja sistema; ona ne drži nužno da treba da bude preinačena, kao kod Lajbnica, u jednu jedinstvenu monadu za sve heterogene rečenice; ona kod Kanta ostaje na delu u samom polju. Ali rečenična heterogenost, kada se očuva, treba makar da vodi ka jednoj krajnjoj svrsi, ka objektu jedne Ideje.

Dakle, ono što nadomeša sudija iz treće Antinomije, dinamičke antinomije *par excellence*, to nije identitet referenta, pošto se podrazumeva kako jedna datost može dovesti do protivrečnih iskaza o svome kauzalitetu, koji je za jednog uslovjen, za drugog slobodan. Sudija nadomeša odsustvo univerzalnog tribunalisa ili strašnog suda pred kojim režim saznanja i režim slobode mogu biti, ako ne pomireni (jer oni to nikada neće biti), a ono makar stavljeni u istu perspektivu, uređeni, finalizovani prema svojoj razlici. Ovo nadomešanje je očigledno ustrojeno tako da dovede do po-

mirenosti samih rečenica, a ne njihovih referenata, tako da ono mora biti pripisano pre prirodi nego svetu u Kantovom smislu. Priroda je predmet Ideje objektivne svrhovitosti, koja je zahtevana od strane refleksivnog suda pošto on traži da se objasne pojedinačne egzistencije koje zakonodavstvo "mehanički" određenog sveta ne objašnjava. Ali ako, obratno, delatnost rasudivanja, *Genauigkeit* — pažnja koju kritika posvećuje raskolima — može da preuzeme na sebe tu funkciju nadomešanja preko objektivne svrhovitosti izvesne prirode, onda su sama ta delatnost ili pažnja sredstvo kojim se priroda služi kako bi postigla svoju krajnju <27>svrhu, </27> koju treba da izvrš čovek zato što je on jedino biće na svetu koje nije sasvim uslovljeno.

Ukratko, ako kritički stražar veruje da, u nedostatu legalne odredbe, može da izgovori rečenicu o raskolu koji se tiče slobode, to je moguće zato što Ideja prirodne svrhe ovlašćuje kritičku filozofiju da to uradi. Ali šta onda ovlašćuje kritičku filozofiju da pribegne Ideji prirodne svrhe kako bi samu sebe ovlastila da sudi bez prava? Kako je reč o jednoj Ideji (ideji prirode i dakle svrhe), kritika ne može pokazati nijedno "ovo" da bi učinila važećim to ovlaštenje. Ali ona može pokazati neko "kao da ovo", a to će reći znak. Kao i uvek, znak je osećanje. Da li je osećanje to što nagovešava (i samo nagovešava) mogućnost suđenja, čak i u nedostatu konstitutivnog zakona za osećanje dobrog zdravlja? Drugim rečima, da li je to osećanje brzog prelaska iz života u smrt i iz smrti u život: divna vrtoglavica od skakanja izvan ponora pre nego iznad njega? I treba li tada nazvati ovo osećanje "znakom suđenja", kao što to Kant drugde govori o oduševljenju za francusku revoluciju kao o "znaku <28>istorije"?</28> Ali tako opisano osećanje zdravlja je isključivo antropološko, i otkriva ono za čim priroda teži u empirijskoj individui koja sudi. Treba opet dopustiti da se kritika može poslužiti ovim osećanjem kao dokazom (*Beweisen*) kako bi jemčila postojanje prava na suđenje izvan prava. Ali ona može prihvati egzistenciju tog prava samo saglasno Ideji prirode koja traži svoje svrhe čak i u procesu nadomešanja.

U skladu sa takvim tokom, primer koji je dopušten preko šeme da - je autoritet saznanju tako što snabdeva pojam (ili deskriptivnu naučnu izjavu) neposrednom prezentacijom čulne datosti — to zna-

<25> Izraz se često koristi da bi se označio minimalni zahtev za kompatibilnošću između režima. Prevod mi je sugerisao Žan-Pjer Dibo. </25>

<26> Immanuel Kant, Kritika mo}isu|enja, Beograd 1991, BIGZ, prev. Nikola Popović,
str. 68. </26>

<27> ibid., § 84. </27>

<28> Drugi spor, § 5. VI, p. 357. </28>

či pronalazeći slučaj za pravilo. Ako je to već tako, onda pitanje glasi: da li se ostali rečenični režimi (dijalektički, etički, estetički ili politički u kantovskom smislu) potvrđuju samo preko *analogon* direktno opažljivih datosti, koji kod Kanta nose različite nazive, a koje je ja ovde grupišem pod imenom znaka? Ali vrednost znakova za kritičkog osmatrača, uključujući to što ona ostavlja slobodnom igru sudsuda (pronalalaženje slučaja za pravilo i pravila za slučaj), leži u prepostavci neke vrste intencije ili svrhovitosti na strani onoga ko proizvodi znakove. Treba prepostaviti, i to je ono što Kant čini pod imenom prirode, nekog *kao da* subjekta koji bi signalizirao makar filozofu, posredstvom osećanja koja ovaj iskušava — grčevi, nesvestica, zdravlje — da postoji jedna kvazi-rečenica ispod nečega što je nalik takvome znaku, čiji smisao ne može biti potvrđen procedurama koje su primenljive na saznanje. Može li se sudi o znacima a da se ne prepostavi, čak i pod jednim problematičnim imenom, jedna takva intencija. Znači, bez pred-rasudivanja?

V

Ta predrasuda ili prepostavka, čak onako kako ju je Kant modulirao, jeste u isto vreme i suviše i nedovoljno konzistentna. Nedovoljno je konzistentna ako želimo da *saznamo* kako da sudimo. Jer tada bi valjalo etablirati kvazi-subjekta koji proizvodi znake kao da je subjekt, trebalo bi da kritički filozof postane spekulativni, i to u smislu kakav intendira apsolutni idealizam: ne samo što subjektivnost njegove misli mora postati supstanca, već objektivnost objekta mora biti transformisana u subjekt. Ali tada znaci prestaju da budu znaci. Pravo govoreći, tada prestaje da postoji potreba za znacima, jednako kao i za osećanjima. Postoje pojmovi, i tu su stvarnosti; pri tom su prvi "za sebe", dok su ove druge "kod sebe". Bar je takav princip spekulativnog mišljenja. Zapravo, kako Adorno primiče, stvarnost tada služi samo kao rezervoar primera za <29> pojmove. </29>

Ali Ideja jedne prirode koja bi slala znake kritičkom osmatraču pada, s druge strane, pretežko. Ona je, da tako kažemo, prevelika kada je u pitanju analiza i elaboracija raskola. Danas ćemo reći da ova Ideja služi prikrivanju stoga što prebrzo zaceljuje ranu koju je referent zbog narušenog jezičkog jedinstva pretrpeo pod udarcima Kritike. Ako odbacimo ovu previše utešnu Ideju, ostaje nam ogoljeno grčenje raskola. Bez očekivanja da ona donosi zdravlje (znak sude-

nja), ili da označava progres ka boljem (istorijski znak), mi se pitamo kako je ona sama moguća. Već smo rekli da se raskoli mogu desiti samo ako dati slučaj može potpadati pod bar dva heterogena rečenična sistema (to je ono što je Kant nazvao sintezom heterogenog).

Mi, koje raskol usmerava na referenta, neminovno moramo preokrenuti pitanje. Postoje dve rečenice koje kriticizam određuje kao pripadne heterogenim režimima. Kako možemo znati da se, uprkos njihovoj heterogenosti, te rečenice (kako se to već prepostavlja u svim sporovima) odnose na istog referenta? Osvrñimo se na univerzum koji predstavlja svaka rečenica, na primer deskriptivna: "Vrata su otvorena", ili pak naredbena: "Zatvori ta vrata". Nije samo smisao taj koji vidno trpi modifikaciju kada se prelazi sa jedne na drugu rečenicu, to se takođe dešava i pošiljaocu i primaocu. Entitet (ma ko to bio) koji prima naredenje nije situiran na isti način kao onaj kome je upućen opis. Kada je reč o entitetu (ma ko to bio) koji tvrdi da su vrata otvorena, on nije time situiran na isti način kao što je to onaj ko izdaje naredenja da se vrata zatvore. Od svakog se očekuju različite stvari. To očekivanje ni na koji način nije psihološko stanje, već pre anticipacija rečenica ili akata (samo provizorno uzimamo taj termin) koji normalno slede iz deskripcije ili preskripcije. Ta "normalnost" odgovara onome što sam ja nazvao rečeničnim režimima, na isti način kao što smisao (provizor no uzimamo da ovde postoji samo jedan smisao, onaj "čist" ili "prav") koji je predstavljen formom rečenice (ili iz nje izveden) odgovara tim rečenicama. Na primer, normalno, dakle "čisto" ili "prav", jedna rečenica upitne forme (uključujući, u slučaju izgovorenje rečenice, adekvatnu intonaciju) predstavlja smisao nekog pitanja, to će reći smisao koji se ispituje, a njen pošiljalac i primalac su, prema tome, postavljeni kao dva pola između koja smisao koji je *tamo* predstavljen kao suspendovan treba *ovde* da bude predstavljen kao utvrđen. Bilo da je očekivano povezivanje prema režimu koji upravlja rečenicom učinjeno ili ne, i čak bilo da je češće učinjeno ili ne-činjeno, to je već sasvim drugo pitanje, koje sada treba da zanemarimo.

Vratimo se referentu. Kako se dve heterogene rečenice mogu odnositi na istog referenta? Ne trpi li referent istu štetu kao i druge instance rečeničnog univerzuma — pošiljalac, primalac, ili smisao — kada se rečenični režim promeni? Kako se može odrediti da li su vrata na koja referiše rečenica "Vrata su otvorena" ista ona koja se pojavljuju u rečenici "Zatvori vrata"? Ne zahteva li deskriptiv-

<29> Teodor Adorno, Negativna dijalektika, Beograd 1979, BIGZ, prev. Žarko Pušovski i Nadežda Čačinović-Puhovski, Predgovor. </29>

<30> Model es mat hematoques de la morphogenese, Paris, 1974, p. 186. </30>

na rečenica referenta na drugačiji način nego što to čini preskriptivna? Biti predmet neke informacije, nije li to sasvim drugačija situacija nego biti predmet jedne dolazeće promene? Poredak, kako primećuje Rene <30>Tom, </30> nije informacija. Ako je referent jedna instanca u univerzumu koja je predstavljena jednom rečenicom (a šta bi drugo pa mogao biti?), ako instance rečeničnih univerzuma nisu ništa drugo do polovi između kojih se odigravaju različita očekivanja na već opisani način, i ako su, napokon, ta očekivanja različita saobrazno heterogenosti rečeničnih režima, tada bi trebalo, kako se čini, zaključiti da se instanca "referenta" razlikuje zavisno od rečenice koja ga predstavlja, konstativne ili preskriptivne, kao u našem primeru.

Pitanje se dodatno zaoštava ako entitet koji je uključen u rečenice pod heterogenim režimima ne prebiva na istoj instanci. Tu se pronalazi heterogenost u kantovskom smislu reči. Vrata su u prethodnom primeru služila kao referent za obe rečenice. Ali kako možemo znati da je reč o istom entitetu *kada* kažemo: "Alber će ostaviti Mari", *kome* kažemo: "Alber, razmisli pre nego što bilo šta uči - niš, o *kome* kažemo: "Kako je hrabar Alber!", a *koji* kaže: "Mislim da je bolje da ostavim Mari". Ta premeštanja instance, kada se dodaju rečeničnoj heterogenosti, izgleda da upotpunjaju rastvaranje identiteta onog entiteta koji se odaziva na ime Alber.

Svakako, ispitujući identitet ovog entiteta kroz razne instance i režime, mi ga uzimamo za referenta u našem istraživanju, a navedeni primjeri su tu da bi potvrdili istraživanje. Takav položaj referenta u filozofskom istraživanju često podstiče istraživača da bez daljnog podrazumeva realnost entiteta koji ispituje, i da zaključi kako su brojne navedene rečenice samo varijacije smisla koje supstrat ili supstancija nazvana "Alber", uzeta zdravo za gotovo, može primiti na sebe. To je iluzija. Istraživačeva rečenica je n-ta po redu rečenica (ovde peta) tipa: "Kakva je Alberova stvarnost?", i ta rečenica koja se pokorava ispitivačkom režimu ne nosi u sebi nikakvu privilegiju na osnovu koje bi obdarila entitet zvani Alber jednim stvarnim identitetom. To je česta greška u filozofskom diskursu: to što ima karakter rečenice o rečenicama, čini da filozofski diskurs zanemari referencijalne vrednosti, kako bi to Frege rekao, ili, kako bismo mi to rekli, uloge koji su specifični za svaku od tih

rečenica. To je posebno greška hegelovskog spekulativnog diskursa; on stavlja sve rečenice, bez obzira na njihove režime, pod saznajni režim, praveći tako od iznetih rečenica autonomne navode. Umesto da naredi: "Zatvori vrata", hegelovski tribunal (ili, kako bi se to već reklo, svetski tribunal) može u najboljem slučaju znati za upitno-deskriptivni oblik: "Da li je zaista bilo naređeno da se vratata zatvore?". Sinteza heterogenog nema teškoća da se stavi na ovaj nivo <31>metajezika.</31>

Kada smo odbacili spekulativni zaklon, i dalje nam ostaje pitanje da li entitet koji nosi ime Alber stvarno postoji? Kao referent jednog opisa, ovaj entitet proističe iz jednog iskustvenog suda u kantovskom smislu reči; kao primalac preskriptivne rečenice, on spada u kompetenciju praktičkog uma; kao povod procene, on pripada etici ili estetici. Kako smo već rekli, Kant je postavio problem kompatibilnosti ovih različitih rečenica, i to na dramatičan način, kao problem prelaza između provalija. Ovde ga treba postaviti u njegovoj najneodložnijoj formi: da li su etički Alber i "uslovjeni" Alber, kako bi rekao Kant, isti? Ono što mi nazivamo referentom, Kant naziva objektom. Objekti su za njega uvek objekti spora, oni su uvek ubaćeni u okvir nekog procesa isledivanja. Ali oni su tu uvek zbog svoga smisla, koji određuje rečenični režim kome pripadaju, i koji će kritički stražar etabrirati. Da li su oni tu i zbog svoje stvarnosti?

Stvarnost objekta za Kanta postoji, kao što je poznato, pod jemstvom direktnog *Darstellung-a*. Ta predstava se, u kantovskom značenju, potičinjava režimu čulnosti. Njegove forme su pravila koja transformišu zagonetni materijal čulnosti u date činjenice, raspoređene u vremenu i prostoru. Danas bismo rekli (ne bez aproksimativnosti, znam, ali ipak rizikujem) da Kantovo direktno predstavljanje, očišćeno od svog fenomenološkog <32>pokrova,</32> odgovara jednoj pokaznoj rečenici tipa *Evo stvaja*. Jer, kao što to Kant zna, referent se pokazuje kao stvaran samo da bi dokazao određeno tvrđenje. Pokazna rečenica je neophodno potrebna epizoda u argumentaciji. Ona se poziva na stvarnost kako bi potvrdila dokaz. Postoji, kaže ona, ovde i sad, jedna stvar koja, evo, potvrđuje valjanost onoga što ja govorim. Ova rečenica implicira upotrebu pokaza telja ili njihovih ekvivalenta. Pokazatelji predočavaju stvarnost,

<31> Cf. J.-F. Lyotard, "Essai d'analyse du dispositif spéculatif", Degrés, no. 26-27. </31>

<32> U jednom pismu Lamberu od 2. septembra 1770., Kant daje ime phaenomenologija generalis nauci koja je "sasvim negativna (...), u kojoj bi bili određeni vrednost i granice principa čulnosti". Četvrti deo Lamberovog Novog Organona se zove "Fenomenologija".</32>

oni pokazuju referenta kvazi-rečenice kao biće koje je opskrbljeno "ekstra-lingvičkom" egzistencijom. Ali oni takođe upućuju celokupan predstavljeni univerzum rečenice u kojoj su uposleni, na jedan "aktuuelni" vremensko-prostorni "izvor" (nešto poput ja-ov de-sad).

Taj sam izvor ne ustanavljuje nikakvu vrstu postojanosti. Predstavljen ili sa-predstavljen (prepostavljen) sa rečeničnim univerzumom u kome su dati pokazatelji, on se pojavljuje i nestaje zajedno sa tim univerzumom, to će reći sa tom rečenicom. To što je maločas bilo ovde i sad, sada je, ovde i sad, *ovde i sad* prošlog trenutka. Isto važi i za *ja*. Kako onda može jedna pokazna rečenica služiti kao dokaz za neku tvrdnju? Da bi navodenje nekog slučaja imalo vrednost dokaza, ono bi trebalo da bude opremljeno sredstvima za pozavljanje slučaja. Dakle, nije dovoljno ponoviti isto pokazivanje da bi se naveo isti slučaj. Potvrđivanje jedne saznajne rečenice, na primer, zahteva da se barem jedan referent može naći na nepromjenjenom mestu i u nepromjenjenom vremenu. Potvrđivanje to može učiniti jedino pomoću referencijala koji su nezavisni od uslova pojavljivanja rečenice, i koji samim tim nisu zavisni od pokazatelja. *Ovde, sad i ja* moraju biti zamenjeni ili makar upotpunjeni pokazateljima mesta, osobe i vremena koji su nezavisni od rečenice koja ih predstavlja.

Problem se dakle sastoji u tome da se pronađe pokazatelj koji, nezavisno od trenutka, mesta i osobe pokazivanja, uvek pokazuje istog referenta. Ne čini se verodovatnimo da bi taj problem mogao biti rešen u domenu transcendentalne ili fenomenološke filozofije, sve dok ove uključuju filozofiju subjekta. Ja ne nameravam da ovde oživim diskusiju o opšoj aporiji o *Ich denke* u vezi sa problemom vremena, niti želim da se bavim zagonetkom šematisma. Elaboracija ova dva pitanja postala je filozofska klasika. Pošto se ovde radi o pitanju *Darstellung*-a i moguće ili nemoguće stalnosti referenta pokazivanja kroz ono što je Kant nazvao *Zeitreih*, ili temporalne serije, ja samo podsećam da je ta teškoća obradena u prvoj Analogiji iskustva, koja se, u drugom izdanju prve *Kritike*, zove "Osnovni stav postojanosti supstancije" (a ne, kao u prvom izdanju, prosto "Osnovni stav postojanosti"). Preradena verzija se nalazi i u "Pobijanju idealizma", takođe dodatom 1787. Dokaz iz *Analogije* je poznat: svaka promena u vremenu pretpostavlja nepromenljivu postojanost vremena; dakle, "vreme, forma unutrašnjeg čula, ne može samo biti opaženo"; postojanost, tako, mora biti smešena u spoljašnje objekte, kao supstancija. Kantovo "Pobija nje",

modifikovano jednom napomenom iz drugog Predgovora, usmerava ovaj argument protiv Dekartovog problematičnog idealizma: ne postoji empirijska determinacija samosvesti koja ne prepostavlja postojanu supstanciju, i "opažanje ovoga što je postojano moguće je samo na osnovu neke stvari izvan mene, a ne na osnovu proste *predstave* o nekoj stvari izvan <33>mene".</33> Iz toga sledi da određenost moje egzistencije u vremenu dokazuje egzistenciju objekata u prostoru.

Svakako da imamo pravo da supstanciju shvatimo kao postojanost referenta u mnogim pokaznim rečenicama, pošto, kako Kant primećuje, "stav kojim se tvrdi da je supstancija postojana jeste <34>tautološki".</34> Ali, ono što nije tautologija, to je činjenica da je supstancija ili subzistencia *stvar*. Govoreći *stvar*, Kant zasigurno ne želi da kaže kako je ona stvar po sebi, već samo to da je ona nešto što nije zavaćeno vremenskim nizom "predstava". (Evo nas opet u srcu problema prezervacije i konvulzije u prezentaciji: hysterija i "težina u glavi" su, konačno, vrsta vremenskog "grča", i u tom smislu možda jedan ontološki napor.)

Problem je sledeći: ako su dati *ja*, *ovde*, *sad*, pokazatelji koji zavise od pokaznih rečenica podržavajući ih, kako onda možemo pronaći nezavisne pokazatelje a da se ne vratimo na pojam postojane supstancije koji sam ne može prihvati nikakvo potvrđivanje pokazivanjem?

Opet, to nije jedini problem koji je postavljen sintezom heterogenog, dakle ustanovljavanjem raskola. Problem se, u ograničenom vidu, sastoji samo u sintezi referenata pokaznih rečenica, a posebno u njihovom identitetu kroz sukcesiju. Ta sinteza sušinski odgovara onome što je Kant nazvao iskustvom. Ali izgleda da je nužno da heterogenost rečeničnih režima za koje prepostavljamo da predstavljaju jedan te isti entitet, koji jeste ili nije na poziciji referenta, ustanavljuje novi napad na jedinstvo iskustva. Uzmimo, na primer, sledeći događaj: Alber otvara vrata i odlazi. Kako to može ostati događaj ako smo u stanju da mu pridodamo heterogene rečenice koje su ranije navedene: "On će ostaviti Mari", "Razmisli pre delovanja", "Kakva hrabrost!", "Mislim da je bolje da ostavim Mari", i druge, kao i onu koju izgovara Mari: "Biće ti žao", i, svaka-ko, onu našu: "Alber otvara vrata i odlazi"?

Sudenje treba da se uvežbava upravo na pitanju ove raznovrsnosti. Ona se mora razumeti i razmotriti. Ono što treba da bude priznato i pošтовano, to je provalija koja postoji između tih rečenica, njihova nesamerljivost. Problem identiteta referenta u pokaznim

<33> Kritika ~istog uma, str. 178. </33>

<34> ibid., str. 153. </34>

rečenicama, ovde nazvanog Alber, u tom pogledu je samo priprema za problem suđenja. Svakako, ovo poslednje ne bi se uopšte postavilo da se entitet zvan "Alber" nije pokazao istim u različitim univerzumima koji su predstavljeni navedenim rečenicama. Ali, pokazujući da je on isti, rešavajući problem referenta zvanog Alber, mi ne rešavamo problem sinteze heterogenog. Zapravo, samo ga činimo akutnijim. Potrebno je da entitet nazvan "Alber" bude isti ne samo zato da bi saznanje bilo moguće, nego i zato da bi ko-egzistencija svetova — onoga što je Kant nazvao poljima, teritorijama i **<35>**domenima**</35>** — bila moguća; reč je o svetovima koji zaista predstavljaju isti objekat, ali koji od tog objekta čine uloge heterogenih (nesamerljivih) očekivanja u rečeničnim univerzumima koji se ne mogu konvertovati jedni u druge. *Ohne Abbruch zu tun.*

VI

Upadljiva osobina filozofskog diskursa u većini formi kojima se on koristi (jer on pozajmljuje od drugih žanrova, literarnih ili ne), jeste ta da on, u principu, izbegava vlastita imena u svojim argumentima. Imena filozofskih autoriteta i protivnika koja istrajavaju jesu imena argumenata. Ja ovde neću ispitivati razloge koji se navode da bi se opravdalo to isključenje. Najčešće ne postoji nijedan. Izgleda da se podrazumeva da se u filozofiji ne operiše na "nivou" imena. S druge strane, istorijski diskurs, diskurs o velikim poetičkim žanrovima ili onaj romantički, geografski, antropološki, paleontološki, diskurs fizike, opšte biologije, bili bi naprsto nemogući bez vlastitih imena, ma koliko da je različita njihova upotreba u različitim diskursima. Čak i "tvrd" nauke moraju da ih koriste. Na primer, ako nauka o elektricitetu prihvata "Džulov zakon", to nije samo zato da bi počastvovala ime fizičara koji je otkrio variable koje određuju intenzitet električne struje, već zato što je to ime jednog eksperimentalnog protokola koji može da ponovi nije bitno koje *ja*, nije bitno *gde* i nije bitno *kada*, zato što su postojani uslovi njegovog izvršenja striktno odredeni i zato što su uvek dosad dopušali opservaciju identičnih rezultata. Ali šta zna -

či "striktno određeni"? To znači da, kada su jednom fiksirana i usvojena imena mera (trajanje, obim, težina, zapremina, ili intenzitet), variable koje konstituišu eksperimentalnu šemu mogu biti uvedene u imenovane kvantitete pomoću ovih mera. Tako ponavljanje koje osigurava validnost Džulovog zakona može biti izvršeno jedino zahvaljujući stabilnosti imena mera (sistema jedinica u fizici), koja se moraju shvatiti kao mreža vlastitih **<36>**imena.**</36>**

Nijedna evidencija, bilo kog reda, ne može se usvojiti kao dokaz ako nije praćena imenima koja dopušaju da se ona ponovi. Nije dovoljno da se kaže "Ja sam bio tamo"; treba reći gde, kada, i ko, dakle dati imena koja omogućuju da se locira *ovde tog tamo* u svetu mesnih imena, *sada tog tada* u svetu datuma, *ja* koje pripada nekom *njemu* ili *njoj* u svetu ličnih imena. Povrh toga, za svaki od tih svetova treba dati imena mera (makar trajanja i obima) koja pozicioniraju jedna imena u odnosu na druga tako da se mogu ponoviti, i to na takav način da putovanje tim mrežama može početi od *ovde-sad-ja* izgovorene rečenice.

Ako je tačno da je referent sporan, da suditi znači nalaziti slučaj za pravilo (i bez sumnje pravilo za slučaj), onda sud ne može biti izrečen ukoliko slučaj (objekt spora) nije dokazan, a on to ne može biti ukoliko nije smešen u svet imena, koji dopušta ponavljanje svedočenja koliko god to puta trebalo. Svaki tribunal ima potrebu za imenima kako bi se utvrdila realnost referenta. Rekonstrukcija zločina je model za svako tvrđenje o realnosti referenta.

To je razlog zbog koga policijski roman, koji za heroja ima kriminalca koji pokušava da zatre oznake imena (datume, mesta, osebe, mere), konstituiše, kako sugerise **<37>**Kracauer**</37>**, arhetipsku formu ontološkog pitanja u modernom ili postmodernom dobu. Tragedija pripada klasičnom dobu. Ono što odlikuje modernost jeste to da su destrukcija identiteta i ubistvo iskustva brisanjem vlastitih imena, željeni efekti. Trebalо bi pod ovim svetlom obratiti pažnju i na psihanalitičko istraživanje. Frojdova strast za zagonetne napise, za *rätselhaften Inschriften*, koje je dešfrovalo noću u *Fiegelende Blätter* imala je više veze sa stilom, odnosno žanrom, *Traumdeutung*-a nego njegova čitanja *Cara Edipa* ili *Hamleta*.

<35>v. Kritika moji su|enja, *drugi Uvod*, § II.**</35>**

<36>Saul Kripke, *La Logique des noms propres*, t. ţ. Jacob et Recanati, Paris, 1982, p. 42-44.**</36>**

<37>Siegfried Kracauer, *Le roman policier*, t. ţ. Rochlitz, Paris, 1981, p. 38. sq.**</37>**

Uzrokovanje zaborava vlastitih imena (amnezija, koja je jedan od prvih znakova starosti) je savršen zločin zato što onemogućuje rekonstrukciju zločina. To je kriminogenost nesvesnog, osamljivanje, koje na kraju ne prepoznaje samo sebe — situacija u kojoj sopstvo lišeno imena ne može, čak ni za trenutak, da preuzme neko drugo ime — Nićeovo, Helderlinovo ili Vajldovo — u spasilačkoj pseudonimiji; tada ono umire u vlastitoj anonimiji. Iako su mere takođe vlastita imena, onda Ubistvo mora da se shvati kao najcenjenija umetnost nesvesnog. Tomas de Kvinsi je nadgledao Kantov poslednji lapsus u <**38**>Kantswake.</**38**>

Pomislio bih kako u oslepljivanju vlastitog imena i njegove funkcije u etablimanju stvarnosti, filozofski diskurs može biti samo jedna od dve stvari: ili dogmatičan, zato što mora da prepostavi postojanu stvar ili nekog apsolutnog svedoka (što je non-sens, ili *unsinnung* u Vitgenšajnovom smislu), ili autističan, zato što je nespособан да napravi korak koji vodi od pokazatelja pokazne rečenice do stvarnosti referenta. Ova poslednja nemoć vidljiva je u Kantomov neizvodljivom šematizmu, koji može dovesti jedino do mogućnosti iskustva a nikako do samog iskustva, ili u nemogućnosti ustavljavanja drugosti tokom Dekartove pete Meditacije, iz koje se mogu izvesti samo *on* ili *ti* koji zavise od konstitutivnog pravca *ja*.

To su načini (sumarni kao smrtnе kazne ili konačni sudovi) da se završi sudeњe stvarnosti. Ali taj proces je bez kraja, bez zbira i bez sna. Uz sve to, ukoliko je tačno da sudeњe apeluje na vlastita imena, onda ne sledi nužno da njihova upotreba okončava raskol. Upravo obratno. Jer imena su, kako ih Kripke <**39**>određuju, </**39**>konstantni kvazi-pokazatelji i, u tom smislu, *analoge* u Kantovom značenju, ali pokazne *analoge*, a ne semantički ekvivalenti sa datostima. Vlastita imena su prazna, ali ona su, na izvestan način, dvostruko prazna. Ona su, prvo, lišena smisla, ili prepunjena njime, što se svodi na isto, i, ona su, isto tako, lišena stvarnosti.

Ime nije dokaz stvarnosti referenta koji ga nosi. Kako primećuje Luj Maren, mi, verni nasledju Paskalovog nominativizma, kažemo: "To je Cezar" kada ugledamo čoveka koji nosi to ime, kao i kada vidimo njegov profil na <**40**>novčiću.</**40**> Svet fikcije je svet imena u kome najčešće svi imenovani referenti mogu biti locirani ili situirani u odnosu na sve ostale. Ponekad je dovoljno samo ime da bi se postigao efekat stvarnosti (recimo longituda i latitudu

ostrva Utopija u priči Tomasa Mora). Ili imena Vaterlo i Napoleon u *Kartuzijanskom manastiru u Parmi*. To dokazuje da isto ime može dobiti jedan položaj u svetu imena Stendalove fikcije, a drugo u svetu imena koja su potvrđena sredstvima istorijske nauke, i to bez nanošenja šete ni jednoj ni drugoj strani. Ovakvo zahvatanje pruža dobar primer raskola: Napoleon car Francuza, ili Napoleon politički Ideal za Fabrisa i Žilijena? Smatra se da je referent imena realan onda kada se imenskoj rečenici "To je Rim" doda pokazna rečenica "Evo ga". Pokazivanje nas svakako ne zadovoljava, ali, s druge strane, ne možemo bez njega.

Ali, uostalom, imenska rečenica "To je Rim", kakve god da je prirode, uvek se poziva kako bi se pronašla potvrda za smisao, a to znači poradi dokazivanja u nekom procesu. Nije neophodno da taj smisao bude uveden rečenicom koja je uzeta iz domena deskriptivnih rečenica. Kada se postavi pitanje: "O kojim se vratima radi?", sasvim spontano odgovaramo pokaznom rečenicom: "O ovim vratima". Ali ovo pitanje može da se poveže sa rečenicama koje stoje pod heterogenim režimima, kao što je ova opisna: "Vrata su otvorena", ili uživočića: "Kakva vrata! Uvek su otvorena!", ili narativno-upitna: "Da li je otvorio vrata?", ili prosto narativna: "U tom času je otvorio vrata". Ono što je sigurno jeste da odgovor: "Ova vrata", koji je pokaznog tipa, ne dokazuje u dovoljnoj meri realnost referenta prethodnih rečenica. Trebalо bi da se umetne imenska rečenica ti-pa: "Znate, istočna vrata Alberove kuće u Vijerbanu".

Poznat je Ezopov ili Plutarhov slučaj koji je prerastao u maksimu: *Hic Rhodus, hic salta. Salta* predstavlja smisao unutar režima preskripcije, *Rhodus* daje ime, *hic*, koje je ovde član, označava pokazivanje (i time neodložnost, pošto je to jedna preskripcija, da se skoci, koju treba potvrditi). Pitanje realnosti referenta tako nikada nije rešeno jednom samostalnom rečenicom koja pada pod režim specifično zadužen za tu službu, već se ona uvek rešava preko igre, slobodne igre, triju rečenica, jedne zadužene za smisao, druge za ime i treće za ono što je Kant nazvao predstavljanjem. Ovaj tripartitni kompleks nije bez svojih problema. Međutim, pitanje realnosti referenta još uvek je samo jedan momenat u problemu koji nas ovde interesuje, problemu raskola. Stoga se neću zadržavati na prvom pitanju. Za drugo ću primetiti samo to da, za razliku od pojma (ili suštine) ili pokazatelja, vlastito ime može biti stavljeno bez

<**38**>Les derniers jours d'Emmanuel Kant, t. ţ. Pierre Leyris et Marcel Schwob, Paris.</**38**>

<**39**>Kripke, op. cit., 36 sq.</**39**>

<**40**>Le portrait du roi, Paris, 1981.</**40**>

modifikacije svoje pokazne vrednosti (to je njegova rigidnost) pod najheterogenije režime. Videli smo to u slučaju Albera. Na primer, u deskriptivnoj rečenici Alber je situiran na instancu smisla (kao predikat): "Ona je prestala da voli Albera", ili na instancu referenta (subjekt iskaza ili argument) u upitnoj rečenici: "Da li je Alber bio ovde?"; možemo ga zateći u situaciji primaoca u preskriptivnoj rečenici: "Odlazi Alber!", ili u situaciji pošilaoca u nekoj naraciji: "Tog trena otvorih vrata" (uzeto iz Alberovih dnevnika ili memoara). Zahvaljujući tome što je njegova pokazna vrednost fiksirana, vlastito ime je naročito podesno za raskole.

Plastičnost vlastitog imena je ograničena njegovim pripadanjem svetu (ili svetovima) imena, kao i mestom koje mu je konstitutivno dodeljeno među drugim imenima, shodno prostornim, vremenskim, antroponijskim razmacima, koji su takođe imenovani (kilometri, decenije, generacije i srodnštvo). To je mesto u konstantnoj uznemirenosti. Unutar ovih ograničenja, neodređivo jato smislova može da se pokolje oko jednog imena a da ne promeni njegovu pokaznu vrednost. Neki, u tom jatu, zajemčeni smislovi biće izdvojeni pomoću veze koju ime ostvaruje sa drugim datim imenima, i takođe pomoću pokazatelja. Međutim, čak i tada, jato mogućih smislova ostaje enormno u svakom času, i nikada neće prestatи da bude takvo. Nije se moglo 1932. g. znati da će Karol Vojtila biti papa, niti se oko 340. g.p.n.e. moglo znati da će se jedan od smislova vezanih za referenta zvanog Aristotel ticati francuskog filozofa s kraja dvadesetog veka koji pokazuje kako ontologija iz njegove *Metafizike* nije nauka već dijalektika. Drugim rečima, imena se dobro prilagodavaju na buduće sadržaje, kao i na dvostrislenosti, polisemiju, čak kontradikcije, zato što ona nisu suštine koje se daju definisati, niti pokazatelji suština (suprotno onome što su mislili Lajbnic i delimično Kripke). Imena su samo belezi koji označavaju protokole za ponavljanje, ali time i dopušaju zasnivanje ili pokušaj zasnivanja novih mreža u koje će ona biti uključena.

Immenska rečenica, tako, ima dvostruku prednost: prvo, tu da predstavlja nužan momenat u procedurama za ustanovljenje realnosti referenta; drugo, tu da omogućuje beskonačan broj raskola povodom referenta. Kantovsko *Darstellung*, pokazivanje, nije dovoljno za prvi zadatak, za etabliranje stvarnosti, a izgleda da stvara i prekup za drugi, za podsticanje raskola. Kant je osuden, zbog transcedentalne estetike koja je takođe i fenomenološka, da pravi raz-

liku između direktnog i analoškog predstavljanja. To ga primorava da dodeli prevelike privilegije — što je inače neobjašnjivo, kao i nje - gov řematizam uostalom — saznanjoj rečenici, koja, u isto vreme izbacuje van sfere čulnosti sve "objekte" koji nisu objekti saznanja. Na taj način pitanje raskola se ne postavlja u svoj svojoj oštrini, te se može otupiti izmetanjem u ldeju jedne pomiriteljske svrhe.

VII

Pitanje raskola nije antropološko nego jezičko. Raskoli nemaju, ma kako to izgledalo, za ulog zadovoljenje "ljudskih" interesa ili strasti. Odobriti takvu tvrdnju znači pretpostaviti neku vrstu prirode, bila ona ljudska ili ne, koja bi se povinovala svrsi, a to je jedna ideja koja je prevelika, suviše patetična ili previše herojska, da bi objasnila raskole. Bilo bi jednako uzaludno zameniti *anthropos-a logos*-om ukoliko se to čini samo da bi se logosu opet pripisala nekakva priroda — ekspresivna, komunikaciona ili "poetička" — koja bi osigurala njegovo krajnje jedinstvo. Nije dovoljno ni poput Vitgenštajn reći da je "jezik (*Sprache*) laverint puteva (*ein Labyrinth von Wegen*)", zato što to pretpostavlja da neko prolazi, makar da bi se u njemu izgubio. Ono što Vitgenštajn potom dodaje već je bliže, ako se tako sme reći, raskolu: "Dodeš sa jedne strane i možeš da se snađeš dodeš sa neke druge strane do istog mesta i više se ne <41>snalaziš. </41> To je isti glagol, *sich auskennen*, kojim je u §123 *Filozofske istraživanja* predstavljen filozofski problem: "Neki filozofski problem ima oblik: 'Ja se ne snalazim'". Kant je rekao: "Gde sam? Gde sam krenuo?". Taj spazam u laverintu legalnih argumenta pokazuje da jezik nije "nešto <42>jedinstveno" </42> u smislu da je sastavljen od rečenica pod heterogenim režimima, koje bi trebalo da zbrane priznavanje "istog mesta", istog referenta.

Ali ne treba više govoriti kako niko ne zna da je "ovde" isto mesto kao i "tamo". Mogućnost identifikovanja referenta postoji, svakako ne mogućnost putem direktnе prezentacije nego preko već naznačenih procedura, koje su fiksirani nacrti puta kroz laverint, parčići karte. Ovakvu identifikaciju traži potvrđivanje saznanjih rečenica, i ona ne prestaje da postoji, makar kao zahtev. Zašto? Zato da bi se okončali raskoli, teorijski ili praktički. U stvari, zbog očekivanja da se raskoli okončaju, da se ratovi pretvore u procese i da se proglaši presuda koja je doneta da bi se uredio spor, da bi raskol mogao da se obznanji. On se obznanjuje preko osećanja. Čak i še-

<41>Ludwig Vitgenštajn, Filozofska istraživanja, Beograd 1969, Nolit, prev. Ksenija Maricki-Gađanski, § 203. </41>

<42>ibid., § 110. </42>

ta koja je nadoknađena može da izazove osećanje nepopravljive nepravde. Tako se sama svrhovitost obezvreduje, a mir će ostaje jedno naoružano stanje.

Nazvaču nepravednim jedno stanje koje je dopunjeno gubitkom načina za dokazivanje šete. U toj *nepravdi* prepoznajete Marksove reči iz 1843.: "Jedna klasa vezana radikalnim lancima, klasa građanskog društva, koja nije klasa građanskog društva, stalež, koji je ukidanje svih staleža, sfera, koja poseduje univerzalni karakter svojim univerzalnim patnjama i koja ne traži nikakvo posebno pravo, jer joj nije učinjena nikakva posebna nepravda, nego nepravda uopšte (*ein Unrecht <43>schlechthin*)".
Objašnjenje zašto sam se pozvao na ove reči bilo bi predugačko, tako reći beskonačno dugačko. U svakom slučaju, ove reči se ne uklapaju u Marksov perspektivu — fojerbahovsku, humanističku, luterijansku, i možda dijalektičku — tog doba. One su možda najodlučniji način da se označi raskid sa Hegelovom filozofijom prava (raskid koji još uvek nije preokrenut niti "prevladan" i zbog toga "marksizam nije <44>gotov"),
i, indirektno, čak i sa jednom mišju o pomiriteljskom posredovanju, sa Kantovom Idejom *Zusammenstimmung*-a. Onaj ko trpi nepravdu taj je žrtva. Stvar je žrtve to da ne može da dokaže pretrpljenu nepravdu. Zato jer sudija kaže žrtvi: moguća je jedna od dve stvari, ili ste pretrpeli nepravdu ili niste. Ako niste, onda ili grešite ili lažete kada tvrdite da ste žrtva. Ako jeste, pošto možete da svedočite o toj nepravdi, kao što je to slučaj pošto sam o tome obavešten, ta nepravda pre-staje da bude nepravda, ona postaje šeta, a vi grešite ili lažete kada svedočite da je to nepravda.

Forison se žalio kako je bio obmanut u vezi postojanja gasnih komora. Da bi se utvrdilo da je neko mesto gasna komora, on će, kako kaže, prihvatići samo "bivšeg zatvorenika koji je u stanju da mi dokaže da je sopstvenim očima video gasnu <45>komoru".
U skladu sa Forisonom, ne može postojati direktni svedok gasnih komora koji nije ujedno i njihova žrtva, kao ni žrtva koja nije mrtva žrtva, jer u suprotnom gasna komora ne bi bila ono što Forisonovi protivnici tvrde da jeste. Nijedno mesto ne može se identifikovati kao gasna komora, nedostaje očevidec.

Argument koji se zove dilema (inače dobro poznat sofistima, po-

sebno Pitagori) pokreće epikurejsku maksimu: ako smrt postoji (u Aušricu), vi ne postojite; ako vi postojite, onda nije nema. U oba slučaja nemoguće vam je da dokažete da smrt postoji.

Isti *double bind* pokreće i argumentaciju kojom su se tužioци koristili u velikim političkim procesima, berlinskom, moskovskom (ako ste komunista, vi ste saglasni sa polit-biroom; ako niste saglasni sa politbirom, vi niste komunista. U oba slučaja vi ne možete da dokažete da postoji nesaglasje između komunista). Ali ovaj *double bind* nam otkriva ključ pozitivizma u njegovoj opštosti: nije realno ništa osim onoga što važi pod sazajnjim režimom. Ukoliko, iz ovog ili onog razloga, ne možete da dokažete šetu koju ste pretrpeli, tada sudija ne može "rekonstituisati" vašslučaj, što znači da ne može da pristupiti (da započne) ponavljanje slučaja putem usvojenih procedura, i vaš žalba je odbijena. Rasprostranjen na sve rečenice, ovaj kriterijum se naziva performativnost. On naređuje svim tužiteljima da sačine dokaz o šeti na koju se žale, saobrazno sazajnjim pravilima, dakle saobrazno tehnico-nauci. Ukoliko se rečenični režim kome tužitelj pripada razlikuje od onog sazajnjog, i time od onoga na koji se tribunal poziva, onda je izvesno da će on izgubiti parnicu. To se dešava, na primer, sa filozofijom (ako takva uopšte postoji) čiji rečenični režim ne može po pretpostavci biti ograničen na sazajjni režim. U "Sporu medu fakultetima" Kant obeležava njenu poziciju nemogućeg svedoka raskola, razboritu poziciju. On, takođe, potpuno podrazumeva njenu inferiornost u odnosu na discipline koje su naoružane kôdom.

Ono što zabranjuje svaki "povratak" Kantu jeste kapital, moć ravnodušnosti. Sam Marks je ime oko koga su mnogi raskoli nastali, ime koje još uvek obezbeđuje materijal za sporenje i osvetu. Ali ima nešto u marksizmu što još uvek nije prestalo da bude kritičko, i što zahteva da budemo razboriti. Raskol je u njemu pronašao slušaoca koji je istovremeno istančan i zaglušen. Istančan je zbog toga što je marksizam prihvatio odbačeno osećanje, osećanje klasne mržnje, i zato što je pokušao da izmisli idiom koji je toj strasti potreban; ali slušač biva zaglušen kada Marks kreće da insistira na pružanju dokaza za jednu nepravdu za koju niko ne može da pokaže slučaj, i, povrh toga, na uverenju da je ta nepravda jedina čije ispravljanje (putem revolucije) može okončati

<43> Karl Marks, "Prilog kritici Hegelove filozofije prava", u: *Karl Marks i Fridrik Engels, Rani radovi*, Zagreb 1961, Naprijed, prev. Stanko Bošnjak, str. 94.. </43>

<44> Cf. J.-F. Lyotard, "Pierre Souyri, le marxisme qui n'a pas fini", *Esprit* 1, 1982. </44>

<45> Le Monde, 16. januar 1979., i Serge Thion, *Vérité historique ou vérité politique?*, Paris 1980. </45>

većinu raskola (ili, u staljinističkoj verziji, sve raskole).

Kontrasti i sglasja između socioekonomskih partnera ne sprečavaju, čak naprotiv, pretpostavljaju činjenicu da su nadničar ili njegov predstavnik morali razgovarati i da moraju razgovarati o njegovom radu kao da je to povremeni prenos robe, "usluga", čiji bi on bio vlasnik. Tu "apstrakciju", kako kaže Marks (taj termin je iluzoran; na koje se "konkretno" on poziva? koju stvarniju stvarnost on suprotstavlja dokazljivoj stvarnosti najamništa?), zahteva idu om kojim se upravlja spor, "buržoasko" ekonomsko i socijalno pravo, jezik kapitala. Ukoliko se ne koristi tim jezikom, radnik ne bi postojao u domenu koji ureduje taj rečenični režim (bio bi, npr., rob). Koristeći taj jezik, on može postati tužitelj. Ali on time ne prestaje da bude žrtva. Poseduje li on sredstva kojima bi ozvaničio to da trpi izvesnu štetu, ne zato što nadnica ili uslovi pod kojima je stiće nisu pravedni, već zbog same činjenice nadničarenja? Ne. Kako se može *saznati* da je nadničar ništa drugo do posednik jedne snage koju pozajmljuje svome poslodavcu u skladu sa uslovima socijalne legislative? Kako bi arbitrirajući magistrat mogao razumeti da je radnikovo "bitće", njegova Ideja, snaga koja stvara višak vrednosti, i da je njegovo pravo ime proleter (kako to misli Marks)? Sudiji nije potrebno da zna šta radnik jeste, ili šta je njegova Ideja; njemu je potrebno da zna šta radnik ima i šta razume - njuje. Sudiji se čini nemogućim da radnik nema ništa, pošto njegov poslodavac kupuje nešto od njega. Šaviš, Kant bi dodao, referent "radna snaga" je možda objekt pojma, ali pošto se nijedan opažaj ne može pod njega podvesti, taj pojам je pojam uma Ideja. Nije moguć nijedan neposredni opažaj za slučaj koji bi mogao potvrditi taj pojam ili rečenicu koja ga označava, i radnikov advokat neće moći da priloži nijedan dokaz.

Dogovor koji je postignut između različitih strana pomoću sudsija (čak i ako pretpostavimo da niko nije poricao njihovu pravednost) ne može biti pravičan prema drugoj rečenici, nazovimo je marksističkom, koja je povezana sa istim imenom, nadničarevim. Režim kome se ta rečenica potčinjava nije rečenični režim kojem se sudsija potčinjava. Postoje dakle nepravda i žrtva već zbog same činjenice da je nadničarev slučaj prosudivan u jeziku čiji režim isključuje samu Ideju da radna snaga koja stvara vrednost može biti povezana sa imenom nadničara.

Kako znamo da je ime nadničara takode ime proletera u Marksosvom smislu? Ne znamo za proletera, ali možemo da formiramo nje-

gov pojam, ne možemo da pokažemo slučaj. Proleterijat je objekt jedne ideje, a ta ideja se obraduje refleksivnim putem, počev od znakova. Ovi poslednji su, kako je to Kant pokazao povodom francuske **<46>** revolucije, **</46>** osećanja. Ali, da bi se signaliziralo da se jedan režim ne-saznajnih rečenica povezuje sa imenima koja su data u raznim svetovima imena, osećanje mora ostati neobjašnjivo, kao neki sloboden čin. Klasna mržnja, makar kako se obično shvata, objašnjava je. Ono što izmiče upravi saznajnog dokaza, i što može važiti kao znak jedne rečenice pod drugim režimom, to je osećanje solidarnosti koje manifestuju ne-angažovani posmatrači sa akterima klasne borbe. U istom tekstu iz 1843. Marks kao da podržava takvo stanovište kada piše: "Nijedna klasa građanskog društva ne može igrati ovu ulogu (emancipacije), a da ne izazove u sebi i u masi trenutak entuzijazma, trenutak kad se bratimi i stapa sa društvom uopšte, kad se zamjenjuje s njim i kada je društvo oseća i priznaje kao svoga opšeg **<47>** predstavnika". **</47>** Bez te solidarnosti, nastavio bi Kant, nema znaka da je proleterijat objekt jedne Ideje. Empirijsko ustanovljenje, čak i internacionalne asocijacije radnika, ne može zauzeti mesto tog osećanja solidarnosti. Kant bi rekao da se takva asocijacija, kao i svaki organizam, potčinjava principu tehničke svrhovitosti.

Eto, tako bi u najmanju ruku studio kritički stražar nakon celog jednog veka marksizma. Ali taj stražar bi takođe dodao: mogući su i drugi objekti Ideje, i oni se moraju konstruisati refleksivno, uzimajući za polazištu tačku znakove koji dolaze od drugih imena. Šta je, na primer, objekt Ideje čiji je znak nastao iz pokreta 1968, izazivajući solidarnost i oduševljenje velikog broja onih koji u tome nisu imali nikakvog interesa i koji su to posmatrali sa distance? Taj objekt nije bio obrađen refleksivno. Jedino je pokret bio objašnjen, i to tako što je bio prosudivan pod režimom dokaza. Nepravda o kojoj je možda pokušavao da svedoči nije pronašla svoj idiom.

Ono što je, makar za kritičkog filozofa, izgubljeno sa velikim vekom marksizma (ili hegelijanizma), to je spekulativni princip *Rezultata*. Između dve rečenice heterogenih režima koje su vezane za isto ime, ne postoji kontradikcija, obe mogu biti "istinite". Moguće je da čak da nijedna nema istinu za ulog, i njihova sinteza, rezultat, ne može biti objekt pojma; njihov princip je apsurd. Povrh toga, kada advokat sinteze tvrdi da ima dokaze za to, apsurdnost priprema teror.

Ono što je izgubljeno zajedno sa marksizmom, žrtvom transcen-

<46> Drugi spor, § 5 i 6; VI, p. 356. sq. **</46>**

<47> Cf. J.-F. Lyotard, "Pierre Scouyru, le marxisme qui n'a pas fini", *Esprit* 1, 1982. **</47>**

dentalne iluzije, jeste princip koji je simetričan sa principom *Rezultata*: princip izvora, koji kao fundamentalni raskol prepoznaje onaj u kome je rad ulog. Stražar se pita: Nisu li Alžirci, koji nisu proleterijat, bili žrtve jedne nepravde samo zato što nisu mogi da izraze, ni u francuskom ustavnom pravu ni u međunarodnom pravu, štetu koju trpe time što su Francuzi? Ili Kvebečani, koji nisu proleterijat, zato što su Kanadani? Ili žene, koje nisu proleterijat, zato što su, u najboljem slučaju, stavljene pod iste juridičke režime kao i muškarci?

Izvestan marksizam upućuje prigovor ovoj Ideji o umnožavanju raskola: nijedan nije fundamentalan, kapital se prilagodava svima, i transformiše ih jednog po jednog u sporove koji se onda prosudju po kriterijumu performativnosti, pomoći jedne univerzalne mere koja je primenljiva na sve entitete, ma kom režimu oni pripadali, dakle podreduju se novcu. To je očevidno u novoj tehnologiji jezika, koja za svoju odgovarajuću jedinicu mere ima komad informacije. Na ovaj prigovor odgovaramo argumentom da je totalitet rečenica, kao celina uopšte, Ideja. Iz tog razloga kapital može biti samo "potencijalni" totalitet rečenica, kako se to već kaže. Ludilo kapitala, ili njegova razumnost, njegova transcendentalna iluzija, jeste to da enigma volje, koja je beskonačna (još od Dekarta), želi da se transformiše u iskustvo. Tako nastaje konfuzija rečeničnih režima. Zadatak kritičkog stražara je jasan: uvek rasterivati iluziju; i zamračen: samo to rasterivanje može biti jedna iluzija.

Postoji u sporovima i presudama jedna skrivena, preteća nepravda (ali to nije sigurno; postoje, uči nas Antitetika, lažni raskoli, koji nas čak mogu i zasmejati). Rečenice, a to znači smislovi, kroz te sporove i presude vezane su za imena, usled čega druge, heterogene rečenice, vezane za ista imena, mogu biti odbijene na njihov zahtev. Vlastita imena su, zapravo, ako ne prelazi, onda u najmanju ruku tačke susreta između heterogenih režima. Doterana do ekstrema, pretnja jedne nepravde obećava da izbriše iz istorije i sa svetske mape čitave svetove imena: istrebljenje Komunara, istre-

bljenje kontra-revolucionara, istrebljenje Jermena, Konačno Rešenje. Srvhovitost koju je upoznao dvadeseti vek nije se sastojala, kako se Kant nadao, u obezbeđivanju krhkih prelaza iznad ponora, nego u njihovom zapuštanju, po cenu razaranja čitavih svetova imena. Jedna poljska priča kaže da kada se vlada i narod ne slazu, treba zameniti narod. Kapital želi jedan jezik i jednu mrežu, i on ne prestaje da pokušava da ih predstavi, redukujući raskole pomoći onoga što je Marks nazvao *Gleichgültigkeit*, ravnodušnosti novca. Ta ekvivalentna vrednost sakriva višak vrednosti na isti način na koji jednakost sakriva raskole.

Osветa obleće oko imena. Ona ne prethodi sudskim procesima, ona za njima sledi. Ona se ne može pozvati na pravo, koje je uvek pravo jedinstvenog tribunal-a koji zahteva dokaze, imena, mere. Osvetu zahtevaju zabranjene rečenice odbrane, rečenice koje su pretrpele nepravdu zato što mogu da se pozovu jedino na osećanja. Raskol ima formu građanskog rata, onoga što su **<48> Grči** **</48>** nazivali *stasis*, formu spazma. Osporen je autoritet idiom-a u kome su slučajevi utvrđeni i po kome se upravljuju. Zahtevaju se drugačiji idiom i drugačiji tribunal, koje druga strana osporava i odbija. Jezik je u ratu sa sobom samim. Kritički osmatrač nadzire taj rat, čuva ga, i rat čuva njega. Ime "Palestina" pripada mnogim svetovima imena. I, u svakom od njih, mnogi rečenični režimi se sukobljavaju oko tog imena. Tu imamo jedan jezički analogon: ne samo kompleksnost jednog velikog grada, kako su mislili Vitgenštajn ili Dekart, nego kompleksnost velikog grada koji je u ratu. U Budimpešti su 1956. promenili imena ulica da bi prevarili sovjetske tenkove. Ne menja vlada narod, nego narod menja imena. Tajnost. Eto zašto filozofija mora ostati naoružana. Naoružano stanje, kakvo predstavlja filozofski mir, ono ne obezbeđuje zdravlje ljudi i filozofa, ono je zdravljje jezika.

U raskolu, nešto zapomaže za imenom, traži da bude stavljeno u rečenice i trpi nepravdu zbog te nemogućnosti. Ta afekcija nosi tišunu, osećanje — jednu uzvičnu rečenicu; ali, ona se preko svoje ne-

Izvornik:
La faculté de juger (*zbornik*),
Paris 1985, Éd. de Minuit, 195-236.

<48> Nicole Loraux, *L'invention d'Athènes*, Paris - La Haye - New York, 1981, p. 200-204 i Indeks: *Stasis: "L'oubli dans la cité"*, Le temps de la réflexion i (1980), p. 222 sq. **</48>**

potpunosti (zato što joj je to potrebno) poziva na moguće rečenice. Ljudi koji veruju da jezik koriste kao instrument za komunikaciju i odlučivanje uče, preko osećanja bola koje prati tišnu zabrane, da služe jeziku, a "ushaćenje" koje osećaju u toj službi ne proističe ni iz kakvog očekivanja da će time uvećati svoju moć, već jedino iz nade da će zabraniti ostale, možda heterogene rečenice.

LIOTAROV KRITICIZAM

Branko Rom evi

Sa stanovišta tematske ustrojenosti, "Razboritost u raskolu" ulazi u grupu Liotarovih radova koji obleću oko onih odeljaka njegovog možda najupečatljivijeg — i, unutar njegove orientacije nakon 1979, zcelo najrelevantnijeg — spisa, *Raskola*, u čijim se naslovima načini Kantovo ime; ti odeljci su u pogledu elaboracije problema raskola upravo oni <1>noseći.</1> Žanrovska, ovaj tekst je znatno bliži "tvrdem" filozofskom diskursu nego što je to *Raskol*, koji je, po rečima njegovog autora, pisan u "diskontinuiranoj formi eseja". Čak i kada se pojave, ovde se ekskursi vrlo brzo ulivaju u glavni tok izlaganja; šesti i sedmi deo teksta naoko odudaraju od te sheme, međutim, oni su, da tako kažemo, samo nastavak iste "politike" drugim "sredstvima", odnosno, i oni prate centralnu nit koja je u prvih pet delova popločana Kantovom filozofijom. No, da se ne bi pomislilo kako "Razboritost u raskolu" vredi posmatrati jedino kroz re-

ferisanje na *Raskol*, i time, eventualno, posumnjalo u njenu bitnu specifičnost spram Liotarovog *masterpiece-a*, navećemo to da baš u ovom tekstu, po našem uvidu: otvoreniće no igde, dolazi do konsolidacije i ozvaničenja nečega što držimo da je najbolje odrediti kao Liotarov *kriticizam*. U tekstu koji predstavlja neposredan povod našeg pisanja, ta "afilijacija" uvedena je tvrdnjom o razboritoj naravi kriticizma. Pre nego što se sa njom (i još ponečim što je iz nje proisteklo) direktnije suočimo, skiciraćemo joj kontekst tako što ćemo se osvrnuti se na Liotarov kantovski obrt.

Liotar krajem sedamdesetih stiče svetsku slavu zahvaljujući knjizi *Postmoderno stanje*. U njoj se kao dominantna obeležja savremenosti, koju je Liotar nazvao postmodernom, ističu opše nepoverenje u metanaracije i slabljenje modernog projekta, te stoga odustajanje od totalitarnih pretenzija moderne nauke i filozofije (i, svaka-

<1>Tu grupu radova sačinjavaju pripremne studije za pomenute odeljke. U stvari, studija je, u pravom smislu, samo jedna i ona je objavljena 1986 (tri godine nakon Raskola) pod nazivom *L'Enthusiasme* (La Critique kantienne de l'histoire) (*Paris, Galilée*). Pre nego što ju je Liotar u celosti pustio u šampu, izdale su dve njene delimične verzije: prva je "Introduction à une étude du politique selon Kant" (u: *Luc Ferry et al., Rejouer le politique: Travaux du Centre de recherches philosophiques sur le politique, Paris 1981, Galilée*), a druga "L'Archipel et le signe (Sur la pensée kantienne de l'historico-politique)" (u: *Recherches sur la Philosophie et le Langage, Cahier du Groupe de recherches sur la philosophie et le langage, no. 3, 1983*). Iako su četiri "Kantova" odeljka iz Raskola gotovo sasvim iscrplja naknadno (i prethodno na kačice) publikovani prototip, *L'Enthusiasme* čini dostupnim široj javnosti sam proces rada na jednoj od značajnijih knjiga savremene filozofije, pa je iz tog razloga ne treba zanemarivati. "Razboritost u raskolu" je prvi put prezentovana 1982, dakle, ako je dopušteno nagadati, u vreme kada je Liotar verovatno imao već završen rukopis Raskola. I pored toga što ponavlja neke formulacije ugradene u Raskol, ona je najvećim delom originalan tekst, koji pre reflektuje Raskol nego što se sam nalazi u njemu reflektovan, te po tome i ne spada, striktno gledano, u navedenu skupinu. Uzgred, kad smo već zagazili u bibliografsko cepidlačenje, možda nije bez značaja i podatak da je francuski prevod Kantovih istorijsko-političkih spisa reprintovan 1980. godine — samo godinu pre Liotarovog prvog teksta na tu temu. Hitro čitanje Liotarovo, ili tek koincidencija?</1>

ko, moderne politike). Nešto kasnije, u zbirci eseja *Postmoderna protumačena djeci*, već rašreno uverenje kako nas je rečena skepsa uvela u sasvim novo doba, Liotar opoziva tumačenjem po kome ono *post* u postmoderni ne treba shvatiti kao *aufhebung* ili naprosto smenu moderne postmodernom, kao još jedan događaj u sledovanju perioda od kojih bi svaki imao razgovetno povučene granice sopstvenog identiteta. Takva hronometrika pripada, zapravo, onome što se sada smera dovesti u pitanje: "ovakva ideja linearne kronologije savršeno je *moderna*... Sama ideja moderne u uskoj je korelaciji s principom da je moguće i nužno prekinuti s tradicijom i uesti apsolutno nov način života i način <2>mišjenja".</2> Postmoderna, kakvom je Liotar vidi, uhvaćena je u paradoks futura (post) prošlog (moda). Stvaralac postmoderne radi u nedostatku ustanovljennih pravila, ali sa ciljem da stvori pravila "onoga što će nastati... Postmoderna bi bila ono što u moderni aludira na nepredviđivo u samom predočavanju; ono što se opire utjehi dobrih oblika, konzensusu ukusa koji bi dopustio da se zajednički doživi čežnja za <3>nemogućim."</3> (Dakle, nećemo pogrešiti ukoliko, sledeći model jedne čuvene krilatice novije francuske filozofije, napišemo: *il n'y a pas dehors Moderne.*)

Može li Kant ući u takav sklop? Joša Hajdegerovom studijom *Kant i problem metafizike* (1929) dat je jak podsticaj za profilisanje jednog drugaćijeg, ne-metafizičkog Kanta. Hajdeger problematizuje razliku između prvog i drugog izdanja *Kritike čistog uma*, i nalazi da "uobičajeni" Kant, nikakvog posvedočuje standardizovano, drugo izdanie prve *Kritike*, predstavlja proizvod velikog brisanja koje je izvršio sam Kant, brisanja prevladavanja metafizike, obavljenog u pr-

vom izdanju iz 1781. Kant je, u prvom izdanju prve *Kritike*, načinio transcendentalnu uobrazilju temeljem mogućnosti sveg saznanja, što po Hajdegeru vodi "razaranju dosadašnjih temelja zapadne metafizike (duha, logosa, uma)". Međutim, drugo izdanje (1787) ne treći više uobrazilju kao odvojenu moć nego je podvodi pod razum, koji preuzima ulogu koju je uobrazilja igrala šest godina ranije. Tako je Kant izašao iz bezdana u koji je odvažno zakoračio sa prvo-bitnim tekstom *Kritike čistog uma*. Pedeset i kusur godina nakon Hajdegerove *Kant i problem metafizike*, Liotar piše kako podržava Kanta autora treće *Kritike* i "konstruktora" transcendentalne uobrazilje, nipošto Kanta pojmove i moralnog zakona. Kako se obrazlaže Liotarovo nadovezivanje na Kanta?

Kantova pozna filozofija doprinela je učvršćivanju osnovne teze iz *Postmodernog stanja* (u kome od Kanta nema ni traga) o disperziji rečeničnih režima, o njihovoj nesvodivosti na neko jedinstveno načelo, tj. metanaraciju. Nemogućnost nametanja jedne naracije kao izvora legitimnosti svih ostalih, otvara prostor za pojavu raskola, i Kant se sa takvom situacijom suočio davno pre Liotara, u vreme oko i posle druge *Kritike*, kada je, ustanovljavanjem zakonodavstva uma u svetu slobode, stvoren jaz sa razumskim zakonodavstvom, nadležnim još od vremena prve *Kritike* za područje prirode. Nijedno od ta dva zakonodavstva nema nikakvog uticaja izvan svoga domena, tako da Kant u Uvodu u treću *Kritiku* težiše svoga izlaganja postavlja na iznalaženje prelaza između suprotstavljenih strana. Prelaz je neophodan stoga što "pojam slobode treba da u čulnom svetu ostvari svrhu koja je postavljena na osnovu njegovih <4>zakona".</4> Iako je Kant običavao da o *Kriticu moći sude-*

<2>Jean-François Lyotard, Postmoderna protumačena djeci, Zagreb 1990, August Cesarec, prev. Ksenija Jančin, str. 104-105.</2>

<3>*Ibid.*, str. 30 i 29. Devid Kerol to analizira u okviru pitanja o postmodernoj umetnosti, polemišući u isto vreme sa ključnim stavom Hegelove estetike: "Futur prošli u koji Li otar smešta postmodernu umetnost nagoveštava da je za njega jedna od primarnih funkcija umetnosti sprečavanje da se znanje koje o njoj imamo ikada aktuelizuje — bilo postojiće znanje, bilo neko očekivano buduće znanje koje će jednog dana konstituisati sadašnjost. Kada je umetnost saznata ili saznatljiva, ona više nije umetnost, već prerasta u kategoriju znanja. Celokupan Liotarov kritički projekat počiva, u velikoj meri, na očuvanju znanja i estetike kao različitih kategorija koje se mogu međusobno povezati samo preko nesvodivog jaza koji ih odvaja. Za Liotara, dokle god umetnost ostaje u nekom smislu 'postmoderna', ona neće biti sasvim 'stvar prošlosti'". (David Carroll, Paraesthetics, New York & London 1987, Methuen, str. 156)</3>

<4>Immanuel Kant, Kritika moći i suđenja, Beograd 1991, BIGZ, prev. Nikola Popović, str. 68.</4>

nja govori kao o sredstvu pomoću koga se uspostavlja sa prve dve *Kritike* narušeno jedinstvo filozofije, moramo primetiti da je to jedinstvo, ipak, samo virtualno. To što Kant pribegava metafori mo stava da bi opisao refleksivnu moć suđenja, dostatno odražava nerazrešenost problema organskog diskontinuiteta između različitih strana. Liotar ne okleva da produbi (ali i proširi — pošto ga prenosi na neodređen broj rečeničnih režima) kantovski raskol (koji je, pretpostavljamo, bio prava noćna mora za samog Kanta), nazivajući ga *archipelagom*: "Svaka vrsta govora bi u tom slučaju bila kao jedno ostrvo, a moć suđenja bi bila, barem za sebi suprotni govor, kao neki brodovlasnik ili admirал koji bi sa ostrva na ostrvo slao ekspedicije, sa namerom da tom ostrvu predstave šta su naše (...) na drugome ostrvu, i koje bi prvom ostrvu mogle da posluže 'kao-da opažaj' i da ga **<5>**potvrde".**</5>** Time refleksivna moć suđenja ne odmenjuje metanaracije (njihovo mesto ostaje upražnjeno), već obezbeđuje komunikacionu liniju između raznorodnih rečeničnih režima, potvrđujući svakom jurisdikciju u njegovom domenu. Refleksivna moć suđenja, koja po Kantu jeste moć prosuđivanja poradi iznalaženja pravila za slučaj (a ne slučaja za pravilo, kako to već stoji za odredbenu moć suđenja), radi dakle u nedostatu pravila, kao i — da li je to uopšte potrebno eksplikirati? — Liotarov postmoderni stvaralac.

"Analitika uzvišenog" (§23-§29 treće *Kritike*) zauzima još markantnije mesto u Liotarovom koncipiranju raskola nego prvi i drugi Uvod u treću *Kritiku*. Uzvišeno osećanje se javlja kad god se ukaze nesklad između poimanja i predstavljanja neke stvari, ili, kako bi to Kant rekao, između njenog shvatanja (*apprehensio*) i njenog obuhvatanja (*comprehensio aesthetica*). Shvatanje (proizvodenje ideja uma) može ići u nedogled, dok obuhvatanje (predstavljanje u uobrazilju) lako dostiže svoj maksimum, tj. "estetski najveću osnovnu meru za ocenjivanje veličina" (Kant). Tenzija koju ta neuskladenost vrš na subjekta kruni se trenutnim kočenjem i izlivanjem životnih sila, doživljavanjem uzvišenog osećanja, koje se kartakteriše kao osećanje nezadovoljstva usled nemoći uobraziljile, i jednovremeno kao osećanje zadovoljstva zbog toga što ideje uma nadilaze svaku meru čulnosti. No, kako um forsira igru uobrazilje da uskladi svoju predstavu sa idejom, *apstrakeja* se ispostavlja kao jedini izlaz. Liotar to naziva paradoksalnim predstavljanjem, iliti pokušajem predstavljanja koji se nudi pošto samo predstavljanje propada. Ta-ko smo prispeali u delokrug Liotarove misli o postmoderni kao "alu-

diranju na nepredocivo u samom predočavanju". "Za Ideje kojih je objekt nemoguće predstaviti postoje samo *analogi*, znakovi i **<6>**hipoteze",**</6>** i postmodernoj umetnosti uručen je mandat da izoštri osećaj da postoji ono nepredocivo, dok postmoderno znanje treba da ojača receptivnost za razlike, kao i sposobnost za podnošenje onoga što je nemerljivo.

Uzvišeno je, kao prelazna moć, očevidec raskola između ideje i predstave. U Kantovom "Sporu među fakultetima", *oduševljenje* kao modalitet uzvišenog osećanja fiksira raskol između ideje slobode i empirijske slobode. Iskušano od strane njenih posmatrača (na drugim nacionalnim scenama), oduševljenje povodom francuske revolucije je *istorijski znak* da čovečanstvo napreduje ka boljem; ali, kao jedno uzvišeno osećanje, ono u isti mah obznanjuje nemoć predstavljanja ideje slobode u "stvarnosti". Logika koja je tu u igri, i koju Liotar u potpunosti preuzima od Kanta, sasvim je prosta: uzvišeno = nepredstavljivo; njome Liotar želi da ukaže na alternativu revolucionarnim političkim projektima: reformizam. Napominjemo da Liotarova fascinacija Kantovim istorijsko-političkim tekstovima ide dotele da on čak predlaže (i to na više mesta; jedno od njih je i "Razboritost u raskolu") da budu zavedeni kao "četvrta *Kritika*" (Kritika političkog uma). Tako nešto je, kako izgleda, ipak neopravданo, jer — uprkos želji da se njihov značaj naglasi dodeljivanjem zasebnog područja — Kantovi istorijsko politički spisi predstavljaju, ako se tako sme reći, razradenu ekstenziju §40 ("O ukusu kao jednoj vrsti sensus communis") i §83 ("O poslednjoj svrsi prirode kao teološkog sistema") treće *Kritike*, te bi, ako je uopšte stalo do toga da se izvrši nekakvo sortiranje, bilo umereno da ih se gleda u krugu koji ona ocrtava.

Sada, kad pred sobom imamo konstelaciju u koju se upisuje "Razboritost u raskolu", zaustavljamo pogled na Liotarovom tvrdjenju o razboritosti kritike. Pre svega, mora se znati da Liotar pod pojmom kritike čiji bi glavni predikat bila razboritost ne razumeva propedevtičku delatnost koja bi svojim negativnim radom pripremila teren za izrastanje novog metafizičkog sistema (kako to Kant nameće prvoj *Kritici*), niti pak iša nalik po zlu poznatoj kritici svega postojećeg. Kritička aktivnost koju Liotar smatra razboritom jeste aktivnost refleksivnog suda iz treće *Kritike* koja svoju pažnju posvećuje raskolima. To je delatnost razdvajanja heterogenog, propitivanje da li da-

<5>Žan-François Liotar, Raskol, Sremski Karlovići i Novi Sad 1991. IKZS i Dobra vest, prev. Svetlana Stojanović, str. 139. **</5>**

<6>Postmoderna protuma-ena djeci, str. 98. **</6>**

tom slučaju pripada određeno pravilo. Dopusenje da je nazove razboritom Liotar pronalazi u činjenici da u nemačkom jeziku pridev *gescheit* (razborit) stoji u etimološkoj vezi sa glagolom *scheiden* (odvojiti, razdvojiti). Ta razboritost podrazumeva konstantnu budnost, i Liotar njenog nosioca naziva, naizmenično, kritičkim stražarem ili kritičkim osmatračem. Njegovi odlučujući atributi su uz nemirenost, nesigurnost, potresenost i pažljivost. U najkraćem, njemu nedostaje (groblijanski) mir kakav vlada u doktrinama. Po Liotaru, to nije nedostatak viđen za nadomeštanje; nedostatak već zgotovljenih pravila za rasudivanje je ono što kritičkog stražara/osmatrača čini osetljivim za raskole, i blagodareći toj pogodnosti on je pozvan da pribavi priznanje i poštovanje za heterogenost rečeničnih režima, za pravilu koja odvaja raznorodne diskurse. Dejstvujući po tim nalozima, kritički stražar/osmatrač sprečava da se raskoli preformulišu (deformišu) u sporove, i tako, nanošenjem šete najmanje jednoj strani, razreš pred kakvim jedinstvenim tribunalom. Ali, njega nije uputno zamišljati kao smrtno ozbiljnu figuru — on je "čas besaničar, čas snevač, bilo da živi u gradu ili na selu, piše pripovesti ili pesme, radi ili se odmara, putuje i ostaje kod kuće; on voli da se igra jer u igri ima i straha i nade, ide u pozorište zato što u njemu pronalazi i strepnju i radost, puš zato što duvan nanosi zlo ali i pobuduje nove senzacije i misli, radi zato što je to zamorno ali manje nego odmor, i, obratno, odmara se iako je to zamorno — jer je to manje zamorno od <7>rada".</7>

<7>Jean-François Lyotard, "Judicieux dans le différend", u: La faculté de juger (zbornik), Paris 1985, Éd. de Minuit, str. 205.</7>

◀23▶

◀R.E.»▶

PRAKSA ITANJA

elim prvo da vam se zahvalim što ste me primili među vas. Mnoge stvari nas povezuju, počev od ovog zajedničkog pitanja koje postavljamo, svako sa svog mesta: *šta znači čitati? Kako čitati? Zašto čitati?* Pa ipak, razdvaja nas jedna stvar koju se neću truditi da prikrijem: već dugo vremena nemam nikakvog pedagoškog iskustva: današnji licej, koledž i škola su mi nepoznati; a moja lična praksa podučava – nja – koja mi je veoma važna – u "Ecole des hautes études", krajnje je sporedna, krajnje anomična, unutar samog postškolskog podučavanja. No, imajući u vidu da je ovo kongres, čini mi se da bi bilo bolje da svako iskaže svoj lični glas, glas svoje prakse; neću se dakle truditi da se pridružim, da podražavam nekakvu pedagošku kompetenciju koja mi nije svojstvena; zadržaću se na slučaju pojedi-načnog čitanja (kao što je i svako čitanje?), čitanju subjekta koji jesam, koji verujem da jesam.

Kada je o čitanju reč, nalazim se u stanju velike doktrinarne zbumjenosti: doktrine o čitanju nemam, dok se sa druge strane doktrina o pisanju polako iscrtava. Ova zbumjenost katkad doseže i do same sumnje: ne znam da li uopšte treba imati *doktrinu* o čitanju; nije li čitanje u biti više struko polje rasutih praksi, nesvodivih učinaka, i nije li stoga samo čitanje čitanja, Meta-čitanje, iša drugo do prasak ideja, strahova, želja, zadovoljstava, prigušivanja, o kojima valja govoriti vrlo postupno, shodno slici mnoštva radionica iz kojih se sastoji ovaj kongres.

Neću se truditi da umanjim svoju zbumjenost (nemam, uostalom, ni načina za to), već samo da joj nađem mesto, da shvatim razgraničenje čija je predstava čitanja očito moj predmet. Odakle krenuti? Pa možda od onoga što je omogućilo modernoj lingvistici da se pokrene: od pojma *pertinencije*.

1

Pertinencija

Pertinencija, to je – ili je bar bilo – gledište u lingvistici sa kojeg izabiramo da posmatramo, ispitujemo, analiziramo jedan tako raznorodan i neu jednačen skup kakav je jezik: tek pošto je odlučio da jezik posmatra sa stanovišta smisla, i isključivo sa tog stanovišta, Sosir je prestao da tapka u mestu, da se zaluđuje, i mogao je da osnuje jednu novu lingvistiku; tek odlučivš da glasove razmatraju isključivo pod pertinencijom smisla, Trubeckoj i Jakobson su dozvolili razvoj fonologije; tek prihvativš da, uprkos mnogim drugim mogućim razmatranjima, u stotinama narodnih priča vidi samo stalne i povratne situacije i uloge, ukratko forme, Prop je zasnovao Strukturalnu analizu priče.

Kada bismo mogli dakle da se odlučimo za jednu *pertinenciju* koja bi nam omogućila ispitivanje čitanja, mogli bismo da se nadamo poglaganom razvoju jedne lingvistike, ili semiologije, ili jednostavno (da se ne bismo preopteretili dugovima) Analize čitanja, *anagnosisa*, anagnoze: Anagnosologije: zašto da ne?

Nažalost, čitanje još uvek nije susrelo svog Propa ili Sosira; tu željenu pertinenciju, sliku olakšanja za naučnika, mi ne nalazimo – ili bar ne još prethodne pertinencije ne odgovaraju čitanju, ili ih barem ono prevazilazi.

1. U polju čitanja nema pertinencije objekata: glagol *čitati*, očigledno daleko tranzitivniji od glagola *govoriti*, može biti zasićen, katalizovan, hiljadama objekata: čitam tekstove, slike, gradove, lica, pokrete, scene itd. Ovi objekti su toliko raznorodni da ih ne mogu ujediniti ni u kakvu supstancialnu niti formalnu kategoriju; mogu samo da im iznadem jedno jedinstvo namere: objekat koji čitam postoji isključivo mojom namerom da čitam: on je jednostavno: *za čitanje, legendum*, zavisan od fenomenologije, a ne semiologije.

2. U polju čitanja – a ovo je veći problem – nema ni pertinencije *nivoa*, ne postoji mogućnost da se opišu *nivoi* čitanja, jer ne postoji mo-

gućnost da se zaključi lista tih nivoa. Naravno, postoji *izvor* grafičkog čitanja: to je učenje slova, napisanih reči; ali, s jedne strane, postoje čitanja bez učenja (čitanje slike) — bar bez tehničkog učenja, ako ne kulturnog — a s druge strane, pošto je ta *technē* usvojena, ne znamo gde da zaustavimo dubinu i rasutost čitanja: uhvativš jedan smisao? Koji smisao? Denotativan? Konotativan? To su artefakti, rekao bih *etički*, jer denotativno značenje teži da prođe kao jednostavno, istinito značenje i da postavi jedno pravilo (koliko ljudi je umrlo za *jedno značenje?*), dok konotacija dozvoljava (i to je njena *moralna prednost*) da se da pravo višestrukom značenju i da se čitanje oslo-bodi: ali dokle? Do u beskonačnost: nema *strukturalnih* stega koje bi zatvorile čitanje: mogao bih pomeriti u beskonačnost granice čitljivosti, odlučiti da je konačno *sve* čitljivo (ma koliko nečitljivo delovalo), ali takođe, u suprotnom, odlučiti da u osnovi svakog teksta, ma kako čitljivo bio on zamišljen, ima, ostaje nešto nečitljivo. *Znanje-čitanje* može biti zaokruženo, provereno u svom početnom stadijumu; ali ubrzo ono ostaje bez osnova, bez pravila, bez stupnjeva i bez svršetka.

Z tu teškoću iznalaženja *pertinencije* koja bi omogućila osnivanje koherentne Analize čitanja možemo smatrati da smo mi odgovorni, zbog nedostatka duha. Ali možemo takođe pretpostaviti da je *im-pertinencija* urođena čitanju: nešto će, statutarно, doći da pomuti analizu objekata i nivoa čitanja, i time upropastiti ne samo svako istraživanje pertinencije u Analizi čitanja, već, šaviš, možda i sam koncept pertinencije (pošto se izgleda isto to usput zbiva lingvistici i naratologiji). To nešto mislim da sam u stanju da imenujem (na jedan, uo-stalom, banalan način): to bi bila Želja. Zato što je svako čitanje prožeto Željom (ili odbojnoču), Anagnosologija je teška, možda nemoguća — uvek kada postoji mogućnost da se ostvari tamo gde je ne očekujemo, ili bar ne *tačno* tamo gde je očekujemo: prema tradiciji — skorašnjoj — očekujemo je sa strane strukture; i nesumnjivo imamo u neku ruku i razloga za to: svako čitanje se odigrava unutar jedne strukture (bila ona višestruku, otvorenu), a ne u tobož slobodnom prostoru nekakve tobožnje spontanosti: ne postoji "prirodno", "divlje" čitanje: čitanje ne prevazilazi strukturu; ono joj je podređeno: treba je i poštuje; ali ono je i izokreće. Čitanje bi bilo pokret tela (pošto se podrazumeva da čitamo telom) koji istovremeno postavlja i kvari svoj poredak: unutrašnji dodatak izokretanja.

2

Potiskivanje

Ne interesuje me da konkretno govorim o promenama želje za čitanjem; između ostalog, ne mogu da odgovorim na ovo uznemirujuće pitanje: zašto Francuzi danas ne žele da čitaju? Zašto, kako se čini, pedeset od sto njih ne čitaju? Ono što bi nas moglo zaustaviti na trenutak jeste trag želje — ili ne-želje — koji postoji unutar čitanja, pod pretpostavkom da postoji želja da se čita. I pre svega, *potiskivanja* čitanja. Na pamet mi padaju dva.

Prvu proizlazi iz svih stega, socijalnih ili interiorizovanih hiljadama posrednika, koje od čitanja čine jednu *dужност*, gde je sam čin čitanja određen jednim zakonom: čin čitanja, ili još bolje, ako je moguće reći, čin *da se nešto pročitalo*, gotovo ritualni trag neke inicijacije. Ne govorim dakle o "instrumentalnim" čitanjima koja su neophodna za usvajanje znanja, tehnike, gde se čin čitanja gubi pred činom učenja; govorim o "slobodnim" čitanjima koja su pak obavezna: *treba da se pročitala Princeza od Kleva, Anti-Edip*. Otkuda dolazi to pravilo? Iz različitih instanci, od kojih je svaka zasnovana na vrednosti, na ideologiji: prvoborac avangarde *treba da je pročitao* Bataja, Artoa. Tokom dugo vremena, dok je čitanje bilo usko elitističko, postojale su dužnosti univerzalnog čitanja; pretpostavljam da je sa krahom humanističkih vrednosti došlo i do kraja takvih dužnosti čitanja: zamenile su ih pojedinačne dužnosti, vezane za "ulogu" koju subjekat uviđa da ima u današnjem društvu; nije više večnost kulture ta koja nameće pravila čitanja, već ona dolaze od jedne čudne instance, ili barem zagonetne, koja se nalazi na granici između Istorije i Mode. Ono što želim da kažem je da postoje zakoni grupe, mikro-zakoni, od kojih treba imati pravo da se oslobodimo. Ili još sloboda čitanja, ma koja bila njena cena, to je *takode* sloboda da se ne čita. Ko zna da li se neke stvari ne menjaju, ko zna da li se neke važne stvari ne dešavaju (u poslu, u istoriji istorijskog subjekta) ne samo pod uticajem čitanja, već i pod uticajem zaborava čitanja: onim što bismo mogli nazvati *neusiljenostima* čitanja? Ili još u okviru čitanja, ma koliko to košalo institucije, Želja ne može biti odvojena od svoje unutrašnje pulsirajuće negativnosti.

Drugo potiskivanje je možda ono koje dolazi od strane Biblioteke. Nije naravno reč o tome da se ospori bibliotečka institucija, niti da se odvrati od njenog neophodnog razvoja; reč je samo, i jednostavno, o tome da se prepozna trag potiskivanja koji postoji u onoj fundamentalnoj i neizbežnoj crti Javne Biblioteke (ili samo zajedničke): njenoj *faktičnosti*. Faktičnost sama po sebi nije jedan od puteva potiskivanja (Priroda nema ničeg naročito oslobađajućeg); ako zbog faktičnosti Biblioteke propada Želja za čitanjem, to je iz dva razloga:

1. Po svom položaju, ma koje bile njene dimenzije, Biblioteka je beskrajna, time što je uvek (ma kako dobro bila zamišljena) ujedno i

izvan i iznad potražnje: po pravilu, željena knjiga nikada nije tu, dok vam se preporučuje neka druga: Biblioteka je mesto supstitucije želje; naspram avanture čitanja ona je stvarnost, time što Želju priziva poretku: uvek prevelika i premala, ona je u biti neprimerena Želji: da bi iz jedne Biblioteke izvukao zadovoljstvo, ispunjenje, uživanje, subjekt mora da se odrekne isticanja sopstvenog Imaginarnog; treba da je završo sa Edipom — ne samo onim Edipom koji se javlja u dobi od četiri godine, već celog života dokle god se želi. Ovde se nalazi samo obilje knjiga koje je zakon, kastracija.

2. Biblioteka je prostor koji posećujemo, ali ne i prostor u kojem živimo. Trebalo bi da u našem jeziku, za koji se pak kaže da je dobro sačinjen, postoje dve različite reči: jedna za knjigu iz Biblioteke, i druga za *knjigu-kod-kuće* (stavimo crtice, pošto je to autonomna sintagma koja se odnosi na specifičan objekat); jedna za pozajmljenu knjigu — najčešće putem birokratskog ili magistralnog posredova nja, druga za ščepanu, zgrabljenu, nabavljenu, uzetu knjigu, kao da je ona već kakav fetiš jedna za knjigu-predmet duga (treba je vratiti), druga za knjigu-predmet želje ili trenutnog zahteva (bez posredovanja). Domaći prostor (a ne javni) oduzima knjizi svaku funkciju socijalnog, kulturnog i institucionalnog *privida* (osim u slučaju *cosy-corners-a* punih nabačenih knjiga). Zatelo, knjiga-kod-kuće nije deo sasvim čiste želje: ona je (uglavnom) prošla kroz jedno posredovanje koje nema ničeg naročito ličnog: novac; trebalo ju je kupiti, sa mim tim ne kupiti druge; ali pošto stvari stoje tako kako stoje, sam novac je jedno oslobođanje — što Institucija nije: *kupiti* može biti oslobođajuće, *pozajmiti* sigurno ne: u okviru furijerističke utopije knjige gotovo ništa ne vrede, ali ipak prolaze kroz posredovanje novca: obavijene su izvesnim *Troškom* i od tog trenutka Želja funkcioniše: nešto je odblokirano.

3

Želja

ta od Želje postoji u čitanju? Želja ne može da se imenuje, čak ni da se (za razliku od Potražnje) kaže. Ipak, sigurno je da postoji izvesna erotičnost čitanja (u čitanju, želja je tu sa svojim objektom, što je definicija erotičnosti). Za erotičnost čitanja možda ne postoji čistija odbrana od one epizode u *Traganju za izgubljenim vremenom* gde nam Prust prikazuje mladog Pripovedača koji se zatvara u sobice Kom-brea da bi čitao (da ne bi gledao svoju baku kako pati, kojoj se, zabave radi, kaže da će joj muž piti konjak...): "Penjao bih se na sam vrh kuće da plačem, kraj sale za učenje, pod krovom, u jednu malu sobu koja se osećala na iris i koju je takode svojim mirisom obavijala divlja crna ribizla iznikla napolju među kamenovima zida i čija je jedna rascvetala grana ulazila kroz poluotvoreni prozor. Namenjena nečemu posebnijem, i vulgarnijem, ta sobica, odakle se preko dana moglo videti sve do kule Roussainville-le-Pina, dugo vremena mi je služila kao utočište, nema sumnje zato što je bila jedina koju mi je bilo dozvoljeno da zaključam, za sva moja zanimanja koja su zahteva - le jednu nenarušvu samoću: čitanje, sanjanje, suze i slast."

Tako se željeno čitanje javlja označeno dvema osnovnim crtama. Zatvarajući se da bi čitao, čineći od čitanja jedno stanje potpune odvojenosti, skrivenosti, čime se čitav svet poništava, čitalac — onaj ko čita — poistovećuje se sa dva druga ljudska subjekta — istinu govoreci veoma slična — čija stanja takode zahtevaju naglo odvajanje: zaljubljenim subjektom i mističnim subjektom; Tereza od Avile je upravo od čitanja napravila zamenu za misaonu molitvu; a zaljubljeni subjekt je, kao što znamo, određen izvesnim povlačenjem iz stvarnosti, on se odvaja od spoljašnjeg sveta. Ovo dovoljno dobro potvrđuje da je subjekt-čitalac, subjekt u potpunosti zatočen pod registar Imaginarnog; sve njegovo ekonomisanje zadovoljstvom sastoji se iz sređivanja njegovog dvojnog odnosa prema knjizi (to jest Slici), zatvarajući se da bi bio sam sa sobom, priljubljen uz sebe, s nosom uz sebe, ako smem reći, poput deteta priljubljenog uz Majku i Zaljubljenog obavijenog oko voljenog lica. Sobica koji miriše na iris, to je sam rub Ogledala, mesto gde dolazi do rajske sraćivanja subjekta i Slike-knjige.

Druga crta koja čini željeno čitanje — o tome nam eksplicitno govori epizoda iz sobice — jeste ova: pri čitanju, sva telesna uzbudjenja su prisutna, izmešana, isprepletana: fascinacija, ispražnjenost, bol, slast; čitanje stvara jedno uzbudjeno telo, ali ne *rasparčano* (bez čega čitanje ne bi zavisilo od Imaginativnog). Ipak, nešto daleko zagonetnije se da procitati iz ove prustovske epizode: čitanje — zadovoljstvo čitanja — bilo bi u nekakvoj vezi sa analnošću; jedna ista metonimijska povezivala bi čitanje, izlučevine i — kako smo videli — no vac.

A sada — ne napuštajući sobu za čitanje — ovo pitanje: postoje li različita zadovoljstva čitanja? Je li moguća tipologija tih zadovoljstava? Čini mi se da postoje u svakom slučaju i u najmanju ruku, tri tipa zadovoljstva čitanja, ili, da budem precizniji, tri puta kojima Slika čitanja može da uhvati subjekta koji čita. Prema prvom tipu, čitalac sa procitanim tekstom uspostavlja fetišistički odnos: uživa u rečima, u određenim rečima, u određenim rasporedima reči; u tekstu, plaže, ostrvca se iscrtavaju u čije fascinacije uranja subjekt-čita-

lac, gubi se; to bi bio tip metaforičkog ili poetskog čitanja; da bi se takvo zadovoljstvo osetilo da li je potrebno veliko jezičko obrazovanje? Nije sigurno: čak i jako malo dete u trenutku tepanja poznaje erotičnost reči, oralnu i zvučnu praksu koja se nudi impulsu. Prema drugom tipu, koji je suprotan, čitalac je na neki način izvučen ispred, tokom cele knjige, jednom silom koja je uvek manje ili više prerušena a pripada redu neizvesnosti: knjiga se malo po malo poništava i bašće u toj nestrpljivoj, ponesenoj potrošnji nalazi uživanje; reč je naravno pre svega o metonimijskom zadovoljstvu svakog pripovedanja, ne zaboravljujući da se i samo znanje ili ideja mogu ispričati, podredeni pokretu neizvesnosti; i pošto je ovo zadovoljstvo očito vezano za praćenje onog što se dešava i razotkrivanje ono ga što je skriveno, možemo pretpostaviti da postoji nekakva veza sa hvatanjem prvobitne scene: želim da *iznenadim*, posustajem od čekanja: čista slika uživanja, koja ne pripada poretku zadovoljenja; trebalo bi uostalom u suprotnom ispitati blokirana, odbojnosti čitanja: zašto neku knjigu ne dovršavamo? Zašto Buvar, odlučivši da se zanima za Filozofiju istorije, ne može da završi čuvetu Bosijeovu *Raspravu*? Da li je to Buvarova ili Bosijeova greška? Postoje li univerzalni mehanizmi privlačnosti? Postoji li nekakva ertska logika Pripovedanja? Strukturalna analiza pripovedanja trebalo bi da ovde sebi postavi problem Zadovoljstva: čini mi se da odsad za to ima sredstava. Konačno, postoji još treća avantura čitanja (nazivam avanturom način na koji zadovoljstvo dolazi do čitaoca): to je, ako se može reći, avantura Pisanja; čitanje je sprovodnik Želje za pisanjem (sada smo sigurni da postoji izvesno zadovoljstvo pisanja, iako je ono i dalje veoma zagonetno); nije reč o tome da obavezno poželimo da pišemo *poput* autora koga nam se sviđa da čitamo; ono što želimo je samo želja koju je skriptor imao da piše, ili još želimo želju koju je autor imao od čitaoca dok je pisao, želimo ono *volite me* koje postoji u svakom pisanju. To je ono što je sasvim jasno rekao pisac Rože Laport: "Čisto čitanje koje ne priziva neko drugo pisanje je za mene nešto neshvatljivo. Čitanje Prusta, Blanšoa, Kafke, Artoa, nije mi ulilo želju da pišem o ovim autorima (niti čak, dodajem, *poput njih*), već da *pišem*". Iz ovakve perspektive čitanje je zaista jedan vid produkcije: ne više unutrašnjih slika, projekcija, fantazmi, već do-slovno *rada*: utrošen proizvod se vraća u produkciju, u obećanje, u želju za produkcijom, i lanac želja počinje da se odvija time što sva-ko čitanje vredi i za pisanje koje prouzrokuje, do beskonačnosti. To zadovoljstvo produkcije, da li je elitističko, rezervisano isključivo za virtualne pisce? Sve u našem društvu, drušvu konzumacije, a ne produkcije, drušvu čitanja, viđenja i primanja zvukova, a ne drušvu pisanja, gledanja i slušanja, sve je uređeno tako da onemogući odgovor: ljubitelji pisanja su raštrkani, skriveni, pritisnuti hiljadama ste-ga, čak unutrašnjih.

To je već civilizacijski problem: ali ja smatram, moje duboko i stalno ubedjenje je da nikada neće biti mogućno oslobođiti čitanje, ako istim poduhvatom ne oslobođimo i pisanje.

4

Subjekt

Dosta je bilo govora, i pre same pojave Strukturalne analize, o različitim tačkama gledišta sa kojih autor može da ispriča priču — ili jednostavno izloži neki tekst. Jedan od načina da se čitalac priveže za jednu od teorija Pripovedanja, ili u šremu smislu jednu od Poetika, bio bi smatrati i njega samog kao nekoga ko zauzima odredenu tačku gledišta (ili sukcesivno više njih); drugim rečima: posmatrati či -taoca kao *jednog od likova*, učiniti ga jednim od likova (čak ne obavezno ni jednim od privilegovanih) fikcije i/ili Teksta. Demonstracija je data u okviru grčke tragedije: čitalac je onaj lik koji je prisutan u sceni (bilo to skriveno) i koji sam za sebe čuje sve ono što svaki od partnera u dijalogu ne čuju; njegovo slušanje je dvostruko (i dakle virtualno višestruko). Drugim rečima, čitaočovo specifično mesto jeste *paragram*, onakav kakav je opsedao Sosira (nije li se tada osećao kao da ludi, on, naučnik, pošto je bio samo i u potpunosti čitalac?); istinsko čitanje, čitanje koje bi prihvatalo svoju potvrdu, bilo bi ludo čitanje, ne time što bi izmislio neverovatna značenja ("protivznačenja?"), ne time što bi "bulaznilo", već time što bi primilo simultanu mnošvenost značenja, tačaka gledišta, struktura, poput prostora koji se proteže izvan zakona koji propisuju kontradikciju ("Tekst" je sama postulacija takvog prostora).

Zamišljanje jednog potpunog čitaoca — to jest totalno višestrukog, paragramatičkog — možda je korisno zbog toga što omogućava uvid u ono što bismo mogli nazvati Paradoksom čitaoca: opšte je prihvaćeno da čitati znači dekodirati: slova, reči, značenja, strukture, i to je neosporno; ali gomilajući sva moguća dekodiranja, pošto je čitanje neograničenog pravca, oduzimajući smislu stupanj zaustavljanja, postavljajući čitanje na sloboden put (što je njegov strukturni poziv), čitalac je uhvaćen u dijalektički obrt: konačno, on više ne dekodira, već *nad-kodira*; on ne dešfrije, on produkuje, gomila govore, puša da ovi stalno i neprekidno prelaze preko njega: on je taj prelaz. No, to je i samo stanje ljudskog subjekta, barem onog kojeg psihoanalitička epistemologija pokušava da razume: subjekta koji nije više

misleći subjekat filozofije idealizma, već pre subjekt odvojen od svakog jedinstva, izgubljen u dvostrukom nepoznavanju svog nesvesnog i svoje ideologije, i nemajući za potporu ništa do vrtešku jezika. Time želim da kažem da je čitalac subjekt do kraja, da je polje čitanja polje subjektivnosti koja je apsolutna (u materijalnom smislu koji ova stara idealistička reč može od sada imati): svako čitanje počinje od subjekta i od njega je odvojeno samo retkim i finim posredovanjima, učenjem slova, nešto retoričkih obrta, izvan kojih će se ubrzo naći sam subjekt u svojoj sopstvenoj, pojedinačnoj strukturi: ili u onoj koja želi, ili perverznoj, ili paranoičnoj, ili imaginarnoj, ili neurotičnoj — naravno, i istorijskoj: otuden ideologijom, rutinom kodova.

Sve ovo je rečeno da bih naznačio da ne bi bilo razumno nadati se Nauci o čitanju, Semilogiji čitanja, osim ako se ne prihvati da bi jednog dana bila moguća — kontradikcija u izrazima — Nauka o Neiscrpnom, o Bezgraničnom premeštanju: čitanje, to je *upravo* ta energija, radnja koja će biti shvaćena u *tom* tekstu, u *toj* knjizi, čak ono "što se ne da iscrpsti kategorijama Poetike"; čitanje bi, sve u svemu, bilo neprestano *krvarenje* kojim bi se struktura — strpljivo i korisno opisana od strane Strukturalne analize — stropošala, otvorila, izgubila, verna po tome svakom logičkom sistemu koji ništa ne može *definitivno* da zatvori — ostavljajući netaknutim ono što bi trebalo nazvati kretanjem subjekta i istorije: čitanje, bilo bi tamo gde se struktura sluđuje.

(1975)

0 LEKCIONIZMU

Novica Milić

I

TRKAČ U MESTU

Ponedeljak, 7. decembar 1998.

ta je trkač u mestu, ša on <**fusnota**>cini?*</**fusnota**> Opire se sadašnjosti koja prolazi, žuri da sustigne budućnost koja mu izmice, beži od prošlosti koja mu je za leđima. Njegov korak, njegov dah, pripadaju sukcesiji, ali njegovo celokupno kretanje je slika simul-tanosti — on je istovremeno i svoja sadašnjost, budućnost, prošlost; on se kreće u svim dimenzijama istovremeno. Nestaje u svakom trenutku čim mu se pripše prostor neke predstave (suda ili zdravog razuma: jer ša je uopšte "trkač u mestu"?), pita nas sud zdravog razuma o toj predstavi; niša, odgovaramo, baš ništa), a večan je kao metafora za ljudsku sudbinu (ima li toga ko bi mogao reći da nije, kad se sve sabere, samo "trkač u mestu"?). Trkaču u mestu nije potreban prostor, njemu ne treba ni neko određeno mesto, svako mesto je njegovo, jer je prostor za trkača u mestu samo prenošenje koje ga iznutra, iz njega, pokreće. Moglo bi se reći: trkaču u mestu nije potreban prostor da bi ga prelazio, prostor prelazi ispod njega, u svakom času. Ne postoji stvarno, ali ga niša što je stvarno ne može ni ukinuti — trkač u mestu zaobilazi negaciju. On je ne negira, već prepušta drugima da negiraju njega. Ša je cilj trkača u mestu, kad u prostoru nema ciljeva koji bi ga zadovoljili? Njegov je cilj da na sebi razvije vreme, da ga eksplisira, kao kad se eksplisira nešto što je suviše sažeto (ovde je to vreme sažeto u predstave, bilo toka bilo trenutka), ili kao kad se razvija negativ, potencijalni "model" za slike (ovde su reči kao "negativ" vremena uhvaćenog u mrežu govora). Trkač u mestu je zato lik na krajnjoj granici sveta, figura horizonta bez scene — ali figura počev od koje sve druge scene dobijaju svoje vreme, otkrivaju vlastiti smisao. (Uključujući tu i figure realnog.) "Trkač u mestu" pripada, kao i Kafkin "umetnik u gladovanju", sablast u *Hamletu*, kao uostalom i svi likovi iz literature, tzv. imaginarnim bićima. Više od graničnih primera, to su stvorenenja za koja velimo da su iz maše, a ne iz stvarnosti; i što su, iz ugla realnog, nestvarniji, tim jače potvrđuju svoju imaginarnost. Ali problem s takvim određenjem — imaginarno nasuprot realnom — leži u tome što previsje služi realnom, a malo objašnjava imaginaciju; imaginarnog svakako ima i u realnom, pa otuda ono stoji samo kao jedan od modusa realnog. Uprkos tome što mu je suprotstavljen, imaginarno služi da potvrdi snagu realnog, njegovu prevlast. Pitanje je, pak, da li imaginarno možemo osloboditi ovog tutorstva realnog, otkriti mu vlastitu snagu. I u čemu bi se ona sastojala? Ono bi tada imalo realnost nezavisnu od realnosti koja je predstava naše svakodnevice ili našeg tzv. zdravog razuma. Imaginarno bi tada bilo takoreći s onu stranu realnog i irealnog, imalo vlastito važenje, time i sopstveni modus istine, a njegove tvorevine bile bi, ma koliko "apsurdno" izgledale iz ugla realnog, bića sa vlastitim smislim. Imaginacija bi, u tom slučaju, tvorila likove-ideje, i nju više ne bi ograničavao hori-

<fusnota>Tekst čine sažeci četiri završna predavanja koje je autor održao u okviru "Radionice čitanja", projekta biblioteke "Milutin Bojić" i Fonda za otvoreno društvo iz Beograda. Ostalih 11 prethodnih predavanja o čitanju, održanih tokom jeseni i zime 1998, imala su za gradu Škspirovog Hamleta. Autor najsrdačnije zahvaljuje slušaocima kursa, bez kojih ova predavanja ne bi bila moguća.</**fusnota**>

zont realnog, već horizont smislenog. "Trkač u mestu" bio bi lik ideje za smisao koji tek treba otkriti, koji treba čitati.

italac je pravi "trkač u mestu", čitanje je eksplikacija smisla, razvijanje njegovog vremena iz reči. Ontološka kategorija koja odgovara čitanju bila bi virtualno. Virtualno nije ni stvarno ni nestvarno, ili je oboje u isti mah, jer zaobilazi njihove negacije, pušajući da oni negiraju njega. Prema jednom izrazu Blanšoa, virtualno bi u nekom događaju bilo ono što čini da se događaj ispunjava ne ostvarujući se. Neko delo, neki tekst se u čitanju ispunjava, iako se u njemu ne ostvaruje: *Hamlet* neće biti ništa stvarniji posle našeg čitanja nego što je bio pre ili bez njega, ali će posle njega i sa njim biti svakako puniji. Uvek je problem kako da se u nama, kao čitaocima, razvije vreme — kako da u nama vreme razvije sve svoje dimenzije — koje su reči zatvorile u sebe. Kad čitamo o "trkaču u mestu", kao maločas, ta figura ne biva tim stvarnija, ali polako, kako je čitamo, postaje punija; njena varijacija obrazuje horizont u kojem je lik bio zatvoren, jer smo ga predstavljali kao scenu (u paradoksu "mesta" onoga ko trči u "u mestu"). Virtualno je upravo moć variranja ili ponavljanja, moć vremena da aktivno, na distanci, s razlikom obnavlja svoje dimenzije. Reči imaju ulogu da aktualizuju te dimenzije, ali bez obzira na to što se vreme aktualizuje u rečima — koje, sa svoje strane, mogu da realizuju njegove dimenzije, da ih ostvare kroz predstave dobijene identitetom pojma, opozicijama predikata, analogijom suda ili sličnošću objekta — njegovo ponavljanje čini da se te iste dimenzije povlače iz aktualnog ponovo u virtualno. Svakna aktualna predstava u reči ima barem još jednu virtualnu sliku oko sebe; aktualno je uvek umnoženo u virtualnom.

Najprostija, pasivna i reproduktivna predstava o virtualnom jeste slika kao odraz u ogledalu. Tu je virtualno sasvim podređeno svom aktualnom, identično s njime, njemu opozitno i otuda njime negirano kao realno, njemu analogno u svakom detalju ili sudu, njemu slično do zamene. Ali ša se zbiva kad virtualna slika nije više samo predstava ili odraz u ogledalu, već kada bilo ona napusti ogledalo, bilo ogledalo napusti nju, tako da primi na sebe dimenziju više, kad počne da se ponavlja izvan predstave i stekne moć da utiče na realno? Tada više nemamo posla sa reprodukcijama ili standardnim mimesisom, niti sa reprezentacijama logičke ili organske vrste, već sa simulacijama koje su se otele modelima i kopijama, sa paradoksima drukčijeg logosa, logosa čiji organon tek ostaje da se otkrije. Tada više ni tvorac nije siguran u pogledu onoga što virtualno može učiniti aktualnom. Zeuksid je naslikao tako verno vrapca da su njegovi konkurenti rukom posegli za pticom; ali je sutradan otkrio da je zrnevljie sa slike pozobano. Više nije tvorac taj ko upravlja i određuje modele i kopije, već je virtualno ono što

postaje tvoračko. U prvom redu, ono stvara sebi subjekt, ili neki postojeći subjekt modifikuje za svoje potrebe. Mi smo subjekti i pre čitanja, ali tek nas čitanje stvara kao "trkače u mestu", tj. preoblikuje pasivne subjekte u nama u aktivne subjekte gde se virtualno aktualizuje kao moć ponavljanja. Sušinsko svojstvo moći jest da ide do kraja onog što može, da se ispunii, ali bez ostvarenja, jer bi je to ukinulo kao moć: tada bi ona izgubila crtu ponavljanja i ostala zarobljena u reprodukovavanju. Slika koja je vernija od svog originala (tačnije, od svake predstave koju imamo o njemu) oslobada se i stvarnog i nestvarnog. Ona odstupa od realnosti i to se odstupanje vezuje za poseban ugao koji zauzima njen posmatrač ili čitalac, ugao koji ona gradi kao svoj naročit deo, ali deo u kojem je ona ponovljena kao celina. Virtualna slika uključuje u sebe onog ko je čita kao deo vlastite konstrukcije; njena iluzija, pak, nije delimična, već potpuna. Deo na koji se virtualno oslanja, "iluzija" realnosti koju gradi, taj ugao od kojeg zavisi čitava perspektiva, ideo je subjektivnosti. Međutim, ta je subjektivnost proizvedena, izgrađena, stvorena kao oslonac ili kao nosilac celine slike; virtualnost kao perspektiva prerušavanja — igre između stvarnog i nestvarnog — stoga manje pripada objektima, a mnogo više subjekta. U pravom smislu, ne postoje virtualni objekti, već samo postoje virtualni subjekti, ne postoje virtualni prostori, već samo virtualna vremena, to jest subjekti za koje privremeno možemo kazati da su postali nosioci sinteze stvarnog i nestvarnog, "trkač u mestu".

Misao o virtualnom se ponekad vraća na Aristotelovo razlikovanje između potencijalnog i aktualnog, i time ponovo virtualno asimiluje u potencijalno. Ali virtualno nije što i potencijalno. Za Aristotela, ako se A može promeniti u B, to znači da je B već bilo potencijalno u A. Takođe, da bi se B razvilo iz A potrebno je da ta potencija stoji pod uticajem nečeg aktualnog, kako bi došlo do promene. Time se potencijalno podvrgava aktualnom kao realnom; razlika se potičinjava zahtevu logičke reprezentacije. Kod virtualnog, međutim, realno je već uključeno u njega, ne pridolazi mu spolja da bi ga obuhvatilo, jer ga virtualno već obuhvata. Virtualnom nije problem da potencijalno pretvori u realno pod uticajem još nekog, dodatnog ili spoljašnjeg realnog, njegov cilj ili ideja nije da se "realizuje", već da se ispunii, da ide do kraja onoga što može, da se "aktualizuje". Moć promene je interna, nju čini razlika koju virtualno drži u sebi, koju povlači sa sobom i ponavlja je u svim svojim aktualizacijama. Svaka aktualizacija virtualnog je različita, virtualnost u A znači da se A nikada ne menja u B, već samo da je B instanca u kojoj A varira svoju moć ponavljanja. Ali takođe i C i D: virtualno je ništa drugo do ideja koja se nikad ne ostvaruje, ali koja se ispunjava kroz mnoštve -

nost koju sadrži u sebi kao instancu svoje celovitosti.

(Virtualno se na više načina razlikuje od potencijalnog. Potencijalno je najpre suprotstavljeno realnom: realno jeste, potencijalno nije. Virtualno nije suprotstavljeno realnom, ono ga uključuje u sebe, iako poseduje i irealan deo. Drugim rečima, egzistencija nije spolja virtualnom, kao što je to slučaj s potencijalnim. Potencijalno stoji u odnosu analogije prema realnom: o njemu sudimo polazeći od realnog kao njegove mere. Kod virtualnoga takve mere nema: ono je pre beskonačno nego konačno, nesamerljivo i ne može se podvesti pod viš rod ili vrstu; virtualno je stoga grubo određeno ako se za njega kaže da je kategorija (ontološka ili ma koja druga), osim da je kategorija za samu sebe, vlastita "specifična razlika". Najzad, potencijalno je uvek slično realnom kojem služi. Virtualno se služi sličnoču, ali samo da bi maskiralo vlastito razlikovanje od realnog: ono je u isti mah "realnije" od realnog, i "irealnije" od irealnog, "hiperrealnost iluzije". Maske su uvek virtualne, kao i sve vrste preraščavanja i simulacija. Ono što je potencijalno samo je jedna od maski kojim virtualno sebe u isti mah otkriva i skriva. **P**o svoj prilici otuda dolazi i do čestog brkanja ove dve pojave, koje su, pak, po prirodi dijametralno različite.)

itanje otkriva moć ponavljanja teksta da proizvodi virtualne subjekte koji će aktualizovati njegov smisao u različita značenja. Aktualizacija tih značenja, to su interpretacije. Postaje jasnije da čitanje možemo uspešno razlučiti od tumačenja koje proizvodi tek ako o njemu razmišljamo iz ugla virtualnog. Od početka se pitanje čitanja postavljalo tako da nam je izmicao svaki odgovor koji bi bio u području tradicionalne logičke predstave. Naime, čitanje uopšte zapažamo tek kad se poremeti, kad zakaže ili kad biva nečim ometeno; ali tada ono nije više čitanje, već samo vlastiti trag, slika u sećanju na svoj dogadjaj. I obratno: čitanje ne zapažamo kad teče, ono je tada poput do kraja prozirne opne koja obuhvata vlastiti dogadjaj prolazeći zajedno sa njime. Ono nije objekt, nema status stvari; kao dogadjaj, ono je vreme, vreme za jedan subjekt koji ga aktualizuje. Ali sam taj subjekt nije aktualan; čitalac, uzet kao subjekt za dogadjaj čitanja, nije neko ko se može identifikovati, njegov "identitet" je pre u onome čime se, u istom događaju, razlikuje od svog stvarnog identiteta. S druge strane, on nije ni "svako", ni "bilo ko", niti, opet, "niko": čitalac je samo virtualna subjektivnost koja postoji dotele dok ga događaj čitanja postavlja kao tačku iz koje će se aktualizovati smisao teksta u različita značenja. Možemo kazati da je događaj čitanja perspektiva, u klasičnom značenju koje je odredio još Leonardo da Vinči: sinteza tačke posmatranja, ugla koji obrazuje posmatranje i preseka na kojem se aktualizuje virtualna

slika, ukratko — izokrenuta piramida, postavljena prema posmatraču koji je njen vrh. Ali čitanje je temporalna, a ne spacijalna perspektiva, piramida dvostruko izokrenuta, tako da se njeni uglovi u svakom času presecaju sa tačkama oko kojih se okreće — umnožena piramida, kristal promenljivih dimenzija. Jošispravnije, čitanje je kristalizovanje različitih dimenzija, sinteza mnoštva perspektiva od kojih je svaka gradena kao presek vremena — vremena u kojem se aktualni prezent onoga što čitamo sinhronizuje bilo sa onim što smo procitali, sa "retencijom" štiva, njegovim zadržavanjem, bilo sa onim što očekujemo da će doći, sa "protencijom" ili vrstom produktivne reprodukcije "unapred", onim što je učinak imaginacije. U svakom času, čitanje je sinteza ili uporedno postojanje više dimenzija vremena, njegova je sadašnjost uvek koegzistencija prošlosti i budućnosti kao singularnih trenutaka, tako da u sebi kombinuje simultanost i sukcesivnost, trajanje i prolaznost. Zato je pogrešno reći da tekstovi jedino postoje onda kad su pročitani. To bi s jedne strane značilo da nepročitani tekstovi ne postoje, što je jednostavno netačno, a s druge strane da oni postoje tek u pročitanom, u svesti čitaoca koji je, čitanjem, tekst od koga polazi ("legendu") preobrazio u tekst svoje memorije (u "lektiru", najčešće interpretaciju); ovo potonje bilo bi jednostavno neispravno. Tekstovi postoje samo kad se čitaju, u jednom neobičnom prezentu koji je sklop i "legende" i "lektire", ali koji im, iako im daje osnovu za susret ili presek, ipak ne pripada. Koliko čitanje taj prezent čini aktualnim, toliko ga i virtualizuje; koliko čitanje spaja dimenzije vremena, toliko ih razdvaja, čineći vlastiti prezent uvek već prošim, odnosno onim što će tek upravo da dođe. U čitanju se vreme nikada ne poklapa sa sobom, već se spaja i rastavlja shodno pulsacijama teksta, kroz ritam ili tempo reči koje jednako sabira i razabира. Otuda o čitanju govorimo kao o "disjunkтивnoj sintezi", spoju koji se gradi kako bi elemente rastavio za nov spoj. Ili o njemu govorimo kao o fraktalnom slučaju, gde deo naznačuje celinu kako bi ova, preko dela, komunicirala s drugim celinama. Ili, opet, kao o virtualnom događaju koji se ispunjava, ali se ne ostvaruje. Kao o "trkaču u mestu" čija uloga, uostalom, i nije da trči, već da na sebi razvije dovoljno dimenzija vremena kako bi se o vremenu moglo uopšte govoriti. Kao o reči koja uvek priziva sebi neku drugu reč, kroz koju će trajati protičući. Ili kojom će sebe osloviti, kako bi joj se odazvala.

II

ŠTA JE TEORIJA?

Ponedeljak, 14. decembar 1998.

Lekcionizam nije još jedan "izam" koji koristi ime čitanja (*tectio*) ka-

ko bi postao njegova teorija. On je nastao pre petneastak godina, najpre kao parodija istorije i njenih manifestacija kroz opšte klase. "Manifest lekcionizma", objavljen 1983, bio je, na nivou teksta, parodija "Komunističkog manifesta", priповesti o istoriji kroz "borbu klasa", tj. kroz medusobnu negaciju kategorija, a potom, na nivou svoje ideje, suprotstavio je moć književnosti da uvek bude iznova čitana različito mogućnostima ili potencijalnome kao predmetu kritike ili teorije, koja potencijal realizuje kroz svoje interpretacije. Interpretacije su, pak, samo ostvarene, i kao takve, ograničene, zaustavljene razlike; kritika je instanca donošenja suda o najmanjoj mogućnoj razlici između teksta i njegovog tumačenja, o sličnosti između njih gde bi se izgubila ili potirala njihova razlika.

U "Manifestu" je lekcionizam opisan kao subverzivna snaga čitanja koja ustaje protiv dotele postavljenih — etabliranih, institucionalizovanih ili drukčije sedimentisanih — teorija, onih koje o čitanju sude sa stanovišta koje nije ni stanovište pisca niti čitaoca, već jedne posredne instance koja smatra da pouzdano zna što je za obojicu najjačnije. To je instanca suda u liku "kritičara" ili instanca reprezentacije u liku "tumača". U pesništvu je glavno ono što ne znamo, nepoznato s kojim nas suočava, a ne znanje. Tekst poseduje znanje; ali on zna više od svakog našeg znanja o njemu. Tekst jeste arhiva znanja, ali nam tu arhivu ne predaje bez ostatka; to je perfekt bića koje nije dan prezent ne zaustavlja, arhiva samog ponavljanja. Ili samog vremena — tekst rečima vibrira kroz nas kao vreme koje se sažima i razlaže, daje i zadržava, koje se uzima da bi se ponovo dalo, ili koje se poklanja da bismo mu se vratili: tkanje vremena u našem telu ili nesvesnomu, pre nego znanju i svesti, posebno svesti koja misli da "zna" kako vreme treperi. Drhtaj vremena je uvek nabor u reči, odazivanje nepoznatog gde nijedan sud ne važi i čime nijedan sudija ne vlada. Susret slučaja za koji se odlučujemo, s onu stranu svake predstave i pravila.

itanje na neobičan način susreće teoriju. Tačno je da postoje teorije čitanja: ali one nastoje da čitanje interpretiraju tako da to odgovara reprezentacijama koje se iz njega mogu izvući. Postojeće teorije čitanja po pravilu imaju za predmet čitaoca ("implicitnog" kao kod V. Izera, "arhi-" ili "super-čitaoca" kao kod M. Rifatera, čitaoca kao kritičku instancu "odgovora", kao u tzv. *reader-response* teoriji). Taj je čitalac predmet jednog normiranja od strane ovih teorija, koje zadržavaju to ime najviše zahvaljujući apstraktnoj ravni na kojoj uspostavljaju svoju normu. Na ovaj ili onaj način, one traže da čitalac bude "kompetentan", tj. da odgovara modelu teorije koja ga pretostavlja za svoj lik; takav je "čitalac" često sam kritičar maskiran teoretičara.

ta bi bili uslovi jedne teorije čitanja? — Teorija se odreduje kategorijama i metodima. Kategorija je vid pod kojim se pojedinačni slučaj pojavljuje kao opšta klasa. Ali ona nije ime za samu klasu, zatvoreni ili konačni skup elemenata, već je pozivanje stvari da se pokaže u svetu opšeg: teorija preko kategorije ostvaruje uvid u univerzalno. Posmatrane kao klase, kategorije su kvaliteti, otuda beskonačni, lišeni vremena, jer ne podležu ni sukcesiji ni simultanosti. Moć ponavljanja kojim neki slučaj prihvatom *kao* slučaj ne igra nikakvu ulogu za teoriju, budući da ona ponavljanje preuzima na sebe i ponavlja slučaj, varirajući ga sve dotele dok ne izgubi svoju jedinstvenost. Pravi predmeti teorije su kategorije, a ne slučajevi, kako bi od svojih uvida izgradila shvatanja. Teorija neprestano barata kategorijama, dok doktrine, filozofske ili naučne, barataju teorijama, od kojih preuzimaju kategorije kao svoje ideje. Teorija se može posmatrati kao polje uvidanja koje preobražava kategoriju u ideju; ali ideja same teorije ostaje kategorija, pozivanje na opštost, a ne samo na vid, izgled, pojavu ili aspekt — ovo potonje može uskratiti opštost, spreciti otvaranje za beskonačno, a ipak ostati uvid, pa prema tome i ideja. Način da se stigne do opštosti kao beskonačnog ponavljanja istog jeste metod, taj "pravi put" kojim kategorija postaje ideja. Metod i kategorija jesu ono što zanima teoriju kako bi svoje uvide sačuvala i predala znanju u obliku ideja i tako se opravda. Možemo reći da su kategorija i metod dva lica ideje, ili dva njen značenja. Prva čini njen spoljašnji plan nadležan za pojavljivanje opštosti, drugi njen unutrašnji plan u kojem opštost treba da postigne ponovnu povezanost sa slučajem, njegovo reprodukovanje u kategorijalnoj ili pojmovnoj reprezentaciji, koherenciju interpretacije njegovog značenja. Pre nego što stupi u sintezu nekog pojma, ideja prolazi kroz ove planove ospoljavajuće kategorijalnosti i interiorizujuće metodičnosti.

Postoji uvek u teoriji strana implikacije — ona odgovara na pitanje do koje mere se ovi ili oni pojmovi mogu učiniti opšim predstava — i strana aplikacije — kako se potom iz tih opših predstava mogu izvući pojedinačni slučajevi. Ovi poslednji se tiču samih teksta — ali teorije, kad se posmatraju u odnosu na slučajeve pojedinačnih dela, zakazuju na obe strane. Implikacije polaze od singularnosti dela, kako bi prelazile stupnjeve generalizacije u kojima delo igra sve manju ulogu — tim generalizacijama upravljaju modeli logičke reprezentacije, zahtevi "sistema". Aplikacije, kao povratni put, uvek su zato delimične; metodi (tzv. teorijski prilazi ili pristupi) osvetljavaju samo ono što im kategorije dozvoljavaju, i svaka aplikacija neke teorije na konkretni tekst ili čita tekst previše grubo, u okviru